

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 16

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 8 від 31.08.2020 року)**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)**

**ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216**

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2020

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Бурега В.В., Розова О.В.**

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ФУНКЦІЇ.....11

Щерба О.І.ЕМОЦІЇ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ В АНАЛІЗІ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧІВ
В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЇ.....16**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Біскуп В.С., Надвична Т.Л.**

ПРОАКТИВНА СТРАТЕГІЯ ЗАПОБІГАННЯ СОЦІАЛЬНИМ ПРОБЛЕМАМ..... 22

Бойко Г.В., Кулик М.А.ЗАЛУЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ДО УЧАСТІ Й НАЛАГОДЖЕННЯ КОМУНІКАЦІЇ
В ГРОМАДІ ЛІДЕРАМИ ОСН.....28**Борисова Ю.В.**ЗАЙНЯТІСТЬ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ЧИННИК ЇХНЬОГО ДОБРОБУТУ
ТА ІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО.....35**Гугнін Е.А.**СИЛА ТА СЛАБКІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ЧИННИКИ Й РЕЗУЛЬТАТИ
ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ: СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....40**Дурнев А.А.**ФАКТОРИ РЕЛИГІОЗНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В ПОСТСЕКУЛЯРНОМ МИРЕ (2014–2019 ГГ.).....48**Ляпіна Л.А., Локтіонова Д.А.**РОЗВИТОК ПРАКТИКИ УЧАСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В БЮДЖЕТНИХ ПРОЦЕСАХ (ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ
«ГРОМАДСЬКИЙ БЮДЖЕТ» М. МИКОЛАЄВА).....54**Малецька О.О.**МОДЕЛЬ КОМУНІКАТИВНИХ СТИЛІВ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ
ГАЛУЗІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....59**СЕКЦІЯ 3****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Безрукова О.А., Бондаренко О.В.**АДАПТАЦІЯ МЕТОДИКИ КОНКУРУЮЧИХ ЦІННОСТЕЙ
ДЛЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ.....65

СЕКЦІЯ 4**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Кременчуцька М.К.**ПСИХОЛОГІЧНА ПРОНИКЛИВІСТЬ ЯК СКЛАДНИК
ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....71**Завгородня О.В., Копилов С.О.**ДІАЛОГ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ОРІЄНТИР ІНТЕГРАЦІЇ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ.....76**Козинець О.В.**ПРОБЛЕМА ЗАЙКАННЯ: ФІЗІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ
(БЛИЖНІЙ СХІД, КИЇВСЬКА РУСЬ, V–XVII СТОЛІТТЯ).....81**Мельник О.А.**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ РОЗВИТКУ МОВИ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....87**Петрасюк Л.О.**

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....95

СЕКЦІЯ 5**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ****Асєєва Ю.О.**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОДЕМОГРАФІЧНОГО «ПОРТРЕТА»
ОСІБ ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, ЯКІ МАЮТЬ КІБЕРАДИКЦІЇ.....101**Безверхий О.С., Даценко Т.С.**ЗВ'ЯЗОК САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЗІ СКЛАДНИКАМИ ІНТЕЛЕКТУ
В МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ110**Буцацька С.М., Зарічна О.В., Хуртенко О.В.**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ ГОТОВНОСТІ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....116**Гринців М.В.**

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА.....122

Грицук О.В.ЕМОЦІЙНІ СТАНИ СТУДЕНТІВ I–VI КУРСІВ
НА ЛАБОРАТОРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТТЯХ У ВИЩІЙ ШКОЛІ.....127**Душкевич М.М., Глущенко М.О.**

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ Я В ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ІНЦЕСТУ.....134

Каргіна Н.В., Цибух Л.М., Мельничук І.В.СПЕЦИФІКА ФАКТОРНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ
З ВИСОКИМ І НИЗЬКИМ РІВНЕМ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ.....140**Костіна Т.О.**УПЕРЕДЖЕННЯ ТА СТЕРЕОТИПИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЛЯ РОЗГОРТАННЯ
ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ.....145

Мартиненко О.О. ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	151
Моїсеєнко К.О. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ В ОНТОГЕНЕЗИ.....	156
Назаревич В.В. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ВНАСЛІДОК ОСТРАКІЗАЦІЇ.....	162
Олійник О.О. КОРЕКЦІЯ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН ЯК УМОВИ ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОЇ САМООЦІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	169
Пилипенко Н.Г., Шестак Н.В. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	174
Розіна І.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПІСОЧНОЇ ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ПРОЯВОМ АГРЕСІВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	180
Seyidova Shalala Iltizam THE EFFECT OF COMPUTER TECHNOLOGIES ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOL CHILDREN.....	186
Субашкевич І.Р., Вантух К.В. ОСОБЛИВОСТІ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	192

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Оверчук В.А. ПРОБЛЕМИ СТИМУЛЮВАННЯ САМОЗАЙНЯТОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	198
Руденок А.І., Петяк О.В., Ханецька Н.В. ДИСТАНЦІЙНА РОБОТА В УМОВАХ КАРАНТИНУ ТА САМОІЗОЛЯЦІЇ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	204
Удод М.О. ПСИХОКОРЕКЦІЙНО-ТРЕНІНГОВА РОБОТА З МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ З НИЗЬКИМ РІВНЕМ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ.....	209

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Віденєєв І.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСИЛЬНИЦЬКИХ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ВІДОБРАЖЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ МЕДІА.....	217
---	-----

Кравчук С.Л. ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРОЩЕННЯ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЮ КОМПЕТЕНТНІСТЮ.....	222
Мартинюк О.А. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.....	228
Мілорадова Н.Е., Шевченко В.В. КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	233
Струкова О.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ЖІНОК У БІЗНЕСІ.....	238
Фатєєва М.С. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМ КОРЕКЦІЇ ПРОЦЕСІВ САМОУСВІДОМЛЕННЯ В ОСІБ З ОРТОРЕКСИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ.....	243
Шелемей О.П. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ЖИТТЯМ ЖІНОК-ТРУДОВИХ МІГРАНТОК В ІТАЛІЇ.....	251

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Bureha V.V., Rozova O.V.

INFORMATION SPACE: ESSENCE, CONTENT, AND FUNCTIONS 11

Shcherba O.I.

EMOTIONS AS THE DETERMINANTS IN THE ANALYSIS

OF CONSUMER BEHAVIOR IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGY 16

SECTION 2

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Biskup V.S., Nadvynychna T.L.

PROACTIVE STRATEGY FOR THE PREVENTION OF SOCIAL PROBLEMS 22

Boiko H.V., Kulyk M.A.

LOCAL SELFGOVERNMENT LEADERS' INVOLVEMENT OF THE RESIDENTS
TO PARTICIPATION AND ESTABLISHMENT OF COMMUNICATION

IN THE COMMUNITY 28

Borysova Yu.V.

ELDERLY PEOPLE EMPLOYMENT AS A FACTOR OF THEIR WELL-BEING
AND INTEGRATION INTO SOCIETY

35

Huhnin E.A.

FORCE AND WEAKNESS OF THE STATE AS FACTORS AND RESULTS
OF EXTERNAL INFLUENCE: SOCIOLOGICAL INTERPRETATION

40

Durnev A.A.

FACTORS OF RELIGIOSITY OF THE POPULATION OF UKRAINE
IN THE POST-SECULAR WORLD (2014–2019)

48

Liapina L.A., Loktionova D.A.

CIVIL SOCIETY 'S PRACTICE PARTICIPATION DEVELOPMENT
IN BUDGET PROCESSES (THE EXPERIENCE OF PUBLIC BUDGET PROGRAM
IMPLEMENTATION IN MYKOLAIV)

54

Maletska O.O.

MODEL OF COMMUNICATIVE STYLES OF FUTURE SPECIALISTS
IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGIES

59

SECTION 3

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Bezrukova O.A., Bondarenko O.V.

ADAPTATION OF METHODS OF COMPETITIVE VALUES
FOR TYPOLOGIZATION OF CORPORATE CULTURE
OF SOCIO-ECONOMIC SPACE OF UKRAINE

65

SECTION 4**GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Bilova M.E., Koval H.Sh., Kremenchutska M.K.**INSIGHT AS A COMPONENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE
OF FUTURE PSYCHOLOGISTS 71**Zavhorodnia O.V., Kopylov S.O.**DIALOGUE AS A STRATEGIC GUIDELINE FOR THE INTEGRATION
OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE 76**Kozynets O.V.**THE PROBLEM OF STUTTERING: PHYSIOLOGY, PSYCHOLOGY,
CAUSES OF THE ORIGIN (MIDDLE EAST, KYIVAN RUS, V–XVII CENTURIES) 81**Melnyk O.A.**THEORETICAL FUNDAMENTALS OF UNDERSTANDING THE DEVELOPMENT
OF LANGUAGE IN THE DOMESTIC PHILOSOPHICAL-PSYCHOLOGICAL
TRADITION OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY 87**Petrasiuk L.O.**

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF SOCIAL WORKERS 95

SECTION 5**PERSONALITY PSYCHOLOGY****Asieieva Yu.O.**FEATURES OF THE SOCIO-DEMOGRAPHIC “PORTRAIT”
OF ADOLESCENTS WITH CYBER-ADDICTIONS 101**Bezverkhyi O.S., Datsenko T.S.**RELATIONSHIP BETWEEN SELF-ACTUALIZATION AND COMPONENTS
OF INTELLIGENCE IN FUTURE PSYCHOLOGISTS 110**Buchatska S.M., Zarichna O.V., Khurtenko O.V.**SPECIAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS’
COMMUNICATIVE COMPETENCE FOR PROFESSIONAL ACTIVITY 116**Hryntsiv M.V.**THE PHENOMENON OF RESPONSIBILITY IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY
OF A PSYCHOLOGIST 122**Hrytsuk O.V.**THE EMOTIONAL STATES OF THE STUDENTS OF THE I–VI COURSES
ON LABORATORY TRAINING SESSIONS AT HIGH SCHOOL 127**Dushkevych M.M., Hlushchenko M.O.**THE REPRESENTATION OF THE SELF-IMAGE OF WOMEN,
WHO HAVE EXPERIENCED INCEST 134**Karhina N.V., Tsybukh L.M., Melnychuk I.V.**SPECIFICITY OF FACTOR STRUCTURE OF PERSONALITY
WITH HIGH AND LOW LEVEL OF SATISFACTION WITH LIFE 140

Kostina T.O. PREJUDICE AND STEREOTYPES AS A CONDITION FOR DEVELOPING GENDER DISCRIMINATION.....	145
Martynenko O.O. GENERAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF MODERN SENIOR PUPILS.....	151
Moisieienko K.O. KEY ELEMENTS OF PROFESSIONAL SELF-CONCEPT DEVELOPMENT IN ONTOGENY	156
Nazarevych V.V. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF SOCIAL DEPRIVATION AS A RESULT OF OSTRACISM	162
Oliinyk O.O. PARENT AND CHILDREN RELATIONSHIPS PSYCHOLOGICAL CORRECTION AS A CONDITION OF FORMATION OF ADEQUATE SENIOR PRESCHOOLERS SELF-ESTEEM.....	169
Pylypenko N.H., Shestak N.V. EMPIRICAL STUDY OF FEATURES OF EMOTIONAL BURNING IN MEDICAL WORKERS	174
Rozina I.V. PECULIARITIES OF THE SANDPLAY THERAPYAPPLICATION IN DEALING WITH AGGRESSION IN CHILDREN OF THE JUNIOR SCHOOL.....	180
Seyidova Shalala Iltizam THE EFFECT OF COMPUTER TECHNOLOGIES ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOL CHILDREN.....	186
Subashkevych I.R., Vantukh K.V. PECULIARITIES OF PARENTAL ATTITUDE TOWARDS CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT DISORDERS.....	192
 SECTION 6 PSYCHOLOGY OF WORK	
Overchuk V.A. PROBLEMS OF STIMULATING SELF-EMPLOYMENT OF PERSONS WITH DISABILITIES: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT	198
Rudenok A.I., Petiak O.V., Khanetska N.V. TELECOMMUTING IN QUARANTINE AND SELF-ISOLATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC.....	204
Udod M.O. PSYCHOCORRECTIVE AND TRAINING WORK WITH EMERGENCY AND DISASTER MEDICINE SERVICE WORKERS WITH LOW LEVEL OF PROFESSIONAL ESSENTIAL QUALITIES	209

SECTION 7

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Videnieiev I.O. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VIOLENT FAMILY CONFLICTS IN THE REFLECTION OF DOMESTIC MEDIA.....	217
Kravchuk S.L. PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP OF A BENT TO FORGIVE WITH SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE.....	222
Martyniuk O.A. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ETHNON-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMATION	228
Miloradova N.E., Shevchenko V.V. COMPETENCE APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR RESEARCH OF PROFESSIONAL PERSONALITY COMPETENCE	233
Strukova O.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF WOMEN'S MOTIVATION IN BUSINESS.....	238
Fatieieva M.S. PROSPECTS FOR USE OF SELF-AWARENESS PROCESSES CORRECTION PROGRAMS AMONG PEOPLE SUFFERING FROM ORTHOREXIC EATING BEHAVIOURS.....	243
Shelemei O.P. THE INVESTIGATION OF LIFE SATISFACTION OF WOMEN LABOR MIGRANTS IN ITALY	251

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ФУНКЦІЇ

INFORMATION SPACE: ESSENCE, CONTENT, AND FUNCTIONS

У статті зроблено спробу уточнення сутності, змісту й функцій інформаційного простору, а також розглядаються його певні соціальні властивості, що зумовлені природою інформації й такі, які набуваються внаслідок перетинання основних складників соціального простору, до якого простір інформаційний входить як один зі складників і в результаті встановлення взаємовідносин і взаємодії основних структур суспільства – держави, громадянського суспільства й ринкової економіки. Наголошується на тому, що сутність інформаційного простору полягає в розповсюдженні інформації в певному складнику соціального простору в інтересах забезпечення динаміки процесів соціальної реальності, що поєднує за рахунок властивості транскордонності всі сфери людської діяльності, є провідником знань, інструментом спілкування та співробітництва, сприяє усталенню стереотипів мислення й моделей поведінки, що соціально сприймаються. Для визначення змістовності інформаційного простору мають ураховуватися суб'єктні характеристики процесів, що відбуваються в цій частині соціальної реальності та представляються окремими особистостями, групами людей і соціальними спільнотами, соціальними інститутами, соціальними організаціями та певної спрямованості соціальними структурами. Спектр інформаційних ресурсів, до яких долучаються ті чи інші суб'єкти, що є активними в інформаційному просторі, складається із засобів масової інформації, доменних ресурсів Інтернету, різного роду й призначення бібліотек. Функціонування інформаційного простору створює умови для реалізації його соціального призначення шляхом виконання інтеграційної, комунікативної, соціальної, геополітичної та актуалізуючої функцій. Пропонується розширити коло уявлень про функціональний спектр інформаційного простору за рахунок виокремлення функції – безпекової – як такої, що пов'язується саме з безпекою перебігу інформаційних процесів, стрімким зростанням їх значення для створення умов безпеки та їх підтримання в інтересах виключення можливостей виникнення небезпеки різного роду й походження в усій різноманітності соціальної реальності.

Ключові слова: соціальний простір, інформаційний простір, віртуальність інформаційного простору, функції, безпекова функція.

An attempt to clarify the essence, content, and functions of the information space has been made in this article. Certain social properties of the information space have been considered as the ones, conditioned by the nature of information, and resulting from the intersection of the main components of the social space, to which the information space is one of the components, and conditioned by the interactions of the basic structures of society – the state, the civil society, and the market economy. It is emphasized that the essence of the information space is the dissemination of information in a certain part of the social space in the interests of ensuring the dynamics of social reality, as it combines the cross-border nature of all spheres of human activity, acts as a conductor of knowledge, communication, and cooperation, promotion of the establishment of stereotypes of thinking and patterns of behavior that are socially perceived. To determine the content of the information space, the subjective characteristics of the processes occurring in this part of social reality and represented by individuals, groups of people and social communities, social institutions, social organizations, and a certain direction of social structures, should be taken into account. The range of information resources that are joined by certain entities, active in the information space, consists of the media, domain resources of the Internet, and libraries of various types and purposes. The functioning of the information space creates conditions for the realization of its social purpose by performing integration, communicative, social, geopolitical, and actualizing functions. It is proposed to expand the range of ideas about the functional spectrum of information space by distinguishing the security function as the one associated with the security of information processes, the rapid growth of their importance for creating security conditions and maintaining them in the interests of eliminating the possibility of various dangers and origin in all the diversity of social reality.

Key words: social space, information space, the virtuality of information space, functions, security function.

УДК 316.334

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.1>

Бурега В.В.

д.соціол.н., професор кафедри соціології та політології
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Розова О.В.

аспірантка, керівник прес-служби
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Постановка проблеми. Інформація набула величезного значення в житті сучасного суспільства, різних його соціальних прошарків і груп. Отже, потрібне дослідження

проблеми інформаційного простору як складника простору соціального й такого, що має певні властивості, які визначають його вплив на перебіг важливіших соціальних процесів

і певним чином визначають напрями суспільного розвитку. Проблема полягає у визначенні сутності й змісту інформаційного простору, включення до якого та позиціонування в якому відображують стан і можливості розвитку в напрямках, адекватних спільній соціальній динаміці для соціальних організацій і структур.

Актуальність проблеми, яка розглядається в статті, зумовлюється потребою в пошуку теоретичних засад, що даватимуть змогу чітко визначити сутнісні, змістові та структурні характеристики інформаційного простору з метою забезпечення умов для бажаної динаміки у визначеному напрямі соціального розвитку та визначення підходів для діяльності з урахуванням специфіки проблематики позиціонування в соціальному просторі для конкретної соціальної структури. Сучасне суспільство характеризується експоненціальним зростанням інформації, що принципово важлива для вирішення питань соціального управління. Отже, значущість питань, які пов'язуються зі змістом інформаційного простору, у якому використовується та зберігається інформація про суспільство в усіх проявах його життєдіяльності, постійно зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему соціального простору та його інформаційного складника в роботах розглядали такі видатні вчені, як Г. Зіммель, П. Сорокін, П. Бурдьє, Т. Парсонс, А. Лефевр, Е. Гідденс, І. Гофман, П. Бергер, Т. Лукман, Б. Верлен та інші.

Серед сучасних науковців, що зверталися до проблематики, пов'язаної з інформаційним простором, також варто вказати А.Ю. Барковську, А.А. Бесчасну, А.Б. Добровольську, К.А. Дубняка, О.Г. Злобіну, О.К. Михеєву, А.О. Петренко-Лисак, О.М. Селезньову, Є.П. Семенюка, А.В. Серегіна, О.Ф. Філіппова, Н.Г. Черкунову, О.С. Чернявську, І.В. Шапошникову, В.Л. Щербіну, М.Л. Яковенко, А.І. Ярох. Дослідженнями цих авторів закладено підґрунтя для аналізу питань, пов'язаних з інформаційним простором.

Постановка завдання. Проте з урахуванням стрімкого зростання значення інформаційного змісту соціального життя сучасного українського суспільства метою роботи можна визначити з'ясування проблем, що виникають у зв'язку з проявами інформаційного складника суспільного життя, уточнення її специфіки й основних характеристик, важливих для пізнання та розуміння цього соціального феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зауважити, що пильна увага до проблематики інформаційного простору значною мірою зумовлюється постійною актуальністю для представників соціологічної спільноти проблематики, органічно з нею

пов'язаною, а саме проблемою соціального простору. Така затребуваність викликана тим, що саме за допомогою соціального простору видається можливим описувати соціальну реальність як просторово-часову структуру [1]. У соціологічній науці склалося два підходи до розуміння соціального простору. Перший із них умовно визначається як об'єктивістський, коли соціальний простір розглядається як взаємопов'язаний із предметним простором, а за цих обставин має ознаки об'єктивності. Саме такий підхід реалізовували в дослідженнях Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Е. Гідденс. Другий підхід може визначитися як суб'єктивістський, за яким усе соціальне є таким, що створюється, сприймається та перетворюється людиною – суб'єктом цих процесів. Такий підхід культивувався в дослідженнях Г. Зіммеля, І. Гоффмана, П. Бергера та Т. Лукмана. Проте сьогодні найбільш затребуваним є підхід, що намагається поєднати раніше виокремлені. Мова йде про точку зору П. Бурдьє, який уважав, що простір, у якому ми знаходимося та який пізнаємо, є соціально сконструйованим, оскільки предметний простір за допомогою абстрактного мислення виступає як соціальна конструкція, соціальна проєкція, соціальна структура в об'єктивізованому стані [2]. У соціальному просторі, за П. Бурдьє, виділяються автономні підпростори як його складники, що структуруються внаслідок розподілу різних видів капіталу: економічного, культурного, релігійного, інформаційного тощо. Тоді, визначаючи соціальний простір як форму розвитку суспільства у вигляді багатомірного простору, утвореного перетинанням соціальних процесів, відношень, співвіднесених із фізичним простором, ми отримуємо можливість говорити про економічний, культурний та інформаційний простори [3].

Розуміння сутності інформаційного простору як складника простору соціального суттєво ускладнюється через відсутність усталеного визначення інформації. Існує велика кількість спроб визначити поняття «інформація» у формі абстрактного судження, що зумовлено різними цілями, різними точками зору на проблему, залежністю від контексту таких спроб. Так, під інформацією в широкому сенсі розуміють відображення реального світу внаслідок інтелектуальної діяльності людей, а у вузькому – сукупність відомостей як інтелектуальних продуктів, що є об'єктом створення, зберігання, передачі та просування. Уважатимемо доцільним в інтересах дослідження використання найбільш широкого розуміння інформації, що прийняте ЮНЕСКО, як універсальної субстанції, що пронизує всі сфери людської діяльності, слугує провідником знань і думок, інструментом спілкування, взаєморозуміння

та співробітництва, утвердження стереотипів мислення та поведінки.

Саме такий підхід до визначення поняття інформації дає нам змогу перейти до спроби визначення сутності й змісту інформаційного простору. Сьогодні існує значна кількість спроб визначення інформаційного простору. Вони полягають у розумінні інформаційного простору як сукупності інформації, що циркулює в процесі соціальних комунікацій. При цьому, пов'язуючи інформаційний простір із поняттям інформаційної сфери, акцентують на територіальній обмеженості, визначенні його як динамічного і структурованого середовища або підкреслюють його віртуальність, що передбачається трансграничністю інформаційних процесів і власне інформації.

На засадах узагальнення таких точок зору [4–7] на сутність і зміст інформаційного простору ми можемо зробити спробу дати власне визначення цього поняття. Виходячи із цього, **інформаційний простір** – це частина соціальної реальності, презентованої у вигляді соціального простору, що як сукупна інформація циркулює на певній території поширення, яка утворюється, обмежується і структурується залежно від статусності суб'єктів інформаційної діяльності й насиченості інформаційними ресурсами. При цьому змістовими складниками інформаційного простору є інформація, інформаційні відносини та взаємодії, інформаційна культура, інформаційна діяльність та інформаційна інфраструктура, інформаційне право й інформаційне законодавство. Тобто **сутність інформаційного простору** полягає в тому, що він є складником простору соціального, певною частиною соціальної реальності, яка виокремлюється з урахуванням специфіки виробництва, поширення, зберігання й використання інформації. Іншими словами, можна наголошувати, що сутність інформаційного простору полягає в розповсюдженні інформації в певному складнику соціального простору в інтересах забезпечення динаміки процесів соціальної реальності як того феномена, що за рахунок властивості транскордонності інформаційних процесів поєднує всі сфери людської діяльності, є провідником знань, інструментом спілкування та співробітництва, сприяння усталенню соціально сприйманих стереотипів мислення та моделей поведінки.

Говорячи про **зміст інформаційного простору**, варто вказувати на змістові характеристики інформації, взаємодію й взаємовідносини які складаються між суб'єктами інформаційного простору в процесі інформаційної діяльності, ресурсно забезпечуються та врегульовуються в суспільстві.

Для визначення змістовності інформаційного простору видається доцільним уточнення

суб'єктної характеристики процесів, що відбуваються в цій частині соціальної реальності. Так, суб'єктами процесів в інформаційному просторі можуть визначатися як окремі люди (особистості), групи людей і соціальні спільноти, так і соціальні інститути, соціальні організації та певної спрямованості соціальні структури. Говорячи про феномен трансграничності інформаційних процесів, варто вказувати на зв'язок з проявами суб'єктності держави та певних державних інституцій у вигляді виконавчих структур державної влади й регіонального управління або органів місцевого самоврядування, які, виходячи з розуміння соціальної адекватності, можуть установлювати та утримувати кордони для розповсюдження інформації, контролювати інформаційні ресурси. Спектр інформаційних ресурсів, до яких долучаються ті чи інші суб'єкти, що є активними в інформаційному просторі, складається із засобів масової інформації, доменних ресурсів Інтернету, різного роду та призначення бібліотек. Цілком зрозуміло, що такий склад може уточнюватися залежно від специфіки вирішуваних завдань інформаційної діяльності за рахунок поширення на потенціали інформаційно-телекомунікаційних систем, комплексів засобів інформатизації, мереж зв'язку та систем доступу до них. Уявлення про множинність інформаційних ресурсів може збагачуватися на засадах функціонування ринку інформаційних послуг, діяльності системи підготовки кадрів для інформаційної галузі тощо. У свою чергу, феномен трансграничності як міжкордонної прозорості інформаційного простору вказує на його віртуальність. Власне віртуальність варто розуміти як будь-яку інтерсуб'єктивну реальність, що не є безпосередньо (предметно) присутньою. Така реальність опосередковується знаковими системами завдяки використанню інформаційно-комп'ютерних та інших технологій інформаційної діяльності, утворенням унікальних за своєю природою суб'єктів у вигляді віртуальних співтовариств, мережових організацій, віртуальних підприємств. Такі властивості інформаційного простору значною мірою зумовлюють функціональність тієї частини соціального простору, де провідними є соціальні дії, взаємодії та взаємовідношення, що породжуються використанням у людській діяльності інформації. Це уособлює зберігання, застосування й оновлення знання, різного роду відомостей як інструменту спілкування, взаєморозуміння та співробітництва. Так, функціями, що реалізуються в інформаційному просторі, визначаються такі:

– *інтегрувальна* – така, що поєднує в інформаційному просторі комунікативне й соціокультурне середовища, суб'єктів різного роду та спрямувань діяльності, до якої

долучаються окремі люди й спільноти, національні держави, державні союзи, народи й міжнародні спільноти. Інформаційний простір створює необхідні умови для об'єднання завдяки здібності інформації долати межі, є механізмом інтеграції різного рівня організаційних структур у світовому масштабі. Окрім того, інтеграційна функція виражається в тому, що, зберігаючи інформацію про минуле, сучасне й майбутнє, утворюється нерозривний зв'язок подій у часовому просторі, зберігається історія;

– *комунікативна* – така, що полягає у створенні особливого середовища інтерактивної, трансграничної й мобільної активності та взаємно пов'язує суб'єктів інформаційного простору, що діють у ньому на засадах ефективного інформаційного обміну. За таких умов інформаційний простір стає місцем комунікацій;

– *актуалізуюча* – така, що актуалізує інтереси різних суб'єктів діяльності, робить їх найважливішими шляхом реалізації поставлених цілей, із якими вони вступають в інформаційний простір як на засадах особистісної та групової мотивації, так і з метою реалізації інформаційної стратегії масштабних соціальних структур і державної інформаційної політики. Сучасний інформаційний простір створює умови для усвідомлення пріоритетності нематеріального виробництва, науки та освіти, що, у свою чергу, у контексті процесів комп'ютеризації, інформатизації, автоматизації всіх циклів виробництва сприяють розвитку промисловості;

– *геополітична* – така, що змінює акценти щодо значущості власних, традиційних ресурсних баз, використовуваних в інформаційному просторі, порівняно з тими, що створюються або набуваються в ході геополітичних відносин і забезпечують вищий рівень ресурсного забезпечення порівняно з наявними;

– *соціальна* – така, що перетворює склад суспільства, змінює характер і зміст суспільних відносин у сферах політики, економіки, культури, науки, релігії, виводячи їх на більш високий рівень системності [8].

З урахуванням стрімкого зростання ролі інформаційних процесів у суспільному житті особливо гостро постає проблема *безпеки* в інформаційному просторі. Отже, буде доцільним вести мову про розширення спектру наявних функцій ще однією, а саме *безпековою*. Реалізація цієї функції має створювати умови для запобігання невідповідному поводженню з інформацією суб'єктів інформаційної діяльності на етапах її продукування, зберігання, використання та поширення, а також максимально виключати можливості виникнення загроз безпеці окремої особистості, певних людських спільнот, національних держав. При цьому ні соціальні орієнтації суб'єктів діяльно-

сті в інформаційному просторі, ні характеристики стану інформаційних ресурсів і каналів просування інформації не можуть ставати причиною для створення небажаних ускладнень у забезпеченні інформаційної безпеки, загроз безпечному перебігу процесів в інших складниках соціального простору.

Функціонування інформаційного простору з його властивостями досить рельєфно віддзеркалюються у взаємопов'язаних частинах суспільства як таких, що містять ознаки соціального. У такому випадку мова повинна йти про громадянське суспільство, ринкову економіку та державу (за І. Валлерстайном). При цьому громадянське суспільство можна розглядати як спілкування, взаємодію та самоорганізаційну активність членів в інформаційному просторі на основі об'єднань, спільнот та асоціацій, створених на засадах вільного прийняття всіма членами суспільства громадських цінностей. Варто підкреслювати, що наявність вільної від державного контролю й обмежень інформації та незалежне від впливів ринкових відносин та економічних інтересів використання потенціалу інформаційного простору мають приводити до проявів і розвитку громадської думки в суспільстві. Така вільна, об'єктивна, незаангажована громадська думка має ставати головним набуттям і рушійним чинником суспільної динаміки. Проте держава також має опікуватися своїм впливом на інформаційний простір, але він має проявлятися у формуванні на демократичних засадах державної політики в інформаційній сфері та регуляторній діяльності виключно на правових засадах, активності різного роду суб'єктів інформаційної діяльності, особливо засобів масової інформації та масових комунікацій в інтересах забезпечення інформаційної безпеки для суспільного життя. Завданням для ринкової економіки у взаємодії з інформаційним простором має ставати створення економічних умов для розвитку ресурсної бази й інформаційної інфраструктури. При цьому, говорячи про інформаційну інфраструктуру, варто розуміти під нею певне середовище з межами, окресленими виконанням завдань продукування, збирання, обробки, зберігання та просування інформації в специфічній за змістом структурній частині соціального життя.

Необхідно зауважити, що роль координатора у взаємних стосунках громадянського суспільства, ринкової економіки та держави на сучасному етапі розвитку українського соціуму має виконуватися саме державою як найбільш структурованою, організованою та адаптованою для управління важливішими соціальними процесами. Але сьогодні це тільки побажання далекі від реальності. На жаль, ми маємо приклади, коли в умовах гібридної україн-

сько-російської війни наші втрати суттєво збільшувалися саме через неспроможність держави протистояти інформаційній агресії ні самотужки, ні під час невдалої взаємодії з представниками громадянського суспільства – волонтерами. Це зумовлюється як слабкістю громадянського суспільства й держави (державної влади та її апарату), нерозвиненими економічними ринковими відносинами в Україні, так і ступенем вирішального впливу на інформаційний, політичний та економічний боки суспільного буття олігархічних кіл. Останнє виражається в тому, що більшість засобів масової інформації та каналів масових комунікацій знаходиться у власності олігархічних кланів і фінансово-промислових груп, корпоративні інтереси яких вони й обслуговують своєю діяльністю в інформаційному просторі України.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, сутність, зміст і функції інформаційного простору мають розглядатися як один зі складників простору соціального. Сутність інформаційного простору полягає в розповсюдженні інформації в певному складнику простору соціального в інтересах забезпечення динаміки процесів соціальної реальності. Це дає змогу інформаційному простору, поєднуючи всі сфери людської діяльності, бути провідником знань, бути інструментом спілкування, співробітництва та сприяння усталенню таких стереотипів мислення й поведінки, що соціально схвалюються. Зміст інформаційного простору визначається суб'єктивними характеристиками процесів, що відбуваються в цій частині соціальної реальності. Вони презентуються як окремими особистостями, групами людей і соціальними спільнотами, так і соціальними інститутами, соціальними організаціями й соціальними структурами, що мають певну спрямованість і статусність. Спектр інформаційних ресурсів, до яких долучаються ті чи інші суб'єкти, що є активними в інформаційному просторі, складається із засобів масової інформації, доменних ресурсів Інтернету, різного роду та призначення бібліотек. Функціонування інформаційного простору створює умови для реалізації його соціального призна-

чення шляхом виконання інтеграційної, комунікативної соціальної, геополітичної та актуалізуючої функцій. Разом із тим видається доцільним розширити коло уявлень про функціональну композицію інформаційного простору за рахунок виокремлення нової функції – безпекової – як такої, що пов'язується саме з безпекою перебігу інформаційних процесів, зумовлюється зростанням їх значення для створення та підтримки умов безпеки з метою виключення можливостей проявів небезпеки різного роду й походження в усій різноманітності процесів соціальної реальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барковская А.Ю. Социологическая интерпретация категории «социальное пространство». *Вестн. Волгogr. гос. ун-та. Серия 7 «Философия»*. 2013. № 1 (19). С. 49–55.
2. Бурдые П. Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение / пер. с фр., общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко. *Социология социального пространства*. Москва : Институт экспериментальной социологии ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. 288 с.
3. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / пер. с франц. ; отв. ред. перевода, сост. и послесл. Н.А. Шматко. Москва : Институт экспериментальной социологии ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. 576 с.
4. Чернявская О.С. Социальное пространство: обзор теоретических интерпретаций. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2008. № 5. С. 329–335.
5. Филиппов А.Ф. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы. *Логос*. 2000. № 2. С. 113–151.
6. Бесчасная А.А. Социологические маркеры социальных пространств как инструмент исследования и управления пространством городов. *Социальные и гуманитарные знания*. 2018. Том 4. № 2. С. 100–107.
7. Добровольська А. Інформаційний простір: проблеми становлення нової якості національного просту. URL: http://www.nas.gov.ua/publications/-books/series/9789660247048/Documents/2010_03/a14.pdf.
8. Косоков О.М. Інформаційний простір як об'єкт управління в системі державної інформаційної політики. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2016. Вип. 3 (48). С. 54–56.

ЕМОЦІЇ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ В АНАЛІЗІ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧІВ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЇ

EMOTIONS AS THE DETERMINANTS IN THE ANALYSIS OF CONSUMER BEHAVIOR IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGY

У статті розглянуто теоретичні основи дослідження емоцій та їхнього впливу на оцінку споживачем товару/послуги та прийняття ним рішення щодо купівлі такими дослідниками, як Н. Шварц, П. Селовеї, Д. Бернбаум, М. Т. Фем, Д. Канеман, Е. М. Айсен, Дж. П. Форгес, Дж. Б. Коен, М. Гобе, Д. Норман, І.В. Альошина, О.Ю. Новікова, О.В. Ходус, Д.В. Соловйова, Т.І. Черняєва, Г.М. Шаркова та зроблено висновок, що більшість цих теорій доводять, що емоції, які відчуває людина (особа, що приймає рішення), несуть значну інформацію про предмет оцінювання. Наголошено на тому, що, виражаючи активний бік потреби, емоції виникають в умовах дефіциту інформації, необхідної для задоволення потреби. Проаналізовано експерименти, які чітко показують, що люди, які відчувають позитивні емоції, характеризуються швидшим та ефективнішим прийняттям рішень. Показано, однак, що позитивні емоції сприяють стереотипному мисленню, що призводить до менш ретельної обробки інформації, помилок в оцінці товару через некритичне ставлення, перешкоджання дедукції та обмежене обдумування та висновки. Зауважено, що якщо об'єкт оцінки споживачу добре відомий, джерелом його оцінки буде інформація, наявна в пам'яті, а не емоції, які він відчуває. Виокремлено типи емоцій, що впливають на рішення споживачів про покупку: інтегральні, випадкові та ситуативні. Виділено рівні психічних процесів, що діють у когнітивних напрямках емоційного дизайну товарів: інтуїтивний, поведінковий та споглядальний. Подані технології створення ландшафтів щастя, розроблені в результаті аналізу рекламних текстів. Розглянуто поняття емоційного маркетингу, емоційного брендингу та концепцію «святкового маркетингу». Описано види святкового маркетингу: масовий, тематичний, подієвий, спеціальний та корпоративний.

Ключові слова: поведінка споживачів, емоції, рішення про купівлю, споживання, емоційний брендинг, святковий маркетинг.

The article reviews the theoretical foundations of the study of emotions and their impact on consumer evaluation of goods / services and their decision to purchase from such researchers as N. Schwarz, P. Salovey, D. Birnbaum, M. T. Pham, D. Kahneman, A. M. Isen, J. P. Forgas, J. B. Cohen, M. Gobe, D. Norman, I. V. Alyoshyna, O. Yu. Novikova, O. V. Hodus, D. V. Solovyova, T. I. Chernyaeva, G. M. Sharikova and concluded that most of these theories prove that the emotions experienced by a person (decision maker) carry significant information about the subject of evaluation. It is emphasized that expressing the active side of the need, emotions arise in conditions of lack of information needed to meet the need. Experiments are analyzed that clearly show that people who experience positive emotions are characterized by faster and more effective decision-making. It has been shown, however, that positive emotions contribute to stereotypical thinking, which leads to less careful processing of information, errors in product evaluation due to uncritical attitude, prevention of deduction and limited reflection and conclusions. It has been observed that if the object of evaluation is well known to the consumer, the source of its evaluation will be the information available in the memory, and not the emotions he feels. The types of emotions that influence consumers' purchase decisions are identified: integral, accidental and situational. The levels of mental processes acting in the cognitive directions of emotional design of goods are distinguished: intuitive, behavioral and contemplative. The technologies of creation of landscapes of happiness, developed as a result of the analysis of advertising texts are given. The concepts of emotional marketing, emotional branding and the concept of «holiday marketing» are considered. Types of holiday marketing are described: mass, thematic, event, special and corporate.

Key words: consumer behavior, emotion, decision making, consumption, emotional branding, holiday marketing.

УДК 303.4:316.334.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.2>

Щерба О.І.

к.соціол.н., доцент,
докторант відділу історії
та теорії соціології
Інститут соціології Національної
академії наук України

Постановка проблеми. Споживча поведінка вже тривалий час є предметом зацікавленень дослідників. Спочатку науковцями вважалося, що людина приймає рішення про купівлю раціонально і продумано. Передбачалося, що вибір індивідів є результатом цілеспрямованого та «холодного» аналізу очікуваних вигод та потенційних втрат. Однак із часом було помічено, що важливу роль відіграють фактори, які важче виміряти, наприклад, задоволення, і індивід може керуватися лише обмеженою раціональністю, що виникає внаслідок нестачі

доступної інформації та обмежень пізнавальних процесів (наприклад, обмеження пам'яті). Зріс науковий інтерес до впливу афекту (емоції) на процес прийняття рішень. Вчені почали розглядали афективні стани також як джерело інформації. Дослідниками доведено, що емоційний стан, відчутий в момент прийняття вибору, може обумовити остаточне рішення. Цим і зумовлена актуальність теми наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем, пов'язаних із роллю та впливом емоцій у сприйнятті та оцінці

товару, було об'єктом дослідження таких зарубіжних та українських вчених, як Н. Шварц, П. Селовей, Д. Бернбаум, М. Т. Фем, Д. Канеман, Е. М. Айсен, Дж. П. Форгес, Дж. Б. Коен, М. Гобе, Д. Норман, І.В. Альошина, О.Ю. Новікова, О.В. Ходус, Д.В. Соловійова, Т.І. Черняєва та Г.М. Шаркова та ін.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення потенційних змін у поведінці покупця, викликаних емоціями, які він переживає, зв'язок між емоціями та пам'яттю споживача, а також очікуваних афективних переваг, які можуть відігравати важливу роль у виборі споживачів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно із соціологічним словником, емоції (від дат. *emovere* – збуджувати, хвилювати) – це особливий клас психічних процесів і станів, що характеризує відношення людини до оточуючого світу. Основна функція емоцій полягає в регулюванні активності суб'єкта шляхом оцінки значимості зовнішніх і внутрішніх сигналів для його життєдіяльності в цілому. Під час визначення поняття емоцій необхідно враховувати три складових частини: (1) суб'єктивне переживання емоцій у формі задоволення чи незадоволення, страху, радості і т. п.; (2) процеси, які проходять у нервовій, дихальній, серцево-судинній і інших системах організму; (3) виразні комплекси емоцій, які піддаються зовнішньому спостереженню. Виражаючи активний бік потреби, емоції виникають в умовах дефіциту інформації, необхідної для задоволення потреби. Емоції впливають на зміст і динаміку сприймання, уваги, уяви, пам'яті, мислення [9, с. 909].

Розглядаючи роль афекту в когнітивних процесах, спочатку необхідно упорядкувати відкриття, зроблені до цього часу в цій галузі. Існує кілька можливостей, згідно з якими пережиті емоції можуть обумовлювати сприйняття та оцінку предмета (товару), а отже, в підсумку і рішення про придбання. З одного боку, оцінюючи даний предмет, людина звертається до своєї пам'яті та афективної інформації, що записана в ній. Якщо оцінювач перебуває у гарному настрої, є велика ймовірність того, що оцінка об'єкта буде позитивною. Поганий настрій призведе, відповідно, до негативної оцінки. Це тому, що в пам'яті людини, у якій гарний настрій, позитивні емоції є легше доступні, що впливає на обробку та оцінку інформації [17; 13]. З іншого боку, дослідник Н. Шварц [17; 18] підкреслює, що емоції, які відчуває людина (особа, що приймає рішення), можуть нести значну інформацію про предмет оцінювання. Особа, яка приймає рішення, може використати афективні сигнали, які доходять до неї, і потрактувати їх як джерело інформації про об'єкт оцінки. Вчений М. Т. Фем [15] додає, що закономірність, яку спостерігає Шварц, пра-

цює насамперед у виборі між варіантами, які важко порівняти безпосередньо – наприклад, чи краще купити цукерки чи з'їсти торт у кафе. Дослідник також вказує, що концепція афекту як джерела інформації працюватиме ефективніше при виборі між продуктами, які забезпечують задоволення (гедоністичні продукти).

Дослідниця Еліс Айсен [12] у своєму дослідженні розглядає вплив позитивного афекту на процес прийняття рішень. Проведені експерименти чітко показують, що люди, які відчувають позитивні емоції, характеризуються швидшим та ефективнішим прийняттям рішень. Гарний настрій також зумовлює креативніше вирішення проблем. Автор підкреслює, що така закономірність виникає лише тоді, коли предметом рішення є об'єкт, який людина, яка приймає рішення, вважає важливим (або цікавим) з точки зору власних інтересів. Однак автор зазначає, що позитивні емоції сприяють стереотипному мисленню та ґрунтуються на судженнях з евристики. Можна припустити, що причиною цього є менш ретельна обробка інформації у ситуації, якщо людина перебуває під впливом позитивних емоцій [10; 14]. Це може означати, що позитивний емоційний стан сприятиме помилкам в оцінці продукту через некритичне ставлення, перешкоджання дедукції та обмежене обдумування та висновки. Модель інфузії афекту [11], у свою чергу, надає важливу інформацію про ситуації, коли вплив емоцій на обробку даних менший або більший. А саме якщо об'єкт оцінки нам добре відомий, джерелом його оцінки буде інформація, наявна в пам'яті, а не емоції, які ми відчуваємо. Це підтверджують численні дослідження [18; 16]. Значний вплив емоцій на оцінку також помічається під час винесення більш абстрактних суджень про величини – наприклад, загальне задоволення життям.

Як показали цитовані дослідження, для більшості експериментів характерний підхід, заснований на валентності емоцій, що ділить афективні стани на позитивні та негативні. Так, дослідниця О.Ю. Новікова [3, с. 50] також доводить, що емоції активуюче впливають на пізнавальні процеси, в результаті чого задачі, пов'язані з використанням предмету, вирішуються швидше. Відчуття краси, насолоди вплетено в функціональність. Позитивні емоції полегшують навчання споживача, формують пізнавальні установки, лояльність по відношенню до фірми-виробника, а негативні – блокують активність пізнавальних процесів, знижують якість розв'язуваних споживачем задач, викликають відчуття провини і комплекси при невдачах у використанні техніки.

Емоції можуть викликати різну поведінку, яка веде до різних наслідків. Виокремлюють три типи емоцій, що впливають на рішення споживачів про покупку:

1. Інтегральні емоції – це емоції, які пов'язані з рішенням безпосередньо. Споживач відчуває дані емоції при виборі з переліку варіантів або очікуваного результату (задоволення від вибору певного варіанту).

2. Випадкові емоції – це поточний настрій. Принцип, в основі якого лежить поняття відчуття як інформації, оскільки споживач використовує поточний стан для формування судження (формування висновку про товари або послуги).

3. Ситуативні емоції – емоції, які залежать від ситуації. У дослідженні респондентів просили оцінити рівень задоволення життям. Респонденти були менш щасливі в погану погоду. Відповідаючи, їх поганий настрій впливав на загальну оцінку.

Важливим механізмом впливу на поведінку споживача є сам зовнішній вигляд товару. Тут ми можемо говорити про т. зв. емоційний дизайн. У когнітивних напрямках емоційного дизайну товарів виокремлюють кілька рівнів психічних процесів [3, с. 50]. Інтуїтивний рівень відповідає за прийняття швидких рішень. Багато процесів цього рівня є вродженими. Психічні процеси інтуїтивного рівня здійснюються несвідомо, забезпечуючи автоматичні реакції і початковий етап виникнення емоцій. Поведінковий рівень пов'язаний з навичками і завченими діями. Споглядальний рівень є основою мислення і свідомості. У процесі діяльності з предметом дизайну рівні психіки взаємодіють один з одним. Споглядальний і інтуїтивний рівні спільно моделюють поведінку, споглядальний і поведінковий – пов'язані не тільки з виконанням, а й аналізом, контролем. У психіці переплітаються когнітивні й емоційні компоненти.

Усі три рівні пізнавальних процесів пов'язані з емоціями, проте їх властивості проявляються по-різному. Інтуїтивний рівень породжує емоції, які прості за змістом і тривають короткий час. Споглядальний рівень пов'язаний з емоціями і почуттями, які є різноманітними за соціальним змістом і тривають довго. Це може викликати глибокі переживання і запам'ятовуватися на тривалий час.

Як зазначає соціолог Т.І. Черняєва, споживання передбачає досягнення щастя. Зробивши аналіз рекламних текстів, дослідниця виокремила широкорозповсюджені технології створення ландшафтів щастя [7, с. 94].

Шлях 1. Новизна і несподіванка. Ландшафт містить у собі щось нове і непрогнозоване. Орієнтовний рефлекс, незалежно від нашої свідомості, забезпечує фіксацію погляду на тому, чого людина ніколи не бачила, на контрастних ситуаціях, на образах, що змінюють один одного.

Шлях 2. Лабіринти архетипів і відключення повсякденності. Ландшафт конструюється таким чином, що його елементи «запускають»

архетиповий зміст несвідомого, що миттєво привертає увагу (міфи, таємні вчення, казки). Саме архетипи часто визначають механізми організації візуального контролю.

Шлях 3. Приманка. Між реальністю і людиною постає посередник, медіа, що допомагає прийняти реальність і виробити своє ставлення до неї. Традиційні посередники – друковані видання – витісняються кіно- і відеопродукцією. Все більшу роль у формуванні сприйняття ландшафту починають відігравати інформаційні технології та інтернет-комунікації. Поява однієї і тієї ж або різних версій одного і того ж ландшафту в глянцевих журналах, на телебаченні, в кіно, на спеціалізованих сайтах і в зовнішній рекламі – стратегія перемоги виробника над споживачем.

Шлях 4. Видовищність та взаємодія почуттів. Музикли, музичні фестивалі, концерти на відкритому повітрі – сьогодні найпривабливіші культурні події. Це акустичні і візуальні видовища з великою кількістю звуку і світла, які винятково впливають на аудиторію. Жива присутність кумирів, артистів і важливих персон дає публіці відчуття близькості з ними, і культура події стає культурою дотику.

Шлях 5. Програмуєчі наративи. Тексти, які супроводжують споживання (реklamний слоган, висока поезія, легенда, яка передається із вуст в уста чи наукова стаття), можуть стати потужним інструментом соціального конструювання ландшафту щастя.

Шлях 6. Міфологізація: надія і ризик. Спеціально написані або літературно оброблені легенди, як правило, пробуджують надії на надприродне везіння, вигреш або екстремальні задоволення.

Шлях 7. Нав'язана цінність і жага справжнього. Заклики відвідати, переконатися на власні очі, придбати «щось справжнє» вбудовують цінність товару або послуги в ціннісну структуру індивідуального або соціального досвіду.

Отже, конструювання ландшафтів щастя ґрунтується на ідеях зв'язку навколишнього середовища, способу, дії і наративу і відображає ціннісні основи сучасного споживання.

Український соціолог О.В. Ходус [6] проаналізувала ряд концептів філософів та соціологів та спробувала «прочитати» культурний код феномена щастя в сучасних соціальних умовах, у тому числі і споживчого процесу. Дослідниця доводить, що характерною рисою сучасності (нааявної й в українських реаліях) є зміна статусу щастя, перетворення його в «нормативну» емоцію, яку індивідам слід відчувати і демонструвати. Іншими словами, культ щастя стає домінуючим культурним імперативом, своєрідною повинністю, що затверджується в якості морального боргу. Соціолог зазначає про ключову роль культурних медіаторів – комерційних наративів,

інтернету, засобів масової комунікації в конструюванні та просуванні ідеології «примусового щастя». Ходус пише про те, що право на щастя, на приватні задоволення і турботу про себе як базові ідеї епохи Просвітництва трансформуються в культовий об'єкт колозальної індустрії в сучасному суспільстві споживання, життєздатність якого залежить від того, наскільки ефективно здійснюється споживання символічних благ. При цьому визначальною рисою сучасного ринкового суспільства стає інтенсифікація практик задоволення, звільнення бажань, що ні в якому разі не тільки не емансипує індивіда, не робить його щасливим, а навпаки, індивід потрапляє в атмосферу постійної екзистенціальної тривоги, вираженої у відчутті небезпеки не бути щасливим, не вписатися в усталений «емоційний режим».

В останнє десятиліття суттєвий вплив емоцій та емоційного стану людини до/під час/після здійснення покупки помітили і в маркетингу. Емоційний маркетинг не слід розглядати як окремий напрям, можна лише вказати його вибрані сфери, в яких емоції є важелем для прийняття рішень споживачами, наприклад, брендинг, реклама, сенсорний маркетинг, електронна комерція чи просумеризм. Емоції в маркетингу найчастіше стосуються впливу торгівельних марок, рекламних повідомлень та окремих сфер інтернет-маркетингу.

Вперше емоційність брендів була розглянута 15 років тому Марком Гобе, засновником консалтингової фірми Emotional Branding. Його концепція побудована на спостереженні, що відносини між споживачами і брендами повинні бути засновані на емоціях. Гобе вважав, серед іншого, що споживачі пам'ятають новини лише лічені хвилини, тому ефективний брендинг опирається на емоції, викликані дизайном [2]. Таким чином, емоційний брендинг має на меті побудувати зв'язок між торгівельною маркою і покупцем, опираючись на почуття одержувача, а не лише на раціональні умови. Це спосіб, який дозволяє ефективно викликати реакції і настрої, в результаті створюючи досвід взаємодії, зв'язок і лояльність споживачів до торгівельної марки на ірраціональному рівні. Споживачі не усвідомлюють, що своє рішення в першу чергу приймають на основі емоційних характеристик товару, вони його приймають ірраціонально, а далі раціоналізують своє рішення якоюсь функціональною характеристикою товару.

Ще однією важливою сферою безумовного впливу емоцій на поведінку реципієнта є сфера реклами, функція якої з роками змінилася від майже лише інформативної до емоційної. Поєднання сильних емоцій із товарами чи послугами – найкращий спосіб бути поміченими одержувачами, але за певних умов – повідомлення повинно бути автентич-

ним, тобто відповідати торгівельній марці, її стратегії та характеру. Із цієї причини, наприклад, у соціальній рекламі часто використовуються прийоми, що покликаються на негативні емоції – соціальної тривоги, сорому чи страху.

Споживачі активно шукають продукти, що викликають емоції. Позитивних емоцій прагнуть більшою мірою, проте споживачі бажують відчувати і негативні емоції (для прикладу, перегляд фільмів жаху).

Підняття настрою емоціями – часто основне призначення багатьох продуктів – фільмів, книг, музики. Марки газованих напоїв і соків акцентують життєрадісність як основну цінність продукту. Пригодницькі програми подорожей, міста розваг – Las Vegas, Atlantic City, Disney World позиціонуються як місця підняття настрою. В Україні, наприклад, для кожного українця такий чіткий асоціативний ряд суцільного позитиву викликає відома фраза з пісні Андрія Кузьменка «Місця щасливих людей».

Зниження негативних емоцій – не менш значима характеристика, ніж підняття настрою. Багато продуктів, послуг і місця їх продажу позиціонуються як засоби зниження болю, занепокоєння, депресії. Ліки, торгівельні комплекси, курси психотренінгу, квіти, предмети особистої гігієни позиціонуються як об'єкти, що зменшують негативні емоції [1, с. 294].

Дослідник Д. Норман [4, с. 265] вказує на один недолік, який виникає при бажанні виробника вплинути відразу на декілька емоцій споживачів (радість, впевненість, безпека), створюючи багатофункціональний продукт, задовільняючи при цьому багато потреб. Це т. зв. «повзучий функціоналізм», коли виробник прагне розширити кількість функцій предмету, але при цьому знижуються практичність, доступність і зрозумілість. Нова функція збільшує складність конструкції предмету, при цьому може знижуватися якість самої функції і ускладнюватися завдання для користувача. Поклоніння помилковим цінностям спонукає виробників створювати невиправдано складні для користувача пристрої заради престижу, соціального статусу та ін.

Ще один напрямок маркетингу, який працює над створенням тісного емоційного зв'язку цільової аудиторії з брендом, роблячи це через брендинг і комунікації, – це т. зв. «святковий маркетинг». Групою дослідників під керівництвом Д.В. Соловйової [5] було комплексно розглянуто концепцію «святкового маркетингу», теоретично опрацьовано його методологію, обґрунтовано і апробовано на практичному кейсі. На погляд дослідників, святковий маркетинг варто розуміти ширше, ніж тільки рекламні кампанії бренд-активації, приурочені до загальновідомих свят. Святковий маркетинг вони визначають як концепцію і стратегію встановлення тісного емоційного

зв'язку бренду зі споживачами за допомогою інтеграції бренду в святковий інформаційний і соціально-культурний контекст цільової аудиторії. У результаті дослідження вищезгадані вчені виокремили такі види святкового маркетингу – в залежності від подій, до яких приурочено його використання [5, с. 12]:

1) масовий – приурочений до свят, які широко відзначаються відповідно до культури і традицій країни: наприклад, Новий рік, масові релігійні свята (Різдво, Великдень), або які сприймаються як гендерні (День Матері, День українського війська);

2) тематичний – присвячений темі, яка є значима для досить широкого кола осіб, але безпосередньо зачіпає тільки певну частину цільової аудиторії (наприклад, День знань, різні професійні свята);

3) подієвий – цікавий для цільової аудиторії (більше чи менше широкої) у зв'язку з фактом подій (День міста, день народження знакової особистості, прем'єра фільму, спортивні чемпіонати та ін.);

4) спеціальний – присвячений спеціально придуманому святу, який може бути цікавий багатьом представникам цільової аудиторії (наприклад, День вишиванки, День писанки, День кави, День шоколаду);

5) корпоративний – значимий для компанії і торгівельної марки і спрямований на залучення цільової аудиторії в «історію бренду» (ювілей компанії, дні бренду).

Усі ці види святкового маркетингу можуть використовувати компанії для привернення уваги споживачів, спонукати їх до взаємодії з брендом, простимулювати активність щодо бренду, вибудувати емоційний зв'язок з брендом і, в підсумку, сформувати лояльність. При правильному використанні святкового маркетингу компанія отримує не тільки зростання продажів, викликаний BTL-заходами, а й формування ком'юніті споживачів [2], які поділяють спільні цінності з брендом і готових виступати адвокатами бренду.

Святковий маркетинг забезпечує вигоди, як для покупців, так і для торгівельної марки, підвищує стандарти маркетингу в умовах високо конкурентного середовища, формує додаткову мотивацію споживачів за рахунок креативних і емоційно насичених комунікацій, пов'язаних зі значимими для цільової аудиторії подіями.

Дослідниці Т.І. Черняєва та Г.М. Шаркова вважають [8, с. 104], що споживання (на відміну від особистого задоволення потреб) виступає виключно як соціальна інституціалізована дія, як соціальна практика. Саме в суспільстві споживання класична формула ринку «попит породжує пропозицію» трансформується в прямо протилежне твердження «пропозиція породжує попит». Однак якщо

в класичній формулі попит і пропозиція пов'язані безпосередньо, то в ситуації споживання між пропозицією і попитом з'являється новий фактор символічної комунікації – знак, імідж, бренд, тиражований медіа. Ця обставина дозволяє розглядати об'єктами споживання не тільки те, що створюється руками людини або виходить з-під конвейера, тобто виробляється індустріально, але і будь-які природні об'єкти, ландшафти або ідеї. Ці об'єкти, безумовно, володіють символічним капіталом, величезну роль в створенні якого починають відігравати емоції. Черняєва і Шаркова ввели поняття емоційного резонансу акторів виробництва і споживання в консюмеристському суспільстві.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, проаналізувавши доробок вчених щодо взаємозв'язку між емоціями та пам'яттю, можна зробити висновок, що гарний настрій впливає на доступність позитивних спогадів у свідомості людини, що сприяє більш прихильно оцінювати сприйняті предмети. Однак показано, що позитивні емоції сприяють стереотипному мисленню, що призводить до менш ретельної обробки інформації, помилок в оцінці продукту через некритичне ставлення, перешкоджання дедукції та обмежене обдумування та висновки. Зауважено, що якщо об'єкт оцінки споживачу добре відомий, джерелом його оцінки буде інформація, наявна в пам'яті, а не емоції, які він відчуває. Соціологи і психологи довели, що емоції, які ми відчуваємо, передають нам повідомлення про наше оточення та впливають на його оцінку. Існує також поділ на емоції, які посилюють бажання споживати і обмежують його.

З огляду на представлені висновки є певні напрямки, які потребують подальшого, поглибленого дослідження. На нашу думку, це такі, як взаємозв'язок між емоціями, які відчуваються під час покупки, та емоціями, що відчуваються під час використання товару (послуги). На думку деяких дослідників, люди схильні неправильно оцінювати свої майбутні емоційні стани та задоволення. Тому наступні наші дослідження планується здійснювати в даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алешина І.В. Поведение потребителей : учебник. Москва : Экономистъ, 2006. 525 с.
2. Гобэ М. Эмоциональный брэндинг: новая парадигма, соединяющая брэнды с людьми. Санкт-Петербург : BestBusinessBooks, 2014. 437 с.
3. Новикова Е.Ю. Человек эмоциональный в дизайне и маркетинге. *Вестник РЭУ*. № 7, 2014. С. 46–54.
4. Норман Д. Дизайн привычных вещей. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2018. 384 с.
5. Соловьева Д.В., Булыгина А.Н., Шатохина Д.Д., Воробьева А.А. Праздничный маркетинг как способ

создания эмоциональной связи потребителей с брендом. *Практический маркетинг*. № 4 (278), 2020. С. 11–19.

6. Ходус Е.В. Принудительное счастье как современный социокультурный императив. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. Вип. 8, 2015. С. 64–73.

7. Черняева Т.И. Ландшафты счастья: эмоциональные основания современного потребления. *Известия Саратовского ун-та. Нов. серия. Сер. Филология. Психология. Педагогика*. Т. 13, вып. 3, 2013. С. 90–95.

8. Черняева Т.И., Шаркова Г.Н. Эмоциональный резонанс как фундаментальный процесс общества потребления. *Вестн. Московского ун-та. Сер. 18: Социология и политология*. № 4, 2009. С. 97–112.

9. Энциклопедический социологический словарь / под общ. ред. Г.В. Осипова. Москва : ИСПИ РАН, 1995. 940 с.

10. Cohen J. B. The Nature and role of affect in consumer behavior. In: *Handbook of Consumer Psychology*. 2008. P. 297–348.

11. Forgas J. P. Mood and judgement: The affect infusion model (AIM). *Psychological Bulletin*. vol. 117 (1), 1995. P. 39–66.

12. Isen A. M. An influence of positive affect on decision making in complex situations: Theoretical issues with practical implications. *Journal of Consumer Psychology*. vol. 11 (2), 2001. P. 75–85.

13. Isen A. M., Shalke T. E., Clark M., Karp L. Affect, accessibility of material in memory, and behavior – cognitive loop. *Journal of Personality and Social Psychology*. vol. 36 (1), 1978. P. 1–12.

14. Kahneman D. Pułapki myślenia. O myśleniu szybkim i wolnym. Media Rodzina, 2012.

15. Pham M. T. The logic of feeling. *Journal of Consumer Psychology*. vol. 14 (4), 2004. P. 360–369.

16. Salovey P., Birnbaum D. Influence of mood on health-related cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*. no. 57, 1989. P. 539–551.

17. Schwarz N. Feelings as information: Informational and motivational functions of affective states. In: Sorrentino R. M., Higgins E. T. (eds.) *Handbook of Motivation and Cognition*. New York : Guilford Press, 1990. P. 521–561.

18. Schwarz N., Strack F., Kommer D., Wagner D. Soccer, rooms, and the quality of your life: Mood effects on judgments of satisfaction with life in general and with specific domains. *European Journal of Social Psychology*. no. 17, 1987. P. 69–79.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ПРОАКТИВНА СТРАТЕГІЯ ЗАПОБІГАННЯ СОЦІАЛЬНИМ ПРОБЛЕМАМ

PROACTIVE STRATEGY FOR THE PREVENTION OF SOCIAL PROBLEMS

Випереджальні стратегії управління соціальними системами різної складності визначають успішність їх розвитку. У статті наведено термінологічне та змістове наповнення проактивних і реактивних стратегій як певних типів відповідей на виклики зовнішнього середовища. Установлено, що сутнісними ознаками проактивної спрямованості є орієнтація на випередження можливих загроз, які потенційно очікують на суб'єктів соціального життя. Натомість реактивна стратегія демонструє практику подолання небажаних ситуацій, які вже актуалізовані в теперішньому часі. Продемонстровано переваги проактивних стратегій запобігання можливим соціальним деструкціям із застосуванням теоретичних положень конструктивістського підходу до розуміння феномена соціальних проблем. Визначено, що об'єктивна соціальної проблеми проходить низку етапів, на кожному з яких агенти соціального життя визначають, чи вважати ті чи інші соціальні умови вартими посиленої уваги, усвідомлювати їх як деструктивні або ж незначущі, другорядні. Проактивний підхід до запобігання соціальним проблемам зорієнтований на ідентифікацію слабких сигналів, які мають лише обриси некерованості, розладу, але випадають із поля зору громадськості, наукової спільноти й не актуалізуються як можлива загроза для майбутнього розвитку соціуму. Запропонована модель проактивної стратегії запобігання соціальним проблемам містить чотири логічно взаємопов'язані етапи, на кожному з яких відбувається випереджальна робота з потенційними суспільними загрозами. Так, проактивний моніторинг спрямовано на розпізнавання нечітких імпульсів, які можуть стати пусковими механізмами для розгортання складних соціальних протиріч; проактивне конструювання пов'язане з розробленням сценаріїв бажаної траєкторії суспільного розвитку; проактивні дії націлені на практичну реалізацію програмних заходів, які покликані запобігти загрози, а проактивна рефлексія має на меті критичну оцінку застосованих стратегічних процедур і їх результативність.

Ключові слова: проактивне управління, превенція, конструктивізм, моніторинг, рефлексія.

Advanced strategies for managing of varying complexity social systems determine the success of their development. The article presents the terminological and meaningful basis of proactive and reactive strategies, as certain types of responses to environmental challenges. It is established that the essential signs of proactive orientation are the focus on anticipating of possible threats that wait of potentially the subjects of social life. Instead, the reactive strategy demonstrates the practice of undesirable situations overcoming that are already relevant today. The advantages of proactive strategies to prevent possible social destruction, with the using of theoretical provisions of the constructivist approach to understand the phenomenon of social problems, are demonstrated. It is determined that the objectification of a social problem passes through a number of stages, due to which the agents of social life determine whether the certain social conditions are worthy of the increased attention, and whether to perceive them as destructive or insignificant, secondary. Proactive approach for the prevention of social problems is focused on the identifying of weak signals that have the outlines of uncontrollability, disorder, fall out of sight of the public, the scientific community and aren't actualized as a possible threat for the development of future society. The proposed model of the proactive strategy for the preventing of social problems contains four logically interrelated stages, each of which consists of a precautionary work with potential social threats. Thus, the proactive monitoring is aimed at the recognizing of fuzzy impulses that can become triggers for the development of complex social contradictions; the proactive design involves the development of scenarios for the desired trajectory of social development; the proactive actions are aimed at the practical implementation of program activities for the threats preventing; and the proactive reflection aims to critically assess the applied strategic procedures and their effectiveness.

Key words: proactive management, prevention, constructivism, monitoring, reflection.

УДК 316.43:304.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.3>

Біскуп В.С.

к.соціол.н., доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

Надвична Т.Л.

к.психол.н., доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

Постановка проблеми. Сучасний світ пронизаний численними протиріччями та незбагненими траєкторіями розвитку. Як окремі особистості, так і транснаціональні корпорації й економіки передових держав звертаються

до питань стабілізації та уникнення тих загроз, які можуть їх очікувати в найближчій чи віддаленій перспективі. Прагнення до стабільності є визначальною рисою будь-якого живого організму. Принцип гомеостазу поширюється

на системи широкого спектру. Динамічні процеси суспільного розвитку є водночас передумовою й наслідком ланцюгових реакцій, які викликають хвилю руйнувань, падіння слабких суб'єктів соціального життя, зародження чи посилення більш адаптованих структур до нових викликів суспільного розвитку. Стиль сучасного світу зорієнтований не стільки на відтворення, скільки на випередження можливих конкурентних переваг своїх суперників. Науковий підхід до зазначеної проблематики значно розширює спектр пояснювальних моделей, водночас намагаючись обґрунтувати їх і в практичному вимірі поєднати з можливістю реалізації в практичній діяльності фахівців різних галузей діяльності. Охоплення широкого спектра випереджальних технологій актуалізує питання концептуалізації знань щодо запобігання негативним тенденціям у соціальній реальності. Активному обговоренню нині підлягає *проактивна модель розвитку* як окремого індивіда, так і глобальних соціальних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проактивність як теоретичний конструкт і мета практико зорієнтованих процедур посилення особистісного та суспільного потенціалу перебуває в центрі уваги багатьох як зарубіжних (І. Ансофа, П. Друкера, С. Кові, Ф. Котлера, Д. Майерса, Дж. Роттера, Д. Скотта, В. Франкла та ін.), так і вітчизняних (Т. Андрєєва, Е. Бажина, В. Бодрова, О. Гребешкова, Н. Гуржій, Е. Голінкіної, Н. Коломінського, В. Семиченка та ін.) науковців. Залежно від галузі знань термін «проактивність» постає в специфічному трактуванні зі збереженням власного змістового наповнення – контроль над ситуацією, запобігання, передбачення наслідків різного вектору розвитку, самодетермінація, мотивація, стратегія, динамізм тощо. При цьому розширюються його класифікації, розробляються організаційні механізми проактивних стратегій, але в більшості випадків поза увагою залишається питання, пов'язані з проактивним управлінням суспільними процесами, технологіями запобігання соціальним проблемам.

Постановка завдання. Теоретична концептуалізація проактивного управління суспільними процесами та розроблення стратегій запобігання негативним явищам у суспільному житті на засадах теорії конструювання соціальних проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звертаючись до визначення поняття «проактивність», Стівен Кові, консультант з організаційного управління, справедливо зауважує, що, хоча цей термін досить широко використовується в літературі, присвяченій мистецтву управління, його досить важко відшукати в більшості відомих словників [1, с. 75]. Загалом автор відомого бестселера визначає цей термін як здатність людини нести відпо-

відальність за власне життя. Наша поведінка, наголошує С. Кові, є продуктом власного усвідомленого вибору, який базується на цінностях, а не продукт навколишніх умов, заснований на почуттях. Натомість реактивні люди залежать від соціального середовища або, як метафорично зазначає автор, від «соціальної погоди» [1, с. 76]. Отже, проактивність у трактуванні С. Кові пов'язана із суб'єктністю особистості, яка здатна усвідомлено управляти своїм теперішнім і майбутнім. Реактивність заснована на «парадигмі детермінізму», залежності від зовнішнього середовища й обставинах, на які воно не в змозі впливати.

Дослідженню питань проактивності як однієї зі стратегій людського життя присвятив праці американський психолог Г. Олпорт, котрий був переконаний, що людині часто приписують таку тактику поведінки, яка базується на повторюваності, пасивності, керованості. Проаналізувавши тогочасну психологічну літературу, Г. Олпорт дійшов висновку, що слова «реакція» й «реактивний» зустрічаються сотні разів, а поняття «проакція» і «проактивний» – тільки один раз [2, с. 65]. Відтак науковець робить важливе зауваження щодо того, що вербальні, а отже, концептуальні інструменти для створення науки про зміни, зростання, майбутнє й можливості поступаються технічному лексикону, який прив'язує дослідника до науки про реакції та регресії.

Проактивна поведінка, за визначенням інших психологів, – це поведінка, яка насамперед намагається змінити середовище, а проактивна особистість виходить за межі ситуаційних обмежень, продукує нові ідеї, змінює місію своїх організацій, знаходить проблеми та вирішує їх. Натомість люди з протилежними якостями не в змозі визначити й використати можливості для змін, демонструють пасивність і терпляче пристосовуються до наявних умов [3, с. 104–105].

Зростаюча конкуренція на внутрішньо-національних і глобальних ринках, потреба у випереджаючих стратегіях збереження та поширення сфер впливу у фінансових і бізнесових інтересах зумовили посилення інтересу науковців і представників топ-менеджменту компаній до переосмислення їхніх форм діяльності. Зокрема, І. Ансофф, засновник і визнаний теоретик зі стратегічного менеджменту, проаналізував різноманітні моделі управління компаній та організацій і дійшов висновку, що реактивний стиль управління полягає в прагненні керівництва мінімізувати стратегічні зміни, уникнути перегляду товарних і ринкових позицій. Така позиція компанії є відносно успішною за умови стабільності ринку. Натомість менеджери з проактивною установкою здатні розпізнавати необхідність змін ще до того, як розгорнеться криза [4, с. 415–418],

а відтак є більш захищеними в умовах постійних трансформаційних змін. Так, Д. Аакер, фахівець у галузі бренд-менеджменту, наполягає, що метою стратегії є не пасивне реагування на події, які відбуваються в зовнішньому середовищі, а активний вплив на них, бажано випереджальний. Отже, стратегія розвитку будь-якої соціальної структури повинна бути проактивною з двох причин: щоб зберегти впевненість у тому, що існує можливість відстежувати найважливіші зміни в зовнішньому середовищі й швидко реагувати та впливати на них, оскільки зміни в ринковому оточенні можуть мати серйозні наслідки [5, с. 36].

Вітчизняні науковці також не залишаються осторонь від розроблення довгострокових стратегій розвитку. Так, український психолог В. Барко вважає, що проактивний підхід, на відміну від традиційного реактивного управління, базується на ідеї завчасного запобігання проблемам і негараздам як усередині організації, так і в зовнішньому середовищі [6, с. 52]. З ним погоджуються й інші дослідники цієї проблеми [7, с. 8] і пропонують, з огляду на актуальні загрози сьогодення, негайно запровадити комплекс *проактивних заходів* із забезпечення системи економічної безпеки держави загалом, її регіонів і суб'єктів господарювання. Наголошується на функціях *«проактивної держави»*, яка розробляє концепцію модернізації, систему практичних заходів, їх інституційний супровід, а також правила та норми, що формують соціальну довіру і згуртованість суспільства [8, с. 301].

Науковці наголошують, що головними сегментами, які нагально потребують проактивного планування, є зовнішня та міжнародна політика, ідеологічні питання, економічна сфера, інфраструктура, внутрішньополітичні процеси, інформаційна сфера, протидія прямій воєнній агресії тощо. Щоправда, на нашу думку, досі поза увагою залишаються важливі деталі проактивного управління й термінологічні та операційні процедури з'ясування його ключових елементів.

Зважаючи на актуальність визначеної проблематики, до осмислення феномену проактивного управління долучаються науковці, котрі дають таке його емпіричне тлумачення: це запобіжна дія влади, спрямована на досягнення поставлених цілей шляхом завчасного виявлення явних або слабких сигналів про зовнішні збурення, прогнозування потенційних (можливих) сценаріїв розвитку ситуації й реалізації превентивних дій, що орієнтують об'єкт управління так, що всі процеси, які протікають у ньому, будуть спрямовуватися владою, а небажані (можливі) сценарії розвитку подій не будуть реалізовані [9, с. 46]. Погоджуючись із думкою, що проактивне управління – це насамперед діяльність із запобігання мож-

ливим соціальним негараздам та уникнення можливих соціальних негараздів, додамо, що поняття «влада» в цьому визначенні дещо суперечливе. Отже, уважаємо за необхідне уточнити, що владу тут варто розглядати як один із елементів у структурі управління соціальними процесами, який використовується з метою уникнення узурпації прийняття рішень лише на користь політичних еліт.

Зауважимо, що нині людству доводиться накопичувати досвід проактивних стратегій через значні соціальні кризи, які все частіше супроводжують нашу життєдіяльність і нерідко призводять до значних людських і матеріальних утрат (природні й техногенні катастрофи, епідемії, соціальні та фінансові кризи тощо). У більшості випадків уряди використовують реактивну тактику подолання посталих загроз, які долають лише наслідки й жодним чином не забезпечують наше майбутнє. Але критичний аналіз минулого показує, що лише використання інноваційних методів соціального проектування може забезпечити досягнення бажаного розвитку подій.

Отже, уважаємо, що необхідність більш детального осмислення стратегій проактивного управління соціальними процесами та змінами спричинена щонайменше двома обставинами: стрімким поширенням ідейних, технологічних, наукових інновацій, які змінюють соціальні взаємодії, і виникненням соціальних проблем, а також потенційними ризиками, з якими все частіше зіштовхується людство в розвитку, а звичні реактивні стратегії не завжди дають бажаний результат. З метою оптимізації управління соціальними змінами й процесами нами запропонована *модель проактивної стратегії*, кожен із етапів якої включає логічно вибудовану послідовність цілеспрямованого впливу на уникнення, запобігання, превенцію розгортання небажаних соціальних проявів (рис. 1).

Далі більш детально розглянемо кожен із етапів запропонованої моделі, особливу увагу акцентуючи на проактивному моніторингу як ключового сегменту, у межах якого відбувається ідентифікація та актуалізація соціальних проблем, що безпосередньо є об'єктами проактивного управління суспільними змінами й процесами.

Отже, **проактивний моніторинг**. Традиційний (реактивний) підхід щодо дослідження й аналізу соціальних проблем передбачає, що соціальна проблема, яка апіорі має негативне забарвлення та є «шкідливою», існує як об'єктивна умова в структурі суспільства, котру необхідно якнайшвидше виявити, вивчити її природу, установити причину, розкласти на частини й запропонувати оптимальні шляхи вирішення [10, с. 150]. Але все більше науковців схиляються до думки, що такий погляд нині є неефективним і застарілим.

Рис. 1. Модель проактивної стратегії запобігання соціальним проблемам

Так, відомий соціолог Г. Блумер виокремлює цілу низку недоліків, які притаманні цьому підходу, а саме:

- соціологи можуть установити соціальну проблему й відреагувати на неї тільки після того, як вона стала суспільно очевидною та актуальною. Отже, більшість недостатньо виражених, але все ж таки потенційно загрозливих подій чи явищ не потрапляє в поле зору науковців вчасно, а тому може довгий час перебувати в латентному стані й у майбутньому ставати причиною серйозних соціальних трансформацій чи потрясінь, до подолання наслідків яких потрібно залу-

чати значну кількість матеріальних і людських ресурсів;

- більшість науковців намагається дослідити об'єктивні умови виникнення тієї чи іншої соціальної проблеми, але, як виявляється пізніше, вони не завжди сприймаються суспільством, а відтак є неважливими для його членів. Тому, на думку Г. Блумера, важливіше досліджувати саме процес, за допомогою якого суспільство визначає, що для нього є проблемою, а що ні, і формує відповідне суб'єктивне ставлення;

- пропонувані варіанти вирішення соціальних проблем, які базуються лише на об'єк-

тивних наукових фактах і залишають поза увагою реальний процес суспільного реагування на них, є малоефективними [10, с. 151–153].

З огляду на вищезначене, інноваційний (проактивний) підхід до визначення соціальних проблем і попередження соціальних проблем, на нашу думку, має включати т.з. *доаналітичний етап*, який передбачає орієнтацію, націленість на загрозові події, які ще не трапилися, але володіють гіпотетичними обрисами ризиків, які, вірогідно, відбудуться, якщо станеться низка інших подій, котрі запустять ланцюг незворотних причинно-наслідкових реакцій. Тобто це ще не проблема, а лише проблемна ситуація, яка може спровокувати її виникнення й розвиток за умови невчасного реагування.

Щоправда, тут є декілька застережень, що впливають із теоретичних напрацювань науковців, які працюють із методологією конструювання соціальних проблем. Щоб діяти на запобігання, завжди необхідно чітко розуміти, що може стати соціальною проблемою, у який спосіб певні соціальні умови набувають цього статусу. Важливо також у процесі проактивного моделювання вирізняти проблему від її передумов і наслідків. Визначення серцевини проблеми та її супутніх складників (історичні контексти, культурні стереотипи, природне чи штучно сконструйоване підґрунтя розгортання, закономірності виникнення й розвитку тощо), а також установлення та чітке окреслення «стратегічної зони» [11, с. 212], на яку потрібно спрямувати проактивний вплив, є ключовим напрямом проактивного реагування на запобігання їй.

Завершальним моментом цього етапу є постановка «соціального діагнозу», який дає змогу на основі ґрунтового та системного аналізу всіх загрозових сигналів, що надходять із соціальної системи, скласти «загальну картину проблеми» та перейти до наступного етапу – **проактивного конструювання**. Основне його завдання – на основі попередніх даних прорахувати всі можливі варіанти розвитку подій та обрати найбільш оптимальні з них. Найефективнішими інструментами, які дадуть змогу втілити такі наміри, є *науковий проект*, основною характеристикою якого є його множинність і варіабельність, тобто можливість обирати найраціональніший шлях руху до зазначеної мети та *програму*, яка передбачає конкретні кроки втілення задуму [12].

Проактивні дії – прийняття й реалізація конкретних управлінських рішень, що передбачають дотримання чітких кроків реалізації наміченої програми; використання необхідних ресурсів для досягнення максимального результату; забезпечення скоординованого

керівництва на всіх рівнях управління з метою досягнення поставлених цілей; поточна корекція вже розроблених планів і програм з урахуванням мінімізації ризиків їх упровадження тощо.

Одним із найбільш складних етапів пропонуваної моделі проактивної стратегії запобігання соціальним проблемам, на нашу думку, є **проактивна рефлексія**. Соціальні процеси та явища, перебіг яких є вкрай непередбачуваним і сповненим різноманітними неочікуваними поворотами, надзвичайно складні за своєю природою. Незважаючи на те що всі вони мають закономірності свого функціонування й розвитку, володіють визначеними взаємозв'язками та будовою тощо, усе ж таки існує надзвичайно багато об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на перебіг їх виникнення. Науковцям надзвичайно важко віднайти той єдиний правильний шлях, який би забезпечив отримання однозначного позитивного результату в пошуку ефективної проактивної стратегії реагування. Тому, на наш погляд, критичне переосмислення й переоцінка на перший погляд вдалого варіанта вирішення проблеми та своєчасна корекція або й кардинальна його зміна можуть забезпечити отримання максимального результату, адже лише постійний аналіз ситуації та запланованих дій дає можливість вчасно реагувати на виклики і приймати ефективні управлінські рішення.

Висновки з проведеного дослідження. Ґрунтовний аналіз наукових джерел і прискіпливий погляд на повсякденну реальність засвідчив, що більшість проблем майбутнього є наслідком недосконалого або часткового вирішення актуальної деструкції в поточній перспективі. Сучасне суспільство звикло реагувати на події, які вже відбулися й реально загрожують його життєдіяльності чи безпеці. У світлі подій останніх десятиліть стає зрозуміло, що така позиція вже давно неефективна та помилкова й загрожує значними економічними, суспільними та людськими втратами. Проактивна стратегія спрямована насамперед на виявлення сигналів, які ще є «сліпими» для поточної ситуації, тригерів, що є вибуховими за своїми наслідками в майбутньому. Вчасне реагування на них значно збільшує шанси на повне чи часткове уникнення масштабних соціальних криз і катастроф або хоча б дає час на підготовку до них. Отже, використання в зазначеному контексті давно відомих і напрацьованих у науці термінів – моніторинг, конструювання, рефлексія тощо в теорії проактивного управління набуває нового теоретичного та практичного забарвлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кови Стивен Р. Семь навыков высокоэффективных людей: Мощные инструменты развития личности / пер. с англ. 4-е изд. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2009.
2. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2002. 462 с.
3. Bateman T.S., Crant J.M. The proactive component of organizational behavior: A measure and correlates. *Journal of Organizational Behavior*. 1993. Vol. 14 (2). P. 103–118.
4. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 416 с.
5. Аакер Д. Бизнес-стратегия. От изучения рыночной среды до выработки беспроблемных решений. Москва : Эксмо, 2007. 464 с.
6. Барко В. Сучасні психологічні аспекти управління персоналом в органах внутрішніх справ. *Вісник Академії управління МВС*. 2007. № 4. С. 41–52.
7. Помаза-Пономаренко А.Л. Соціальний розвиток і безпека регіонів: державно управлінські аспекти : монографія. Харків, 2017. 270 с.
8. Антикризове управління національною економікою : монографія / І. Малий, І. Радіонова, Л. Ємельяненко та ін. ; за заг. ред. І. Малого. Київ : КНЕУ, 2017. 368 с.
9. Горбулін В.П. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків : Фоліо, 2017. 255 с.
10. Клаус Н.Г., Свечкарев В.П., Васьков М.А. Проактивное управление в социологии: предметное поле и терминологическая специфика. *Научная мысль Кавказа*. 2015. № 2 (82). С. 42–48.
11. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / пер. И. Ясавеева. *Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории* : хрестоматия / сост. и общ. ред. С.А. Ерофеева. 2-е изд., доп. и перераб. Казань : Изд-во Каз. ун-та, 2001. С. 150–159.
12. Гуржій Н.М., Косяк В.В. Механізм проактивного управління стратегічною маркетинговою стійкістю. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Економіка»*. 2013. Т. 18. Вип. 2. С. 57–66.
13. Надвинична Т.Л. Проблемність у контексті психологічного проектування навчальних задач. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2008. Т. 10. Ч. 5. С. 400–408.

ЗАЛУЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ДО УЧАСТІ Й НАЛАГОДЖЕННЯ КОМУНІКАЦІЇ В ГРОМАДІ ЛІДЕРАМИ ОСН

LOCAL SELFGOVERNMENT LEADERS' INVOLVEMENT OF THE RESIDENTS TO PARTICIPATION AND ESTABLISHMENT OF COMMUNICATION IN THE COMMUNITY

У статті розглядаються особливості залучення лідерами органів самоорганізації населення (ОСН) до участі мешканців територіальної громади в розбудові території. Аналізується теоретичний і практичний здобуток у цьому проблемному полі науковців сфер державного управління, соціології, психології та права. Авторами статті проведено соціологічне опитування серед лідерів ОСН м. Запоріжжя та м. Маріуполя. Результати опитування дали змогу виявити як підґрунтя для розвитку довіри в громаді, так й обмеження в комунікації між лідерами ОСН і мешканцями. Автори звертають увагу на таке підґрунтя для розвитку комунікації між лідерами ОСН і мешканцями, як особиста зацікавленість лідерів ОСН у розбудові території, термін проживання лідера ОСН на території, джерело ініціативи обрання голови ОСН, рівень довіри лідерів ОСН до мешканців територіальної громади, ступінь залученості мешканців до активної роботи в громаді й оцінювання участі членів громади в розбудові території проживання. Для подолання виявлених обмежень, розвитку практик залучення, комунікативних і лідерських навичок для голів та активістів громад розроблено тренінгову програму. Ця програма базується на використанні положень короткотермінової терапії, орієнтованої на вирішення (BSFT), і включає вправи, спрямовані на встановлення й розвиток взаємин довіри лідерів щодо представників територіальної громади; мотивування членів громади до спільних дій; формування та розвиток у лідерів практичних навичок профілактики й ефективного розв'язання конфліктних ситуацій у громаді. Обговорюється досвід упровадження тренінгових програм у громадах м. Запоріжжя та м. Маріуполя.

Ключові слова: територіальна громада, лідери територіальної громади, місцеве самоврядування, залучення мешканців, тренінг розвитку лідерських і комунікативних навичок.

The article deals with the peculiarities of local selfgovernment leaders' involvement of territorial community's residents to the participation for development of the territory. Theoretical and practical achievements of this problem in the scientific area of public administration, sociology, psychology and law are analyzed. The authors of this article conducted the sociological survey of the local selfgovernment' leaders in Zaporizhzhia and Mariupol. The results of the survey allowed to reveal basis for development of trust in the community and limitations in the communication between local selfgovernment's leaders and the residents. The authors draw attention to the such development basics of communication between LS leaders and the residents as: leaders' personal interest in the development of the territory, the period of leader' residence, the source of the initiative of the Head of local selfgovernment's elect, the level of leaders' trust to the territorial community, the degree of residents' involvement in the active work at the community and the leaders' evaluation of the participation of community members in the development of the territory. A training program was developed for Heads and community activists for overcome the identified limitations, develop the involvement practices, communication and leadership skills. This program is based on the provisions of the Brief Solution Focussed Therapy (BSFT) and includes exercises aimed at: establishing and developing of the trust relationship between the leaders and the residents of the local community; motivating community members to the joint action; formation and development of leaders' skills in the prevention and effective resolution in conflict situations. It is discussed in the article the experience of implementing training programs in the communities of Zaporizhzhya and Mariupol.

Key words: territorial community, leaders of the territorial community, local selfgovernment, involvement of the residents, the development of leadership and communication skills training.

УДК 316.46:316.472.4:352.075.1(477.7)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.4>

Бойко Г.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри соціальної філософії та управління
Запорізький національний університет

Кулик М.А.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Запорізький національний університет

Постановка проблеми. Вирішення завдань розвитку Української держави потребує вирішення питань формування та розвитку громадянського суспільства. Один із важливих напрямів їх розв'язання пов'язаний із формуванням та активізацією місцевих громад. Саме через цей інститут реалізується багато завдань із децентралізації влади й долучення громадян до реальної участі в прийнятті важливих рішень, що дійсно визначають реальні позитивні зміни, яких так потребує україн-

ське суспільство. У контексті досягнення поставлених завдань значущості набувають дослідження практик залучення до участі, які застосовують лідери територіальних громад у взаємодії з мешканцями, і розвитку їхніх навичок налагодження комунікації в громаді через використання групового тренінгу. Такі дослідження дають можливість обґрунтувати та застосувати прикладні методи й техніки, що сприяють залученню до участі й налагодження комунікації в громаді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Реалізація політики децентралізації в Україні пов'язана з розбудовою об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ), повноваження яких є досить широкими в юридичному та економічному плані [10]. Щодо міського сектора, стратегія децентралізації реалізується в створенні об'єднань будинкових, вуличних і квартальних комітетів, правове поле функціонування яких регламентується Законом України «Про органи самоорганізації населення» [11]. У Донецькій області (а саме м. Маріуполі в межах нашого дослідження) органи самоорганізації населення (далі – ОСН) мають свою специфіку й назву: Комітети самоорганізації населення (далі – КСН). Керівні повноваження ОСН (КСН) належать голові ОСН, що виконує функції лідера, а саме визначає стратегію та організовує діяльність органів самоорганізації та громади загалом.

Проблематика формування й розвитку місцевих або територіальних громад зараз перебуває у фокусі міждисциплінарних досліджень соціологів, психологів, політологів і дослідників сфери державного управління. Розкриттю теоретичного та практичного змісту поняття «територіальна громада» присвячені роботи В. Березинського [3], О. Мороз [8], О. Батанова [2], В. Кирилюк [5] та інших. Окремі аспекти й особливості практичної розбудови територіальних громад досліджували М. Бриль, О. Врублевський, О. Данчева [12] та інші. Реалізація політики децентралізації зумовила необхідність прикладних досліджень динаміки процесу формування й розвитку територіальних громад. Київським міжнародним інститутом соціології реалізовано чотири хвилі Всеукраїнського соціологічного дослідження громадської думки щодо питань децентралізації (остання хвиля проводилася в листопаді-грудні 2018 року) [6]. Комплексне дослідження серед представників влади й населення новостворених територіальних громад «Особливості впровадження реформи децентралізації в Запорізькій області» реалізоване за ініціативою Запорізького ВПУ «Центр розвитку місцевого самоврядування» [9]. Кількісне дослідження «Реформи в Україні: зміни на краще або імітація прогресу» проведено Інститутом Горшеніна спільно з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні у 2019 році [4]. Отже, з огляду на потребу діагностики стану реалізації політики децентралізації в Україні, проблематика правового поля, організації, економічної ефективності територіальних громад широко досліджується на міждисциплінарному рівні. Однак подальших досліджень потребує саме діяльність органів самоорганізації населення та робота з їх керівним складом щодо залучення мешканців територі-

альної громади до активної розбудови вулиць і кварталів міст.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз результатів соціологічного дослідження особливостей комунікації лідерів ОСН м. Запоріжжя та м. Маріуполя з мешканцями громади, обґрунтування й апробація тренінгової програми з розвитку лідерських і комунікативних якостей, які дають лідерам змогу ефективно комунікувати з мешканцями та залучати мешканців вуличних, квартальних і будинкових комітетів до участі в розвитку громади.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою дослідження особливостей реалізації лідерами ОСН практик залучення до участі представників громади авторами проведено соціологічне дослідження в межах проекту «Згуртуй громаду», що реалізовувався Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького в рамках Української ініціативи з підвищення впевненості (UCBI) за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Дослідження проводилося шляхом формалізованого групового очного письмового анкетування голів квартальних/будинкових/вуличних комітетів м. Запоріжжя та м. Маріуполя в січні-березні 2017 року. Загалом у дослідженні взяли участь 77 голів органів самоорганізації населення, серед яких 52% – представники м. Запоріжжя, 48% м. Маріуполя.

Для визначення практик залучення до участі й особливостей комунікації з членами громад важливим є дослідження особистої зацікавленості голів ОСН у розбудові території. У цьому контексті важливим є той факт, що голови ОСН є *представниками територіально укорінених груп*, оскільки більшість (84%) із них проживає на території власного комітету більше ніж 10 років. Це може свідчити про досить повне розуміння головами ОСН проблем будинку, вулиці чи кварталу, ОСН якого вони взялися очолювати. Щодо планів на майбутнє нинішніх голів ОСН, то зазначимо вкрай оптимістичну перспективу: 93,2% з опитаних планують проживати на території власного комітету й у майбутньому. Це вказує на бажання респондентів проживати й працювати в цій громаді.

Процедура обрання голови ОСН, відповідно до Закону України «Про органи самоорганізації населення», передбачає проведення очного голосування серед мешканців територіальної громади. Особливо важливими в цьому контексті, на думку дослідницької групи, є отримані дані щодо суб'єктів ініціативи у висуненні нинішніх голів на їхню посаду, оскільки, коли мова йде про ініціативу висунення кандидата, ми можемо говорити про об'єктивний рівень довіри громади. Найактивнішими *ініціаторами обрання мешканця на посаду голови ОСН є громада (87%)*. Це свідчить про сприй-

няття головами ОСН себе як осіб із високим рівнем довіри мешканців. Власну ініціативу в обійманні посади голови ОСН відзначили ще 7,8% (вони самі або ж їхня родина). І 5,2% відзначили, що зайняли свої посади виходячи з ініціативи депутатів міської ради та районної адміністрації. Остання група голів є лише в м. Маріуполі пропорційно по всіх районах, що може свідчити про особливості діяльності там ОСН, а саме утворення комітетів самоорганізації населення.

Задля розуміння характеру відносин, що вибудувалися в голів ОСН із представниками владних структур, квартальним комітетом ОСН, мешканцями території ОСН, депутатами, спонсорами, ЗМІ, всеукраїнськими та міжнародними грантовими програмами, нами визначено рівень контактності із цими групами й з'ясовано рівень довіри голів ОСН до означених груп. За отриманими даними, визначено, що найнижчий рівень контактності голови ОСН мають у взаємодії зі ЗМІ, спонсорами, міжнародними та всеукраїнським грантовими програмами (лише третина опитаних включила їх у можливе коло своїх контактів). ЗМІ мають також найнижчий рівень довіри з усіх запропонованих для оцінки груп (3,17 бала з 5 можливих).

Особливу увагу в контексті поставленої мети публікації має отриманий факт про визначення учасниками опитування *ступеня довіри до мешканців* вуличних, квартальних і будинкових комітетів. Саме тому до інструментарію дослідження включено питання «Наскільки, на Вашу думку, можна довірити переліченим особам та організаціям вирішення питань щодо покращення умов проживання на територіях, що підпорядковані Вашому комітету?» (ступінь довіри респонденту запропоновано оцінити за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не можна довіряти, 5 – можна повністю довіряти). Відповідаючи на це запитання анкети, голови продемонстрували найбільший рівень довіри собі та своїй родині, що вказує на те, що власна родина є джерелом підтримки для лідера (4,78 бала з 5 можливих), і маркує для дослідників ступінь значущості показників довіри іншим визначеним групам. Так, наступними за рівнем довіри виступають представники квартального комітету, які отримали показник 4,48 бала, що дає нам можливість стверджувати, що квартальний комітет Голови сприймають як власну команду однодумців. Показовою є наявність таких груп довіри, які в своєрідний спосіб розривають логіку розгортання кіл соціальної дистанції в територіальній громаді. Це є місцеві органи влади й депутати міської ради, рівень довіри до яких відзначений, відповідно, 4,12 та 3,9 бала. Ці отримані показники відповідають показ-

чику 4 (довіряю групі) шкали соціальної дистанційованості. Звертає на себе увагу порівняно з попередніми показниками нижчий рівень довіри голів ОСН до своїх сусідів (який отримав показник 3,73 бала) і загалом до мешканців комітету (3,55 бала), що відображає визначене за результатами опитування зниження довіри до представників своєї громади за шкалою з тенденцією до наближення до «не довіряю». Як ми можемо бачити на рис. 1, довіра до мешканців вуличного/будинкового/квартального комітету є на порядок нижчою, ніж до депутатів, місцевих органів влади та квартального комітету.

Серед важливіших функцій голів, які очолюють органи самоорганізації населення, є, беззаперечно, одна найважливіша – організація мешканців комітету до спільної дії. Саме вміння голови ОСН порозумітися, знайти спільні точки зору та залучити мешканців є основою для реалізації спільних завдань із розбудови території громади.

Як ми можемо бачити на рис. 2, за результатами опитування голів ОСН, до активної участі в роботі органів самоорганізації населення задіяна в більшості випадків (59,7%) нечисленна група мешканців. Набагато більше ніж половина та всі мешканці задіяні лише в 9,1% випадків.

Поступове об'єднання зусиль громади має свої важливі переваги: якщо мешканці бачать результати колективних зусиль, у яких вони беруть участь, і мають доволі чіткий план дій, поступово формується їхня особиста відповідальність і, відповідно, готовність до активної участі.

У контексті вищевикладеного набуває актуальності питання щодо залучення головами ОСН мешканців до спільної дії. Відповідно, в інструментарій дослідження включено питання «Чи можна покращити умови проживання на Вашій вулиці без участі її мешканців?», відповіді на яке дали змогу визначити зворотні стратегії голів ОСН щодо спрямування мешканців до спільної дії. Результати дослідження показали, що більшість (59,3%) голів ОСН усе ж таки впевнені, що без участі мешканців робота комітету щодо вирішення питань благоустрою не буде дієвою. Однак досить значна частина (38,1%) голів ОСН відзначає, що ефективна робота комітету без участі мешканців можлива. Стратегія останньої визначеної групи напевно чим сприятиме об'єднанню мешканців комітету й залученню їх до спільних дій.

Відповідь на питання щодо причин уникнення голів ОСН пошуку активної співпраці з мешканцями ми знаходимо в показнику рівня довіри. Аналізуючи відповіді на запитання анкети «Наскільки, на Вашу думку, можна довірити мешканцям вирішення питань

Рис. 1. Кола довіри голів ОСН до різних соціальних груп
 Дані наведені в середніх оцінках, де 5 – найвищий рівень довіри

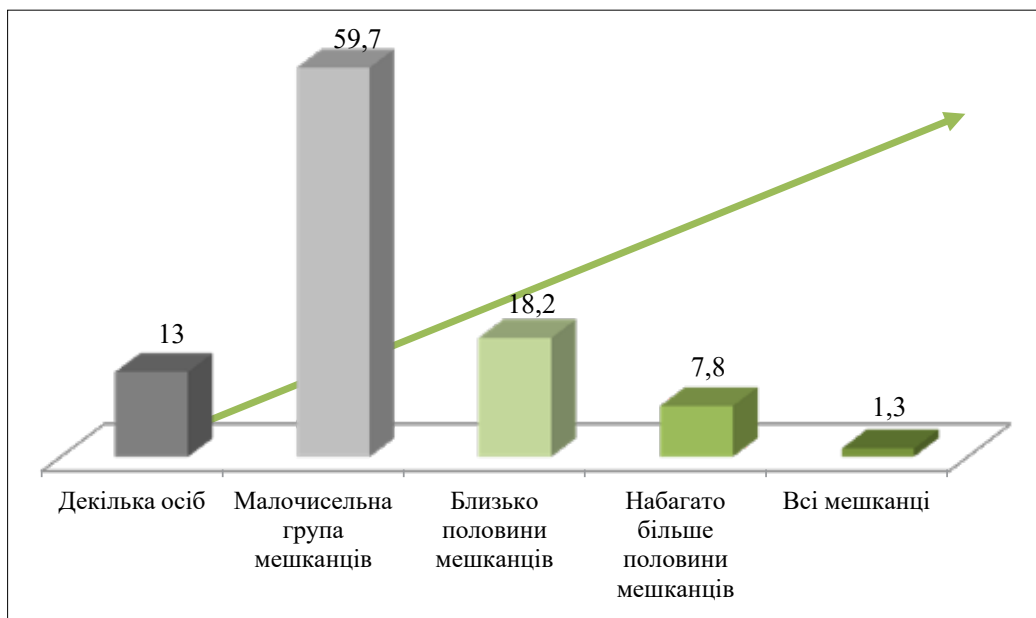

Рис. 2. Залученість мешканців території комітету до активної роботи з ОСН

Дані наведені у %

щодо покращення умов проживання на територіях, що підпорядковані Вашому комітету?», доходимо висновку, що саме ті голови ОСН, які вбачають можливим покращення умов про-

живання без участі мешканців, більшою мірою схильні не довіряти їм.

Відповідно до результатів проведеного дослідження, потребують вирішення питання

налагодження спілкування в громадах, взаємної довіри між головами громад і мешканцями, розвиток мотивації членів громади на вирішення питань розвитку громади та реалізацію таких ініціатив, подолання опору та залучення до участі пасивних членів громади. Велике значення в керівництві в громаді мають лідерські вміння та навички голови (громади, квартального комітету, ОСББ, КСН), які сприяють налагодженню спілкування в громадах.

Для вирішення таких питань вважаємо ефективним застосування тренінгів, що спрямовані не тільки на передачу інформації від керівника до учасників, а й на створення можливостей з обміну досвідом між головами громад. Обмін досвідом є дуже важливим, адже серед учасників можуть бути люди з досвідом управління в громадах, але в інших умовах, коли на громади не покладалася настільки серйозна громадська, правова й економічна відповідальність. Тренінг створює умови для навчання, активного обміну досвідом, оновлення (перезавантаження) та розширення того досвіду учасників, який уже накопичений. У програму такого тренінгу мають бути включені вправи, спрямовані на розвиток комунікативних навичок щодо встановлення й розвитку контактів, запобігання проблемним ситуаціям та ефективного спілкування в проблемних ситуаціях; пошуку ресурсів для вирішення проблемних ситуацій і спілкування в такий спосіб, щоб це вирішення не тільки розв'язувало проблему, а й сприяло розвитку стосунків.

Нижче наведено кілька вправ, застосованих у тренінгах, що обговорюються як ілюстрації.

Вправа «Комплімент для розбудови взаємин і реалізації лідерства».

Вправа спрямована на розвиток умінь учасників розбудовувати стосунки в громаді загалом, сприяти розвитку мотивації членів громади на участь у спільних справах і проектах.

Перед виконанням вправи учасникам пропонуються для обговорення правила застосування компліменту, які розроблені в межах короткотермінової терапії, орієнтованої на вирішення (BSFT, Стів де Шазер, Інсу Кім Берг, США) [1]. Під компліментом розуміється висловлення, дія або емоційна реакція, що виражає повагу, захоплення чи захоочення. Нижче наведено основні правила ефективного компліменту: 1) Будьте точними, хваліть за конкретні справи; 2) «Хваліть за красу мудрих і красивих за мудрість», тобто компліментом пропонуйте напрям для розвитку; 3) Говоріть приємне іншим людям, коли Вам дійсно щось у них подобається! Якщо комплімент неправдивий – це лестощі, які повернуться проти Вас; 4) Ніколи не говоріть: «Ти виглядаєш краще, ніж я очікувала». Не дайте здогадатися людині, що Ви думали про неї гірше, ніж є насправді. 5) Реалізуючи комплімент, не говоріть про

майбутнє, говоріть про те, що є вже зараз. Після обговорення і тлумачення правил пропонується інструкція для виконання вправи.

Інструкція. Учасникам пропонується розділитися по групах (5–6 осіб), із них 5 (4) осіб сідають півколом, а один учасник – у центрі цього півкола, спиною до інших. Завдання для тих, що сидять півколом: говорити компліменти по черзі тому учаснику, який сидить попереду на стільці й розвернутий до них спиною. Той, хто слухає компліменти, має не перебивати й ні в який спосіб не коментувати те, що він чує. Після того, як усі сказали компліменти одному учаснику, реалізується правило «каруселі»: той, хто слухав компліменти, приєднується до півкола, а ті, хто знаходяться в півколі, посуваються, один учасник із півкола сідає в центр. Перед виконанням учасникам пропонується під час виконання вправи слідувати за своїми враженнями та відчуттями.

Після виконання вправи учасникам пропонується поділитися своїми досвідом участі у виконанні вправи: 1) які їхні враження від слухання й надавання компліментів, що було приємнішим, легшим для застосування; 2) які з компліментів були найприємнішими, найбільше запам'яталися.

Обговорення здійснюється в загальному колі. У процесі обговорення важливо звернути увагу учасників на значущість компліментів для мотивації іншої людини, важливість невербальної взаємодії в процесі їх надання, ефективність застосування правил ефективного компліменту. Зазвичай виконання вправи викликає багато позитивних вражень в учасників і додатково сприяє розвитку міжособистісних контактів між учасниками.

Вправа «Лідерство в проблемних ситуаціях». Виконання вправи базується на застосуванні як методичного матеріалу модифікації стимульного матеріалу до тестів толерантності до фрустрації С. Розенцвейга (The Rosenzweig Picture-Frustration Study, PF study) [7]. Усі учасникам отримують по 3 картки, з якими вони мають попрацювати за інструкцією.

Інструкція. На кожній картці зображена взаємодія двох людей. Одна людина говорить іншій фразу, яка зазначена на картці. Дайте відповідь за людину, якій адресоване звернення, і запишіть її в блокноті. Перша реакція, яка спала Вам на думку, є найкращою. Працюйте в такий спосіб із трьома картками.

Після завершення роботи з картками її результати аналізуються на підставі застосування варіантів реакцій людей у проблемних ситуаціях, що обґрунтовані С. Розенцвейгом. Важливо пояснити варіанти спрямування реакцій і допомогти учасникам зіставити їх зі спрямуванням (на себе, на інших, ігнорування або намагання «зам'яти» ситуацію) та пошуком можливості емоційного відреагування

(що сталося?), пошуку відповідального (хто винний?) або дій, спрямованих на вирішення проблеми (що робити?). Важливо відзначити найбільш конструктивне реагування, яке передбачає пошук відповіді на питання (що робити?) і поєднання зусиль власних та іншого учасника ситуації. Ефективне лідерство в проблемній ситуації має бути спрямоване на вирішення проблем і сприяння співробітництву з партнером. У такому разі воно передбачає насамперед уміння пропонувати власні дії, спрямовані на вирішення проблемної ситуації та надавати пропозиції конструктивних дій партнеру по взаємодії: «Я зроблю (пропозиція власних дій) ...; Вас прошу зробити ... (пропозиція діяти іншому в певний спосіб)».

У такий спосіб у процесі роботи учасники розвивають навички продуктивного встановлення й розвитку контактів із членами громади, розвинути навички розв'язання конфліктних і напружених ситуацій, спілкування з «тяжкими» людьми, спрямування проблемного спілкування в конструктивне русло. Тренінг розвиває в учасників уміння користуватися прийомами психологічної самопомоги, спрямованими на профілактику емоційного вигорання, пов'язаного з відчуттям низької продуктивності власних дій, недостатньою результативності зусиль і слабкої підтримки громади.

Досвід упровадження таких тренінгів на практиці, який реалізований у межах проектів, підтриманих ЄСПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», USAID («Історичні локації», «Згуртуй громаду»), засвідчив таке. По-перше, на етапах презентації проектів для активістів громад, учасники засвідчили свою зацікавленість і готовність узяти участь у такого роду тренінгах. Про необхідність організації таких тренінгів у межах програм заявила більше ніж половина учасників. По-друге, на етапі реалізації досить часто тренінгове заняття в новій групі починалося з деякого опору учасників. У таких випадках ефективною виявилася готовність керівника тренінгу врахувати актуальні побажання учасників щодо змісту тренінгових занять, наполегливість у необхідності всім учасникам брати участь і давати зворотній зв'язок. По-третє, на етапі активної роботи групи більшість учасників виявила задоволення власною участю, готовність ділитися досвідом і відкрито обговорювати ті проблеми, які виникають у взаємодії з представниками своєї громади, виносити та відкрито обговорювати питання, що хвилюють кожного. По-четверте, під час підведення підсумків і надання зворотного зв'язку щодо тренінгу учасники відзначили: 1) корисність обміну досвідом між учасниками, набуття нових навичок щодо спілкування з проблемними членами громади, а саме вирішення

конфліктних ситуацій як у громаді, так і в спілкуванні з представниками владних структур; 2) налагодження готовності учасників тренінгу до власної ефективної взаємодії з активістами громади; 3) розвиток уміння зберігати конструктивне налаштування в проблемних ситуаціях, напрацювання ідей і конкретних прийомів щодо мотивування пасивних членів громади.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене соціологічне опитування лідерів та активістів ОСН м. Запоріжжя та м. Маріуполя щодо їхніх практик залучення населення до активної участі дало можливість виявити ресурси в особистій зацікавленості лідерів ОСН в активній розбудові території комітету й обранні їх саме з ініціативи мешканців. Натомість факторами обмежень у налагодженні комунікації між лідерами ОСН і представниками територіальної громади є досить низький рівень довіри перших до других. Лідери ОСН також відзначили залученість до активної роботи з ОСН лише нечисленної групи мешканців, і більше ніж половина опитаних визначила такий стан речей як критичний, оскільки вважає, що неможливо покращити умови проживання в їхніх комітетах без участі населення. Ці результати соціологічного дослідження довели необхідність розвитку лідерських якостей і навичок громади щодо залучення мешканців до участі. Застосування групового тренінгу для розвитку комунікативних і лідерських навичок голів ОСН продемонструвало ефективність застосування такої форми роботи через створення ситуації обміну досвідом вирішення схожих проблем, розвитку вміння ефективної взаємодії та залучення членів громади до спільних дій, профілактики й вирішення конфліктних ситуацій у спілкуванні з членами громади, сприяння розвитку вміння мотивувати членів громади до участі у вирішенні завдань громади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Insoo Kim Berg and Norm Reuss. Solutions Step-by-Step. WW Norton, 1997. 192 p.
2. Батанов О.В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2 (12). С. 51–57.
3. Березинський В. П. Самоорганізаційний потенціал громади у децентралізаційних процесах у сучасній Україні. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2017. № 1 (23). С. 77–84.
4. Більшість українців виступають за продовження реформи децентралізації, – опитування. URL: https://lb.ua/news/2020/01/30/448537_bolshinstvo_ukraintsev_vistupayut.html.
5. Кирилюк В.В. Сучасні підходи щодо визначення рівня соціальної згуртованості. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 384–389.

6. Майже 60% українців переконані, що децентралізація потрібна, – результати дослідження. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10716>.

7. Методика малюнкової фрустрації (С. Розенцвейга). Практикум з психології : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2007. С. 273–298.

8. Мороз О.Ю. Територіальна громада: сутність становлення та сучасні українські реалії. *Демократичне врядування*. 2008. Вип. 2. URL: http://vivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Moroz.pdf.

9. Особливості впровадження реформи децентралізації в Запорізькій області: результати соціо-

логічного дослідження. Березень 2017 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/pics/upload/796-6be3e26581d4de687419a0d3d49b3728.pdf>.

10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 24. Ст. 170.

11. Про органи самоорганізації населення : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 48. Ст. 254.

12. Успішна територіальна громада: будемо разом / М. Бриль, О. Врублевський, О. Данчева, А. Сеїтосманов, Е. Чубаров. Харків : Видавничий будинок «Фактор», 2018. 128 с.

ЗАЙНЯТИСТЬ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ЧИННИК ЇХНЬОГО ДОБРОБУТУ ТА ІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО

ELDERLY PEOPLE EMPLOYMENT AS A FACTOR OF THEIR WELL-BEING AND INTEGRATION INTO SOCIETY

У статті розглядається значення трудової діяльності людей похилого віку для показників їхнього добробуту й економічного розвитку держави, надано оцінку їх фактичного становища на ринку праці, акцентовано недостатнє залучення до робочої сили. Підкреслено, що в контексті процесу демографічного старіння, збільшення кількості осіб похилого віку в структурі населення розширення їх продуктивної зайнятості в суспільному виробництві є не менш важливим, ніж подальше реформування системи медичного й соціального обслуговування. Наведено результати емпіричних досліджень, які вказують на спроможність значної кількості людей пенсійного віку продовжувати трудову кар'єру та, відповідно, на доцільність їх тривалішого перебування на ринку праці. Зазначено дискримінаційний характер окремих норм трудового законодавства і практик їх застосування в сучасних умовах, що призводить до нерівного становища різних вікових груп на ринку праці, підкреслено необхідність їх усунення з метою адаптації до реалій сьогодення й міжнародних стандартів. Обґрунтовано заходи щодо сприяння оптимальному використанню трудового потенціалу людей похилого віку в сучасних умовах, упровадження яких матиме відчутний економічний ефект і позитивно позначиться на їхньому соціальному становищі, добробуті й самопочутті. Автором зазначено, що орієнтиром для подальших реформ у сфері трудових відносин може бути європейська практика адаптації законодавства та місцевих політик до потреб і можливостей літніх громадян. Діяльність з усунення перешкод для участі людей похилого віку в робочій силі й житті суспільства загалом повинна мати міжсекторальний характер, залучати як урядові структури й місцеву владу, так й об'єднання роботодавців, профспілки, громадські організації.

Ключові слова: зайнятість, трудова діяльність, люди похилого віку, пенсійний вік, добробут, якість життя, інтеграція в суспільство, дискримінація за віком.

The article considers the importance of the work of the elderly for indicators of their well-being and economic development of the state, provides an assessment of their actual situation in the labor market and emphasizes insufficient involvement in the labor force. It is marked that in the context of the process of demographic aging, increasing the number of elderly people in the population structure, expanding their productive employment in social production is no less important than further reforming the system of medical and social services. The results of empirical research are given, which indicate the ability of a significant number of retirement age people to continue their careers and, accordingly, the expediency of their longer stay in the labor market. The discriminatory nature of certain labor legislation norms and their application practices is indicated; it is shown that they are leading to unequal position of different age groups in the labor market therefore there is a need to eliminate them in order to adapt to current realities and international standards. Measures to promote the optimal use of elderly people labor potential are substantiated; their implementation will have a significant economic effect and a positive impact on their social status and well-being. The author notes that the reference point for further reforms in the field of labor relations may be the European practice of adapting legislation and local policies to the needs and opportunities of older citizens. Activities to remove barriers to the older people participation in the workforce and society life as a whole should be cross-sectoral, involving government and local authorities, as well as employers' associations, trade unions and civil society organizations.

Key words: employment, labor activity, elderly people, retirement age, welfare, quality of life, integration into society, age discrimination.

УДК 314.15.015
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.5>

Борисова Ю.В.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Сьогодні в суспільній свідомості особи літнього віку стереотипно сприймаються як переважно залежні в побутовому, психологічному й економічному аспектах від молодших членів сім'ї, соціальних послуг і виплат, фізично немічні. На жаль, соціальна політика нашої держави, сфера трудових відносин і право соціального забезпечення також базовані на розумінні пенсійного віку як етапу інволюції, деградації спроможності виконувати соціально відповідальні, зокрема виробничі, функції. Це відображено в змісті чинних законодавчих норм та особливо практик їх застосування, які закріплюють дисбаланс

у залученні різних поколінь у суспільне виробництво та соціальне життя загалом.

Натомість результати наукових досліджень свідчать про те, що значна кількість осіб, які досягли пенсійного віку, повністю або частково зберігає потенціал фізичного та психологічного здоров'я, веде активний спосіб життя. Певна їх частина продовжує працювати або ж готова й спроможна це робити, здійснюючи внесок у покращення власного добробуту й процес суспільного виробництва. За даними Пенсійного фонду України, станом на 01.07.2020 частка працюючих серед пенсіонерів становила 23,6%, причому останніми

роками постійно спостерігалось зростання цього показника [4].

У світлі процесу демографічного старіння, збільшення абсолютної кількості й питомої ваги осіб похилого та літнього віку в структурі населення проблема ефективного використання їхнього інтелектуального, творчого, трудового потенціалу постає як у край актуальна. Її осмислення й практичне розв'язання перебуває в одній площині з оцінкою якості життя осіб похилого та літнього віку, її чинників та індикаторів. Серед таких індикаторів фахівці називають свободу від хвороб і фізичних обмежень, добре когнітивне й фізичне функціонування, соціальну залученість і продуктивну діяльність [1, с. 256]. Досягнення благополуччя за всіма складниками суттєво підвищує шанси інтеграції старої людини в суспільство; виходячи із цього, повинні визначатися орієнтири соціальної політики будь-якої сучасної держави, її заходи в трудових відносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняному науковому дискурсі проблемі соціального потенціалу людини в різному віці, можливостям його використання присвячено роботи Є. Головахи, Л. Сохань, Л. Хижняк, М. Кухти й інших. Питання залучення осіб похилого віку до ринку праці розглянуто О. Коломієць, О. Крентовською, С. Кузьменко, Л. Ткаченко та її колегами – фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ. У працях Ф. Бородкіна, О. Генералової, Д. Неваєвої, С. Оксамитної, Д. Сапонова, А. Смолькіна, В. Хмелько проаналізовано проблему соціальної ексклюзії осіб похилого віку, її чинників, наслідків, методів вимірювання й засобів усунення; особливо підкреслено специфіку впливу міського середовища на ризики соціальної ексклюзії літніх людей, акцентовано нерозвиненість і закритість ринку праці, неадаптованість інфраструктури регіонів. Водночас сучасним вітчизняним дослідженням трудових практик пенсіонерів бракує методологічної цілісності й належних узагальнень, які б мали практичне значення.

Постановка завдання. У дослідженні на основі аналізу особливостей і ролі зайнятості в житті людей похилого віку, оцінок їх фактичного становища на ринку праці ми здійснили спробу обґрунтувати заходи щодо сприяння оптимальному використанню їхнього трудового потенціалу в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У статті ми спиратимемося на класифікацію Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), відповідно до якої до категорії людей похилого віку зараховують осіб у віці від 60 до 74 років, до старих – людей у віці від 75 до 89 років; вік 90 років і старший – це вік довгожителів [11].

Провідним чинником забезпечення благополуччя й належного соціально-економічного становища людини є її зайнятість. Зайнятість є одним із видів трудової діяльності, який відрізняється від інших видів тим, що передбачає одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі [5, с. 8; 8].

Незважаючи на чинний у законодавстві та прийнятий у демографічній статистиці поділ населення за віком на три групи – допрацездатного віку, працездатного віку та післяпрацездатного віку, можемо констатувати, що фактично законодавство до працездатних зараховує всіх осіб у віці від 16 років, які проживають на території України та які за станом здоров'я здатні до активної трудової діяльності [8]. Отже, з одного боку, верхня вікова межа участі громадян у робочій силі усувається, з іншого боку, зберігається через законодавче закріплення поняття «пенсійний вік».

Обмеження трудової кар'єри працівника верхньою віковою межею правомірно розглядати як порушення його трудових прав: права на працю, закріпленого Конституцією України, Кодексом законів про працю України, права на зайнятість, закріпленого Законами України «Про занятість населення» та «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні».

Сьогодні зберігається ситуація, за якою набуто працівником пенсійного віку право на дохід у вигляді пенсійних виплат суттєво зужує його шанси на продовження (відновлення) трудової кар'єри з отриманням додаткового доходу у вигляді заробітної плати. Часто продовження трудової діяльності в пенсійному віці означає погодження на менш престижну та менш кваліфіковану порівняно з попередньою працю, подекуди таку, що потребує значних фізичних навантажень. Отже, стереотипи про низьку фізичну витривалість та обмежене психологічне здоров'я літніх людей відкидаються, коли мова йде про заповнення непривабливих для інших категорій працівників робочих місць.

Фахівці з проблеми старіння вказують на розмитість вікових рамок цього процесу та неприпустимість його однозначної кваліфікації як деградації особисті й функцій організму людини. За свідченням американських учених, зниження інтелектуальних здібностей у людей похилого віку пояснюється слабким здоров'ям, економічними або соціальними причинами, наприклад, ізоляцією, а також недостатньою освітою й деякими іншими факторами, прямо не пов'язаними зі старінням [13, с. 56–58]. Активне пристосування до нової ситуації, діяльний стиль життя в цей період дає можливість подальшого розвитку людини, зокрема розвитку її особистості [6, с. 263–270]. Дослідження МОП засвідчують, що літні пра-

цівники частіше демонструють відданість своїй роботі, рідше беруть лікарняні, більше часу проводять на робочому місці. Літні працівники мають низку вагомих переваг, що становлять основу їх конкурентоспроможності на ринку праці, таких як кваліфікація, практичні навички, досвід і зрілість [12].

Безумовно, об'єднання всіх літніх людей в одну групу, ігнорування їхніх індивідуальних особливостей, відмінностей у віці, статі, статусі, стані фізичного та психологічного здоров'я не є обґрунтованим у вирішенні питань трудової кар'єри. На це вказують дослідження зарубіжних учених. За їх результатами, працівники з нижчої й середньої соціо економічних груп, які закінчують трудову кар'єру недобровільно, і ті, хто стикається на пенсії з економічними труднощами (характеристики, які корелюють між собою), зазнають більше проблем зі здоров'ям і благополуччям, мають меншу очікувану тривалість життя на пенсії, аніж працівники з високодохідної соціо економічної групи. Робітники з невисокою кваліфікацією віком 55 років і старші, зайняті ремеслом та елементарними професіями, частіше висловлюють сумніви щодо збереження своєї працездатності до 60 років, ніж керівники та професіонали [14, р. 8].

Отже, політика сприяння зайнятості людей похилого віку має враховувати неоднорідність цієї вікової когорти. Загалом будь-які інституційні практики щодо осіб похилого віку (вік виходу на пенсію, визначення доступу до послуг систем охорони здоров'я й соціальної сфери) потребують більшої гнучкості. Як зазначає А. Офісер, координатор Департаменту з питань старіння і життєвого циклу ВООЗ, дискримінаційною варто вважати будь-яку політику, яка передбачає встановлення в адміністративному порядку вікових обмежень, таких як вік виходу на пенсію, адже ж вона не враховує весь спектр можливостей літніх людей і заснована на уявленні, що всі вони однакові [3]. Очевидним і, на жаль, масштабним проявом дискримінації літніх працівників є й непристосованість робочих місць до їхніх очікувань і можливостей, причому вимоги щодо організації їхньої праці й досі достатньо не відображені в Кодексі законів про працю України.

Відсутність об'єктивних підстав для обмеження трудових прав працівників старших поколінь, тим не менше, не позбавляє аргументів противників їх залучення до робочої сили. Серед таких аргументів наводяться:

- пріоритетність працевлаштування молоді, щодо якої держава має низку законодавчо закріплених зобов'язань (зокрема надання першого робочого місця випускникам навчальних закладів), а також представників інших вікових груп, які перебувають на

обліку в службі зайнятості, у т.ч. пільгових їх категорій;

- тенденція зростання рівня безробіття в країні, яка не дає змоги поставити в центр уваги суспільства й держави потребу осіб пенсійного віку (їх економічно активної частини) в продуктивній занятості.

Переконавання, що літні працівники «забирають» робочі місця в молоді, не є емпірично підтвердженими. Як зазначають фахівці, за результатами досліджень МОП та ОЕСР, рівень зайнятості літніх людей позитивно корелює з рівнем зайнятості молоді, тобто літні працівники не обмежують можливості зайнятості для молоді [10].

Тим не менше ситуація на вітчизняному ринку праці не може бути охарактеризована як сприятлива щодо літніх працівників. Витіснення на периферію професійної структури суспільства або за її межі звужує шанси літніх людей на покращення власного матеріального становища, формує їх економічну залежність від інших членів родини, негативно позначається на самопочутті, знижує самооцінку. У свою чергу, негативна модальність ставлення до себе погіршує стан соматичного здоров'я, вимушуючи витратити лівову частку свого доходу на його відновлення. І, навпаки, можливість за власним вибором продовжувати трудову кар'єру й покращувати добробут – свій і своєї родини – підвищує почуття власної гідності й соціальної значущості.

Проблема низького соціо економічного статусу пенсіонерів стоїть в Україні вкрай гостро, адже розмір пенсії понад 70% із них є нижчим за фактичний прожитковий мінімум (для осіб, які втратили працездатність, у цінах квітня 2020 р. він дорівнював 3 306,90 гривень) [4]. Базовим державним соціальним стандартом, на основі якого визначають державні соціальні гарантії та стандарти у сфері доходів населення, у тому числі розмір мінімальної пенсії, є встановлений законом номінальний прожитковий мінімум. Для пенсіонерів він сьогодні становить 2 027 грн., що у 2,2 раза нижче порівняно з його фактичним розміром. Низький рівень пенсій за відсутності додаткового доходу (лише кожен п'ятий пенсіонер, як зазначалося вище, працює) унеможливорює задоволення більшою частиною людей похилого віку основних соціальних і культурних потреб, що суперечить ключовим конституційним положенням, міжнародним правовим актам, ратифікованим Україною, зокрема конвенціям МОП.

З метою комплексного об'єктивного оцінювання й порівняння досягнутої якості життя осіб похилого віку в регіонах світу міжнародні експерти напрацювали низку методологічних підходів. Одним із прикладів рейтингового оцінювання різних параметрів рівня соціаль-

ного забезпечення добробуту людей похилого віку є Глобальний індекс якості життя й добробуту літніх людей (Global Age Watch Index), що з 2013 р. розраховується міжнародною неурядовою організацією «Help Age International» спільно з Фондом народонаселення ООН [7]. Методологія розрахунку цього індексу передбачає використання 13 індикаторів, які об'єднані в 4 групи: матеріальна забезпеченість, стан здоров'я, освіта й зайнятість, сприятливе соціальне середовище. Критерій «освіта й зайнятість» спирається на такі індикатори: рівень освіти літніх людей – частка населення старша за 60 років, що мають середню або вищу освіту; залученість людей старшого віку до ринку праці (коефіцієнт зайнятості літніх людей) – частка працюючого населення віком 55–64 років [7, с. 42]. Означені індикатори розглядаються як емпіричний еквівалент здатності літніх людей до подолання проблем і характеристик їхніх здібностей. Отже, набуті знання, уміння, навички, реалізована на практиці можливість їх застосування в системі продуктивної зайнятості розглядаються як важлива передумова та індикатор соціальної інтеграції й добробуту літніх людей.

За результатами дослідження 2015 р. за методологією Global Age Watch Index, яке охопило 96 країн світу, Україна потрапила лише у восьмий десяток, тобто до країн-аутсайдерів [15]. Означене можна вважати не тільки відображенням загальнонаціональної кризи, а й низькою ефективністю заходів у сфері трудових відносин і соціальної політики щодо літніх людей. Результати соціологічних досліджень підтверджують песимістичні висновки експертів щодо рівня добробуту осіб пенсійного віку. За даними загальнонаціонального опитування, проведеного в червні 2017 р. з метою визначення ставлення населення України у віці 18 років і старше до питань пенсійного забезпечення, лише 19% респондентів відповіли, що будуть мати достатній дохід на пенсії. Основним джерелом доходу після виходу на пенсію близько 77% респондентів вважають державну пенсію, серед інших – заробітна плата (25%), заощадження (24%), підсобне господарство (2%), сподіваються на допомогу дітей (22%). Недостатніми вважають розміри пенсій для придбання необхідних товарів і послуг загалом 42% респондентів. Лише незначна частина опитаних готова робити заощадження на старість [2].

На рівні урядів багатьох європейських держав сьогодні здійснюються конкретні кроки задля стимулювання якомога більш довгої професійної діяльності найманих працівників. Так, у Великій Британії спеціальні урядові програми окреслюють переваги такого вибору як для самих працівників і їхніх сімей (збільшення періоду страхових відрахувань у пенсійні

фонди та, відповідно, розміру накопичень), так і для економіки загалом (підвищення бізнес-активності, збільшення податкових надходжень). У 2011 р. у країні скасовано процедуру звільнення за замовчуванням у зв'язку з досягненням віку відставки як прояв вікової дискримінації. За даними Британського обстеження робочої сили, понад 75% осіб віком 60–74 років за станом здоров'я не мають обмежень для зайнятості [12].

У Нідерландах та Іспанії передбачені фінансові стягнення щодо підприємств, які звільняють осіб похилого віку; у США закон, що забороняє дискримінацію за віком, уперше прийнято 1967 року, й сьогодні максимальний вік літніх осіб, на яких спрямований захист на ринку праці, узагалі усунено [9, с. 18].

Успішний досвід зарубіжних країн з утілення антидискримінаційних норм може наблизити до ефективного вирішення цих питань у вітчизняних умовах. Останніми роками зроблено певні кроки з переорієнтації українського законодавства в бік потреб людей похилого віку, зокрема впроваджується Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 р., розроблено Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту осіб похилого віку». Водночас більшість законодавчих новацій поки що залишаються декларативними. Для їх ефективного впровадження в інституційні практики є необхідними такі передумови: поінформованість широких кіл громадськості щодо важливості збалансованого представництва різних поколінь в економічному, політичному, культурному, соціальному житті країни; висвітлення переваг тривалої трудової кар'єри для забезпечення матеріального благополуччя в старості; забезпечення готовності місцевої інфраструктури, робочих місць і навчальних закладів до розширеного залучення працівників і слухачів пізнього віку; проведення експертизи відповідності умов праці й навчання потребам та особливостям людей похилого віку; забезпечення моніторингу ефективності виконання положень чинного антидискримінаційного законодавства незалежними експертами.

Заходи з підтримки осіб похилого віку, які мають намір продовжувати працювати й після досягнення пенсійного віку, можуть полягати в такому: усунення вікового обмеження перебування в структурі робочої сили законодавчо визначеним віком виходу на пенсію, що унеможливить роботодавців примушувати звільнюватися найманих працівників пенсійного віку; допомога роботодавцям у прийнятті рішень щодо найму осіб похилого віку або забезпечення продовження їх зайнятості на підприємстві, у т. ч. через гнучкі форми зайнятості; залучення громадян похилого віку до

участі в освітніх програмах, сприяння оволодіння ними новими професійними та загальноосвітніми знаннями й навичками, підвищення рівня їх обізнаності щодо трудових прав працівників; подальше реформування законодавства з метою запобігання дискримінації за віком; зміна правил використання страхових пенсійних заощаджень (передбачення можливості більш гнучкого доступу до них з поступовим виходом на пенсію) та забезпечення більшої економічної привабливості пізнього виходу на пенсію.

Окреслена діяльність повинна мати міжсекторальний і багаторівневий характер, залучати як урядові структури й місцеву владу, так й об'єднання роботодавців, профспілки, громадські організації, які спільно працюватимуть над упровадженням дієвих інструментів використання трудового потенціалу працівників похилого віку.

Висновки з проведеного дослідження.

Сьогодні соціальна політика нашої держави повинна орієнтуватися не тільки на вдосконалення чинної системи соціального й медичного обслуговування, пенсійного забезпечення осіб похилого віку, а й на пошук механізмів розширення їх продуктивної зайнятості в суспільному виробництві, методів стимулювання продовження праці. Означене потребуватиме комплексних зусиль з адаптації робочих місць до старіючих трудових ресурсів і зміни ставлення роботодавців, найманих працівників, суспільства загалом до нових демографічних реалій. Актуальним науковим завданням залишається дослідження впливу тривалості та сфери реалізації професійної кар'єри на показники якості життя працівників, визначення оптимальних напрямів використання трудового потенціалу осіб пізнього віку. Ефективне вирішення окреслених питань – це інструмент покращення добробуту літніх людей, забезпечення їх самостійності й самореалізації, а для держави – засіб зайняти гідне становище в сучасному світовому співтоваристві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбаль І.Л. Порівняльний аналіз уявлень молоді та літніх людей про суб'єктивне благополуччя у старості. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. № 6 (303). С. 256–263.
2. Горюк Н., Яценко В. Громадська думка, пенсійна реформа та ставлення до пенсії в Україні. Київ : Проект USAID «Трансформація фінансового сектору», 2018. 50 с.
3. Дискриминация пожилых и негативное отношение к старению вредят их здоровью. *Всемир-*

ная организация здравоохранения : веб-сайт. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/detail/29-09-2016-discrimination-and-negative-attitudes-about-ageing-are-bad-for-your-health> (дата звернення: 09.08.2020).

4. Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених пенсій. *Пенсійний Фонд України* : веб-сайт. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2123951-zvit-pro-rozpodil-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenih-misyachnyh-pensij-stanom-na-01-07-2020-forma-5-pf/> (дата звернення: 09.08.2020).

5. Методологічні положення щодо класифікації та аналізу робочої сили й окремих форм трудової діяльності / відп. за випуск І.В. Сенік. Київ : Державна служба статистики, 2017. 34 с.

6. Мокряк А.Г. Вплив психологічних особливостей на посттрудова соціалізацію людей похилого віку. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2009. № 27. С. 263–270.

7. Пішуліна О., Коваль О., Бурлай Т. Фінансові, соціальні та правові аспекти пенсійної реформи в Україні. Світовий досвід та українські реалії. Київ : Центр Разумкова, Заповіт, 2017. 456 с.

8. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI; діє в редакції від 18.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 10.08.2020).

9. Роик В. Вопросы адаптации трудовой деятельности и их социальная интеграция. *Человек и труд*. 2008. № 9. С. 15–18.

10. Старіння у XXI столітті: Триумф та виклик. *Фонд народонаселення ООН* : веб-сайт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/publications/> (дата звернення: 11.08.2020).

11. Стратегія, план дій в піддержку здорового старіння в Європі, 2012–2020 гг. *Європейське регіональне бюро ВОЗ* : веб-сайт. URL: <http://www.euro.who.int/ru/health-topics/Life-stages/healthy-ageing/publications/2012/strategy-and-action-plan-for-healthy-ageing-in-europe,-20122020> (дата звернення: 11.08.2020).

12. Ткаченко Л.Г. Захист трудових прав людей похилого віку. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи* : веб-сайт. URL: https://www.idss.org.ua/.../2013_14-15_11_Tkachenko_mat... (дата звернення: 10.08.2020).

13. Холостова Е.И. Социальная работа с пожилыми людьми : учебное пособие. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и КО», 2002. 295 с.

14. Crawford J.O., Davis A., Cowie H., Dixon K. The Ageing Workforce: Implications for Occupational Safety and Health: A Research Review. *European Agency for Safety and Health at Work*. Bilbao, 2016. 16 p.

15. Global AgeWatch Index. Insight report. London : HelpAge International, 2015. Retrieved 12 July 2020. P. 7. URL: http://ageinternational.org.uk/Documents/Global_Agewatch_Index_2015_HelpAge.pdf (дата звернення: 10.08.2020).

СИЛА ТА СЛАБКІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ЧИННИКИ Ї РЕЗУЛЬТАТИ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ: СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

FORCE AND WEAKNESS OF THE STATE AS FACTORS AND RESULTS OF EXTERNAL INFLUENCE: SOCIOLOGICAL INTERPRETATION

У статті побудовано описову характеристику сили/слабкості держави як соціоутворюючої інституції в контексті реалізації зовнішнього впливу. У результаті здійсненого аналізу сформульовано висновки, що держави за критерієм зв'язку їхньої централізованості з легітимністю з боку суспільства можна умовно поділити на сильні, середні та слабкі. Указано, що сильні держави є відзначеними розвиненістю інфраструктурної влади, яка характеризується опорою на соціальний консенсус з приводу політичних інституцій за рахунок досягнення етнокультурної однорідності населення. Наголошено на тому, що етнокультурна однорідність може вважатися первинною мінімальною умовою для консенсусу з приводу засад соціо-нормативної регуляції, що мінімізує розбіжності між великими соціальними групами, інституціями й особами в аспекті розуміння образу соціальної системи. Констатовано, що сильні держави можуть зберігати засади ліберального ладу за створення умов дерегуляції держави щодо приватного сектору економіки та громадянського суспільства. Визначено, що середні держави мають розвинену автономну владу, яка за відсутності соціального консенсусу з приводу політичних інституцій і систем соціо-нормативної регуляції виконує функції централізованого контролю над територією, утримує відповідну кордонізованість політичного простору.

Слабкі держави мають нерозвинені політичні інституції, що зумовлено їхньою етнокультурною гетерогенністю і створенням без урахування ключових категорій населення на основі штучної територіальної централізації. У них зберігається дисенсус з приводу ключових політичних інституцій і систем соціо-нормативної регуляції під час створення корпоративного (орієнтованого на еліти) режиму правової безпеки та застосування терористично-репресивних технологій впливу еліт щодо населення.

Запропоновано виділення серед слабких держав таких різновидів: а) ситуаційно слабких держав (держав, що переживають екстраординарне ситуаційне послаблення через вплив руйнівних екзогенних чинників, напр., військово-політичного тощо); б) постійно послаблених держав, послаблення яких має хоча й екзогенне, але не вимушене походження (напр., глобалізаційне послаблення, послаблення в результаті лібералізації тощо); в) держави-вигнанці (держави-парії), які є проблемними внаслідок відчуженості від суспільства й потребують зовнішнього втручання для врегулювання їхніх внутрішніх криз і проблем.

Наголошено, що чинниками перешкод у будові сильних інфраструктурних держав на засадах національно-територіальної єдності стають радикальний етноцентризм

державоутворюючої спільноти, еkleктичне поєднання традицій і модерну без органічного соціального консенсусу, насильницький іредентизм; негативізація образу держав-колонізаторів і держав-протекторів без розвиненості відповідних структур безпеки й оборони зовнішніх кордонів, форсована європеїзація шляхом здобуття членства в європейських економічних і військово-політичних організаціях.

Ключові слова: зовнішній вплив, сила держави, слабкість держави, автономна влада, інфраструктурна влада, ситуаційно слабкі держави, постійно послаблені держави, держави-вигнанці.

The article constructs a descriptive description of the strength/weakness of the state as a socio-forming institution in the context of the implementation of external influence. As a result of the analysis, it was concluded that states can be divided into strong, medium and weak according to the criterion of linking their centralization with the legitimacy of society. It is noted that strong states are marked by the development of infrastructural power, which is characterized by reliance on social consensus on political institutions by achieving ethno-cultural homogeneity of the population. It is emphasized that ethno-cultural homogeneity can be considered the primary minimum condition for consensus on the principles of socio-normative regulation, which minimizes differences between large social groups, institutions and individuals in terms of understanding the image of the social system. It is stated that strong states can maintain the principles of a liberal system while creating conditions for deregulation of the state in relation to the private sector of the economy and civil society.

It is determined that the middle states have a developed autonomous government, which in the absence of social consensus on political institutions and systems of socio-regulatory regulation performs the functions of centralized control over the territory, maintains the appropriate coordination of political space.

Weak states have underdeveloped political institutions, which is due to their ethno-cultural heterogeneity and the creation without taking into account key categories of the population on the basis of artificial territorial centralization. They remain dissenting about key political institutions and systems of socio-regulatory regulation in the creation of a corporate (elite-oriented) regime of legal security and the use of terrorist-repressive technologies of influence of elites on the population.

The following types of weak states are proposed: a) situationally weak states (states experiencing extraordinary situational weakening due to the influence of destructive exogenous factors, eg, military-political, economic, ecological, demographic origin, etc.); b) permanently weakened

УДК 316.4.

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.6>

Гугнін Е.А.

к.соціол.н., доцент кафедри соціальної роботи та психології Національний університет «Запорізька політехніка»

states, the weakening of which has an exogenous but not forced origin (eg, globalization weakening, weakening as a result of liberalization, etc.); c) exiled states (pariah states), which are problematic due to alienation from society (due to corruption, terrorist practices, etc.) and need external intervention to resolve their internal crises and problems.

It is emphasized that the factors of obstacles in building strong infrastructural states on the basis of national-territorial unity are radical ethnocentrism of the state-forming community, eclectic

combination of traditions and modernism without organic social consensus, violent irredentism; negativeization of the image of the colonizing states and protecting states without the development of appropriate structures for security and defense of external borders, forced Europeanization through membership in European economic and military-political organizations.

Key words: *external influence, state power, state weakness, autonomous power, infrastructural power, situationally weak states, permanently weakened states, exiled states.*

Постановка проблеми. Якісне та кількісне визначення зовнішнього впливу одного суспільства на інше (включаючи вплив однієї групи суспільств та іншу групу суспільств) потребує визначення сили/слабкості держави як ключової соціоутворюючої інституції. Саме через державу та її централізовану координацію реалізуються проекти культурних імперіалізмів, здійснюються військово-політичні й економічні експансії, ініціюються процеси демографічного зростання та зменшення населення. Для України дослідження сили/слабкості створеної після 1991 року державної влади також має теоретико-соціологічну та соціотехнологічну актуальність.

У теоретико-соціологічному аспекті оцінка сили або слабкості України як держави є необхідною для визначення автентичності або зовнішньої зумовленості курсу соціально-політичних трансформацій і тієї моделі суспільства, яка має бути результатом цих трансформацій.

У соціально-технологічному аспекті проблема актуалізується через необхідність емпіричного визначення ознак проблемності державної влади в культурному, політичному, економічному, соціальному та демографічному сегментах, що дасть можливість на основі подібної соціодіагностики визначити необхідність і припустимість зовнішнього впливу на реформування соціального життєустрою, можливі позитивні та негативні наслідки такого впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження слабких держав започатковано в працях як окремих авторів (Е. Ньюмана, Г. Хелмана, Ф. Фукуями, С. Гантінгтона, М. Манна, В. Перец-Діаса, Лі Хуанга, П.-Х. Бейкер), так і міжнародних організацій (Світового банку та Фонду миру) [1–14].

Зазначені індивідуальні й організаційні дослідники запропонували власні версії інтерпретації сили/слабкості держави та ініціювання трансформацій під зовнішнім впливом тих чи інших держав. Узагальнення теоретичних концепцій і ключових ідей позначених авторів може бути представленим у вигляді таблиці.

Постановка завдання. Метою статті є побудова описової характеристики сили/слабкості держави як соціоутворюючої інституції в контексті реалізації зовнішнього впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення ступеня чутливості держави щодо зовнішнього впливу, який може відбуватися як через акторів внутрішнього, так і зовнішнього політичного середовища, може здійснюватися в континуумі між автономною/необмеженою владою та інфраструктурною/обмеженою владою.

Еліти держави володіють автономною владою за умови своєї спроможності приймати будь-які рішення поза переговорним процесом із позадержавними акторами. Тут маються на увазі різноманітні групи громадянського суспільства, як-от: громадські організації, ЗМІ, групи тиску, політичні партії. Автономна влада володіє так званою абсолютною суб'єктністю, що означає неспроможність акторів внутрішнього та зовнішнього середовища впливати на її суверенітет, а отже, вступати з державою в рівноправний діалог.

Розкид типів автономної влади є доволі значним. Її в суспільствах минулого представляли східні деспотії, абсолютні монархії періоду пізнього феодалізму, комуністичні режими з партноменклатурною однопартійністю, військові диктатури з необмеженим суверенітетом мілітарних угруповань різного походження.

Так, Китайська східна деспотія з очільником-імператором мала практично необмежений суверенітет в аспекті верховенства права сили щодо будь-яких соціальних груп та індивідів. Пізня Римська Імперія відзначалася абсолютною владою імператора за наявності часткових обмежень з боку сенату.

Французька абсолютна монархія часів Людовика XIV відзначалася необмеженим суверенітетом короля. Партноменклатурна влада в СРСР, яка спиралася на репресивний апарат силових структур, також не була обмеженою ніякими реальними стримувачами у сфері політики, за винятком декоративних структур, створених для маскування абсолютної та автономної влади одного політичного угруповання.

Повною протилежністю автономної влади є так звана інфраструктурна влада, яка функціонує в капіталістичних соціумах із ліберальними або соціальними демократіями. Інфраструктурна влада, на відміну від автономної,

Інтерпретації Держави

Автор	Зміст концепції
Е. Ньюман	Автором вирізняє три парадигми аналізу феномена слабких держав: 1) парадигму оцінки слабких держав у термінах нової міжнародної безпеки; 2) парадигму занепадаючих держав, занепад яких зумовлений зовнішніми чинниками; 3) парадигму етноцентризму та гегемонії пануючих держав світу, згідно з якою концептом «слабка держава» послуговуються еліти сильних держав задля зміни геополітичної картографії й перерозподілу влади, її узурпації та повалення незручних політичних режимів [9, с. 421–443]
Г. Хелман	Автором запропоновано поділ держав із проблемами виживання на три групи: 1) Боснія, Камбоджа, Ліберія та Сомалі, група держав, владні структури яких стикнулися з нездоланими проблемами; 2) Ефіопія, Грузія та Заїр, держави, які зазнали краху або в яких крах хоча і не є неминучим, проте може статися протягом декількох років; 3) проблемні державні спільноти, що утворилися в результаті розпаду Югославії та СРСР [6]
С. Хантінгтон	Автором запропоновано аналіз невдалої держави у зв'язку з невдалою модернізацією. Невдалість означає неспроможність системи організувати зміну традиційних цінностей і форм поведінки, розповсюдження засобів комунікації й освіти, розширення горизонтів – від сім'ї, села та племені до нації загалом, секуляризацію суспільного життя, раціоналізацію структур влади, формування функціонально специфічних організацій, заміну аскриптивних критеріїв критеріями, заснованими на досягненнях, і зусилля в напрямі більш справедливого розподілу матеріальних і символічних ресурсів. Невдалість держави означає також її неспроможність «успішно інкорпорувати громадські сили, що викликаються до життя модернізацією, щоб у результаті модернізації складалася нова суспільна свідомість». Ідеться про «соціальні групи, які починають претендувати на участь в політичній системі ... і система або надає їм можливість такої участі у формах, які узгоджуються з безперервним існуванням системи, або відчужує ці групи від системи, породжуючи тим самим відкриту чи приховану внутрішню напруженість і розколи...» [2, с. 109]
М. Манн	Для характеристики сили/слабкості держави автором запропоновано концепти «автономна держава/інфраструктурна держава», якими послуговується автор статті для визначення інклюзивної та ексклюзивної держави як полюсів сили/слабкості держави як соціальної інституції [8, с. 1–32]
П.-Х. Бейкер	Дослідницею запропоновано модель вдалого/невдалого зовнішнього впливу на демократичний транзит у контексті порівняльної оцінки європейських, африканських та азійських суспільств [12]
Ф. Фукуяма	Автором вирізняє комплекс чинників послаблення держав, зокрема нормативних та економічних, серед яких: 1) надцентралізація, що спричиняє невдоволення населення й сусідів надлишком ворожості; 2) надмірна свобода держави (надлишкова лібералізація), яка зумовила зниження ефективності її роботи; 3) глобалізація світової економіки, яка зумовлює руйнування автономії суверенних національних держав за рахунок зростання швидкості обміну інформацією, мобільності капіталу й меншою мірою трудових ресурсів; 4) неадекватний рівень інституційного розвитку суспільств, які потребують обмеженого спектру законних та ефективних державних функцій; 5) занепад державності як наслідок колоніалізму та зовнішнього протекторату, які призвели до виникнення низки бідних «держав-невдах» від Європи до Південної Азії [1, с. 67–69]
Дослідження Світового банку	Розробка системи емпіричних індикаторів ефективності та якості державного управління [14]
Дослідження Фонду миру	Розробка системи демографічних, соціальних, економічних і політичних показників стабільності/крихкості (нестійкості) держави [13]

відзначається спроможністю держави реалізувати стратегії політичної інклюзії в громадянське суспільство, юридизуючи свої відносини з ним і створюючи тим самим гарантії щодо виконання власних рішень у державно-контрольованому просторі. Інфраструктурна влада відзначалася нерозвиненістю в доіндустріальних суспільствах, отримуючи додаткові можливості для реалізації в інду-

стріальних і постіндустріальних суспільствах [8, с. 1–32; 10, с. 14–26].

Нині всепроникність держави щодо повсякденного життя можна вважати максимальною. Ця всепроникність як атрибут соціально-інклюзивної стратегії є логічним продовженням соціально-дистрибутивної, фіскальної, інформаційно-реєстраційної, регуляторно-економічної, соціально-патронажної функцій

державної влади. Для різних соціальних груп та індивідів така всепроникність держави, проте, не дорівнює її автономності й неконтрольованості з боку різних акторів її внутрішнього та зовнішнього середовища [7, с. 20–60].

У соціумах ліберальної та соціальної демократії політичні еліти остаточно втрачають свою автономію за рахунок функціонування електоральної системи, неперервних ротацій і громадського контролю з боку ЗМІ, закладів освіти, громадських організацій, політичних партій та інших акторів громадської думки. Поряд із внутрішніми акторами відповідний політичний та інформаційний тиск на ліберальні й соціальні демократії можуть чинити міжнародні організації, окремі держави, які здійснюють вплив як через свої офіційні представництва (амбасади), так і через іноземних резидентів, як-от: громадські організації, ЗМІ, заклади вищої освіти тощо.

Загалом у постіндустріальних (інформаційних) суспільствах функціонування автономних державних еліт, які можуть дозволити собі тотально ігнорувати переговорний процес, громадську думку, діяти без урахування поля інтересів акторів громадянського суспільства, є порівняно з традиційними суспільствами малоймовірним або ж неймовірним.

Державовладці або політики, що представляють владні еліти, можуть дозволити собі системні або несистемні корупційні зловживання (ухилення від сплати податків, розкрадання бюджетних коштів, придушення опозиції, використання репресій щодо політичних конкурентів).

При цьому їхні можливості щодо монополізації та приватизації влади такою мірою, якою б це могло дозволити їм порушувати Конституцію й закони, зазіхати на права і свободи громадян, є гранично обмеженими. Водночас за наявності автономії й суверенітету владні еліти змушені рахуватися із зовнішнім оточенням, яке також впливає на легітимність держави, її міжнародну репутацію, може реалізовувати відповідні санкції під час здійснення державних переворотів або інших недемократичних узурпацій [4, с. 26–66].

Отже, у сучасних умовах політичні еліти й чиновництво, маючи доволі розгалужену та впливову інфраструктурну владу, тим не менше не отримують майже ніякої автономної влади щодо громадянського суспільства. Спроможність останнього до мобілізації протестних груп та інституцій, створення антидержавних соціальних рухів виявляється вкрай важливою стримуючою обставиною щодо тиранії [8, с. 1–32].

При цьому деспотична й тиранічна влада навіть сучасних держав із прозорою системою управління, електронним урядуванням, громадським контролем над представницькими

інститутами та чиновництвом може реалізовуватися щодо окремих осіб. Саме їхнє повсякденне життя може зазнавати подібного безцелого вторгнення. Водночас можливість держави уникнути переговорного процесу й здійснити односторонній перерозподіл влади всередині громадянського суспільства є мінімальною без підтримки потужного соціального руху.

Соціологічна закономірність зовнішнього впливу держави й на держави виявляється в тому, що автономні держави є резистентними щодо зовнішнього впливу конкурентних акторів і внутрішнього середовища, що означає їхній необмежений суверенітет щодо соціальних інституцій, соціальних груп та індивідів. Державні еліти виявляють автономію щодо громадянського суспільства, маючи у своєму розпорядженні інструменти блокування горизонтальних соціальних комунікацій. Саме через ці соціальні комунікації як внутрішні, так і зовнішні актори впливу можуть впливати на держави.

Інфраструктурні держави є вимушеними контактувати з широким колом зацікавлених груп, інституцій, індивідів за рахунок наявності в останніх інструментів швидкої колективної мобілізації. У сучасних умовах цю роль відіграє Інтернет із численними електронними месенджерами, які дають можливість обмінюватися величезною множиною повідомлень і здійснювати процес формування ініціативних груп он-лайн, викликати на прямий діалог різні соціальні інституції [8, с. 1–32].

Інфраструктурні держави, отже, стають залежними від горизонтальних комунікацій і громадської думки, яка стає реальнішою за рахунок влади мобілізації великої чисельності, що виникає в акторів громадянського суспільства через електронні технології. Проте навіть за умов транспарентності електронних комунікацій та узручення можливостей як внутрішнього, так і зовнішнього громадянського суспільства можливість реалізовувати зовнішній вплив зовсім не означає відсутність у інфраструктурних держав автономної влади. На практиці між ними, звичайно, може існувати певний взаємозв'язок [8, с. 1–32].

Інфраструктурна влада держави може створювати велику кількість регуляторних норм, здійснюючи тим самим нормативний тиск щодо індивідів, маргінальних груп і меншин. Проте в сучасних умовах інтереси останніх можуть представляти іноземні резиденти й агенти впливу, які обмежують автономію держави щодо слабких і невливових соціальних груп, збільшуючи через них власну впливовість. Ідеться про різноманітні гендерні лобі, екологічні організації, міжнародні інституції з захисту прав людини та боротьби з корупцією тощо [8, с. 1–32].

Для емпіричного розуміння проникності/непроникності держави для зовнішнього впливу є важливими індекси міжнародних організацій, зокрема Світового банку та Фонду миру. Комплексна емпірична оцінка залежить від двох засадничих груп індексів: індексів якості й ефективності державного управління та індексу крижкості (нестійкості, слабкості) держави.

Рівень ефективності державного управління є залежним від світової інтеграції та глобалізації, яка відбувається протягом останніх двадцяти років. Глобалізація спричиняє зростання економічного й культурного взаємопроникнення різних соціумів через державні кордони, а також стає чинником очевидного зниження здатності держави контролювати міжкультурні комунікації та адмініструвати свою частку світової економіки.

Для країн, які перебувають на доіндустріальній стадії розвитку, джерелом опору й підтримки стає автономна національна держава. Без такої автономної національної держави, яка на початкових етапах державоґенезу включає імперіалізм чи расизм, у жодному суспільстві не виникало б передумов для створення інфраструктурної держави. Глобалізація як чинник формування відкритих і прозорих держав є цілком сумісною з національною (культурною й політичною) автономією держав, а натомість захищає її через надання всім націям відповідної підтримки. При цьому, однак, будь-якій суверенній національній державі доводиться визнавати зовнішній вплив міждержавної системи в аспекті конституювання її суверенітету.

Зовнішній вплив цієї системи реалізується через міжнародні установи, договори, формалізовані й неформалізовані норми, які регулюють відносини між державами як на макрорівні (напр., миротворчі сили ООН), так і на мікрорівні (напр., дипломатичний етикет) дипломатичних комунікацій. Міждержавну систему визнання національного суверенітету створено в Європі під час першої Тридцятирічної війни (1618–1648) і поширено на весь світ за рахунок капіталістичної та колоніальної експансії. Безвідносно до походження держави, її незалежного чи колоніального статусу визнання її суверенітету відтоді залежить від визнання її іншими державами відповідним членом міждержавної системи. Вступ до системи суверенних держав кодифіковано та інституціоналізовано Організацією Об'єднаних Націй [8, с. 1–32].

Варто відзначити, що держави підтримують ООН та інші наддержавні інституції управління міждержавною системою не з моральних резонів, а з власних матеріальних інтересів. Культурна, політична, торговельна, військово-політична й інша взаємодія між державами

вимагає попередньої стандартизації та пост-конвенційного дотримання. Чим більшою стає кількість держав і чим інтегрованішими стають їхні економічні системи, тим більшого значення набуває наддержавне управління міждержавними відносинами.

Розгорнуте визначення індикаторів якості державного управління було подано в шереду доповідей Світового банку (World Bank), під егідою якого опубліковано 8 доповідей із зазначеної тематики. У доповідях ішлося про оцінку якості державного управління в 1996–2008 рр. у 212 країнах, включаючи пострадянські держави [14].

У доповіді «Якість управління: показники ефективності державного управління в країнах світу за 1996–2008 роки» авторами здійснено дослідження якості державного управління та його впливу на розвиток суспільства, зокрема й на обставини, які зумовлюють втручання у справи тієї чи іншої держави ззовні (у формі миротворчих військових інтервенцій, економічних санкцій, перевірочних місій, культурно-дипломатичних і гуманітарних комунікацій тощо) [14].

Запропоноване в документі рейтингування держав здійснено на основі експертного опитування фахівців з державних і недержавних організацій, установ і робочих груп. Оцінку якості запропоновано здійснювати згідно з шістьма емпіричними індикаторами якості державного управління:

А. Урахування громадської думки (думки населення) і рівня підзвітності державних органів громадянському суспільству. Як уже відзначалося вище, автономна й інфраструктурна влада може припускати або не припускати переговорний процес із акторами громадянського суспільства, заохочувати або блокувати електоральний плюралізм, стимулювати свободу слова або авторитарним чином обмежувати її тощо.

Б. Політична стабільність і відсутність насильства. Зазначена група індикаторів дає змогу оцінити рівень стабільності державних інститутів, імовірність дестабілізації й повалення уряду неконституційними методами або із застосуванням насильства. Як показує досвід інфраструктурних держав, рівень їхньої політичної стабільності є високим саме за рахунок можливостей для всебічної артикуляції громадської думки та проведення переговорного процесу з проблемних питань.

В. Ефективність роботи уряду. Ця група індикаторів включає оцінку якості державних послуг, роботи державних службовців, рівень їх залежності/незалежності від політичного тиску, якісність розробки та реалізації внутрішньої державної політики.

Г. Якість законодавства. Ця група індикаторів включає спроможність урядових установ фор-

мулювати й реалізовувати раціональну політику і приймати нормативно-правові акти у сфері розвитку приватного сектору економіки.

Д. Верховенство закону. Ця група індикаторів включає дотримання самою державою нею ж прийнятого законодавства, паритетність у його виконанні, а також оцінку ефективності органів виконавчої та судової влади, пенітенціарної системи тощо [14].

За наявності проблем у сфері державного управління та чи інша держава набуває статусу крихкої (неспроможної), або ж проблемної. Для оцінки неспроможності, або крихкості держави Фондом миру запропоновано індекс неспроможності держав (Failed States Index), який у 2014 р. ретерміновано в Індекс слабкості держав (The Fragile States Index). Сам індекс є інтегрованим показником, що характеризує здатність/нездатність централізованої влади тієї чи іншої країни контролювати цілісність своєї території, політичну, економічну, соціальну та демографічну ситуацію в країні, а також стабільність державних інституцій [13, с. 5–17].

Щорічне рейтингування за індексом крихкості й відповідні дослідження реалізує Фонд миру (The Fund for Peace). Зазначена організація спеціалізується на дослідженні чинників та обставин війн і розробляє рекомендації щодо їх превенції. Індекс крихкості дає змогу здійснювати компаративний аналіз ризиків державності й реалізовувати прогностику соціальних конфліктів різної генези [13].

Індекс крихкості держав запропоновано у 2005 році П. Бейкер. Авторка оцінює небезпеки, які постають перед неспроможними (крихкими) державами в перехідному періоді, поділяючи їх на малоймовірні (нова диктатура, виникнення екстремістських фракцій) і високоймовірні (громадянська війна, крах держави, масові злочини, екстраординарні гуманітарні кризи та можливий розпад країни) [12].

Ключовою стратегією превенції подібних ризиків є, на думку авторки, запровадження перехідного періоду інституцієтворення, змістом якого є підготовка нової конституції, електоральні кампанії, гарантування засадничих прав і свобод громадян, створення та/або реформування державних інституцій: поліції, армії, чиновництва, судів, органів представницької влади, засадничих елементів державної інфраструктури, державних сервісів, дотримання верховенства закону й економічна лібералізація [12].

Дослідниця наводить приклади вдалого та невдалого демократичного транзиту держав, які були колонізованими й зазнавали тривалого зовнішнього втручання. Так, у Тунісі реалізовано проамериканський сценарій арабської весни, демонтаж авторитарного режиму, проведено вибори до установчих збо-

рів, укладено нову конституцію та призначено тимчасовий уряд. Отже, відбувся еволюційний перехід до нового урядування, формування багатопартійності, громадських організацій і ЗМІ [12].

Звертання до джерел африканістичного спрямування, зокрема до праці С. Шаабана, дає підстави вести мову про різну соціальну та політико-економічну вартість проектів зовнішнього впливу в реалізації демократичного транзиту й демонтажу тоталітарних інституцій. При цьому зазначена вартість може бути вищою або нижчою залежно від еволюційності реформ і спроможності владних еліт уникати націонал-радикальних експлозій [3, с. 17–80].

Саме націонал-радикальні реванші є чинниками відкидання багатьох суспільств у минуле, а отже, сприяють не стільки модернізації, скільки контрмодернізації та реставрації інститутів традиційного панування. Зовнішній вплив стає продуктивнішим за умови поступової інфільтрації елементів ліберальних економік і повільного визрівання ринкового саларіату в соціальних стратифікаціях, що уможливорює розвиток конкурентного середовища та формування демократичної політичної культури автентичного зразка.

Компромісне поєднання в культурній ідентичності Тунісу африканської, ісламської та франко-латинської компоненти виражає внутрішню згоду спільноти з культурною окупацією. Саме така культурна амальгама, як етнокультурна особливість Тунісу, дає можливість не наближатися до точок політико-ідеологічного екстремуму, дотримуючись усереднено зваженої стратегії покрокового реформування та раціоналістичного консерватизму. У Тунісі вдалося створити євроцентричні політичні інституції, поєднавши їх із культурними універсалами модернізованого ісламу [3, с. 17–80].

Зазначені обставини створюють сприятливий фон для активних інвестицій іноземного капіталу, чому є супутньою також приватизація, яка дала змогу європейським країнам отримати доступ в економіку Тунісу. Однак зовні сприятлива ситуація лібералізації політичної сфери наприкінці 80-х рр., у тому числі прискорення руху в бік плюралізму й відносного звільнення преси, змінилася посиленням авторитарних тенденцій.

Авторка зауважує, що для режиму Бен Алі, який здобув успіх у перемозі над тероризмом і мусульманським екстремізмом, усе ж зберігаються виклики, пов'язані з ісламістським фундаменталізмом. Міра їх небезпечності для проєвропейських еліт Тунісу залежить від уникнення економічної нестабільності в умовах зазначених викликів [12].

Авторка пропонує найвдаліший сценарій зовнішнього впливу, який включає складання

дорожньої карти передання влади, укладення нового конституційного договору або Конституції держави й формування державних інституцій. Так, ПАР була фактично англо-бурською колонією, яка реалізувала поступовий перехід від апартеїду до багатопартійності, звільнення політичних в'язнів, виборів Нельсона Мандели в 1994 р. [12].

Найневдалішим прикладом демократичного транзиту із зовнішнім впливом Китаю авторка вважає М'янму. М'янма як азієське суспільство з імпортованими демократичними інституціями, замість реальної демократії, отримала видозмінену мілітарну хунту, яка пригнічувала багатопартійність та емулювала демократичне урядування. У 2011 р., опісля формування цивільного уряду, його кадровий склад було сформовано з військових або військових у відставці.

Під впливом західних суспільств запропоновано програму виходу з кризи й подальшого розвитку країни, яка синтезувала імперативи буддиської етики (Будда, дхарма, сангха – Просвітлений, Закон, церква) із прозахідними політичними цілями, як-от: стабільність у державі, мир і спокій у суспільстві, законність і порядок; національне примирення; прийняття нової стабільної конституції; побудова нового сучасної розвиненої держави відповідно до нової Конституції; аграрний розвиток; інституціоналізація економічної системи та залучення інформаційних технологій; стимулювання внутрішніх і зовнішніх інвестицій [11, с. 247–261].

Із зазначеного стає очевидною страатагема ззовні керованої модернізації, яка зі збереженням традиціоналістського патерналізму буддисько-конфуціанської держави включала непослідовне впровадження ліберальних інституцій при фактичній нереалізованості засадничих прав і свобод особи за зразком конституцій демократичних суспільств [11, с. 247–261].

Доволі еkleктичними виявилися нововпровадження прозахідної соціальної політики. При декларуванні курсу розвитку ринкової економіки з інформаційно-комунікаційними технологіями мілітарні еліти чинили опір реорганізації неефективного державного сектору економіки. Тут також виявилася подвійність зовнішнього впливу: стимулювання зовнішніх інвестицій у політичних деклараціях і фактичний опір у приватизації галузей державного сектору іноземним капіталом [11, с. 247–261].

У той самий спосіб влада лавіювала між популістським курсом перерозподілу коштів державного сектору економіки при збереженні соціальних цін на комунальні послуги, поштові тарифи, транспорт. Подвійні стандарти збереглися навіть опісля впровадження Заходом санкцій проти військового режиму [11, с. 247–261].

Попри декоративне реформування політичного режиму (допущення до участі в електоральних кампаніях опозиційних лідерів, зняття цензурних обмежень ЗМІ та Інтернету, припинення прокитайського проекту будівництва греблі, звільнення політичних в'язнів), М'янма залишається закритим азієським суспільством із вираженим етноцентризмом і збереженням військово-авторитарного режиму з обмеженнями для акторів громадянського суспільства [11, с. 247–261].

Індексування нестабільності/крихкості аналітично пристосоване для визначення проблем політичної системи, профілактики соціальних конфліктів на території держави й допомоги нестабільним країнам у розробці стратегій, які могли б зменшити ймовірність виникнення конфліктів. Крім оцінки ризику й прогнозування конфліктів, автори дослідження наголошують на дискусійності індексування та рейтингування держав згідно із зазначеним індексом.

Нині в соціологічному та політологічному лексиконі немає універсальної дефініції неспроможності, недієдатності або слабкості держави. У найзагальнішому розумінні оперування концептами неспроможності, недієдатності або слабкості дає змогу позначати держави, які перебувають у циклі втрати легітимності, централізованості, інституційованості, балансування на межі економічної та політичної кризи й деградації.

Оцінка держави як неспроможної має підстави за наявності ознак неспроможності виконання нею засадничих функцій щодо суспільства, до яких зазвичай належать утворення вертикалі влади на засадах консенсусу з населенням, функція підтримання кордонів і публічного представництва щодо множини неавторизованих суб'єктів громадянського суспільства. Задля уникнення розпливчатості концептуалізації, що виникає через популяризацію й вульгаризацію наукової термінології в ЗМІ, Фондом миру запропоновано комплекс ключових ознак слабкості, неспроможності, крихкості держави:

1. Утрата фізичного контролю над своєю територією або державної монополії на законне використання фізичної сили на своїй території.

2. Нездатність легітимної державної влади забезпечити процес прийняття колективних рішень.

3. Нездатність легітимної державної влади забезпечити елементарні громадські послуги.

4. Нездатність взаємодіяти з іншими державами як повноправний член міжнародного співтовариства.

Комплексний аналіз та індексування відбувається на основі системної методики оцінки конфліктів, яка застосовується щодо даних, отриманих із відкритих джерел. При цьому

беруться до уваги 12 субпоказників, що визначені як «індикатори вразливості» держави. Вони є класифікованими в трьох групах соціальних, економічних і політичних показників [13, с. 5–17]. Детальніше соціологічне дослідження визначених індикаторів буде запропоновано в наступних публікаціях автора.

Висновки з проведеного дослідження. Держави за критерієм зв'язку їхньої централізованості з легітимністю з боку суспільства можна умовно поділити на сильні, середні та слабкі. Сильні держави є відзначеними розвиненістю інфраструктурної влади, яка характеризується опорою на соціальний консенсус з приводу політичних інституцій за рахунок досягнення етнокультурної однорідності населення. Етнокультурна однорідність може вважатися первинною мінімальною умовою для консенсусу з приводу засад соціонормативної регуляції, що мінімізує розбіжності між великими соціальними групами, інституціями й особами в аспекті розуміння образу соціальної системи. При цьому сильні держави можуть зберігати засади ліберального ладу під час створення умов дерегуляції держави щодо приватного сектору економіки та громадянського суспільства.

Середні держави мають розвинену автономну владу, яка за відсутності соціального консенсусу з приводу політичних інституцій і систем соціонормативної регуляції виконує функції централізованого контролю над територією, утримує відповідну кордонізованість політичного простору.

Слабкі держави мають нерозвинені політичні інституції, що є зумовленим їх етнокультурною гетерогенністю і створенням без урахування ключових категорій населення на основі штучної територіальної централізації. У них зберігається дисенсус з приводу ключових політичних інституцій і систем соціонормативної регуляції при створенні корпоративного (орієнтованого на еліти) режиму правової безпеки та застосування терористично-репресивних технологій впливу еліт щодо населення. Серед слабких держав доцільно виділити: а) ситуаційно-слабкі держави (держави, що переживають екстраординарне ситуаційне послаблення через вплив руйнівних екзогенних чинників, напр., військово-політичного, економічного екологічного, демографічного походження тощо); б) перманентно-послаблені держави, послаблення яких має хоча й екзогенне, але не вимушене походження (напр., глобалізаційне послаблення, послаблення в результаті лібералізації тощо); в) держави-вигнанці (держави-парії), які є проблемними внаслідок відчуженості від суспільства (через корупцію, терористичні практики тощо) і потребують

зовнішнього втручання для врегулювання їхніх внутрішніх криз і проблем.

Чинниками перешкод у розбудові сильних інфраструктурних держав на засадах національно-територіальної єдності стають радикальний етноцентризм державоутворюючої спільноти, еkleктичне поєднання традицій і модерну без органічного соціального консенсусу, насильницький іредентизм; негативізація образу держав-колонізаторів і держав-протекторів без розвиненості відповідних структур безпеки й оборони зовнішніх кордонів, форсована європеїзація шляхом здобуття членства в європейських економічних і військово-політичних організаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : ХРАНИТЕЛЬ, 2006.
2. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
3. Шаабан С. Тунис: путь к политическому плюрализму: курс президента Зина аль-Абидина бен Али. Москва, 1996. 162 с.
4. Dobbins James. America's Role in Nation-Building: From Germany to Iraq. Santa Monica, 2003.
5. Evans Peter B. The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization. *World Politics*. 1997. № 50. P. 62–87.
6. Helman G, Ratner S. Saving Failed States. 2010. URL: <https://foreignpolicy.com/2010/06/15/saving-failed-states/>.
7. Grindle, Merilee S. Getting Good Government: Capacity Building in the Public Sector of Developing Countries. Cambridge, MA : Harvard Institute For International Development, 1997.
8. Mann M. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results / Idem. States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology. Oxford : Blackwell, 1988. P. 1–32.
9. Newman E. Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World'. *Contemporary Security Policy*, 2009. P. 421–443.
10. Perez-Diaz V. State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion of the Political Theory of Karl Marx. London : Macmillan, 1979.
11. Roger Lee Huang. Re-thinking Myanmar's political regime: military rule in Myanmar and implications for current reforms. *Contemporary Politics*, 2013. P. 247–261.
12. Pauline H. Baker The Dilemma of Democratization in Fragile States – UNCHRONICLE. *The Magazine of United Nations*. 2011. Vol. XLVIII. № 4. URL: <https://unchronicle.un.org/article/dilemma-democratization-fragile-states>.
13. CAST Conflict Assessment Manual Copyright. The Fund for Peace. 2014. URL: <https://fragilestatesindex.org/indicators/>.
14. Всемирный банк: Качество государственного управления в странах мира – 1996–2008 годы / Центр гуманитарных технологий. 10.07.2009. URL: <https://gtmarket.ru/news/state/2009/07/10/2242>.

ФАКТОРЫ РЕЛИГИОЗНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В ПОСТСЕКУЛЯРНОМ МИРЕ (2014–2019 ГГ.)

FACTORS OF RELIGIOSITY OF THE POPULATION OF UKRAINE IN THE POST-SECULAR WORLD (2014–2019)

Статтю присвячено актуальній сьогодні темі в Україні, а саме факторам релігійності українського населення. Релігійна віра здатна надавати сенс людському життю, пропонуючи зрозумілу відповідь на питання про життя і смерть. За рахунок цієї та деяких інших особливостей релігії її можна використовувати як інструмент маніпуляції. Актуальність теми загострюється через різноманітність релігій і конфесій, завдяки чому в Україні існує поле для маніпуляції й провокації конфліктів. Більше того, нещодавно в Україні такі випадки траплялися (наприклад, можна згадати лозунг передвиборної компанії П.О. Порошенко: «Армія! Мова! Віра!» і так званій «томос-тур» того ж кандидата). Отже, актуальними є питання як спротиву, так і профілактики провокативного використання релігії. Відповідь на ці питання, у свою чергу, потребує не тільки опису наявного стану релігійності населення, а й визначення факторів цього стану. Саме виявленню факторів релігійності населення України в постсекулярному світі на часовому відрізку з 2014 по 2019 рік присвячено статтю. Період із 2014 по 2019 рік був обраний тому, що події 2014 року й наступних років помітно загострили релігійну проблематику в нашій країні. У статті за допомогою узагальнення даних соціологічних досліджень та аналізу історичної літератури виявлено й обґрунтовано такі фактори: поєднання язичницьких традицій із християнськими (яскравим прикладом цього є свято «Великдень»); регіонально-політичний фактор (різні державно-конфесійні традиції); стереотипи виховання; суспільна думка; психологічний фактор; ідеологічний фактор; демографічний фактор; соціальне середовище та спосіб життя. Окрім цього, у статті докладно проаналізовано історичні події, що могли вплинути на релігійність українців, релігійну диференціацію регіонів України (Захід, Центр, Південь і Схід) і популярність тих чи інших конфесій і традицій.

Ключові слова: релігійність, релігія, фактори релігійності, населення України, релігійна диференціація.

The article is devoted to a topical topic in Ukraine – the factors of religiosity of the Ukrainian population. Religious faith is capable of giving meaning to human life by offering a clear answer to the question of life and death. Due to this and other features of religion, it can be used as a manipulation tool. The relevance of the topic is exacerbated by the diversity of religions and confessions, due to which there is a field in Ukraine for manipulation and provocation of conflicts. Moreover, such cases have recently happened in Ukraine (for example, you can recall the slogan of the election campaign of Petro Poroshenko for the presidential elections in 2019: “Army! Language! Faith!” and the so-called “tomos tour” from the same candidate). Accordingly, the issues of both resistance and prevention of manipulative and provocative use of religion are relevant. The answer to these questions, in turn, requires not only a description of the existing state of religiosity of the population, but also to find out the factors of this state. This article is devoted to identifying the factors of religiosity of the population of Ukraine in the post-secular world in the time period from 2014 to 2019. The period from 2014 to 2019 was chosen because the events of 2014 and subsequent years have noticeably exacerbated religious issues in our country. Using the generalization of sociological research data and analysis of historical literature, the article identifies and substantiates the following factors: the combination of pagan traditions with Christian ones (a striking example of this is the Easter holiday); regional and political factor (various state and confessional traditions); parenting stereotypes; public opinion; psychological factor; ideological factor; demographic factor; the social environment and lifestyle. In addition, this article analyzes in detail the historical events that could affect the religiosity of the Ukrainian, the religious differentiation of the regions of Ukraine (West, Center, South and East) and the popularity of certain confessions (orthodoxy or catholicism) and traditions.

Key words: religiosity, religion, factors of religiosity, population of Ukraine, religious differentiation.

УДК 316.74:2+316.347
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.7>

Дурнев А.А.
студент III курса социологического факультета
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Постановка проблемы. В течение всего своего существования религия влияла на общественно-политические процессы жизни людей. Причина этого в том, что религию можно использовать как инструмент манипулирования людьми, формируя их систему ценностей и жизненную деятельность. Цели конкретных людей и групп, использующих религию, не всегда совпадают с религиозными ценностями и ориентирами. Особенно это актуально для постсекулярного общества,

каковым можно считать и Украину. Постсекулярность – это состояние общества, прошедшего секуляризацию, развивающегося после её (номинального или реального) осуществления. Особенностью данного периода является то, что для него характерны тенденции, не связанные с секуляризацией, но не поддающиеся обобщению на существующем уровне социальных знаний. Возможно, это тенденции десекуляризации или мультисекуляризации, пока ответ не ясен.

Сегодня религия является предметом споров и дискуссий в Украине. Как пример можно привести использование религии в политических целях на выборах президента Украины 2019 года в рамках прямой и косвенной политической агитации (достаточно вспомнить центральный лозунг кампании П. Порошенко: «Армія! Мова! Віра!» и ситуацию с представлением ПЦУ томаса патриархом Варфоломеем). В обоих случаях религия использовалась в политических целях и создавала дальнейшие конфликты по поводу этого. Согласно теории социальных расколов Липсета-Роккана, этнорелигиозный раскол входит в один из 4 фундаментальных социально-политических расколов (центр – периферия, государство – церковь, город – село, собственники – рабочие) [1]. Эти расколы влияют на абсолютно все социальные процессы и способны обостряться, разделяя при этом и без того разделённое общество. Данный факт обостряет актуальность изучения явления религии.

Если проанализировать социологические опросы, в которых есть данные о религиозности украинцев в период с 2014 по 2019 год¹, можно заметить религиозную дифференциацию населения Украины. Эта дифференциация воплощается в разной идентичности, разных традициях и разных паттернах поведения украинского населения. Всё это может становиться факторами прямых и не прямых конфликтов; а учитывая, что дифференциация всё чаще получает политическую актуализацию, есть основания предполагать, что и конфликты могут обостряться. Соответственно, понимание причин конфликтов и факторов, определяющих их развитие, может существенно упростить регулирование и предупреждение этих конфликтов на уровне как общества, так и государства.

Постановка задания. Цель статьи – определить факторы религиозности украинских граждан, значимые на временном отрезке с 2014 по 2019 год. Естественно, мы затронем и исторические аспекты становления и развития религиозности украинцев, однако выделенный нами период представляется особенно интересным именно потому, что события 2014 года и последующих годов заметно обострили религиозную проблематику в нашей стране.

Изложение основного материала исследования. Исторически сложилось так, что территории современной Украины развива-

лись по-разному: на них влияли разные культуры, ценности и даже законы тех государств, в которых они находились. Это повлияло на множество процессов общественной жизни, включая развитие религиозности жителей этих территорий и популяризацию тех или иных религий/конфессий. Условный отсчет стоит начинать с крещения Руси, с 988 года. По территории Киевской Руси начало распространяться христианство, вытеснявшее язычество. Отголоски последнего до сих пор присутствуют во многих традициях украинцев и даже христианских праздниках, например, в Пасхе или в дне Иоанна Крестителя (Ивана Купала, он же Ярилин День). Христианство обусловило, с одной стороны, сохранение общинной традиции в религии (в данном случае – коллективную праздничную практику, в противовес характерным для организованных религий институционализированным практикам и индивидуальному поиску бога), а с другой стороны, скептическое отношение к догматике. Сформировались «синтетические» условия, при которых организованная (и уже потому настораживающая) религия не отторгается, но в то же время сохраняется привычка дорелигиозных повседневных верований. Любая догма, которая не вписывалась в сугубо социальную практику и была направлена на «блокировку» этой практики, отторгалась населением (как произошло и с безуспешной борьбой христианских священников с традициями ночных празднеств на Ивана Купала). Более глубокому принятию «новых» христианских традиций способствовало переосмысление (но не отказ) от уже существующих практик.

Следующим важным для нашей темы событием стало заключение Люблинской унии (1569), которая провозглашала создание Речи Посполитой и, по сути, поглощение языческо-православного Княжества Литовского католическим Королевством Польским. Для данного государства было характерным притеснение не католических конфессий (для нас, скорее, значимо притеснение православия), тогда как на территории Российской империи, куда входила значительная часть сегодняшних украинских земель, православие считалось государственным достоянием и важнейшим элементом жизни страны. Назовем наиболее значимые аспекты упомянутого притеснения:

1. Брестская уния (1596), главным результатом которой было создание Униатской Церкви², к которой должен был присоединиться епископат Киевской митрополии вместе со всем церковным имуществом, что фактически означало ликвидацию православной церкви на данной территории. Украинский социолог Вячеслав Липинский описывал это событие «как внутренний разлом нации» [5].

¹ По данным исследования Центра Разумкова «Держава і церква в Україні» [2]; опроса КМИС «Конфесійна структура населення України і створення Православної церкви України: травень 2019» [3]; опроса КМИС «Ставлення до окремих церков України і очікування від діяльності Православної Церкви України» [4].

² Которая потом неоднократно будет переименована; сегодня – Украинская грекокатолическая церковь.

2. Ян II Казимир (1649) с приходом к власти дал обещание, которое потом давали все его преемники, – не предоставлять ни одного места в сенате, ни должности, ни староства некаатолику. В результате этого обещания шляхта окончательно окатоличилась [6].

3. В период междуцарствия конфедерация издала закон, согласно которому католическая церковь «не должна терпеть рядом с собой других вероисповеданий». По этому закону иноверцы лишались права избрания в депутаты сейма, в суды и специальные комиссии; духовные представители иноверцев (православные и протестанты) не должны были ходить по улицам со святыми дарами; крещение, брак, похороны они имели право осуществлять не иначе, как с разрешения католического ксендза. Публичные похороны иноверцам запрещались совсем: они должны были хоронить мертвых ночью. В городах иноверцы должны были присутствовать на католических крестных ходах. Дети, рожденные от смешанных браков, должны были относиться к католической церкви, и даже православные пасынки отчима-католика обязаны были принимать католичество [6].

Наконец, невозможно обойти в перечне значимых для развития религиозности исторических событий антирелигиозные меры и пропаганду атеизма в СССР. Наиболее активной эта пропаганда была в самом начале становления Советского Союза. Здесь уместно вспомнить процесс, описанный Луи Альтюссером в статье «Идеология и идеологические аппараты государства» [7], а именно передачу некоторых функций религиозного идеологического аппарата другим идеологическим аппаратом (например, школьному, информационному и так далее). В Российской империи главным идеологическим аппаратом была церковь, и новая власть для укрепления своих позиций «переконструировала» этот аппарат, вначале практически полностью выведя его из социального пространства, а в дальнейшем сохраняя его исключительно на второстепенных ролях, «спрятав» за новыми идеологическими аппаратами. Тем не менее, полного отказа от церковного аппарата не произошло; скорее, осуществилась его «перенастройка», если использовать радиотехническую метафору. Так, например, в Конституции СССР 1924 года никаких упоминаний о религии и свободе вероисповеданий не было, а уже в Конституции 1936 года обозначено следующее: «Свобода отправления религиозных культов и свобода антирелигиозной пропаганды признаются за всеми гражданами» (статья 124) [8]. Это значит, что руководство СССР сочло необходимым признать

значимость религиозного вопроса и лояльного к нему отношения. В результате применительно к Украине это привело к следующей ситуации: западные области не застали период активной перенастройки религиозного аппарата в СССР (потому что входили в состав Польши, Чехословакии, Румынии), а когда они были присоединены к УССР, то этот период уже закончился.

В результате всех этих событий в разных регионах Украины сложились абсолютно разные традиции и взгляды на религию и бога, что подтверждается современными социологическими опросами. Яркий пример – опрос Социологической группы Рейтинг «Украинцы про новогодние праздники»³, по результатам которого [9] праздник «Новый год» на Востоке Украины любят 62% респондентов, на Юге – 56%, в Центре – 45%, а на Западе – 18%, а праздник «Рождество» на Востоке любят 26% респондентов, на Юге – 28%, в Центре – 35%, а на Западе – 67%. Кроме этого, по результатам исследования Центра Разумкова «Держава і церква в Україні» [2], на Востоке верующими себя считают 52,7% респондентов, на Юге – 51,9%, в Центре – 70,2%, а на Западе – 81,4%. По данным этого опроса, заметна и конфессиональная дифференциация на территории Украины: на Востоке православными себя считают 65,9% респондентов, на Юге – 69,3%, в Центре – 73,9%, а на Западе – 56,6%; в то же время грекокатоликами на Востоке себя считают 0,6% респондентов на Юге – 0,4%, в Центре – 2,5%, а на Западе – 35,8%.

Помимо исторических факторов (сочетание языческих традиций с христианскими, регионально-политический фактор), безусловно, на религиозность населения воздействуют и факторы ситуативные, сформированные сегодняшним состоянием дел. Предположить, каковы они, эти факторы, мы можем, исходя из результатов социологических опросов. Например, если проанализировать социологический опрос от Центра Разумкова «Держава і церква в Україні» [2], можно заметить некоторые закономерности в религиозности украинцев.

Первое, что бросается в глаза, – это связь возраста и религиозности людей: процентное количество верующих увеличивается с каждой возрастной группой (либо же остается на примерно равном уровне). При этом табличные данные показывают, что женщины считают себя верующими чаще мужчин (см. таблицу 1). Если учесть, что ожидаемая продолжительность жизни в 2019 году у женщин в Украине составляет 76,85 лет [10], а у мужчин – 67,10 лет [11], то можно предположить, что со временем количество мужчин в возрастной группе будет уменьшаться, что и приводит к увеличению процента верующих. Но почему женщины более религиозны, чем мужчины?

³ Проводился с 5 по 8 декабря 2019 года.

Таблица 1

Связь религиозной самоидентификации с возрастным распределением [2, с. 13]

	Возраст											
	18–24		25–29		30–39		40–49		50–59		60+	
	2010	2019	2010	2019	2010	2019	2010	2019	2010	2019	2010	2019
Верующие	66,1	51,6	65,7	58,7	67,7	68,9	68,2	65,2	76,0	70,7	77,8	69,8
Те, кто колеблется*	10,2	16,9	11,1	12,4	16,2	11,6	15,0	11,0	8,3	9,3	8,8	13,3
Неверующие	11,8	6,7	19,1	9,0	6,1	3,4	9,1	5,7	8,0	6,2	5,8	4,4
Атеисты	1,2	3,6	1,5	7,0	1,4	3,7	1,5	3,9	1,2	3,4	1,6	3,8
Мне всё равно	7,1	11,6	5,6	5,5	5,3	6,6	3,5	7,1	2,4	5,9	4,1	4,6
Сложно ответить	3,5	9,8	6,1	7,5	3,4	5,8	2,6	7,1	4,2	4,5	2,0	4,0

* Между верой и неверием.

Таблица 2

Связь религиозной самоидентификации с половым распределением [2, с. 13]

Пол			
Мужчины		Женщины	
2010	2019	2010	2019
62,4	58,1	78,7	72,4
13,8	14,0	9,6	10,7
10,6	6,8	5,8	4,3
1,9	5,5	1,0	2,8
6,2	9,1	2,9	4,4
5,0	6,5	1,9	5,3

Логично предположить, что дело – в гендерных отличиях стереотипов воспитания, которые обуславливают большую «податливость» женщин религиозному воздействию.

Наряду с демографическим фактором значим и психологический – поиск помощи, опоры. Социологи давно отмечали, что для многих людей религия – это помощь в преодолении тех или иных трудностей. Например, Георг Зиммель писал о том, что у людей развивается или повышается религиозность из-за появления у них тревожности по поводу своего будущего [12].

В вере люди видят то, что помогает им без дополнительных усилий осмыслить свою жизнь, жизненные события и определенные ситуативные трудности. С увеличением возраста у человека растёт и количество проблем; люди находят в религии дополнительный инструмент объяснения этих трудностей, необходимый оптимизм и простые (пусть в итоге и неэффективные) решения их проблем.

Следующий фактор можно обозначить как «идеологический». После распада СССР идеология коммунизма потеряла официальный (обязательный) статус в Украине. Из-за этого

в обществе сформировался так называемый «идеологический вакуум»: у людей, которые всю жизнь жили в идеологической среде коммунизма, появилась потребность её замены. Наиболее масштабным и универсальным вариантом такой замены была религия: хорошо знакомая, «несправедливо обиженная» советским атеизмом, а в случае с православием ещё и по целому ряду нормативно-ценностных элементов достаточно близкая коммунизму. Стоит вновь вспомнить Луи Альтюссера и его работу «Идеология и идеологические аппараты государства» [7]: после распада СССР некоторые государственные функции в обществе вернулись к религиозному идеологическому аппарату.

Результаты социологических опросов показывают, что жители деревень более религиозны, чем жители городов (см. рис. 1). Можно предположить, что образ жизни также является фактором религиозности. В нашем случае сельский и городской образы жизни подразумевают отличия по следующим составляющим:

1) общественное мнение. Множество украинских сёл, даже в нашу «цифровую эпоху», являются специфической, «плотной» коммуникативной средой, где большинство людей знакомы друг с другом. Общественное мнение в таких местах особенно важно для людей: их стремление быть «не хуже других», «не ударить лицом в грязь» доводит их до банального опасения отклониться от нормы и, как следствие, до воспроизведения стереотипов. Можно предположить, что в украинском обществе быть верующим – это декларированная норма, быть неверующим или атеистом декларируется как некое отклонение от нормы. Можно также предположить, что такая религиозность в силу своей формальности более поверхностна. Причиной этого является декларативность – это свойство сознания, что

Рис. 1. Сравнение религиозности по месту жительства [2, с. 13]

Рис. 2. Распределение ответов на вопрос «Посещали культурные мероприятия чаще, если бы они были ближе к месту жительства или работы» [14]

приводит к внешнему (формальному) принятию социально одобряемых (или всем обществом, или значимой группой) убеждений, взглядов, принципов, целей и норм. В такой ситуации поведение человека превращается в «голую» демонстрацию, декларацию: декларируемые им убеждения, принципы никак не связаны с глубинными; поведение регулируется внешними факторами [13].

В результате религиозность для значительного количества людей выступает в качестве подтверждения их нормальности. Можно предположить, что люди хотят выглядеть высоконравственными и в результате этого становятся верующими, отождествляя стереотипную религиозность с моральностью. Для сельских жителей страх стать «изгоем» в силу небольшого количества населения

и высокой скорости распространения сплетен очень актуален, поэтому необходимо придерживаться большинства общественных норм, в том числе и религиозности;

2) «развлекательный» фактор. В сёлах обычно нет ни торговых центров, ни цирков, ни зоопарков, ни других мест развлекательной индустрии, куда можно было бы сходить с друзьями и семьей. Доказательством данного тезиса могут послужить результаты социологического исследования КМИС «Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України». Согласно этому исследованию, 29,5% респондентов, проживающих в селе, считают, что они посещали бы культурные мероприятия чаще, если бы они были ближе к их месту жительства или работы (см. рис. 2) [14].

В силу того что в селах невелик выбор коллективных развлечений, популярность церкви как места, куда можно сходить с семьей и отдохнуть, значительно возрастает: традиция актуализируется. Можно предположить, что в представлении жителей села церковь – это место, в котором можно увидеться со своими знакомыми и хорошо провести свободное время; поскольку церкви нет альтернативы, она пользуется «высоким спросом», а массовые христианские праздники, имеющие языческие корни и максимально плотно встроенные в культурную традицию, составляют неотъемлемый элемент полноценной социальной жизни села.

Выводы из проведенного исследования. Таким образом, анализ специальной литературы и результатов социологических исследований позволяет сформировать следующий, отчасти гипотетический, перечень факторов религиозности населения пост-секулярной Украины: сочетание языческих традиций с христианскими; регионально-политический фактор (разные государственно-конфессиональные традиции); стереотипы воспитания; общественное мнение; психологический фактор; идеологический фактор; демографический фактор; социальная среда и образ жизни. Предметом дальнейшей разработки данной темы может быть глубокое изучение возможностей влияния общественного мнения на религиозность украинцев, а также масштабная эмпирическая проверка приведенного перечня факторов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анохина Н.В., Мелешкина Е.Ю. Партии и выборы : хрестоматия. Москва : МГУ, 2004. 150 с.
2. Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення: 04.08.2020).
3. Конфесійна структура населення України і створення православної церкви України: тра-

вень 2019. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=862&t=9&page=1> (дата звернення: 04.08.2020).

4. Ставлення до окремих церков України і очікування від діяльності православної церкви України: лютий 2020 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=921&page=1&t=9> (дата звернення: 04.08.2020).

5. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : Друкарня «Америки», 1925. 110 с.

6. Антонович В.Б. Монографії по історії Західної і Юго-Західної Росії. Київ, 1885. Т. 1. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/719985/> (дата звернення: 04.08.2020).

7. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства. *Неприкосновенный запас*. 2011. № 3. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2011/3/ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva.html> (дата звернення: 04.08.2020).

8. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm#10> (дата звернення: 04.08.2020).

9. Украинцы про новогодние праздники (5–8 декабря 2019). URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/ukraincy_pro_novogodnie_prazdniki_5-8-dekabrya_2019.html (дата звернення: 04.08.2020).

10. Украина – Ожидаемая продолжительность жизни при рождении женщин. URL: <https://cutt.ly/pdQkTkd> (дата звернення: 04.08.2020).

11. Украина – Ожидаемая продолжительность жизни при рождении мужчин. URL: <https://cutt.ly/QdQk6IW> (дата звернення: 04.08.2020).

12. Зиммель Г. Философия культуры. *Избранное* / под ред. С.Я. Левит. Москва : Юристъ, 1996. Том 1. 661 с.

13. Литовченко А.Д. Соціально-політична свідомість. *Основи політичної соціології* : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М.А. Безносов, Т.М. Дублікаш, А.Д. Литовченко та ін. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 134–153

14. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=834&page=1&t=13> (дата звернення: 04.08.2020).

РОЗВИТОК ПРАКТИКИ УЧАСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В БЮДЖЕТНИХ ПРОЦЕСАХ (ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ «ГРОМАДСЬКИЙ БЮДЖЕТ» М. МИКОЛАЄВА)

CIVIL SOCIETY 'S PRACTICE PARTICIPATION DEVELOPMENT IN BUDGET PROCESSES (THE EXPERIENCE OF PUBLIC BUDGET PROGRAM IMPLEMENTATION IN MYKOLAIV)

У статті розглядається розвиток практики участі громадянського суспільства в бюджетних процесах на прикладі досвіду реалізації програми «Громадський бюджет». Здійснюється спроба дати відповідь на питання: «Чи дійсно вітчизняна практика реалізації програми «громадський бюджет» може стати інструментом вирішення першочергових проблем, які турбують мешканців міста?» З огляду на це, визначено дефінітивне поле дослідження, окреслено основну джерельну базу. Виявлено, що дослідницький фокус попередніх наукових доробок має міждисциплінарний характер і представлений переважно як рекомендації та практичні поради з запровадження програми «громадський бюджет». Розкрито основні етапи запровадження програми «громадський бюджет», зокрема, у м. Миколаєві. Систематизовано загальну інформацію щодо поданих проєктів у рамках реалізації миколаївської програми «громадський бюджет» з 2017 по 2019 рр. На основі узагальнень виділено основні категорії проєктів для фінансування за рахунок громадського бюджету. Представлено рівень поінформованості й залученості мешканців м. Миколаєва до реалізації цієї програми. Узагальнено, що наведені результати соціологічних досліджень ставлять під питання ефективність цього механізму громадської участі, мета якого полягає в широкому залученні громадськості до вироблення рішень. З огляду на це, представлено приклади неефективного запровадження програми «громадський бюджет». На основі вивчення досвіду реалізації цієї програми в м. Миколаєві розглянуто доцільність її існування в сучасному вітчизняному середовищі. Авторами наведено й основні переваги громадського бюджетування з урахуванням його основних принципів реалізації, що дало змогу зробити висновок, що програма «громадський бюджет» є інтегруючим механізмом у процесі соціальної взаємодії.

Ключові слова: громадський бюджет, громадське бюджетування, громадська участь, партисипаторне бюджетування, децентралізація.

The article examines civil society practice participation development bases on public budget program implementation experience. Authors try to find the answer on question Does the domestic practice of public budget program implementation could become a tool for solving priority problems that concern citizens? In view of this the definitive field of research is defined, the main research base is outlined. The interdisciplinary of the previous scientific achievements were revealed by authors. The most of them is the recommendations and practical advice on the public budget program implementation. The main stages of the public budget program implementation is revealed particular, in Mykolayiv. The general information on the submitted projects within the framework of Mykolayiv public budget program implementation from 2017 to 2019 is systematized. The projects main categories for funding are identified in the context of the public budget program implementation. The awareness and involvement level of Mykolayiv citizens in the public budget program implementation is presented. Sociological surveys results raise the question about effectiveness of such public participation mechanism which is to involve the citizens into decision-making. The inefficiencies examples of the public budget program implementation are presented. Based on researches of realization program experience in Mykolayiv the expediency of the public budget program existence in contemporary domestic discourse is considered. Nevertheless, authors outline the main advantages of public budgeting based on its main principles of implementation. It's allowed to make a conclusion that public budget program is an integrating mechanism in the social interaction processes.

Key words: public budget, public budgeting, public participation, participatory budgeting, decentralization.

УДК 316.334.3:[336,14:061,2](477.73-21)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.8>

Ляпіна Л.А.

к.політ.н., доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Локтіонова Д.А.

к.політ.н., експерт
ГО «Центр інноваційного розвитку
територій»

Постановка проблеми. Сьогодні загальносвітовим трендом стало залучення громадян до процесу обговорення і прийняття бюджетних рішень. Практика реалізації подібних проєктів отримала назву «партисипаторне бюджетування» (participatory budgeting), у кожній країні розвивається по-своєму. В Україні органам місцевої влади в рамках реформи децентралізації відбувається надання широким повноважень у сфері розподілу бюджет-

них коштів. У зв'язку з цим одним із напрямів бюджетної політики міст стало прийняття відповідних Положень про громадський бюджет (або «бюджет участі», «партисипаторний бюджет», «бюджетування за участі громадськості», «бюджет громадських ініціатив»). У вітчизняному законодавчому полі не існує єдиного визначення цієї політики. Так, у нормативно-правових документах зафіксовано 15 різних назв і 24 визначення громадського

бюджету в органах місцевого самоврядування України [5]. Але найпопулярнішим є термін «громадський бюджет», який зустрічається в назвах 36 положень органів місцевого самоврядування [6]. Тому в рамках розвідки ми будемо використовувати поняття «громадський бюджет», під яким пропонуємо розуміти частину міського бюджету, що впроваджує інноваційні механізми залучення громадськості до розподілу коштів і спрямована на демократичний процес обговорення громадою окремих напрямів використання бюджетних коштів шляхом проведення конкурсу проєктів. При цьому одним із функціональних призначень цієї програми є взаємодія органів місцевого самоврядування та громадян міста, місцева ініціатива у формі прямого волевиявлення мешканців міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний огляд та аналіз літератури показав, що ця проблематика має міждисциплінарний характер. Зокрема, пояснення юридичних і формальних особливостей реалізації програми «громадський бюджет» належить експертам у сфері юриспруденції та державного управління (А. Ємельянова, М. Боднар, Н. Васильєва, К. Літвінова, С. Лобойко), економічні аспекти функціонування програми «громадський бюджет» можна знайти в роботах Л. Козарезенко. Аналіз проєктних пропозицій висвітлюється на сайті Польсько-української фундації співпраці (ПАУСІ-раусі.org.ua), а також таких ресурсах, як voting.in.ua, urbanua.org. На державному ресурсі (decentralization.gov.ua) та ресурсах вітчизняних аналітичних центрів (samoorg.com.ua, frgn.mk.ua, <https://cid.center/>) пропонуються матеріали, що пояснюють механізми реалізації програми та її вплив на формування громадянського суспільства в Україні. Зарубіжний досвід запровадження й функціонування програми «громадський бюджет» можна знайти в роботах латиноамериканських (Y. Cabannes), північноамериканських (H. Russon, M. Pape, J. Lerner) та західноєвропейських (K. Masser, Y. Sintomer, C. Herzberg, A. Röcke, E. Williams, E. Denny, D. Brstow) дослідників. Більшість вітчизняних розвідок містить рекомендації з провадження програми «громадський бюджет», практичні поради щодо вдосконалення механізмів подання проєктних заявок і проведення інформаційно-просвітницької кампанії, проте не до кінця дослідженими залишаються питання, які стосуються реалізації програми на регіональному рівні [8].

Постановка завдання. Мета статті дослідити розвиток практики участі громадянського суспільства в бюджетних процесах на прикладі досвіду реалізації програми «громадський бюджет» м. Миколаєва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея запровадження програми «громадський бюджет» виникла в бразильському місті Порто-Алегро в 1980-х рр. за ініціативи Бразильської робітничої партії, яка декларувала принцип «низи вирішують, що робити верхам». Саме в цей час відбулася активізація мешканців і розвиток міських рухів у всіх його напрямках. До цього ж часу місто перебувало в скрутному становищі як у соціально-економічній, так і в політичній сферах. У результаті реалізації програми «громадський бюджет» наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у місті збільшилася кількість шкіл у чотири рази, зросла кількість будинків, під'єднаних до водогону та каналізації (із 75% до 98%), бюджет на освіту й охорону здоров'я зріс із 17% до 40% [4]. Подальше впровадження цієї програми відбувалося в країнах Латинської Америки, де більше ніж 1200 з 16000 муніципалітетів упровадили її до 2006 р. [12; 13]. Згодом ідеєю запровадження програми «громадський бюджет» почали цікавитися як великі (з населенням понад 700 тис. осіб), так і маленькі (з населенням до 30 тис. осіб) міста по всьому світу. А вже в 90-х рр. ХХ ст. ідеї «громадського бюджету» поширилися на рівні муніципалітетів Великобританії, Німеччини, Іспанії, Італії, Франції [7]. Із 2008 р. програму «громадський бюджет» почали практикувати в країнах Північної Європи (Норвегія, Швеція, Ісландія у 2010 р. та Фінляндія у 2012 р.) та Східної Європи (Польща у 2011 р.). Але, крім активних прихильників застосування цієї програми, є країни (Угорщина, Румунія) та певні міста, які її критикують або визнали недоцільною. Навіть у Великобританії громадський бюджет не розглядається як засіб виробництва соціальних змін. Здебільшого він використовується як засіб розширення участі громадськості, прав і можливостей, згуртованості й гордості [8].

Реалізація програми «громадський бюджет» на національному рівні розпочалася у 2015 р. у містах Чернігові, Черкасах і Полтаві. На 2018 р. цю програму запроваджено майже 120 органами місцевого самоврядування на рівні міст, областей, районів, об'єднаних територіальних громад. Загальний розмір виділених коштів становив близько 1 млрд. грн: від 54000 грн у Світловодську до 150 000 000 грн у Києві [2]. Отже, програма «громадський бюджет» анонсується як один із інноваційних механізмів залучення громадян до участі в місцевій політиці. Крім того, на думку вітчизняної дослідниці А. Ємельянової, тематика поданих проєктів є барометром, що визначає міську проблематику [5].

У м. Миколаєві реалізація програми «громадський бюджет» запроваджена у 2017 р. Положенням «Про громадський бюджет м. Миколаєва», де регламентуються основні напрями поданих проєктів і тематика, яка не фінансу-

ється в рамках програми [9]. Згідно зі статистичними даними, у 2017 р., що став першим роком реалізації громадського бюджету в м. Миколаєві, подано 117 проектів. Проте у 2018 р. активність авторів проектів значно зменшилася: подано всього 70 пропозицій. Однак у 2019 р. кількість учасників, що подали заявки для участі в програмі, поступово вирівнялася, тому кількість проектів уже дорівнювала 111 (таблиця 1) [3; 11].

Разом із тим авторами виділені категорії, з-поміж яких представлені як великі, так і малі проекти в м. Миколаєві, а саме: благоустрій та облаштування території, спорт, освіта екологія, культура, соціальні проекти (таблиці 2, 3) [9].

З поданих вище таблиць видно, що більшість проектних пропозицій серед великих проектів належить до категорії «благоустрій та облаштування території», спрямовані на створення громадського простору, його функціонального наповнення. Серед малих проектів позитивна

динаміка спостерігається в категорії «спорт». Зокрема, це проекти у сфері облаштування спортивних майданчиків. Отже, якщо брати до уваги тезу, що подані на громадський бюджет проекти відображають «больові точки» в місті, цілком справедливо можна відзначити, що це проблеми благоустрою.

Однак, як свідчить досвід запровадження програми «громадський бюджет» у м. Порту-Алегро (про це йшла мова вище), цей процес значним чином змінює відносини між громадянами та місцевою владою, покращує функціонування останньої через поліпшення громадських послуг та інфраструктури, мобілізує неактивних громадян. Такий приклад є свідченням того, що добре реалізований громадський бюджет може зумовити підвищення рівня залученості громадян у сфері міської політики, взаєморозуміння та стійкого розвитку території [14].

Щодо м. Миколаєва, то рівень поінформованості мешканців про реалізацію програми «громадський бюджет» є досить низьким.

Таблиця 1

Загальна інформація щодо поданих проектів у рамках реалізації програми «громадський бюджет» (м. Миколаїв)

Критерії	2017	2018	2019
Загальна кількість поданих проектів	117	70	111
Загальний обсяг фінансування проектів	10 млн. грн	12 млн. грн.	15 млн. грн
Кількість мешканців, залучених до голосування	13 443 осіб	18 361 осіб	15 320 осіб

Джерело: складено авторами на основі джерела [3]

Таблиця 2

Категорії великих проектів для фінансування за рахунок громадського бюджету

Категорія «Великі проекти»	Рік		
	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Благоустрій та облаштування території	2	2	4
Спорт	5	4	4
Освіта	2	1	0
Екологія	0	0	0
Культура	0	0	1
Соціальні проекти	0	0	0

Джерело: складено авторами на основі джерела [3]

Таблиця 3

Категорії малих проектів для фінансування за рахунок громадського бюджету

Категорія «Малі проекти»	Рік		
	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Благоустрій та облаштування території	8	7	4
Спорт	2	4	7
Освіта	4	1	0
Екологія	1	0	0
Культура	4	1	5
Соціальні проекти	0	3	5

Джерело: складено авторами на основі джерела [3]

Згідно з дослідженням, проведеним Миколаївським центром соціологічних досліджень у жовтні 2019 р.¹, на питання «Чи знаєте Ви, що з 2017 р. у м. Миколаєві існує громадський бюджет?» «нічого не чули» про цю програму більше ніж третина населення (37%), «дещо чули» – 40%, «чули» – лише 22,3% [1]. Отже, і рівень залученості мешканців міста до цього процесу в сукупності становить лише 15% (таблиця 4) [10].

Результати дослідження демонструють, що реалізація цієї програми, незважаючи на її стрімке запровадження та активну популяризацію у вітчизняних містах, перебуває ще на початковій стадії. Натепер низький рівень залученості й поінформованості мешканців щодо впровадження програми ставить під питання ефективність цього механізму громадської участі.

Крім того, включеність мешканців міста в голосування на основі вікового розподілу демонструє нерівномірну участь громадян. Отже, найбільш активними є представники молодіжної та середньої вікової категорії. При цьому можна говорити, що мешканці 60 років і старше майже виключені із цього процесу. Отже, постає проблема загальнодоступності різноманітних груп і соціальних прошарків до процесу прийняття рішень (таблиця 5) [10].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, чи дійсно вітчизняна практика реалізації програми «громадський бюджет» може стати інструментом вирішення першочергових проблем, які турбують мешканців міста? До

певного часу в суспільстві домінувала думка, що програма «громадський бюджет» здатна «оживити» демократію та встановити соціальну справедливість. Загальний огляд проєктів, представлених до участі в програмі «громадський бюджет» м. Миколаєва, продемонстрував, що вони в основному мають нагальний і споживацький характер, адже фінансування більшості з них належить до компетенції органів міської влади. Тому його впровадження деякою мірою можна інтерпретувати як перекладання на громадськість обов'язків місцевої влади. На наш погляд, це дає підстави стверджувати, що потенційні вигоди, пов'язані з бюджетом участі, сьогодні більше ніж розпливчасті. Аналіз дослідженої літератури продемонстрував, що існують наочні приклади неефективності запровадження програми «громадський бюджет». Отже, до основних недоліків можна зарахувати:

1. Проблема загальнодоступності. З досвіду м. Миколаєва, кількість громадян, які беруть участь у реалізації програми «громадський бюджет», поки що невелика.

2. Залучення тільки «активних» громадян і представників громадянського суспільства. Для більшості «пасивних» громадян питання бюджетування є складним для розуміння, тим більше для того щоб брати в ній участь. Це трудомістка праця, яка зрозуміла людям із відповідною підготовкою.

3. Відсутність широкої дискусії та можливостей обговорення громадськості проєктних рішень.

Таблиця 4

Чи брали Ви участь у голосуванні за проєкти Громадського бюджету міста 2019–2020?

Варіанти відповіді	%
Так, в онлайн режимі	10,5
Так, у пункті, облаштованому при адміністрації району	5
Ні	57
Узагалі не чув(ла)	27,5
Усього	100

Джерело: [9]

Таблиця 5

Чи брали Ви участь у голосуванні за проєкти Громадського бюджету міста 2019–2020? (%)

Варіанти відповіді	Вік респондентів		
	18-35 років	36-59 років	60 років і старше
Так, в онлайн режимі	14,8	11,6	2,3
Так, у пункті, облаштованому при адміністрації району	3,3	6,3	4,5
Ні	55,7	55,8	61,4
Узагалі не чув(ла)	26,2	26,3	31,8
Усього	100,0	100,0	100,0

Джерело: [9]

¹ Дослідження проведене Миколаївським центром соціологічних досліджень у період 11.10-16.10.2019 методом особистісного формалізованого інтерв'ю (face-to-face). У дослідженні взяли мешканці міста 18 років і старше (обсяг вибірки – 400 осіб; вибірка багатоступенева, репрезентативна за віком, статтю та районом проживання респондентів; стандартна похибка – 2,8%).

4. Особливості голосування – відкриті списки з іменами та прізвищами осіб, які проголосували в он-лайн доступі. На наш погляд, це суперечить принципу таємного голосування й робить людину та її рішення об'єктом тиску з боку ініціативних груп.

5. Особливості інформаційної кампанії. Використання лише електронної форми участі в громадському бюджеті ускладнює його для певних суспільних груп, які не мають загального доступу до Інтернету.

6. Проблема достовірності результатів голосування оф-лайн. До них можна зарахувати певні технічні особливості під час голосування [8].

Однак, попри вищезазначені зауваження, сьогодні програма «громадський бюджет» це одне з найбільш перспективних нововведень, яке «Нью-Йорк Таймс» назвав «революційною громадянською діяльністю» [15], адже принцип інтеграції громадян до процесу прийняття рішень з питань бюджетування на місцевому рівні можна розуміти як пряму демократію в дії, тому реалізація цієї програми має й свої переваги:

1. Мобілізація мешканців для вирішення суспільно значущих питань. Отже, програма «громадський бюджет» є каталізатором соціальної активності громадян.

2. Можливість місцевої влади сформулювати уявлення та базу про потреби громадськості.

3. Вироблення необхідних компетенцій громадян, з огляду на те що програма «громадський бюджет» виступає як певний навчальний інструмент з питань місцевого самоврядування.

4. Забезпечення прозорості й доступності до основної бюджетної інформації.

5. Формування взаємної відповідальності за прийняття та реалізацію рішень як з боку місцевої влади, так і з боку громадськості.

6. Формування учасницького типу політичної культури.

Зважаючи на те що сьогодні відчуження між мешканцями міста стає універсальною формою взаємин між людьми, поява програми «громадський бюджет» стає інтегруючим механізмом у процесі соціальної взаємодії. Феномен органічної солідарності, що виникає всередині групи, сприяє її згуртованості, розумінню взаємної функціональної залежності, соціальній інтеграції та, як наслідок, залученості мешканців у суспільні процеси. Тому ідея запровадження програми має новаторський характер, адже її варто розуміти як реакцію на зміни, що відбуваються в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми м. Николаєва в оцінках його мешканців (опитування 2017-2018). URL: <https://chmnu.edu.ua/tsentr-sotsiologichnih-doslidzhen/>.

2. Боднар М., Лобойко С. Впровадження громадської моделі бюджету участі на місцевому рівні. URL: https://drive.google.com/file/d/1HYI8HKLfWBjtnyF5h_Ab5bTvM5wZJ8gg/view.

3. Громадський бюджет на шляху до відкритості: підсумки підтримки у десяти громадах 2016–2018. URL: <https://pauci.org/ua/news/315>.

4. Гроші - людям, або як працює громадський бюджет. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/2555>.

5. Ємельянова А. Громадський бюджет: чи готові мешканці та влада співпрацювати? URL: <http://blog.liga.net/user/aemelyanova/article/28807.aspx>.

6. Ємельянова А., Лобойко С., Літвінова К. Стан впровадження громадського бюджету (бюджету участі) у містах України. 2017. URL: <https://drive.google.com/file/d/1iT0Eq7hJ-HBj9c0VmZHqLkVCeHyPHTDj/view>.

7. Козарезенко Л. Бюджет участия в системе государственного финансового регулирования развития человеческого потенциала. *Економічний вісник університету*. 2016. № 28/1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/byudzheth-uchastiya-v-sisteme-gosudarstvennogo-finansovogo-regulirovaniya-razvitiya-chelovecheskogo-potentsiala>.

8. Локтіонова Д.А. Громадський бюджет: інструмент прямої демократії в дії? *Європейський політико-правовий дискурс*. 2018. № 4 (серпень). С. 142-150. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-4/22.pdf>.

9. Про громадський бюджет м. Николаєва : Положення. URL: https://mkrada.gov.ua/content/normativnopravova-baza_2017.html.

10. Соцопрос «Могилянки»: роботу мера Сенкевича одобряют 32% жителей города. URL: <http://nikvesti.com/news/politics/171311>.

11. Тема дня: Громадський бюджет Николаєва 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LfUORqveNQ4>.

12. Anja Röcke. Framing citizen participation. Participatory budgeting in France, Germany and the United Kingdom. URL: <https://books.google.com.ua/books>.

13. Cabannes, Y. Les budgets participatifs en Amérique Latine. *Mouvements*. 2006. № 47. URL: <https://www.cairn.info/revue-mouvements-2006-5-page-128.htm> (31.05.2015>).

14. Emyr Williams, Emily St. Denny and Dan Bristow. Participatory Budgeting: An Evidence Review. 2017. URL: http://ppiwi.org.uk/files/2017/08/PPIW-report_participatory-budgeting-evidence-review_-July-2017-FINAL.pdf.

15. Hollie Russon Gilman. Engaging Citizens: Participatory Budgeting and the Inclusive Governance Movement within the United States. URL: <http://ash.harvard.edu/files/ash/files/participatory-budgeting-paper.pdf?m=1455295224>.

МОДЕЛЬ КОМУНІКАТИВНИХ СТИЛІВ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГАЛУЗІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

MODEL OF COMMUNICATIVE STYLES OF FUTURE SPECIALISTS IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGIES

У статті розглядається явище комунікації, яке дає змогу зосереджувати аналіз на каналах розповсюдження інформації, мовленні та мовленнєвих засобах як на кодї, що є особливо актуальним під час поширення інформаційних технологій та опосередкування ними всіх суспільних процесів. Автор розглядає підходи до стилізації спілкування й комунікації, формування яких завершується переважно в підлітковому віці. Типології комунікативних стилів можуть різнитися залежно від пріоритетності складників комунікативного процесу, серед яких – мета й завдання спілкування, способи та канали передачі інформації між комунікаторами, їхня позиція один щодо інших, смисли, які передаються учасникам комунікації, і засоби передачі цих смислів. Аналіз комунікативних стилів важливо здійснювати з урахуванням когнітивних особливостей особистості, оскільки завдяки їм відбувається процес пізнання світу, результати цього процесу передаються за допомогою комунікації.

Відмічається, що важливим є включення медіаопосередкованої комунікації під час дослідження комунікативних стилів. Включення медіазасобів у комунікативний процес передбачає зміну всіх його складників, оскільки вони впливають як на когнітивні особливості сторін комунікації, так і на канали, форму і структуру повідомлень.

Автор пропонує модель комунікативних стилів, професійно зорієнтованих на інформаційні технології школярів, відмічаючи, що таких учнів можна зарахувати до окремої групи, оскільки в їхньому разі тривалість і формат взаємодії з технічними засобами буде виправдано вищим, ніж для інших дітей, а сприймання продуктів прогресу може створювати уявлення про технології як всемогутні, а світ як такий, що можна запрограмувати або описати алгоритмом. Це може створювати обмеження у взаємодії таких школярів з оточуючими.

Комунікативні стилі професійно зорієнтованих на інформаційні технології школярів пропонується розглядати відповідно до таких параметрів, як індивідуальні особливості (показник екстраверсії, інтроверсії, когнітивний складник щодо сприймання технологій та навколишньої реальності) і рівень комунікативної компетентності з урахуванням включення школярів у медіаопосередковану комунікацію.

Ключові слова: спілкування, комунікація, комунікативні стилі, медіаопосередкована комунікація, інформаційні технології, професійне самовизначення.

The article considers the phenomenon of communication, which allows to focus the analysis on the channels of information dissemination, speech and speech media as code, which is especially relevant in the dissemination of information technology and its mediation in all social processes. The author considers approaches to the stylization of communication, the formation of which is completed mainly in adolescence. Typologies of communicative styles can differ depending on the priority of the components of the communicative process, including the purpose and objectives of communication, methods and channels of information transfer between communicators, their position in relation to others persons, meanings transmitted to communication participants and means of transmitting these meanings. For the analysis of communicative styles it is important to take into account the cognitive characteristics of the individual, because they are the process of cognition of the world, and the results of this process are transmitted through communication.

It is noted that it is important to include media-mediated communication in the analysis of communicative styles. The inclusion of media in the communicative process involves a change in all its components, as they affect both the cognitive characteristics of the parties to the communication, and the channels, form and structure of messages.

The author proposes a model of communicative styles of professionally information-oriented students, noting that such students can be assigned to a separate group, because in their case the duration and format of interaction with technical means will be justified higher than for other children, and perception of progress can create ideas about technology as omnipotent, and the world as something that can be programmed or described by an algorithm. This can create limitations in the interaction of such students with others.

Communication styles of professionally information-oriented students are proposed to be considered according to such parameters as individual characteristics (extraversion, introversion, cognitive component of technology perception and surrounding reality) and the level of communicative competence taking into account students' involvement in media-mediated communication.

Key words: communication, communicative styles, media-mediated communication, information technologies, professional self-determination.

УДК 007:304

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.9>

Малецька О.О.

практичний психолог

Гімназія «Діалог»,

здобувач наукового ступеня доктора

філософії зі спеціальності «психологія»

Інститут соціальної та політичної

психології Національної академії

педагогічних наук України

Постановка проблеми. Зі збільшенням популярності інформаційних технологій, Інтернету та входженням їх у життя все більшої кіль-

кості громадян зростала увага науковців до таких явищ. Рухаючись від перших досліджень ризику розвитку Інтернет-адикції та ігрової

залежності, можемо спостерігати перехід до необхідності постійного пошуку балансу між невинними змінами зовнішнього середовища, викликаними прогресом, і здатністю людини до такого прогресу адаптуватися, тобто балансу між перевагами, здобутими від досягнень сучасності, і ризиками й загрозами для людства в умовах усе зростаючого темпу життя та обсягів інформації в усіх сферах.

Користувачі персональних комп'ютерів, а згодом і мобільних пристроїв із доступом до мережі не могли не оцінити переваг інноваційних технологій, що призвело й до зміни системи комунікації в суспільстві, а також формування принципово нових відносин з інформаційним середовищем. Як комунікації, так й інформація стають усе більш доступними, зручними, швидкими, хоча іноді навіть доволі агресивними.

Не можна не відмітити змін на ринку праці, що впливає на популярність професій, а отже, на професійне самовизначення та захоплення школярів. Розвиваються й активно впроваджуються технології штучного інтелекту, розвивається Інтернет речей, демонструючи світові розумні технології, здатні змінювати цей світ і надалі.

Робота в ІТ стала популярна, затребувана та високооплачувана. Школярі з дитинства захоплюються комп'ютерами й мають змогу відвідувати позашкільні курси, писати перші програми власноруч або поринути у світ роботобудування. Для батьків також така перспектива виявляється вдалою, і вони з готовністю підтримують захоплення дитини, змалечку заохочують інтерес до техніки, забезпечують дітей гаджетами та знаннями. Однак ми вважаємо, що захоплення інформаційними технологіями для школярів може створювати додаткові труднощі, передусім це можуть бути труднощі комунікативного характеру, коли технології, з одного боку, займають чимало вільного часу дитини, а з іншого – можуть впливати на її світосприйняття та сприймання інших людей, на готовність і бажання спілкуватися й будувати міжособистісну взаємодію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти комунікації, спілкування, медіаопосередкованої взаємодії та їх ролі у формуванні зрілої особистості були предметом наукового інтересу Ю. Анікеєвої, А. Антоновського, І. Арендасчу, Р. Бараша, Е. Гріффін, О. Гулевич, О. Заширинської, Л. Кагермазової, Л. Реутової, Н. Сергеевої, О. Соловйової та інших дослідників.

Постановка завдання. Ураховуючи важливість комунікації як на рівні суспільства, так і на рівні кожної окремої людини, вважаємо за потрібне приділяти більше уваги вивченню впливу професійного самовизначення у сфері інформаційних технологій на комунікативне

стилеутворення школярів, зокрема виявлення різних аспектів цієї проблеми в разі активного захоплення ними інформаційними технологіями та здійснення перших кроків у підготовці до майбутньої професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комунікація як складник людського спілкування – предмет дослідження багатьох дисциплін, серед яких – історія, економіка, лінгвістика, соціологія, літературознавство, соціальна психологія, соціальна філософія, етика, естетика, філософія мовлення й логіка. Розуміння сутності терміна та природи явища комунікації проходить свої трансформації відповідно до суспільних змін, знаходячи своє місце як на рівні взаємодії між окремими індивідами, так і відводячи їй центральне місце у функціонуванні всіх суспільних процесів, як це робить у теорії Н. Луман. Зростання уваги до терміна відбувається на тлі трансформації сприймання його сутності зі зміщенням фокусу в бік вивчення каналів спілкування (з появою письменності, винайденням друкарських машин, а згодом і можливості передавати повідомлення на відстані) та мовленнєвих засобів і коду, за допомогою якого обмін інформацією і відбувається. Це, у свою чергу, повторює процеси поширення інформаційних і медіатехнологій, які впливають як на канали передачі інформації, роблячи найбільш зручним та ефективним медіаопосередковане спілкування, так і на систему засобів передачі інформації, коли користувачі на додаток до особистісного спілкування отримують такі інструменти, як миттєві повідомлення в чатах і месенджерах (з використанням відеоаватарів та емодзі), спілкування на платформі персоналізованих сторінок у соціальних мережах, аудіо- та відеоспілкування з використанням спеціальних додатків на зразок Viber, Whatsapp, Skype тощо, а також проведення групових конференцій у будь-якому із зазначених форматів.

У латинській мові термін «communicatio» вживався скоріше на позначення риторичного прийому, що містив звертання до гіпотетичних міркувань фактично відсутніх опонентів. Сучасний підхід до тлумачення терміна з'явився вже в ХІХ столітті, коли ми під комунікацією розуміємо трансферт або фізичну передачу світла, електроенергії, тепла, сигналів тощо, а також взаємний обмін повідомленнями. А. Антоновський та Р. Бараш відокремлюють два головні підходи до розуміння комунікації – інтеграційно-комунікативний і медіакомунікативний, де останній зміщує увагу в напрямі інструменталізації спілкування, фокусуючись на каналах розповсюдження інформації [2, с. 8].

Немає чіткого розмежування понять «спілкування» й «комунікація», але відокремлення поняття комунікації від спілкування дає змогу

зосереджуватися на мовленні та мовленнєвих засобах як на кодї, що формує карту реальності людини [4]. Цінність комунікації в суспільствї стає найбільш очевидною на тлі прикладів невдалих комунікацій. Труднощі непорозуміння викликають соціальні конфлікти, серед яких – расові, гендерні, вікові, культурні, політичні, релігійні тощо [2]. Підвалини комунікативних умінь закладаються і дитинствї, і від того, як цей процес відбудеться, буде залежати психологічний комфорт людини, її здатність будувати своє життя й взаємини з іншими, а також займати активну позицію в суспільствї.

Спілкування стає провідним видом діяльності в підлітковому віці, у цей період завдяки міжособистісній взаємодії відбувається становлення та самореалізація особистості підлітка. Підлітковий період – перехідний від дитинства до дорослості, і від того, як цей перехід відбудеться, залежить майбутня особистість. Як відмічає Н. Сергєєва, «виховання підростаючого покоління нині має бути орієнтоване на розвиток соціальності особистості, складниками якої є активне позитивне спілкування, мобільність, зрілість, оскільки в сучасних умовах уже не можна обмежитися лише засвоєнням людиною суспільно визнаних норм, правил і досвіду» [9, с. 195].

Важливість комунікативної компетентності для школярів підкреслюють Л. Реутова, Ф. Хакунова та В. Гребенникова, наголошуючи, що вона стає основою для прояву пізнавальних, інтелектуальних, творчих і комунікативних здібностей, дотримання етичних норм, уміння соціально взаємодіяти. У комунікативній діяльності автори виділяють чотири основні компоненти – поведінковий, емотивний, пізнавальний та особистісний. В основі поведінкового лежить система умінь, пов'язана з організацією процесу комунікації, тобто здатність усвідомлювати й регулювати свою поведінку та впливати на поведінку інших, сприймати свої дії критично й адекватно реагувати на зауваження та чужу точку зору, готовність проявляти ініціативу та будувати ефективну взаємодію, вирішувати конфлікти і труднощі. Емотивний компонент пов'язаний зі здатністю до емпатії та співпереживання. Пізнавальний компонент передбачає наявність в учасників комунікації уявлень про норми та правила ефективного спілкування, здатність до виявлення власних комунікативних проблем, чіткість формулювання думок, планування мовлення. Особистісний компонент включає в себе сукупність ціннісно-сміслових, моральних і потребнісно-мотиваційних утворень особистості, які проявляються у взаєминах з іншими [8].

На закінчення підліткового віку відбувається фіксація та відносна стійкість комунікативних

властивостей особистості [10, с. 202]. Отже, можна припустити, що відбувається формування комунікативного стилю, який буде проявлятися як **сукупність домінуючих патернів поведінки у взаємодії з оточуючими**.

Під стилем спілкування розуміють цілісну систему операцій, прийомів і способів (висловлювань чи аналогічних за сутністю дій), що лежать в основі міжособистісної взаємодії, або ж певну поведінкову форму, що проявляється систематично в умовах взаємодії [3, с. 81]. Свій початок проблема визначення стилю комунікації та міжособистісної взаємодії бере від вивчення стильових особливостей діяльності людини. Перші типології стилю пов'язані з дослідженнями А. Адлера життєвого стилю як індивідуальності, що виражається та формується в певному оточенні [1, с. 18]. Відмітимо, що позиція А. Адлера полягає в тому, що патерни поведінки вже практично сформовані в п'ятирічному віці й мало піддаються змінам у майбутньому.

У сучасній науці розглядаються різні аспекти комунікації, спілкування та міжособистісної взаємодії. О. Заширинська досліджує стилі спілкування школярів відповідно до того, який зі структурних складників механізму спілкування (когнітивний, емоційно-потребнісний, регуляторний) домінує в цьому процесі, як вони взаємодіють між собою, виокремлюючи реактивний, адаптивний, лідерський та егоцентричний стилі спілкування [6]. Реактивний стиль передбачає домінування когнітивного складника в процесі взаємодії, коли головна мета дитини – збереження статичного статусу в групі. Завдяки використанню когнітивних процесів дитина має можливість орієнтуватися в комунікативному просторі та реагувати на зміни, що відбуваються. При адаптивному стилі домінуючою є регуляторна функція, коли процес адаптації передбачає формування таких соціальних штампів і стереотипів, зорієнтованих переважно на формальне (педагогічне) спілкування, здобуття оцінок і схвалення від учителя або іншого формального лідера. Лідерський стиль також керується регуляторною компонентою, основна мета в такій взаємодії – домінування в групі, що досягається за допомогою аналізу соціальної ситуації, оцінювання можливостей її зміни, маніпулювання взаєминами в групі, якому у нагоді стає розвинений соціальний інтелект. Учні, які ставлять свої інтереси вище за інтереси групи, отримуючи задоволення від відчуття іншості, підкреслюючи відмінність власних норм і цінностей від групових, демонструють егоцентричний стиль спілкування. Цей стиль може призводити до ізоляції дитини від оточуючих, захищаючи її внутрішній світ від зовнішніх впливів.

Аналіз стилів комунікації частіше здійснюється в площині психолінгвістики, і ми вважа-

ємо увагу до них з погляду психології недооціненою. Підходи до класифікації комунікативних стилів можуть бути різними, залежно від істотних для аналізу параметрів процесу комунікації. Такими параметрами можуть бути мета й завдання спілкування, способи та канали передачі інформації між комунікаторами, їхня позиція один щодо інших, смисли, що передаються учасникам комунікації, та засоби передачі цих смислів.

О. Гулевич розглядає комунікативні стилі як сукупність норм, що визначають форму повідомлень. Норми, у свою чергу, передбачають існування системи правил та очікувань більшої частини [5, с. 14]. Такий підхід передбачає аналіз безпосередньо комунікативних зв'язків і символів. Розрізняючи пряму й непряму комунікацію (відповідно до істинності та прямолінійності у формулюванні намірів), інструментальну й емоційну (коли метою може бути самопрезентація або ж єднання учасників), химерну та стислу (за насиченістю мови), соціально й особистісно орієнтовану (спілкування з реципієнтом як членом певної групи або ж індивідуалізовано), гендерні відмінності в комунікації, автор указує на частіше вживані слова та фрази, на вербальні й невербальні прояви процесу спілкування, тобто можна стверджувати про наявність певних комунікативних шаблонів і формул, власних особистостям, які можуть змінюватися залежно від ситуації.

Такі особистісні змінні, як загальний розвиток інтелекту, стратегії кодування (когнітивна зрілість), а також очікування й саморегуляція поведінки, включає в процес комунікативного стилеутворення Л. Кагермазова. Автор зазначає, що механізм взаємодії природних та особистісних детермінант стилеутворення досі не вивчено, однак визначення провідного компонента в комунікативній діяльності дасть змогу нівелювати бар'єри спілкування [7].

Л. Черепанова й Е. Король також наголошують на тому, що не можна розглядати комунікацію відокремлено від особистості, зокрема її когнітивних особливостей, оскільки когніція являє собою процес пізнання світу, а дискурс і комунікація – процес передачі результатів цього пізнавального процесу або роздумів про його сутність і зміст іншим людям [11, с. 9].

На нашу думку, недостатньо уваги в типологізації стилів спілкування приділяється медіаопосередкованій комунікації, хоча вплив Інтернету й медіатехнологій на особистість активно вивчається. Узагальнюючи наукові підходи до комунікативного стилеутворення, доцільно розглядати комунікативні стилі відповідно до таких параметрів:

1. Індивідуальні особливості особистості.
2. Рівень комунікативної компетентності.
3. Особливості безпосередньої та медіаопосередкованої комунікації.

Для школярів, які планують обрати своєю професією інформаційні технології, ці чинники зображено на рис. 1. Пропонуємо до цієї групи зарахувати школярів у середньому або старшому шкільному віці, які вважають одним із основних майбутніх професійних спрямувань сферу інформаційних технологій (програмування й технічне забезпечення інформаційних технологій, роботобудування, системне адміністрування тощо) та здійснюють підготовку до обраної професійної діяльності в будь-якій формі (відвідування факультативів, курсів, заняття з тренерами, батьками, старшими учнями або ж самонавчання).

Припускаємо, що захоплення інформаційними технологіями як майбутньою професією має вплив на всі означені параметри стилізації. Так, учні, які планують проводити більше часу за комп'ютером, імовірно належать до інтровертованого типу особистості. Така діяльність належить до типу людина-знакова система

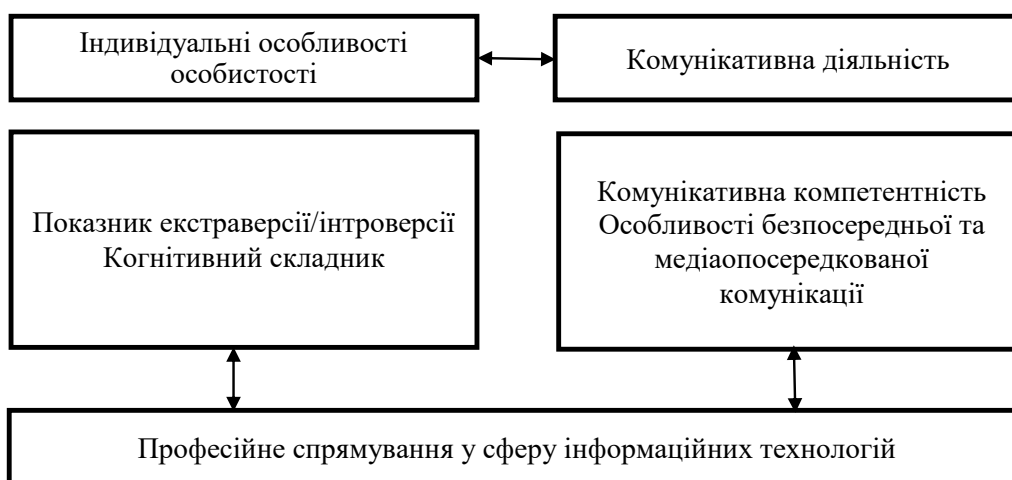

Рис. 1. Модель комунікативних стилів професійно зорієнтованих на інформаційні технології школярів

або людина-техніка, як правило, спілкування в такому разі є обмеженим у часі й засобах. Це, у свою чергу, може впливати й на рівень комунікативної компетентності, вважаємо, що в таких умовах спілкування із залученням технологій може сприйматися як більш зручне, ніж особистісне спілкування.

Крім того, можна припустити наявність впливу професійного спрямування у сфері інформаційних технологій і на когнітивну сферу, оскільки здебільшого мова йде про професії, пов'язані з програмуванням, де в основі лежать стійкі шаблони, алгоритми та правила. У живому спілкуванні працюють інші принципи й закони, тому цікаво було б дослідити їх взаємоузгодження.

Часто захоплення інформаційними технологіями для школярів означає досить ранню цікавість до техніки. Якщо молодші школярі можуть пов'язувати комп'ютерні ігри з кіберспортом і вбачати можливий професійний розвиток у цьому напрямі, для учнів середньої школи існує достатньо можливостей щодо розвитку навичок програмування, алгоритмізації та роботехніки. Окрім шкільних програм, учні мають змогу відвідувати факультативи й курси, а також самостійно або за ініціативи друзів чи батьків отримувати знання за допомогою відеоуроків онлайн. Серед показників професійного самовизначення у сфері інформаційних технологій ми відокремлюємо активність самопідготовки (відвідування факультативів, курсів, самонавчання, часове навантаження, а також вплив її на сприймання основної програми шкільного навчання), усвідомленість вибору та попередню обізнаність (часто бачення школярами професії є дуже далеким від того, що вона реально собою уявляє), підтримка оточуючими (у т. ч. батьками).

Оцінювання комунікативних умінь ми пропонуємо проводити за такими параметрами: уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від однолітків; реагування на справедливую й несправедливу критику; реагування на поведінку з боку співрозмовника, що зачіпає, провокує; уміння звернутися до однолітка з проханням; уміння приймати та самому надати співчуття, підтримку; контактність і вміння вступити в контакт з іншою людиною; реагування на спробу вступити з тобою в контакт.

Особливості безпосередньої та медіаопосередкованої комунікації, особливості поведінки он-лайн і при безпосередньому спілкуванні; внутрішній комфорт і самопрезентація онлайн і при особистому спілкуванні.

Висновки з проведеного дослідження. Розвиток інформаційних технологій призвів до зростання популярності професій у цій сфері, що вплинуло на школярів і їхнє професійне самовизначення. Захоплення професією,

пов'язаною з інформаційними технологіями, може призводити до того, що школярі починають відвідувати курси, здійснювати самонавчання та активно взаємодіяти з технікою вже в підлітковому віці, що, у свою чергу, може впливати на сприймання навколишнього світу, міжособистісні взаємини з іншими людьми через призму відносин «людина-техніка» та «людина-машинний код». Оскільки саме в цьому віці відбувається формування комунікативних патернів, активне захоплення інформаційними технологіями та планування майбутньої професії в цій сфері може справляти свій вплив на комунікативні стилі школярів.

Інтерес до комунікації та комунікативних стилів зростає з розвитком медіатехнологій, причому, на відміну від спілкування, комунікація зосереджує увагу також на каналах передачі інформації та коді. Медіатехнології дають змогу миттєвому віртуальному спілкуванню, замінюючи невербальні засоби смайлами, відеоаватарами й відеозв'язком і ставлячи під питання необхідність особистісного безпосереднього спілкування. Ці аспекти потребують уваги й аналізу для підлітків, коли спілкування є основним видом діяльності та закладаються підвалини для формування комунікативних стилів.

Ми пропонуємо виокремити професійно зорієнтованих на інформаційні технології школярів як учнів, котрі планують обрати професію у сфері інформаційних технологій і вже почали готуватися до майбутньої професійної діяльності. У цьому разі доцільно розглядати комунікативні стилі відповідно до таких параметрів, як індивідуальні особливості (показник екстраверсії, інтроверсії, когнітивний складник у сприйманні технологій і навколишньої реальності), рівень комунікативної компетентності з урахуванням включення в медіаопосередковану комунікацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Наука жить. Киев : Port-Royal, 1997. 286 с.
2. Антоновский А.Ю., Бараш Р.Э. Системно-коммуникативная теория и ее приложения: наука и протест : монография. Москва : Русское общество истории и философии наук, 2019. 287 с.
3. Арендачук И.В. Психологические факторы проявления стилевых особенностей педагогического общения. *Вестник РУДН. Серия «Психология и педагогика»*. 2016. № 3. С. 80–87.
4. Гриффин Э. Коммуникация: теории и практики / пер. с англ. Харьков : Гуманитарный центр, Науменко А.А., 2015. 688 с.
5. Гулевич О.А. Психология коммуникации. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2007. 384 с.
6. Защиринская О.В. Психогенез стилей общения. *Вестник СПбГУ. Серия 12 «Социология»*. 2010. № 2. С. 206–216.

7. Кагермазова Л.Ц. Типология коммуникативных стилей у будущих учителей. *Казанский педагогический журнал*. 2007. № 6. С. 49–55.

8. Реутова Л.П., Хакунова Ф.П., Гребенникова В.М. Структурные компоненты, критерии и уровни сформированности коммуникативной деятельности учащихся основного общего образования. *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3 «Педагогика и психология»*. 2016. № 3 (183). С. 76–73.

9. Сергеева Н.В. Соціально-психологічний аналіз позитивного спілкування підлітків. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали IV Міжнародної

науково-практичної конференції (15–16 березня 2018 року) / КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 194–198.

10. Соловьева О.В., Аникеева Ю.В., Развитие коммуникативных способностей студентов-психологов в процессе учебной деятельности. *Вектор науки ТГУ*. 2012. № 3(10). С. 201–204.

11. Черепанова Л.В., Король Е.В. Дискурс как язык, представленный в виде особой социальной данности. *Языковое общение и его единицы в лингвистических и лингводидактических исследованиях* : межвуз. сб. науч. ст., посвященный 10-летию основания Сургутского государственного университета / отв. ред. В. М. Глушак. Сургут : Изд-во СурГУ, 2003. С. 9–16.

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

АДАПТАЦІЯ МЕТОДИКИ КОНКУРУЮЧИХ ЦІННОСТЕЙ ДЛЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

ADAPTATION OF METHODS OF COMPETITIVE VALUES FOR TYPOLOGIZATION OF CORPORATE CULTURE OF SOCIO-ECONOMIC SPACE OF UKRAINE

У статті аналізуються результати адаптації та використання методики конкуруючих цінностей для визначення актуальних типів корпоративної культури в соціально-економічному просторі України. За результатами трьох експертних досліджень (2013–2016 рр.) нами адаптовано методику конкуруючих цінностей авторства К. Камерон (K. Cameron) і Р. Куїнн (R. Quinn) для використання її визначення типів корпоративної культури в соціально-економічному просторі України. Методика дослідження базується на синтезі сучасних методів діагностики корпоративної культури на основі рамочної конструкції конкуруючих цінностей, вихідним положенням якої є наявність у корпоративній культурі чотирьох характерних типів соціальних відносин і цінностей, що визначають діяльність, і, відповідно, соціокультурну взаємодію соціальних суб'єктів. Вищенаведені відносини та цінності визначаються як «ринок», «ієрархія», «клан», «інноваційність» («адхократія») [6].

З одного боку, вони протиставлені між собою, а з іншого – створюють інтегративну цілісність організацій, виступають як потенціал їх розвитку та проявляються на таких організаційних рівнях, як головні характеристики, стиль лідерства, стиль управління, внутрішня інтеграція, стратегічна мета, критерії успіху [6].

У зв'язку з тим що методика конкуруючих цінностей створювалася в «західному» соціокультурному контексті, що є відмінний від соціокультурних умов сучасного українського суспільства, нами вирішено провести її адаптацію шляхом спрощення шкали з одночасним створенням питань другого блоку анкети. Шкала змінена зі 100 до 10 балів, крім того, анкета складена з двох блоків: один із них – безпосередньо питання, що розкривають прояв ціннісних відносин «ринку», «клану», «ієрархії», «інноваційності» на організаційних рівнях, другий блок складається з питань, що розкривають особливості соціокультурної взаємодії в трудових колективах [6].

Визначено, що праксеологічний рівень корпоративної культури визначається стилем лідерства, стилем управління співробітниками, характером співробітництва, довірою, якістю функціонування, темпами розвитку. Аксиологічний рівень досліджується

за допомогою головних характеристик діяльності суб'єктів організації. Крім того, цей рівень визначається соціокультурними основами внутрішньої інтеграції організації і ціннісними орієнтаціями співробітників. Семіосфера досліджується шляхом визначення стратегічної мети, бажаних очікувань співробітників, якості її характеру комунікації, джерела та надійності інформації. Необхідно враховувати наявність взаєморозуміння між соціальними суб'єктами, узгодженість їхніх соціальних інтересів [6]. За результатом дослідження розроблена авторська типологія української корпоративної культури.

Ключові слова: корпоративна культура, соціальна взаємодія, цінності, довіра, експертне дослідження, конкуруючі цінності.

The results of adaptation and using of the methodology of competitive values for determination the current types of corporate culture in the socio-economic space of Ukraine have been analysed in the article. Based on the results of three expert studies (2013–2016), we have adapted the methodology of competitive values by K. Cameron and R. Quinn for using and determination the types of corporate culture in the socio-economic space of Ukraine.

The research methodology is grounded on the synthesis of current methods of diagnostics of corporate culture on the basis of framework constructions of competitive values, the starting point of which is the presence in corporate culture of four characteristic types of social relations and values that determine the activities and sociocultural interaction of social entities. The above social relations and values are defined as "market", "hierarchy", "clan", "innovation" ("ad hococracy") [6].

On the one hand, they are opposed to each other, and on the other hand, they create an integrative integrity of organizations, act as a potential for their development and manifest themselves at such organizational levels as: principal characteristics, leadership style, management style, internal integration, strategic goal, success criteria [6].

Due to the fact that the methodology of competitive values was created in the "Western" socio-cultural context, which is different from the socio-cultural conditions of modern Ukrainian society, we decided to adapt it by simplifying the scale during creating the second block of

УДК 316.723:17.022.1:005.332.4(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.10>

Безрукова О.А.

д.соціол.н., доцент,
виконавач обов'язків завідувача
кафедри галузевої соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Бондаренко О.В.

керівник
ГО «Соціальні дослідження
та тренінгові компанії»

the questionnaire. The scale was changed from 100 to 10 points, in addition, the questionnaire was composed of two blocks – one of them, directly questions that reveal the manifestation of value relations “market”, “clan”, “hierarchy”, “innovation” at the organizational level, the second block consists of questions that reveal the features of socio-cultural interaction in labour collectives [6].

The praxeological level of corporate culture is determined by the style of leadership, management style of employees, the nature of cooperation, trust, quality of operation, pace of development. The axiological level is investigated by means of the main characteristics of subject's

activity of the organizations. In addition, this level is determined by the socio-cultural foundations of the internal integration of organizations and the value orientations of employees. The semi-sphere is studied by determining: the strategic goal, the desired expectations of employees, the quality and nature of communications, the source and reliability of information. It is necessary to take into account the existence of understanding between social entities, the coherence of their social interests. The result of this study was the development of the author's typology of Ukrainian corporate culture.

Key words: corporate culture, social interaction, values, trust, expert research, competitive values.

Постановка проблеми. Проблема дослідження трансформації української корпоративної культури має як теоретичний, так і практичний вимір. У практичній площині успішність соціальних організацій визначається їх внутрішньою та зовнішньою інтеграцією, що є важливою частиною функціоналу корпоративної культури. Теоретичні аспекти стосуються розроблення адекватної методики дослідження корпоративної культури, визначення тенденцій її трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти досліджень корпоративної культури висвітлюються в сучасному міждисциплінарному дискурсі. Переважають представники правових наук, економічних наук і менеджменту організацій, які досліджують корпоративну культуру як інструмент управління в організаціях. Це такі дослідники, як В. Задихайло, О. Кібенко, Г. Назарова [8], Г. Хаєт [10], В. Євтушевський [9], В. Аніщенко [2], М. Артеменко [3], О. Бала, О. Мукан, Р. Бала [4], Т. Беляк [5], О. Виноградова [7]. Соціологічна наукова рефлексія [15] стосується переважно соціокультурних засад економічної діяльності. На сучасному етапі науково-практичні дослідження корпоративної культури базуються на методиках, розроблених на замовлення провідних ТНК глобального масштабу діяльності. Методика Т. Діла та А. Кеннеді досліджує корпоративну культуру за допомогою визначення швидкості зворотного зв'язку і ступеня ризиків. Методика Г. Хофштеде призначена для визначення крос-культурних порівняльних аналізів [14]. Методика І. Адзіеса [1] визначає пріоритетом культурні цінності й спирається на типи діяльності (виробництво, адміністрування, інтеграція, підприємництво). Методика Р. Куїна і К. Камерона побудована на моделі визначення домінуючих цінностей корпоративної культури [13].

Для об'єктивного дослідження корпоративної культури необхідно розробити механізм поєднання означених методик з метою вироблення синтетичної методики з урахуванням кількісних і якісних методів дослідження. Використовуючи науково-практичний спадок

засновника вивчення корпоративної культури Е. Шейна, необхідно використати соціокультурні індикатори морально-етичних засад української корпоративної культури.

Варто зазначити, що представники українських управлінських наук [10] демонстрували спробу створення синтетичного інструментарію дослідження корпоративної культури. Але підхід щодо домінування саме управління над суб'єктною соціальною взаємодією не вирішує проблеми адекватної трансформації корпоративної культури.

Постановка завдання. Метою статті є здійснити й описати адаптацію, практичне використання методики конкуруючих цінностей для дослідження основних типів корпоративної культури соціально-економічного простору України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пропонований нами підхід є одним із багатьох, що розробляються в рамках структурно-функціонального підходу. Методика конкуруючих цінностей базується на методиці AGIL [11], розробленої Т. Парсонсом.

Ураховуючи сформульовані мету, завдання й гіпотези дослідження, у межах проведення власного дослідження застосували такі методи: *експертне опитування, типізацію, статистичні методи* (для аналізу отриманих результатів);

Автори (К. Камерон та Р. Куїна) цієї методики виділяють чотири типи ціннісних систем, які базуються на конкуруючих цінностях. Крім того, кожна домінуюча система цінностей існує за умови наявності інших трьох типів.

Ієрархічний тип визначається значними перевагами формалізації та структурованості в стосунках між людьми. Діяльність людей керується прописаними процедурами. Лідери пишуться тим, що вони – раціонально мислячі координатори й організатори. Абсолютно важливою є діяльність щодо поступового розвитку організації. Організацію поєднують формальні правила та офіційна політика. Довгострокові турботи організації полягають у забезпеченні як стабільності, так і показників поступового руху рентабельного вико-

нання операцій. Успіх визначається в термінах надійності поставок, плавних календарних графіків і низьких затратах. Управління щодо найманих працівників опікується гарантіями зайнятості й забезпеченням довгострокової передбачуваності.

Клановий тип характеризується товаришким місцем роботи, де люди мають багато спільного. Організації схожі на великі родини. Лідери, або голови організацій сприймаються як вихователі (ментори) чи навіть як батьки. Організація тримається разом завдяки відданості співробітників один одному і традиціям. Робиться акцент на довгостроковій користі вдосконалення особи, що надає значення високого ступеня єдності колективу та нормального клімату. Успіх визначається в термінах добрих почуттів до споживачів і турботою щодо людей. Організація відзначає бригадну роботу, участь людей у бізнесі та згоду.

Адхократичний тип характеризується динамічним підприємництвом і творчістю на робочому місці. Люди готові ризикувати і йти на ризик. Лідери вважаються новаторами та людьми, які схильні до ризику. Сутністю організації є відданість інноваційній діяльності. Підкреслюється необхідність діяльності на перших рубежах нових розробок. У довготривалій перспективі організація робить акцент на зростанні й набутті нових ресурсів. Успіх визначає виробництво унікальних і нових продуктів або надання інноваційних послуг. Важливо бути лідером на ринку продукції або послуг. Організація схвалює особисту ініціативу й свободу.

Ринковий тип характеризується орієнтацією на результат, головною турботою організації є виконання поставленої мети. Люди є цілеспрямованими й демонструють конкурентне ставлення один до одного. Лідери – жорсткі керівники та суворі конкуренти. Вони непохитні й вимогливі. Організація зв'язується акцентом на прагненні до перемоги. Репутація й успіх мають значення для загального опікування. Фокус перспективної стратегії спрямований на конкурентні дії, рішення поставлених завдань і досягнення мети, яку можна виміряти. Успіх визначається в термінах експансії на ринок і збільшення ринкової частки. Важливим є конкурентне ціноутворення й лідерство на ринку. Стиль організації – жорстка спрямованість на конкурентоздатність.

Запропоновані чотири типи цінностей, на думку авторів методики, можна застосовувати для повного опису всіх наявних установ та організацій і простору їх взаємодії. Методика базується на використанні двох систем вимірів, за якими визначаються критерії двох типів для визначення ефективності організацій. Один тип визначається гнучкістю, дискретністю, порядком і контролем. Континуум цього

типу, з одного боку, має організаційну пластичність і різноманітність, а з іншого – демонструє організаційну незмінність і сталість.

Другий тип критеріїв має континуум від внутрішньої орієнтації, інтеграції, єдності до зовнішньої орієнтації, диференціації, суперництва. Відповідно, континуум простягається від організаційного згуртування й узгодженості до організаційної розгалуженості та незалежності.

Вищенаведені типи вимірів створюють чотири групи показників, кожна з яких складається з індикаторів організаційної ефективності, що дають можливість з'ясувати головні цінності організації.

Графічна схема рамочної конструкції конкуруючих цінностей (рис. 1) указує на те, що протилежні цінності, які знаходяться по різні боки континуума, конкурують між собою: гнучкість протилежна стабільності, а внутрішня інтеграція протилежна щодо зовнішньої диференціації. Два виміри формують квадранти, які протилежні один одному й конкурують між собою за діагоналями («клан» конкурує з «ринком», «адхократія» конкурує з «бюрократією»).

Гнучкість і дискретність				Зовнішній фокус диференціації
Внутрішній фокус інтеграції		Бюрократія	Ринок	Внутрішній фокус
	Стабільність і контроль			

Рис. 1. Рамочна конструкція конкуруючих цінностей

Респонденту (експерту) необхідно розподілити бали 10-бальної оцінки між цими чотирма альтернативами (А, В, С, D) у тому пропорційному співвідношенні, яке відображає характер організації, у якій працює респондент (експерт). Якщо альтернатива «А» дуже нагадує цю організацію, тоді вона «важить», наприклад, 5 балів. Також, якщо альтернативи «В» та «С» приблизно є однаково характерними, тоді їм треба надати по 2 бали, відповідно, альтернатива «D» не є характерною та отримує 1 бал. Під час відповіді на питання загальна сума балів за всіма чотирма альтернативами повинна становити 10 балів.

К. Камерон та Р. Куїн розробили рамочну конструкцію на основі власного практичного досвіду, тому, на їхню думку, ця методика має як логічне, так й емпіричне обґрунтування. Крім того, вона має високий ступінь сумісності з наявними системами категорій, які пов'язані з моделюванням поведінки людей, сприйняття

морально-етичних цінностей, особливості сприйняття, аналізу та синтезу інформації.

Рейтингова оцінка культури організації дає можливість з'ясувати тенденції домінування певних культурних типів. Для забезпечення наочності й візуалізації висновків щодо домінуючого культурного типу організації необхідно накреслити відповідний графічний профіль.

Отримані й обраховані результати, тобто середня оцінка кожної альтернативи А, В, С, D (окремо для «Тепер» і «Бажано»), знадобляться для креслення графічного профілю культури організації. Бальна оцінка альтернативи «А» репрезентує кланові цінності, збігається з діагоналлю, спрямованою у верхній лівий квадрант. Альтернатива «В» репрезентує адхократичні цінності, яким відповідає діагональ, спрямована у верхній правий квадрант. Ринкові цінності визначаються альтернативою С, що збігається з напрямом діагоналі, яка спрямована в нижній правий квадрант. Альтернатива D визначає ієрархічні цінності, яким відповідає діагональ, спрямована в нижній лівий квадрант.

Об'єднавши лінією всі визначені нами точки на всіх діагоналях, ми отримаємо профіль культури організації для колонки «Тепер». Далі, використовуючи той самий графік, необхідно проставити точки на відповідних діагоналях для альтернатив колонки «Бажано». Об'єднавши отримані точки пунктирною лінією, ми отримаємо «бажаний» профіль культури. Завдяки тому що профіль колонки «Тепер» і профіль колонки «Бажано» знаходяться на одному й тому самому графіку, ми маємо можливість візуально їх порівняти та визначити як реальний стан культури в організації, так і перспективи її трансформації.

Сила культури організації визначається кількісними показниками одного з чотирьох типів цінностей. Сильні культури пов'язані, на думку авторів методики, з єдиним напрямом зусиль усіх працівників і відносно більш високими показниками її діяльності в зовнішньому середовищі.

Узгодженість являє собою рівновагу між станом різних аспектів культури організації. Мається на увазі, що такі різні складники організаційної діяльності, як стратегія, стиль лідерства, система винагород, у культурному зрізі роблять акцент на однакових нормах, цінностях і санкціях. У свою чергу, культурна неузгодженість пов'язана із соціальним напруженням в організації.

Другий блок анкети складався з питань, які визначали характер соціальної взаємодії в трудових колективах. Ці питання розкривають праксеологічні, аксіологічні та семіотичні аспекти корпоративної культури. Кожне питання необхідно оцінити за 10-бальною шкалою, де 1 бал – це слабкий прояв,

а 10 балів, відповідно, – сильний прояв цього твердження. Питання виглядали так:

1. Послуги (товари), які ми надаємо високоякісні?

2. Розвиток особистості працівника є важливим для нашої організації?

3. Усі обов'язки співробітників чітко означені, не дублюються?

4. Наша організація є успішною?

5. Якщо необхідно, співробітники затримуються на роботі після закінчення робочого дня та не відчують незадоволення?

6. Пріоритетом нашої організації є отримання прибутку за рахунок зменшення витрат?

7. Керівництво організації має довіру до співробітників організації?

8. Наша організація швидко розвивається?

9. Визначте ступінь співробітництва в організації (між колегами, між керівництвом і співробітниками, між співробітниками різних структурних підрозділів, між керівництвом структурних підрозділів).

10. Визначте ступінь важливості для Вас джерела інформації про події вашої організації (особисте спілкування з керівництвом, особисте спілкування з колегами, письмове розпорядження керівництва, офіційні видання, чутки).

11. Ви отримуєте інформацію (вчасно, запізно)?

12. Зазвичай Ваш начальник (визначає сумлінну працю співробітників; робить накази чіткими та зрозумілими; до співробітників ставиться об'єктивно; зі співробітниками радиться з різних питань)?

13. Ваші очікування від організації (соціальна підтримка, збереження робочого місця, позитивні стосунки з колегами, командна робота).

14. Ваше ставлення до колег (позитивне, негативне, нейтральне)?

15. Які організаційні зміни потрібні для покращення Вашого матеріального та морального самопочуття (змінити умови праці, реформувати систему розрахунку зарплати, збільшити соціальну справедливість, реформувати управлінську культуру)?

16. Ваша організація має чітко виражену загальну ідеологію, чи розділяєте Ви її цінності?

17. Чи відповідають тенденції розвитку організації Вашим бажаним очікуванням?

Дослідження проводилося в місті Запоріжжі, у ньому брали участь представники експертного середовища, які працюють у соціально-економічному просторі України, у кількості n 441 (n 46, n 60, n 335). Відповідно, для визначення можливостей оптимізації української корпоративної культури проведено три експертні дослідження (2012 р., 2014–2016 рр.), отримані данні яких порівняно між собою.

Учасниками першого експертного дослідження були співробітники державних установ, які підвищували власний фах шляхом

отримання другої вищої освіти. Експерти (46 співробітників різних державних організацій) визначали пріоритетність впливу ціннісних орієнтацій: «риннок», «клан», «ієрархія», «адхократія» («інноваційність») – на рівнях головних характеристик, стилю лідерства, внутрішній інтеграції, стратегічної мети, критеріїв успіху [12].

Для наступного дослідження склад експертів у кількості 60 осіб визначався на засадах актуальності для їхньої професійної діяльності цієї проблематики. Експертами були працівники громадських, освітянських, державних і приватних установ. Більшість експертів становили найманні працівники (керівники та співробітники), також серед експертів були власники приватних підприємств [1].

Для наступного експертного дослідження було залучено 335 експертів (власників бізнесу, керівників структурних підрозділів у приватних і державних установах, службовців, інженерів і робітників). Необхідно відзначити загальну схожість їхніх оцінок порівняно з попередніми експертними дослідженнями [1].

Підсумуємо результати проведеного соціологічного дослідження за даними трьох експертних досліджень. Так, сьогодні в системі корпоративної культури переважають соціальні моделі «Риннок» (3,3 бала) та «Ієрархія» (2,4 бала) над «Кланом» (2 бали) та «Іноваційністю» (2,1 бала). У перспективі бажаних трансформацій респонденти надають перевагу «Клану» (3,7 бала) та «Ринку» (2,6 бала) щодо «Іноваційності» (2,4 бала) та «Ієрархії» (1,6 бала).

Тенденції трансформації корпоративної культури виглядають так, що відбувається співіснування її двох типів: корпоративної культури у вигляді симбіозу тоталітарних норм, правил і санкцій із жорсткими ринковими настановами та корпоративної культури з перевагою більш ліберальних цінностей інформаційного суспільства [6]. Для першої характерною є наявність жорсткої ієрархії з високим профілем, репресивне управління, агресивний менеджмент, відсутність соціальної довіри та відповідальності, прихований конфлікт між керівниками й підлеглими, негативна мотивація (штрафи) інформаційні «шуми», що уповільнюють зворотний зв'язок. Культура віддзеркалює та ретранслює соціальну недовіру і протидію, а як система демонструє незадовільні адаптивні властивості й тяжіння до ентропії.

Для другого типу корпоративної культури так само характерна ієрархія, але вона має менш високий профіль. Жорсткий менеджмент урівноважується позитивною мотивацією, що викликає здатність співробітників на легітимний прояв індивідуальності, що передбачає відповідальність за власні дії та потенційну

готовність до альтруїзму щодо колективу. Між керівництвом і підлеглими вибудовуються стосунки порозуміння та підтримки на засадах соціального компромісу.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, методика конкуруючих цінностей дає змогу проводити дослідження корпоративної культури, акцентуючи увагу на особливостях внутрішньої інтеграції, але за сучасних українських реалій використання вищенаведеної методики, її валідність у повному обсязі реалізуються за допомогою додаткових питань. Формування цих питань як ураховують національну соціокультурну специфіку, так і відображають світовий досвід щодо вивчення корпоративних культур.

Для дослідження корпоративної культури нами використана синтетична методика, що доповнює методику конкуруючих цінностей праксеологічним, семіотичним, аксіологічним аспектами та соціокультурною специфікою українського корпоративного середовища. Так, праксеологічний вектор корпоративної культури демонструє незадовільну якість управлінської культури, відсутність креативних і харизматичних лідерів, обмеження індивідуальності працівників відбувається за умов формальної ієрархії та перевищує необхідні (для внутрішньої інтеграції організації та установ) параметри.

У свою чергу, семіотичний вектор, його особливість полягають у наявності, зіткненні та протистоянні власних смислів різних соціальних суб'єктів, завдяки якому вибудовується загальний смисл і передчуття загального майбутнього соціальної групи. Семіотичний простір складається з великої кількості смислових систем, між якими відбувається зіткнення, напруження та протистояння. Аксіосфера демонструє конфліктне зіткнення цінностей двох соціальних груп: тих, хто керує, і тих, ким керують. Для більшості найманих працівників бажаними, але не реалізованими за сучасних умов є цінності патерналізму.

Наявні два типи сучасної української корпоративної культури: один – у вигляді симбіозу тоталітарних норм, правил і санкцій із жорсткими ринковими настановами, інший – у вигляді корпоративної культури з перевагою більш ліберальних цінностей інформаційного суспільства. Між цими двома типами відбувається конкурентне протистояння щодо визначення перспектив подальшого розвитку [6].

Отримані дані можна використати з метою оптимізації роботи топ-менеджерів як приватних, так і державних корпорацій, фахівців з навчання та підвищення кваліфікації персоналу. Також отримані результати можна використати для розроблення наукових, теоретичних і концептуальних засад бажаних соціокультур-

них трансформацій соціально-економічного простору України.

Результати дослідження передусім можуть бути використані в практичній площині покращення діяльності українських приватних, корпоративних і державних організацій та установ. Актуальність дослідження збільшується особливо за умови сучасних криз світового масштабу: пандемії COVID-19, економічної кризи, військово-політичних конфліктів, політичної, військової та економічної конкуренції між авторитарними й демократичними державами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адізес І. Ідеальний керівник. Чому ним неможливо стати / пер. з англ. С. Опацька. Київ : Наш формат, 2017. 288 с.
2. Аніщенко В.О. Роль корпоративної культури у прийнятті управлінських рішень. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 3. С. 64–71.
3. Артеменко М.Г. Корпоративна культура: мотиви управлінської діяльності. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2010. № 917. С. 91–99.
4. Бала О.І., Мукан О.В., Бала Р.Д. Принципи корпоративної культури підприємств: сутність та види. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 682. С. 11–15.
5. Беляк Т.О. Корпоративна культура: доцільність якісних змін з урахуванням пріоритетів інноваційного розвитку. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Серія «Економічні науки»*. 2014. Вип. 4. С. 129–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2014_4_16.
6. Бондаренко О. Експертні дослідження корпоративної культури соціально-економічного простору України. *Нова Парадигма*. 2018. Вип. 134. С. 123–137.
7. Виноградова О.В., Євтушенко Н.О. Корпоративна культура як стратегічний інструмент в системі управління телекомунікаційними підприємствами. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2016. № 4. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/estebj_2016_4_7.
8. Задохайло Д.В., Кібенко О.Р., Назарова Г.В. Корпоративне управління : навчальний посібник. Харків : Еспада, 2003. 688 с.
9. Євтушевський В.А. Основи корпоративного управління : навчальний посібник. Київ : Знання-Прес, 2002. 317с.
10. Корпоративна культура : навчальний посібник / Г.Л. Хаєт та ін. ; за заг. ред. Г.Л. Хаєта. Київ : Центр навч. л-ри, 2003. 403 с.
11. Лучанська В.В. Структурно-функціональна теорія Т. Парсонса і екологічна культура особистості. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 176. С. 212–215. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/35902>.
12. Бондаренко О. Корпоративная культура государственных организаций: экспертное исследование. *Scientific letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2013. № 1. Р. 9–11.
13. Камерон К.С., Куинн Р.Э. Диагностика и изменение организационной культуры / под ред. И.В. Андреевой ; пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 320 с.
14. Спивак В.А. Корпоративная культура. Теория и практика. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 546 с.
15. Экономическая культура населения Украины : монография / под ред. В.М. Вороны, Е.И. Суименко. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. 316 с.

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОНИКЛИВІСТЬ ЯК СКЛАДНИК ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

INSIGHT AS A COMPONENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

У статті розглядається роль і місце психологічної проникливості в структурі професійних компетентностей студентів-психологів. Закцентовано, що сучасна освітня парадигма визначається тим, наскільки у випускника вишу розвинені компетентності, що визначаються стейкхолдерами. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які вивчали особливості формування професійної компетентності майбутніх фахівців у процесі навчання у ВНЗ, професійні компетентності сформованого фахівця, індивідуально-типологічні й середовищні характеристики в структурі професійної компетентності. Підкреслюється, що поняття психологічної компетентності в її універсальному розумінні та як стрижневого поняття в структурі професійної компетентності студентів-психологів є предметом дискусійного обговорення.

Проведене авторами дослідження психологічної проникливості в структурі компетентностей студентів-психологів випускних курсів і її взаємозв'язку з особистісними рисами та емпатійними здібностями розширило розуміння психологічного складника професійної компетентності майбутніх психологів. Основна увага приділена психологічній проникливості як професійно важливій властивості особистості, що має складну структуру. Надано фактичні дані щодо самої структури досліджуваного феномена, індивідуальних особливостей психологічної проникливості та її складників показників в окремих людей. Проаналізовано, як виявлені взаємозв'язки психологічної проникливості з особистісними якостями особистості впливають на формування професійних компетентностей майбутніх психологів. Підкреслено, що психологічна проникливість взаємопов'язана з емпатійними здібностями особистості, але не є взаємозамінною з ними.

Рекомендовано проведення професійної діагностики психологічних компетентностей як для професіоналів, котрі працюють психологами, так і для молодих фахівців. Наголошено, що своєчасні корекційні та тренінгові заходи здатні запобігти виникненню складнощів в оволодінні професією. Як перспективу подальших досліджень зазначено розширення контингенту досліджуваних.

Ключові слова: професійна компетентність, психологічна компетентність, психологічна проникливість, студент-психолог, емпатійні здібності, особистісні риси.

The article deals with the role and place of psychological insight in the structure of professional competencies of students-psychologists. It is emphasized that the modern educational paradigm is determined by the extent to which the graduate has developed competencies determined by stakeholders. Theoretical bases of research are presented – works of scientists who investigated features of formation of professional competence of future experts in the course of training in high school, professional competencies of the formed expert, individual-typological and environmental characteristics in structure of professional competence. It is emphasized that the concept of psychological competence in its universal sense and as a core concept in the structure of professional competence of students of psychology is the subject of discussion.

The authors' study of psychological insight into the structure of competencies of graduate psychology students and its relationship with personality traits and empathic abilities expanded the understanding of the psychological component of professional competence of future psychologists. The main focus is on psychological insight as a professionally important personality trait that has a complex structure. The actual data on the very structure of the studied phenomenon, and on the individual features of psychological insight and its components in individuals are given. It is analyzed how the identified relationships of psychological insight with personal qualities of personality affect the formation of professional competencies of future psychologists. It is emphasized that psychological insight is interrelated with the empathic abilities of the individual, but is not interchangeable with them.

It is recommended to conduct professional diagnostics of psychological competencies both for professionals working as psychologists and for young professionals. It is emphasized that timely corrective and training measures can prevent difficulties in mastering the profession. As a prospect for further research, the expansion of the contingent of subjects is noted.

Key words: professional competence, psychological competence, psychological insight, student-psychologist, empathic abilities, personality traits.

УДК 159.9-051

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.11>

Білова М.Е.

к.психол.н., доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Коваль Г.Ш.

к.психол.н., доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Кременчуцька М.К.

к.психол.н., доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. В умовах динамічного розвитку сучасного суспільства зазнала змін підготовка висококваліфікованих фахівців, що відповідають викликам сучасного суспільства. На перше місце виходять не стільки набір знань, умінь і навичок, скільки компетентність як актуальна якість особистості, що виявляється через сукупність певних компетентностей. Професійні компетентності формуються в процесі навчання. Сучасна освітня парадигма визначається тим, наскільки у випусника вишу розвинені компетентності, що визначаються стейкхолдерами. Виявлення й оцінювання професійної компетентності психологів-випусників є актуальною проблемою [16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття компетентності розглядається в різних методологічних підходах. Професійної компетентності сформованого фахівця присвячені роботи Е.Ф. Зеєра, І.О. Зимової, А.К. Маркової, В.Д. Шадрикова та ін. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців у процесі навчання у ВНЗ розглядав В.Ю. Стрельников [13; 14]. Індивідуально-типологічні та середовищні характеристики в структурі професійної компетентності представлені в роботах Е.Ф. Зеєр, І.О. Зимової, Е.Е. Симанюк, Т. Хоффман [7; 8; 17]. Поняття психологічної компетентності в її універсальному розумінні та як стрижневе поняття в структурі професійної компетентності студентів-психологів розглядалося в роботах Л.Я. Барінової, О.М. Затворнюк, Є.О. Корсунського, Л.Б. Шнейдер та ін. [1; 6; 9; 12].

Однак питання, що саме можна зарахувати до психологічного складника професійної компетентності психологів (як би це тавтологічно не звучало) та які індивідуально-типологічні особливості, придбані знання, уміння, навички визначають це поняття, досі залишається одним із найбільш обговорюваних.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути роль і місце психологічної проникливості в структурі професійних компетентностей студентів-психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У рамках комплексного дослідження психологічної компоненти професійної компетентності психолога ми досліджували психологічну проникливість як стійку інтегральну властивість особистості та її взаємозв'язок з індивідуально-типологічними й емоційними характеристиками.

Уперше термін «психологічна проникливість» у психологічній науці впровадив Н.П. Ераст у зв'язку з питаннями, що стосуються професійної зрілості психолога. Він визначив його як уміння розбиратися в характерах людей і прогнозувати розвиток особистості. На думку А.О. Яшиної, психоло-

гічна проникливість – це вміння розбиратися в характерах людей і вміння прогнозувати подальший розвиток особистості. А.О. Борисова визначає психологічну проникливість як здатність до швидкого та адекватного пізнання людей і відносин, що складаються між ними в певній ситуації, і до прогнозування поведінки партнера спілкування. Авторка розглядає психологічну проникливість як цілісне структурне утворення, що являє собою функціональну систему [3]. Є.О. Корсунський поняття «психологічна проникливість» трактує вужче: як властивість особистості, сутність якої полягає у відносно адекватному сприйнятті деталей зовнішнього вигляду людини та здатності на їх основі вгадувати сутність тієї чи іншої особистості [9].

В.Г. Зазикін визначив роль і місце психологічної проникливості в структурі психологічної компетентності, називаючи його якістю особистості, що залежить від уміння спостерігати, помічати, найголовніше, аналізувати й передбачати. У системі структури психологічної компетентності він зарахував її до компонентів соціально-перцептивної компетентності. За визначенням В.Г. Зазикіна, «соціально-перцептивна компетентність – знання людей; соціально-психологічна компетентність – знання закономірностей поведінки людей; аутопсихологічна компетентність – самопізнання, самооцінка та самоефективність; комунікативна компетентність – знання стратегій і методів ефективного спілкування; психолого-педагогічна компетентність – знання прийомів і методів впливу й виховання» [5, с. 10].

О.П. Саннікова визначає психологічну проникливість як складну та багаторівневу властивість особистості, що дає змогу легше й точніше розуміти й інтерпретувати поведінку інших людей. Вона має певні характеристики, які є професійно-важливими якостями для психологів-практиків: відображає внутрішній, психологічний світ іншої людини, допомагає швидко й точно складати судження про іншу людину (переживання, стан, риси характеру) [10].

Для виявлення сформованості цієї компетенції в структурі загальної професійної компетентності студентів-психологів нами продіагностовані студенти старших курсів (4 денний і 5 заочний) факультету психології і соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

У роботі ми використовували Тест-опитувальник психологічної проникливості О.П. Саннікової та О.А. Кисельової [11]. Як показники психологічної проникливості представлені шість параметрів, кожен із яких являє собою біполярний континуум:

– «точність образу» (ТО+) – бачення психологічних проблем іншої людини, глибоке проникнення в її внутрішній світ, у її переживання,

чіткість, легкість, швидкість виникнення психологічного образу іншого;

– «соціальне чуття» (СЧ +) – здатність створити адекватний образ іншої людини без логічного обґрунтування, без аналізу її особистісних рис, психологічних особливостей, особливостей її реакцій, поведінки, пантоміміки. Цей показник інтегрує деякі особливості чуттєвого пізнання, життєвий досвід і природне чуття;

– «потреба в розумінні» (ПР +) – потреба та прагнення до розуміння внутрішнього світу іншої людини, її переживань, особливостей характеру, вчинків. Цим визначається позитивний полюс цього показника;

– «логічне обґрунтування способу» (ЛО +) – створення образу «іншого» на основі логічних висновків, аналізу та синтезу різної інформації. Обґрунтована, грамотна інтерпретація отриманої інформації про психологічні особливості іншої людини, її переживання, зовнішній вигляд, поведінку. Пошук причинно-наслідкових зв'язків між окремими характеристиками цілісного образу іншої людини;

– «синтетичність» (С +) – схильність до створення повного, згорнутого психологічного образу іншої людини на основі узагальнення не завжди істотних його рис і зарахування її до певного типу;

– «лабільність образу» (Л +) – раціональна корекція образу іншого в процесі спілкування.

Отримані дані розглянуті в комплексі з раніше проведеними дослідженнями з виявлення особистісних рис студентів-психологів (шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттла (16 PF), а також за визначенням рівня емпатії (тест емпатійних здібностей В.В. Бойко).

Найбільш розвиненим у представників цієї вибірки є фактор СЧ, який відповідає за специфічну властивість особистості, що дає змогу створити адекватний образ іншої людини без логічного обґрунтування, без аналізу її особистісних рис, психологічних особливостей, особливостей її реакцій, поведінки, пантоміміки. Підставою для створення образу іншої людини у випробовуваних є прихована проникливість, безпосереднє осягнення істини без участі свідомості. Цей показник є психологічною характеристикою, яка інтегрує деякі особливості чуттєвого пізнання, життєвий досвід і природне чуття.

Найбільш низькі показники психологічної проникливості отримані за фактором ПР – потреба в розумінні іншої людини, який проявляється в потребі та прагненні до аналізу психічних станів іншої людини, розумінні її внутрішнього світу, переживань, особливостей характеру, вчинків. У нашій вибірці виявлено знижений інтерес потреби в розумінні іншої людини.

Варто, однак, урахувати, що в дослідженні взяли участь дівчата-психологи. Можна припустити, що чуттєвий аспект має гендерні особливості. Крім того, цей фактор проникливості пов'язаний із особливостями формування соціального інтелекту. Дослідження показують, що деякі його характеристики нерівномірно представлені в чоловіків і жінок. Так, результати за методикою Дж. Гілфорда й М. Саллівена показують, що жінки більш успішно справляються із субтестами на виділення істотних ознак у невербальних реакціях і розуміння значення подібних вербальних реакцій залежно від контексту ситуації [15].

Що стосується результатів, отриманих за параметром потреби в розумінні іншої людини, то відсутність цієї компетенції може істотно знижувати ефективність психолога-практика та менш серйозно впливати на професійну компетентність психолога-дослідника.

Порівняння цих даних із результатами тесту особистісних особливостей за Р. Кеттелом демонструє, що студенти з низьким рівнем потреби в розумінні інших мали низькі показники за фактором Н. Фактор Н (боязкість-сміливість) – чітко визначений фактор, який характеризує ступінь активності в соціальних контактах. При цьому треба враховувати, що цей фактор має генетичне походження та відображає активність організму й особливості темпераменту. Саме цей фактор Р. Кеттелу указував як необхідний для практичної роботи психолога [4]. Можна рекомендувати цим студентам зайнятися дослідницькою роботою, що не вимагає особистої комунікації та спрямованості на розуміння іншої людини.

Ще один аспект дослідження пов'язаний із поняттям «емпатія», яке не є синонімом поняття «психологічна проникливість». Ці феномени доповнюють один одного, але ні в якому разі не є взаємозамінними.

У структурі емпатії В.В. Бойко виділяє кілька каналів [2].

Таблиця 1

Середні значення й мода за тестом «Психологічна проникливість»

Показник	ТО	СЧ	ПР	ЛО	С	Л
M±m	26,3±5,2	30,9±3,1	23,6±3,1	27,5±1,2	25,8±2,2	26,1±2,9
Mo	30	33	23	27	25	27

Примітка: ТО – точність образу; СЧ – соціальне чуття; ПР – потреба в розумінні; ЛО – логічне обґрунтування образу; С – синтетичність; Л – лабільність образу.

Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття й мислення емпатуючого на сутність будь-якої іншої людини: на її стан, проблеми, поведінку.

Емоційний канал емпатії фіксує здатність емпатуючого входити в емоційний резонанс з оточуючими: співпереживати, бути спільником.

Інтуїтивний канал емпатії свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості.

Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, відповідно, полегшують або ускладнюють дію всіх емпатійних каналів.

Здатність до проникливості в емпатії становить комунікативну властивість людини, що дає змогу створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності.

Ідентифікація визначає вміння зрозуміти іншого на основі співпереживання, постановки себе на місце партнера. Нами виявлено, що випробовувані із середнім і зниженим рівнями психологічної проникливості мають знижені показники емпатії по двох каналах, а саме: щодо раціонального (характеризує спрямованість уваги, сприйняття й мислення емпатуючого на сутність будь-якої іншої людини: на її стан, проблеми, поведінку) та інтуїтивного (свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості; на рівні інтуїції).

Оскільки вибірка складалася зі студентів випускного курсу, ми провели кореляційний аналіз для виявлення взаємозв'язку дослідже-

них параметрів у структурі психологічної компетентності студентів-психологів.

Точність способу, яка характеризує глибину проникнення у внутрішній світ іншої людини, у її переживання, чіткість, легкість і швидкість виникнення психологічного образу іншого, корелює з емоційно-вольовими чинниками особистості F (стриманість – експресивність) та I (жорсткість – чутливість) і факторами інтелектуального блоку M (практичність – мрійливість), Q1 (консерватизм – радикалізм).

Соціальне чуття, яке дає змогу створити адекватний образ іншої людини інтуїтивно, на підставі чуттєвого пізнання, життєвого досвіду та природного чуття, корелює з фактором N (прямолінійність – дипломатичність), який, згідно з Р. Кеттелом, відповідає за проникливість у спілкуванні; F (стриманість – експресивність) – фактором емоційно-вольового блоку особистості; M (практичність – мрійливість) – фактором інтелектуального блоку особистості; Q2 (конформізм – нонконформізм) – фактором, який входить у лідерський блок, і Q3 (низький самоконтроль – високий самоконтроль) – фактором блоку самоконтролю.

Потреба в розумінні іншої людини корелює з такими особистісними факторами, як H (боязливість – сміливість) – фактор емоційно-вольового блоку; Q3 (низький самоконтроль – високий самоконтроль) – фактор блоку самоконтролю, Q4 (розслабленість – напруженість) – фактор, що характеризує трижовність особистості.

Потреба в розумінні іншої людини пов'язана з раціональним та інтуїтивним каналами емпатії й установки людини на налагодження особистих контактів.

Таблиця 2

Матриця кореляційних зв'язків параметрів

Показники	ТО	СЧ	ПП	ЛО	С	Л
Е						-527**
Ф	-508**	-390**				
Н			510**			
І	-299*					
Л						-426**
М	-579**	-426**				
Н		327*				
Q1	379*					
Q2		314*				
Q3		415**	435**			
Q4			-396*	-313*		
Р			447**			-450**
Э						-506**
И			336*			-344*
У			375*			

Примітка: 1) нулі й коми опущені; 2) r * значущість на 5% рівні; 3) r ** – значущість на 1% рівні.

Лабільність образу як раціональна корекція образу іншого в процесі спілкування корелює з фактором L (довірливість – підозрілість), який відповідає за проникливість у спілкуванні, і фактором лідерського блоку E (підпорядкованість – домінантність).

Емпатія як інтегральна властивість особистості дає змогу відстежувати й уносити необхідні зміни у створений образ іншого в процесі спілкування. Саме тому цей показник психологічної проникливості корелює з усіма каналами емпатії людини (раціональний канал, емоційний канал, інтуїтивний канал).

Висновки з проведеного дослідження.

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що психологічна компетентність у структурі професійної компетентності психологів – це певний набір компетенцій, у які входить психологічна проникливість. Психологічна проникливість детермінується індивідуально-типологічними характеристиками та параметрами середовища.

Дослідження показало, що в студентів-психологів найбільш вираженим у структурі психологічної проникливості є фактор соціального чуття, який являє собою психологічну характеристику, що інтегрує деякі особливості чуттєвого пізнання, життєвий досвід і природне чуття. Найбільш низькі показники психологічної проникливості отримані за фактором потреби в розумінні іншої людини, що свідчить про недостатню сформованість психологічної компетентності студентів-психологів.

Показники отримані на жіночій вибірці, тому в перспективі подальшої роботи планується провести це дослідження на більш представницькій вибірці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барінова Л.Я. Психологічна компетентність особистості. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Серія «Психологія»*. 2014. Т. 19. Вип. 1 (31). С. 29–34.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва : Наука, 1996. 154 с.
3. Борисова А.А. Проницательность как проблема психологии общения. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 34–45.

4. Выбойщик И.В., Шакурова З.А. Личностный многофакторный опросник Р. Кэттелла : учебное пособие. Челябинск : Изд. ЮУрГУ, 2000. 54 с.

5. Зазыкин В.Г. Психология проницательности. Москва : Изд-во РАГС, 2002. 130 с.

6. Затворнюк, О.М. Формування професійної компетентності майбутніх психологів у позааудиторній діяльності. *Рідна школа*. 2013. № 11. С. 62–65.

7. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования. *Высшее образование в России*. 2005. № 4. С. 23–29.

8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. № 5. С. 34–42.

9. Есманская Н.Е., Корсунский, Е.А. Развитие психологической проницательности студентов-психологов средствами художественной литературы. Воронеж : ВЭПИ, 2008. 157 с.

10. Санникова О.П. О структуре психологической проницательности. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Issue: 2014, 16. II (8). P. 178–181.

11. Санникова О.П., Киселева Е.А. Авторское свидетельство «Тест-опросник психологической проницательности» (психодиагностическая методика) № 8831; заявлено 24.11.2003, регистрация 24.11.2003.

12. Психология образования : учебное пособие / под ред. О.Б. Крушельницкой, М.Е. Сачковой, Л.Б. Шнейдер. Москва : Вузовский учебник : ИНФРА-М, 2015. 320 с.

13. Стрельников В.Ю. Концепция проектирования професійно орієнтованої дидактичної системи підготовки фахівців на засадах Болонського процесу. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2005. № 3. С. 18–30.

14. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалистов. *Высшее образование сегодня*. 2004. № 3. С. 20–26.

15. Харченко С.В. Особенности общения мужчин и женщин. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 4. С. 24–32.

16. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58–64.

17. Hoffmann T. The meanings of competency. *Journal of European Industrial Training*. 1999. Vol. 23. № 6.

ДІАЛОГ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ОРІЄНТИР ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

DIALOGUE AS A STRATEGIC GUIDELINE FOR THE INTEGRATION OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE

У статті на основі сучасних публікацій охарактеризовано особливості діалогу як методу інтеграції різних наукових позицій. Розглянуто важливі аспекти цієї проблеми: проаналізовано провідні принципи діалогу як світоглядної орієнтації, окреслено умови продуктивної діалогічної взаємодії різних парадигм.

У контексті чіткішого окреслення поняття діалогу як стратегічного орієнтиру інтеграції психологічного знання виокремлено й акцентовано такі ідеї:

– думки Т. Meiser щодо ризиків монопарадигмального підходу та домінування експериментальної парадигми в психології щодо необхідності діалогу, взаємовідображення теорій;

– принципи діалогізму М. Бахтіна, визначені J. Salgado, J.W. Clegg (пріоритет взаємин і ставлення суб'єктів один до одного, порівняно з об'єктами; динамізм взаємин; їх семіотична; відкритість взаємин «Я – Інший»); діалогічність – людські взаємини розглядаються як взаємини домовляння; контекстуальність – діалогічні взаємини включають соціокультурний контекст і залежать від нього);

– умови конструктивності діалогу в соціальних науках, сформульовані В. Agger;

– умови здійснення міжпарадигмального діалогу (згідно з П. Хілі);

– інтегративно-еклектичний підхід В. Янчука, що передбачає багатоплощинний, полілінійний, різновекторний аналіз множинності, діалогічності, діатропічності досліджуваного феномена. Механізми цього аналізу є парадигмальне позиціонування; інтегративно-еклектичний діалог альтернативних традицій; критичне рефлексивне позиціонування (альтернативне коло);

– «діалогічні універсали» сучасного буття, окреслені Г.О. Баллом, визначення умов конструктивності діалогічної взаємодії, опис медіаторів, що полегшують взаємодію та розуміння учасниками іншої позиції; нарешті, «узагальнена модель наукового діалогу», зокрема системного опису не лише об'єкта, а й самої ситуації спільного пошуку знання.

Нагальним завданням нині є розроблення й удосконалення механізмів (зокрема логічного інструментарію) інтеграційного міжпарадигмального та міждисциплінарного діалогу в царині психологічного знання.

Ключові слова: психологічне знання, діалог, метод, інтеграція, наукова позиція, світогляд, парадигма.

The article, based on modern publications, describes the features of dialogue as a method of integrating different scientific positions. Important aspects of this problem are considered: the leading principles of dialogue as worldview orientation are analyzed, the conditions of productive dialogic interaction of different paradigms are outlined.

In the context of a clearer outline of the concept of dialogue as a strategic guideline for the integration of psychological knowledge, the following ideas are highlighted and emphasized:

– T. Meiser's opinions on the risks of the monoparadigmatic approach and the dominance of the experimental paradigm in psychology, on the need for dialogue, mutual reflection of theories;

– principles of dialogism M.M. Bakhtin, identified by J. Salgado, J.W. Clegg (priority of relationships and the relationship of subjects to each other compared to objects; dynamism of relationships; their semiotic mediation; openness of the relationship "I – Other person"; dialogicity – human relationships are considered as a relationship of agreement; contextuality – dialogic relationships include sociocultural context and depend on it);

– conditions for constructive dialogue in the social sciences, formulated by B. Agger;

– conditions for interparadigmatic dialogue (according to P. Healy);

– integrative-eclectic approach of V. Yanchuk, which provides a multiplanar, polylinear, multi-vector analysis of the multiplicity, dialogicity, diatropicity of the studied phenomenon. The mechanisms of this analysis are paradigmatic positioning; integrative-eclectic dialogue of alternative traditions; critical reflexive positioning (alternative circle);

– "dialogic universals" of modern life, outlined by G.O. Ball, determining the conditions for constructive dialogic interaction, description of mediators that facilitate interaction and understanding of the participants of another position; and finally, a "generalized model of scientific dialogue", in particular, a systematic description not only of the object but also of the situation of the joint search for knowledge (G.O. Ball).

The urgent task today is to develop and improve mechanisms (including logical tools) of integrative interparadigmatic and interdisciplinary dialogue in the field of psychological knowledge.

Key words: psychological knowledge, dialogue, method, integration, scientific position, worldview, paradigm.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.12>

Завгородня О.В.

д.психол.н., старший дослідник, провідний науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Копилов С.О.

к.філол.н., старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Труднощі зіставлення та узгодження пояснювальних схем і поняттєвих систем різних наукових концепцій, які через їх відмінність часом видаються

неспільномірними під час обговорення навіть найзагальніших питань, змушують науковців усе частіше звертатися до ідеї діалогу як методу інтеграції різних підходів [4; 12; 18].

Однак важливо не лише виголосити, а й чітко окреслити ідею діалогу як стратегічного орієнтиру інтеграції наукового знання, визначити його принципові засади й форми. Це створює умови діалогу різних теорій і концепцій, їх відображення одна в одній, розкриття спільного й особливого. Щоб інтеграція не призвела до втрат істотних досягнень різних підходів, треба віднайти загальні координати, що дадуть змогу співвідносити поняттєві конструкції, використовувані різними напрямками і школами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слушними є зауваги Т. Meiser [17] щодо потенційних утрат у зв'язку з реалізацією монопарадигмального підходу, щодо доцільності діалогу та небезпек сучасного домінування експериментальної парадигми. Визнаючи евристичну роль останньої в розширенні сфери дії досліджуваного феномена й генеруванні теоретичних моделей у психології, дослідник, проте, вважає, що фокусування лише на експерименті загрожує концентрацією на спостережуваних ефектах, заданих конструктами конкретної парадигми, і недооцінкою результатів інших підходів. Коли «дослідження вузько фокусоване на емпіричних ефектах у рамках конкретної парадигми, то й теоретичні пояснення матимуть парадигмально заданий характер» [17, с. 184]. Відтак необхідний діалог різних теорій і концепцій, а також між експериментальним і теоретичним щаблями наукової діяльності.

Постановка завдання. Мета статті – на основі сучасних публікацій охарактеризувати особливості діалогу як методу інтеграції різних наукових позицій, розглянути важливі аспекти цієї проблеми: проаналізувати провідні принципи діалогу як світоглядної орієнтації, окреслити умови продуктивної діалогічної взаємодії різних парадигм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Замість класичної логіки «або/або» актуальною стає діалогічна логіка «і/и», коли альтернативні підходи розглядаються як взаємодоповняльні [6]. Структура діалогу передбачає наявність Я та Іншого [5], які перебувають у певному соціальному середовищі, поза ним діалог неможливий. Горизонтальний діалог, що здійснюється в соціальному оточенні, сполучається з вертикальним, де Я – опосередковано або ж безпосередньо – спілкується з трансцендентним. За М. Бахтіним, діалог – не тільки шлях пізнання особистості й вираження її внутрішнього світу, настановлень та ідей, а й умова самого існування ідей. «Ідея живе не в ізольованій індивідуальній свідомості людини, залишаючись тільки в ній, вона вироджується й умирає. Ідея починає жити, тобто формуватися, розвиватися, знаходити й оновлювати своє словесне вира-

ження, породжувати нові ідеї, тільки вступаючи в істотні діалогічні відносини з іншими чужими ідеями» [5, с. 146].

Ж. Salgado та Ж. Clegg, досліджуючи концепцію діалогу М. Бахтіна, виокремлюють такі принципи діалогізму: 1) принцип пріоритету взаємин і ставлення суб'єктів один до одного порівняно з об'єктами; 2) динамізму взаємин (взаємини становлять динамічний процес, що розвивається); 3) семіотичної опосередкованості (людські взаємини опосередковані знаками); 4) відкритості (взаємини між Я та Іншим передбачають відкритість); 5) діалогічності (людські взаємини є діалогічними або взаєминами домовляння); 6) контекстуальності (діалогічні взаємини включають соціокультурний контекст і залежать від нього).

Діалогізм концептуалізує переживання досвіду діалогу, домовляння, буття-у-взаєминах-з-іншими; узгодження значень включає безліч голосів, утілених у конкретних мовах, творах, соціальних нормах, індивідуальних соціальних історіях тощо; діалогічні взаємини та соціокультурний контекст є невіддільними (пор. принципи пріоритету взаємин і контекстуальності), але не ідентичними (принцип відкритості) [9].

В. Agger вважає умовами конструктивності діалогу в соціальних науках критичне ставлення до застосованих методів дослідження, рефлексію меж їх можливостей; розгляд текстів (зокрема наукових) як риторичних, форма викладу яких має доносити певні систем значень до читачів, які мають можливість власної їх інтерпретації; ставлення до мови як конструктора моделей реальності, що передбачає вивчення особливостей формування мови, її розвитку, проявів, які виражають специфіку само- і світосприйняття суб'єкта; відмову від віри в єдино правильні, універсальні описи соціальної реальності [15]. Діалог передбачає рівні права, виключає об'єктне ставлення до «Іншого». Діалогічне пізнання «Іншого» набуває характеру події, зустрічі, обов'язково включає ціннісно-оцінний аспект [5, с. 161].

Щодо міжпарадигмального діалогу П. Хілі пропонує такі умови його здійснення: 1) інтеграційна відкритість; 2) рівноправне партнерство; 3) взаєморозуміння й потенційна здатність до навчання та змін; 4) критична інтерсуб'єктивність і відповідальність [8].

Умови такого діалогу визначає інтегративно-еклектичний підхід В. Янчука і сформована ним у подальшому масштабна метатеорія [12–14]. Підхід передбачає багатоплощинний, полілінійний, різновекторний аналіз, що створює можливість якісно нового інсайтування, акцентує множинність, діалогічність, діатропічність досліджуваного феномена. Критична рефлексія та позиціонування дають

можливість самовідсторонення. Вільне оперування різновекторним знанням сприяє подоланню парадигмальної та авторської упередженості й, отже, глибшому розумінню досліджуваного феномена, переходу на вищий рівень узагальнення.

В. Янчук пропонує такі механізми руху до глибшого розуміння досліджуваних феноменів і збагачення психологічного знання: парадигмальне позиціонування; інтегративно-еклектичний діалог альтернативних традицій; критичне рефлексивне позиціонування (альтернативне коло).

Парадигмальне позиціонування – це чітке визначення вихідних позицій дослідника, тобто онтолого-епістемологічних підстав, способу теоретизування й методу дослідження з фіксацією їх можливостей, обмежень і сфери екстраполяції результатів. Це дає змогу налагоджувати продуктивний міжпарадигмальний діалог, не доводячи «єдиновірність» та універсальність своїх концепцій. Діалог передбачає включення механізмів ідентифікації, емпатії та рефлексії як умов розуміння опонента й налагодження продуктивної взаємодії, підпорядкованої спільній меті – поглибленню уявленню про сутність досліджуваного та обговорюваного феномена, знаходженню шляхів і способів співпраці.

Згідно з підходом В. Янчука, процес знаходження узгоджених пояснень в умовах різноманіття концепцій оптимізується за умов:

- артикуляції парадигмальних координат дослідження, способу теоретичного обґрунтування, дослідницької методології й методів, зокрема визначення меж застосування результатів;
- прийняття факту існування альтернативних пояснень, прагнення ознайомитися з ними, зрозуміти їх обґрунтованість відповідними методологічними принципами;
- констатації збігів і неузгодженості різних позицій;
- рефлексивної ідентифікації з міркуваннями партнера-опонента;
- визнання взаємовпливу та взаємозумовленості всіх чинників, що впливають на функціонування досліджуваного феномена, а також на особистість дослідника;
- розкриття можливостей спільного опрацювання ідей і рішень на діалогічній основі;
- створення якнайширшої інформаційної бази теоретичної й емпіричної опрацьованості проблемної галузі в різних системах парадигмальних координат;
- творення спільного знання з урахуванням індивідуальних і культуральних відмінностей, за логікою взаємозбагачення та взаєморозвитку;
- проходження критичного рефлексивного кола альтернативного позиціонування

як умови розсування парадигмальних рамок і переходу на метатеоретичний рівень вищого порядку.

Критичне рефлексивне позиціонування через рефлексивну ідентифікацію з альтернативними позиціями дає змогу розширити бачення проблемної галузі, зафіксувати вихідні парадигмальні координати й відповідні обмеження, подолати емоційні блокування, зумовлені впливом власних дослідницьких пріоритетів, і негативні почуття щодо носіїв іншої дослідницької позиції.

Співіснування в умовах парадигмального та методологічного різноманіття вимагає налагодження міжпарадигмального діалогу, пізнання психологічних явищ через аналіз аспектів їх множинності, діалогічності, діатропічності, через супроводжуване критичною рефлексією інтегрування різних традицій, логік та інструментів,

Значний внесок у визначення принципів діалогічної взаємодії здійснено Г.О. Баллом. «Є дві стратегії подолання труднощів, що виникають: одна – удосконалення пізнавального розуму, друга – «перехід від розуму, що пізнає, до розуму взаємопорозуміння». Я, як правило, керуюся першою стратегією, але, визнаючи значущість другої, намагаюся зробити свій скромний внесок у їх діалог» [2, с. 15].

Г.О. Балл визначив «діалогічні універсалії» сучасності, необхідні умови продуктивності діалогічної взаємодії, описав медіатори взаємодії та розуміння учасниками іншої позиції, відмінної від власної. Це є суголосним «перекладацькому» повороту в сучасній соціально-гуманітарній думці. Г.О. Балл уважав, що гуманістичні принципи взаємоповаги й конструктивної діалогічної взаємодії мають поширюватися на відносини між методологічними підходами, науковими та науково-практичними напрямками (зокрема, у психології); суперечливі змісти варто діалогічно розробляти, уникаючи крайнощів догматичного монізму й еклектичного, «ледачого» плюралізму. Вельми продуктивним є сам окреслене ним настановлення на «опрацювання суперечностей» засобами як формальної, так і діалектичної логіки та описані ним засоби й конкретні зразки такого опрацювання. На думку Г.О. Балла, «монологічні» інтенції та феномени в зовнішній взаємодії та індивідуальній психіці є не менш значущими, ніж діалог; ці два аспекти буття водночас заперечують і передбачають одне одного. Загалом діалогізм не виключає «прав» монологу, він лише протидіє монологізму – ідеологічному настановленню, яке відкидає необхідність і можливість рівноправного, взаємозбагачувального спілкування осіб, суспільних груп, культур як основи їх існування й сталого розвитку.

Провідним механізмом творчості, «поєднання непокєднуваного» Г.О. Балл уважав знайдення медіаторів – опосередкувальних ланок і форм взаємодії. Такими об'єднувальними чинниками є, на його думку, зокрема, спільні цілі та цінності учасників діалогу, норми соціальної взаємодії, наукового пізнання тощо. Учасник діалогу має наполягати не на абсолютній істинності своїх ідей, а на їх необхідності для розв'язання спільної проблеми й бути готовим уточнити, розвинути, переосмислити свої позиції.

Діалогічне перетинання психології з різними культурними галузями й, отже, її збагачення новими ідеями можливе за умови їх адекватної асиміляції відповідно до специфіки предмета, принципів і методів психології. Залучати ідеї з указаних сфер культури варто з урахуванням небезпеки, з одного боку, редуціонізму, з іншого – зростання ірраціональних тенденцій.

Г.О. Балл формулює певні принципи, «діалогічні універсалії» вищезгаданої взаємодії (ретельно проаналізовані В. Рибалкою [11]). Зокрема, базовими вимогами до діалогу представників різних психологічних шкіл постають толерантність, центрування на спільних позиціях, орієнтація на розширення та ампліфікацію культурного простору дискусії, цілеспрямований пошук медіаторів як засобів забезпечення продуктивності взаємодії. Універсалії мають бути доповнені «узагальненою логічною моделлю наукового діалогу, придатною в принципі для обговорення найрізноманітніших проблем...» [3, с. 141] і покликаної забезпечити результативність наукової дискусії. Г.О. Балл виділяє три типи варіантів погодженого підсумку діалогу, з яких особливий інтерес становить третій. У разі «неможливості (принципової або притаманної певному етапові пізнання) одержати істинний системний опис досліджуваного об'єкта... («опис-1»)» актуальною стає можливість «одержання істинного системного опису-2 ситуації пошуку системного опису-1» [3, с. 143–144]. У такому випадку здійснюється вихід у площину феноменологічної та методологічної рефлексії самої ситуації пошуку, її системний опис, характеристика різних точок зору на досліджуваний об'єкт. Представлення власне пошуку істини в діалогічному форматі здатне віддзеркалити певний поступ у її осягненні. Утім можна припустити, що постійне цілісне рефлексивне відображення в свідомості науковців і в продуктах їхньої діяльності самого процесу пізнання як зовнішнього та внутрішнього діалогу, спору є неодмінною умовою й компонентом будь-якої сучасної наукової діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Співіснування в умовах парадигмального та методологічного різноманіття вимагає

налагодження діалогу, спрямованого на взаєморозуміння й пошук додаткових ресурсів для пізнання психологічних явищ. Діалог передбачає рівні права учасників, їх готовність до саморозкриття. Творення взаємоприйнятеного консенсусного пояснення досліджуваних явищ вимагає вироблення шляхів і засобів налагодження продуктивного міжпарадигмального та міждисциплінарного діалогу як царини співтворчості, пошуку істини.

Міжпарадигмальний діалог збагачує перспективи дослідження й аналізу даних, розширює простір перетинання психології з різними культурними галузями, можливості збагачення новими ідеями. Діалог вимагає знаходження загальних координат, що дають змогу співвіднести поняттєві конструкти різних напрямів і шкіл. Відтак необхідним є забезпечення «не лише мотиваційної, а й інструментальної готовності до методологічного діалогу» (Г.О. Балл [1, с. 187]), тобто розроблення й удосконалення механізмів (зокрема логічного інструментарію) інтеграційного діалогу на всіх рівнях сучасного психологічного знання та між психологією й іншими галузями пізнання й культури.

Отже, перспективою подальших досліджень є більш докладне й ґрунтовне моделювання власне *логічного* плану діалогічної взаємодії альтернативних психологічних підходів як сутнісної форми їх взаєморозвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир : ПП «Рута», Волинь, 2006. 232 с.
2. Балл Г.А. Психология в раціогуманистической перспективе: избранные работы. Киев : Основа, 2006. 408 с.
3. Балл Г.О. Раціогуманистична орієнтація в методології людинознавства. Київ : Видавництво ПП «СКД», 2017. 300 с.
4. Балл Г.О. Раціогуманистична орієнтація в опрацюванні категорії особистості в психології. *Актуальні проблеми психології*. Вип. 4. Київ, 2011. Т. 11 : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Ч. 1. С. 10–20.
5. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. *Собр. соч.* : в 7 т. Москва : Русские словари, 1996. Т. 5. С. 159–206.
6. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век. Москва : Политиздат, 1991. 290 с.
7. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. Москва : Русское феноменологическое общество, 1997. 423 с.
8. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования). Москва : Смысл, 2005. 191 с.
9. Гуманистична психологія: Антологія / упоряд. Р. Трач і Г. Балл. Київ : Пульсари, 2005. Т. 2 : Психологія і духовність. 120 с.

10. Кучинский Г.М. М.М. Бахтин и феноменологический метод исследования личности. *Методология и история психологии*. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 151–163.
11. Рибалка В. Психологічна теорія особистості Г.О. Балла. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 104–118.
12. Янчук В.А. Постмодернистский, социокультурно-интердетерминистский диалогизм как перспектива позиционирования в предмете психологии. *Методология и история психологии*. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 193–206.
13. Янчук В. Социокультурно-интердетерминистская диалогическая метатеория интеграции психологического знания. *От истоков к современности: 130 лет Московскому психологическому обществу: материалы юбилейной конференции*. Москва, 2017. Т. 6. С. 297–331.
14. Янчук В. Культурно-диалогический интердетерминистский метаподход к анализу психологической феноменологии: теоретико-прикладные возможности. *Теоретичні дослідження у психології: монографія*. Харків, 2018. Т. IV. С. 21–82.
15. Agger B. Critical theory, poststructuralism, postmodernism: Their sociological relevance. *Annual Review of Sociology*. 1991. Vol. 7. P. 105–131.
16. Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology: On the hermeneutico-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*. 2012. Vol. 30. P. 271–280.
17. Meiser T. Much Pain, Little Gain? Paradigm-Specific Models and Methods in Experimental Psychology. *Perspectives on Psychological Science*. 2011. Vol. 6 (2). P. 183–191.
18. Mininni G. The Method of Dialogue: Transaction Through Interaction. *IPBS: Integrative Psychological & Behavioral Science*. 2010. Vol. 44 (1). P. 23–29.
19. Salgado J., Clegg J.W. Dialogism and the psyche: Bakhtin and contemporary psychology. *Culture & Psychology*. 2011. Vol. 17 (4). P. 421–440.

ПРОБЛЕМА ЗАЇКАННЯ: ФІЗІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ (БЛИЖНІЙ СХІД, КИЇВСЬКА РУСЬ, V–XVII СТОЛІТТЯ)

THE PROBLEM OF STUTTERING: PHYSIOLOGY, PSYCHOLOGY, CAUSES OF THE ORIGIN (MIDDLE EAST, KYIVAN RUS, V–XVII CENTURIES)

У статті розглянуто різні підходи до діагностики лікування й корекції проблеми заїкання в давні часи. Зокрема, мова йде про Близькій і Середній Схід, Русь V–XVII ст. Згадуються праці Орибазія, Антили, А. Амідського, П. Егінського, лікарські підходи Авіценни, який здобув світову славу завдяки «Канону лікарської науки» – енциклопедичному звіту медичних знань стародавнього світу, що є підсумком поглядів і досвіду давньогрецьких, римських, індійських і середньозахідських лікарів. Він не обмежився переказом минулого, а підвів критичний підсумок розвитку медицини до XI ст. Більшість мислителів і лікарів того часу об'єднує те, що в тогочасних авторів з питань подолання заїкання зустрічаються, окрім фізіологічних підходів, також численні вказівки на необхідність використання різних полегшувальних і коригувальних механічних засобів і рухових вправ для покращення мовлення й звільнення від заїкання. Стародавні ж слов'яни часто розуміли мовленнєві порушення як хворобу чи недуг, послані на людину вищими або темними силами. Однак посилення потужності Київської Русі та розвиток культурних зв'язків з іншими державами (насамперед із Візантією, Арабськими халіфатами) сприяли накопиченню й удосконаленню знань з медицини, психології, культури, педагогіки. На Русі довгий час лишалися широко відомими лікарські порадики-травники, які були продуктами колективної творчості. Вони перекочували з країни в країну, перекладалися з однієї мови іншою, доповнювалися й змінювалися. Ці рукописні лікарські порадики відрізнялися дуже широким і строкатим змістом. Але вже в той час мислителі й лікарі звертали увагу не лише на фізіологію, а й убачали ефективність лікування заїкання, впливаючи на психологію індивіда та змінюючи її.

Ключові слова: історія заїкання, мовленнєві порушення, древня Русь, Візантія, Арабський халіфат.

The article considers different approaches to the diagnosis of treatment and correction of the problem of stuttering in ancient times. In particular, we are talking about the Middle East, Kyivan V–XVII centuries. Mention is made of the works of Oribasius, Antilles, A. Amidsky, P. Aeginsky, the medical approaches of Avicenna, who gained world fame thanks to the “Canon of Medical Science” – an encyclopedic report of medical knowledge of the ancient world, which is the result of Greek, Roman, Indian and Indian ancient. He did not limit himself to the translation of the past: he summed up the critical result of the development of medicine to the XI century. Most thinkers and physicians at the time agreed that the authors of stuttering at the time had, in addition to physiological approaches, numerous indications of the need to use various relieving and correcting mechanical means and motor exercises to improve speech and relieve stuttering. The ancient Slavs often understood speech disorders as a disease or illness sent to a person by higher or dark forces. However, the strengthening of the power of Kievan Rus and the development of cultural ties with other states (primarily with Byzantium, the Arab Caliphates) contributed to the accumulation and improvement of knowledge in medicine, psychology, culture, pedagogy. In Kievan Rus, herbal counselors, who were the products of collective creativity, remained widely known for a long time. They moved from country to country, translated from one language to another, supplemented and changed. These handwritten medical guides had a very broad and varied content. But even at that time, thinkers and doctors paid attention not only to the physiology, but also saw the effectiveness of treatment of stuttering, swimming and changing the psychology of the individual.

Key words: history of stuttering; speech disorders, Kyivan Rus, Byzantium, Arab caliphates.

УДК 376-056.264(477)(091)«08/15»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.13>

Козинець О.В.

к.пед.н., доцент кафедри логопедії та логопсихології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Постановка проблеми. Мовленнєві порушення значно ускладнюють процес формування особистості, адже мовлення – форма людського мислення, засіб спілкування людей. Незважаючи на те що історія вивчення заїкання довга, однозначної думки щодо тлумачення цього порушення навіть сьогодні немає, адже це складна проблема, яка враховує багато компонентів, тому й підхід до корекції заїкання змінювався неодноразово. Проте вчення про хвороби мовлення вже в ранню епоху розвивалося за двома напрямками: одні дослідники розглядали порушення мовлення (й заїкання зокрема) як хвороби зовнішні, що потребують

хірургічного лікування, інші бачили в них хвороби внутрішні, психологічні. Однак були й ті, які не акцентували увагу на подоланні мовленнєвих порушень ні шляхом медичних процедур, ні навіюванням чи молитвами, а говорили про правильну систему навчання та виховання й мікроклімат родини, у якій виховується особа із цим порушенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема заїкання інтенсивно вивчається й висвітлюється в літературі різними науковцями різних галузей науки. Розроблення методик роботи із заїкуватими на пострадянському просторі пов'язані з іменами І. Абелевої,

Л. Арутюнян, М. Асатіані, Л. Белякової, М. Буянова, М. Виноградової, Л. Волкової, Н. Власової, В. Гіляровського, О. Дьякової, В. Куршева, Х. Лагузена, Р. Левіної, С. Леонової, С. Ляпідевського, М. Неткачева, Є. Оганесян, І. Поварової, О. Рау, В. Селіверстова, Н. Чевельової, О. Шевцової, В. Шкловського, А. Ястребової та інших. Середвітчизняних науковців – Т. Вітер, Л. Журавльова, А. Казьміна, В. Кондратенко, С. Конопляста, С. Корнев, Р. Краєвський, З. Ленів, В. Ломоносов, Т. Морозова, М. Родственська, Р. Юрова, А. Щолокова та інші. Однак першим, хто детально описав характер самого заїкання, класифікував судоми при цьому порушенні, а також заговорив про комплексний підхід до його виправлення, був український учений, психіатр І. Сікорський [4].

Постановка завдання. У дослідженні ми намагалися здійснити цілісний історико-педагогічний аналіз теорії і практики корекції заїкання в певному історичному проміжку часу на прикладі Близького та Середнього Сходу V–XVII ст. й Русі, аби показати основні тенденції розвитку теорії й практики зазначеного порушення, окреслити закономірності в підходах до подолання цього порушення та важливість розуміння психології заїкуватих і вплив самого порушення на осіб із заїканням.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лікування душі й тіла на рівні з проблемою існування людини на Землі цікавили людство завжди. Народи Стародавнього Сходу, наприклад, залишили багато писемних пам'яток, які разом з археологічними матеріалами дають нам уявлення про знання, побут і світогляд жителів тієї епохи. У той період ті країни вважалися деспотичними. Влада деспота обґрунтована й побудована на релігії, а цар уважався втіленням Бога на Землі. Тому величезну роль відігравали жерці, у руках яких була тогочасна економіка, політика, педагогіка, психологія, медицина. І всі мовленнєві порушення нарівні з іншими хворобами, куди зараховували й заїкання, були у владі жерців. Але сьогодні мова піде про Близькій і Середній Схід (Візантію, Арабські халіфати, Середню Азію) та Русь у проміжку V–XIII століття.

Візантія. Зберегла стародавню культуру античного світу й передавала її іншим народам, сприяючи відродженню культури в Західній Європі. Зокрема, Візантія зберегла серед інших культурних досягнень давньогрецьку й римську медицину. Лікарі Візантії були добре знайомі з творами стародавніх лікарів Греції та Риму. Також у Візантії збереглися деякі елементи античної культури. У період Хрестових походів завдяки спілкуванню Сходу й Заходу частина культурних і медичних надбань стала відомою й Західній Європі. До речі, згодом ця культура й інші суспільні надбання проникли й у Древню Русь (у XV ст.) [1].

Подібно Орибазію енциклопедисти А. Амідський (527–565 рр.) і П. Егінський (625–690 рр.) були укладачами вагомих творів, у яких вони зібрали й систематизували багату спадщину античної медицини. У цих авторів зустрічаються деякі згадки про мовленнєві розлади. За відомостями, які зібрав І. Сікорський [3], Антил, А. Амідський, П. Егінський розглядали хвороби мовлення як хвороби язика та вуздечки й викладали різні хірургічні способи підрізування язика. Антил розрізняв три вуздечки язика: середню і дві бічних. Укорочення середньої, на його думку, впливає на вимову д, л, р, а вкорочення бічних – на звуки п, ф, к, х [1; 5].

А. Амідський хворобам мовлення присвятив цілий розділ, у якому в основних рисах повторив учення Галена. Автор пояснював хвороби мовлення через порушення (страждання) язика й досить детально виклав хірургічні способи лікування хвороб язика, а саме підрізання [5].

У плані терапії заїкання Орибазій [6] пропонував певний порядок дій для його подолання: 1) вимовляти напам'ять уривки епічного, потім ліричного характеру, притому починаючи з низького тону, поступово підвищуючи голос і знову понижуючи; 2) читання починаючи з уривків напам'ять; 3) між реченнями робити глибокий вдих. Вагомий акцент робив на психологію особи із заїканням.

Під терапією Орибазій мав на увазі низький голос, важкі комбінації звуків, вимову під такт, вправи для «розумового» мовлення (мається на увазі завчених текстів, які тренують пам'ять), поступовість дидактичних прийомів (спочатку під керівництвом наставника, потім у вигляді читання й, нарешті, у формі бесід), а в процес лікувальних умов включений був і сам лікар.

У тогочасних авторів з питань подолання заїкання зустрічаються також численні вказівки на необхідність використання полегшувальних і коригувальних різних ортопедичних і механічних засобів і рухових вправ для покращення мовлення та звільнення від заїкання [4; 6]. Ідея використання механічних пристроїв з лікувальною метою належала ще Демосфену. Згодом фахівці застосовували під час лікування заїкання різні механічні пристосування: язичну вилку (або ще її називають вилка Ітара), язичний натискувач і розпорку для губ; накладку на обидва ряди зубів; дерев'яну пластинку у формі дуги під язик; скобу з китового вуса на нижні зуби тощо. Ортопедичні пристосування, однак, не мали самостійного значення в лікуванні заїкання й рекомендувалися як додаткові засоби [3; 7].

Арабські халіфати. Періодом найбільшого розквіту культури й науки народів Сходу часів арабських халіфатів були IX–XI ст. Відомі

представники цього періоду – енциклопедисти М. Аль-Хорезмі, Ар-Разі, Авіценна (Ібн-Сина), Аль-Біруні. Свої висновки про лікування заїкання зробили й арабські медики. У наукових працях вони опиралися на вчення Галена про причини хвороб мовлення, але привнесли багато доповнень і практичних зауважень, які є складниками в роз'ясненні та подальшому розвитку цього питання й із психологічного боку [1].

Медицині Авіценна присвятив понад 20 праць. Світову славу здобув йому «Канон лікарської науки» (1020 р.) – енциклопедичний звіт медичних знань стародавнього світу, підсумок поглядів і досвіду давньогрецьких, римських, індійських і середньоазіатських лікарів [7]. Автор не обмежився переказом минулого: він підвів критичний підсумок розвитку медицини до XI ст. Його праця сприяла швидкому розквіту медицини. У XII ст. «Канон» був переведений з арабської мови латинською, розійшовся в численних арабських, єврейських і латинських копіях по всій Європі, а в європейських країнах передрукований близько 30 разів.

В Авіценні вперше зустрічаємо визначення заїкання як хвороби, яка характеризується тим, що «один склад багаторазово повторюється, перш ніж слово буде вимовлено повністю» [2, с. 353]. У «Каноні» Авіценна присвячує окремі розділи паралічу язика, спазмам, що викликають порушення мовлення, вкороченій вуздечці й говорить про мозкові центри ураження мовлення та голосу. Як спосіб лікування заїкання він пропонує використовувати жерстяні банки, які сильно цокотять, торкаючись одна одної, або звертати увагу на гудіння мух і так створюють шумове тло, яке позитивно впливає на лікування порушення. (Досить схожий принцип на Демосфенові камінці. І знову ж – вплив на психіку й психологію особи із заїканням).

Також автор, убачаючи залежність розладів мовлення від стану органів артикуляції, розвиває й доповнює теорію Аристотеля. Причину неправильної будови або функціонування органів артикуляції Авіценна вбачає в переповненні їх вологою (гуморальна точка зору) або спазму [5]. Він говорить, що надмірна величина язика буває від переповнення його кров'ю, а іноді від великої кількості слизу. Розслабити язик тоді важко, і це призводить до того, що він погано скорочується, а мовлення спотворюється. Це відбувається при гаркавості, недорікуватості й заїканні.

Цікавий також інший погляд Авіценни на виникнення й усунення заїкання. Він пише про те, що іноді розлади мовлення відбуваються з причини, яка ховається в м'язах гортані, коли здійснюється її напруження або розслаблення. Людині спочатку важко вимовити звуки, і для

цього людина посилено намагається привести в рух м'язи грудей і гортані, а ці м'язи не слідує зусиллям людини та не підкоряються їм. Якщо ж людина спочатку зробить вдих, а тоді тільки почне вимовляти слова, то язик її після цього розв'яжеться. Такій людині варто перед початком мовленнєвого акту завжди робити глибокий вдих і широко розправляти груди. Причому треба говорити не поспішаючи. Коли людина звикне до цього, їй буде легко говорити, і легкість вимови стане для неї звичною [4; 9].

Отже, Авіценна, твердо дотримуючись гуморальної точки зору, розглядає центральні й периферичні причини виникнення різних мовленнєвих розладів і, відповідно до цього, пропонує різні способи їх подолання, спрямовані на зменшення кількості рідини в мовленнєвому апараті. Аналізуючи праці вченого та його послідовників, можемо сказати, що така точка зору на мовленнєві розлади та й патологію заїкання відповідатиме поглядам лікарів Європи аж до XVIII століття.

Древня Русь (IX–XVI ст.). Наприкінці IX – на початку X століття на Русі відбувається перехід від язичництва до християнства. Із цим переходом пов'язаний розвиток християнської писемності, розвивається древньоруська та перекладна література. Часті напади на Русь монголо-татарського іґа, печенігів, половців, шведських феодалів та інших, а крім того, ще й повальні епідемії призводили до масштабного знищення й занепаду накопчених культурних, медичних, психолого-педагогічних і духовних цінностей. Тож складні та суворі умови життя наших предків послугували причиною тому, що літературні пам'ятки Русі до XVIII ст. майже не збереглися. І про уявлення давніх слов'ян про мовленнєві розлади та прийоми їх подолання можна судити лише за матеріалами вивчення й аналізу збережених літописів, словників, прислів'їв, приказок, повір'їв, травників [3; 5].

У давньоруській мові існувала низка назв-визначень, які характеризували порушення мовлення [5, с. 77]: «язикоболєзнїє – хвороби мовлення, комплекс різних мовленнєвих порушень; *косноглаголівий*, *косноязичєн* (недорікуватий) – той, який повільно говорить, наче через силу; *косний* – повільний («косноязычен аз есмь»); *мудьногласний*, *мудьноязичний* – те саме, що й недорікуватий; *гугнівий* – невиразний, важкий у мовленні, той, який говорить під носа; *гугніти* – значило шепотіти («и ясн будет язык гугнивых», «отверзшему уста гугнивому», «Купина бо показа мудьяноязычному и гугнивому Моисеови»); *фюфлівий* – значило шепелявий; *боблівий*, *травлівий*, *флекавий* – ішлося про порушення темпу й ритму мовлення («он же травлив, он же флекав, гугнив же паки другый, к сим же ин заяклив, боблив же есть другый

и фоллет и момлет паки ин»); *заякливий, медленноязычен* – значить заїкається («Заяжливо бо, рече, есьм и медленноязычен»); *неморочевий, немоватий* – неясне мовлення, дитяча тарабарщина («детское немование»).

Це далеко не весь перелік назв, які використовували наші древньоруські предки. Ми обрали лише ті, які більшою мірою дотичні до проблеми заїкання. Однак ще варто наголосити, що в ті часи терміни-визначення порушення мовлення створювалися або за описовою ознакою («язикоболєзньствие», «кочноглаголівий», «недорікуватий», «мудьногласний» тощо), або за співзвучністю з дефектом («заякливий», «гугнявий», «німий») [6].

Отже, можна сказати, що в стародавніх слов'ян загальноприйнятого й чіткого розмежування різних порушень мовлення не було. Між тим помітно те, що стародавні слов'яни все ж розрізняли порушення мовлення й слуху (німі й глухі), недоліки звуковимови (недорікуватість, травливий, фолливий), недоліки голосу (гугнявий), недоліки темпу і плавності мови (заякливий), недоліки фразового мовлення (німота, гугнявість) і розуміли, що психологія цих людей теж відрізняється.

Описовий і звуконаслідувальний принципи створення термінів-визначень збереглися в народі й у пізніший час. З'явилися такі слова-терміни [3], як «алалика», «лаліка», «барма», «ерготанье», «картавість» (для позначення недоліків вимови сонорів р, л.); «музюкать», «пришептувати», «шепеляння», «свіблость», «сюсюканья» (для позначення недоліків шиплячих і свистячих звуків); «вовча паша», «заяча губа», «ізгага» (для позначення незрощення, ринолалії); «безгласіє», «беззвуччіє», «бубоніти», «гугнявий», «гундосить», «гнусливий», «нюгандать», «сіпота», «сап», «хрипота» (для позначення недоліків голосу, носового відтінку вимови). Загалом невиразне, нерозбірливе, змазане та неясне мовлення позначалося низкою визначень: «німий алабор», «барабошить», «без'язичья», «беканья», «блебетать», «бурмотіти», «буркать», «варнякати», «качки», «кубьякать» тощо.

Під час вивчення ставлення древніх слов'ян до проявів мовленнєвих порушень важливо також згадати про прислів'я та прикази древньоруського народу, керуючись тою думкою, що прислів'я та приказки були і є одним із найдавніших видів народної творчості.

У той час про артикуляцію говорили так [5–8]: «У нього губа, як халява у чобота». «Говори доладно, коли язик підвішений ладно». «Великий язик у корови, та говорити не допомагає». «Сказав би і віл, але язик, як кіл». «Проужуй слово – тоді вимовиш». Про темп і плавність мови (квапливість, сповільненість, запинки та заїкання): «Говорити – не працювати, поспішати не треба». «Каже, рівно як

в стінку горох сипле». «Каже, як спить». «Каже, наче три дні хліба не їв». «Від його слівця не дочекаєшся кінця». «Каже – що родить». «Слово за словом в перебії іде». «Що не слово – то гиря». «Краще ногою спіткнутися, ніж язиком». «Стій – не хитайся, ходи – не спотикайся, говори – не затинайся». «Поквапиш заїку – нічого не зрозумієш».

Отже, у прислів'ях і приказках давньоруського народу не відображена та широта термінів-визначень, які характеризують порушення мовлення, про які сказано вище і які зустрічалися в словниках того часу. Можливо, одна з причин – у тому, що стародавні слов'яни також зараховували мовленнєві порушення до хвороб, які вражають людину. А, як відомо, сміятися над хворою людиною вважалося справою грішною чи блюзнірською [3; 8].

На те, що стародавні слов'яни розуміли мовленнєві порушення як хворобу чи недуг, послані на людину вищими або темними силами, указують й інші джерела. Наприклад, у другому заговорі Ісуса Христа є своєрідний діалог, який відбувся між Ісусом і Недугою [9]. Ісус запитує: «Куди йдеш, Недуг?» А той відповідає: «Іду, Пане, на людину, хворість і хвороби їй несуть...». І далі перераховує їх: «... переломити щелепи, поранити зуби, оглушити вуха, засліпити очі, гугнявість наслати, викривити уста, розслабити язик, наслати спотикання язикові» тощо.

У «Домострої» (XVI ст.) у главі 8 «Како врачеватися христианам отъ болезней и отъ всякихъ скорбей...» у ряді перерахованих хвороб, що за гріхи людські Бог посилає на людей для залякування й покарання, фігурують глухота, німота, недорікуватість, заїкання, гній, сухоти, зубний біль, грижа, тощо [7]. Убачаючи в хворобах і недугах прояв якихось вищих або темних сил, стародавні слов'яни лікування цих недуг також пов'язували з різними заобонами, обрядовими ритуалами, заклинаннями, знахарством, із прийомами народної медицини. Звідти дійшли й до нашого часу такі вирази: «вселився злий дух», «щоб не наврочили», «від порчі», «накликати біду», «кара Божа» тощо. Проти злих духів порчі, наговорів використовувалися «чарівні слова», обкурювання, амулети, талісмани, «відписування письменами». Для цього застосовувалися підвіски на клаптику папірця з абракадабрю, обмірювання ниткою, зав'язування нитки на пальці для лікування [3; 9]. Заїкання лікувалося теж такими методами.

Великі надії покладалися на так звані лікувальні молитви. У цих молитвах також можна знайти згадки й про мовленнєві порушення. Наприклад, у «Молитві Іоанна Златоуста від всіляких недугів» говорить буквально так: «Господи, зніми недугу і всяку хворобу в цієї людини, раба твого (ім'я) з голови і волосся,

з вуст, зубів, носа, язика та під'язиччя, гортані та голосу...» [7].

Однак посилення державної потужності Київської Русі після повалення монголо-татарського ярма та розвиток культурних зв'язків з іншими державами (насамперед із Візантією, Арабськими халіфатами) сприяли накопиченню й удосконаленню знань як із медицини, так і з психології, культури, педагогіки [1]. Усе це вплинуло на привнесення нових поглядів на лікування порушень мовлення.

У травниках, лікарських порадниках, які в більшості були компіляціями перекладних творів Гіппократа, Аристотеля, Галена, Авіценни, відображено погляди цих лікарів і на розлади мовлення та засоби їх подолання. На думку М. Лахтіна [5], більшість лікарських порадників-травників були продуктами колективної творчості. Вони перекочували з країни в країну, перекладалися з однієї мови іншою, доповнювалися й змінювалися. Ці рукописні лікарські порадники відрізнялися дуже широким і строкатим змістом. Вони не обмежувалися переліком тілесних хвороб з описом ліків від них, а стосувалися майже всіх випадків людського життя.

У різних схожих посібниках були численні вказівки на те, як варто лікувати розлади слуху, голосу, німоту, заїкання. Наприклад, при заїканні рекомендувалося вживати персики й шавлію. Крім того, якщо заїкання виникло від переляку, рекомендувалося налякати людину вдрупе штучно і при тому так, щоб переляк на цей раз уже супроводжувався радістю [5]. Крім переляку, доцільно привчити хворого до протяжної співучої вимови або змушувати його повторювати різного роду тарабарщину. Якщо ж хвороба виникла через приростання язика, то його треба було трохи підрізати [4].

Був й інший погляд [6] на лікування заїкання: він полягав у штучному управлінні волею хворого під час вимовляння слів, тобто хворий завжди повинен намагатися вимовляти слова повільно й окремо. Якщо ж цим способом мета не досягалася, тоді використовувалися різні механічні засоби, які перешкоджали зайвим швидким рухам язика.

Оцінюючи загалом практичну значимість рекомендацій лікарських порадників, травників, М. Лахтін зазначав, що «поряд із небагатьма дійсно корисними відомостями в них багато забобонних пережитків і слідів грубого невігластва» [6, с. 49]. Наведені вище приклади чудово ілюструють цю думку. Ми також погоджуємося з автором.

Однак варто розповісти й про інші форми організації допомоги людям із мовленнєвими порушеннями в часи Русі.

Під час вивчення літературних джерел про життя слов'ян до XVIII ст. не вдалося знайти прямих указівок на суспільне становище дітей

із порушеннями мовлення й про можливі форми організації допомоги для них. Однак за деякими джерелами (А. Басова, Віт. Бондаря, А. Доброва, О. Дьячкова, Х. Замського, М. Ярмаченко) можна припустити, що діти з тяжкими порушеннями мовлення належали до «убогих» (тобто таких, які позбавлені покровительства Бога), як «і сліпі, глухі, розумово- та фізично неповноцінні діти, і зневажалися передусім монастирями й церквою», зазначає В. Селіверстов [6, с. 134].

Однак з X ст. на Русі за церквою офіційно було закріплено функцію громадського піклування про знедолених. Десята частина прибутків відраховувалася скарбницею духовенству для організації притулків і богоділень («убожниць»).

У літературі [2; 7; 11] є відомості з літописів про організацію при деяких монастирях таких притулків. Зокрема, при Києво-Печерському (тоді ще) монастирі в XI ст. був великий будинок для убогих і сиріт. Особи з порушеннями мовлення, у тому числі й заїкуваті, теж підлягали під цю категорію населення. Пізніше, у XVI–XVIII ст., подібні будинки були відкриті в Новгороді, Пскові, Москві, Ростові, Смоленську та інших містах [6].

Але необхідно відзначити й не дуже приємні факти в історії. Незважаючи на те що для слов'янських держав більше, ніж будь-яких інших держав світу, характерно було загалом гуманне ставлення до «убогих», водночас ці самі «убогі» (а в їх числі й особи з порушенням слуху, зору, мовлення, інтелекту) піддавалися звичайній експлуатації, становлячи для монастирів дармову робочу силу [7].

Із цього приводу А. Басова зазначає: «Таке собі «милосердя» монастирів мало також деякий суто матеріал зміст. Убогі діти, з одного боку, викликали глибоку жалість населення і сприяли додатковому припливу жертвувань. З іншого – за стінами монастирів у години відсутності відвідувачів убогі діти піддавалися звичайнісінькій експлуатації й важко працювали, заробляючи собі поїсти» [6, с. 34].

Висновки з проведеного дослідження. Тож, підводячи підсумки щодо проблеми заїкання на Русі, Ближньому й Середньому Сході V–XIII ст., можемо говорити, що, незважаючи на вміння розрізняти різні мовленнєві порушення, стародавні слов'яни не мали загальноприйнятних і чітких термінів-визначень цих розладів. Терміни-визначення створювалися в народі за принципом опису порушення або за співзвучністю з ним. Самі ж розлади мовлення прирівнювалися до хвороб і недуг, посланих на людину вищими силами або злим духом чи злими людьми. Тому подолання й лікування порушень (тут ми говоримо й про заїкання) було пов'язане із забобонами, обрядовими ритуалами, заклинаннями, знахарством. Не полегшувало долю логопатів і перебування

в богодільнях при церквах і монастирях. Ні логопедичної, ні психологічної допомоги вони там не отримували, а просто нещадно фізично експлуатувалися як безкоштовна робоча сила.

Перша слов'янська медична література (лікувальники, травники), що відображала накопичений у народі багатотисячолітній досвід спостережень за різною дією сил природи на організм людини й увібрала досвід лікарів Стародавнього Сходу, також мала сліди «забобонних пережитків і грубого невігластва», але саме в них зустрічаються перші спроби диференційовано підійти до лікування різних розладів мовлення та слуху й деякі дійсно корисні поради щодо цього.

Суспільне становище на Русі дітей із тяжкими порушеннями мовлення визначалося ставленням до них як до «убогих», допомога їм обмежувалася рамками благочинності з боку духовенства й окремих приватних осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булгаков. В. Древнеегипетская медицина. Харьков : Научная мысль, 1926. 17 с.
2. Глебовский В. Древние педагогические писатели в биографиях и образцах. Санкт-Петербург, 1903. С. 96–112.
3. Козинець О. Перші згадки про заїкання та шляхи його подолання на Русі (IX–XVI ст.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»* : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. № 24. С. 129–133.
4. Корнев С. Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині І. О. Сікорського : дис. ... канд. пед. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2009. 217 с.
5. Селиверстов В. Первые сведения о речевых расстройствах и приемах их преодоления (медицинские истоки). *История логопедии: медико-педагогические основы* : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Академический проект, 2004. С. 67–84.
6. Селиверстов В. Заикание у детей. *Психокоррекционные и дидактические основы логопедического воздействия* : учебное пособие для студ. высш. и средн. пед. учеб. заведений. 4-е изд., доп. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 460 с.
7. Селиверстов В. История логопедии. *Медико-педагогические основы* : учебное пособие для вузов. Москва : Академический проект, 2003. 384 с.
8. Сикорский И. О заикании. *Хрестоматия по логопедии (извлечения и тексты)* : учебное пособие для студентов высших и средних учебных заведений : в 2 т. / под ред. Л. Волковой и В. Селиверстова. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. Т. 1. 144 с.
9. Сикорский И. Заикание. Москва : Астрель, 2008. 191 с.
10. Хрестоматия по логопедии : учебное пособие для студентов высших и средних специальных педагогических учебных заведений : в 2 т. / под ред. Л. Волковой и В. Селиверстова. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. Т. 1. 656 с.
11. Якунин В. О принципах и тенденциях изложения истории психологии. *Психологический журнал*. 1982. № 2. С. 18–26.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ РОЗВИТКУ МОВИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF UNDERSTANDING THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE IN THE DOMESTIC PHILOSOPHICAL-PSYCHOLOGICAL TRADITION OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

У статті вперше науковій спільноті пропонуються результати дослідження з проблеми розвитку мови, розуміння цього складного процесу та його взаємопов'язаність із психічним розвитком людини в київській філософсько-психологічній традиції кінця ХІХ – початку ХХ століття. Проаналізовано погляди на проблему розвитку мови представників київської школи філософської психології кінця ХІХ – початку ХХ століття. З'ясовано, що в розвитку мови розрізняють три сторони: психофізіологічну, психологічну й логічну. Саме розвиток мови пов'язаний із тим, що вона має значення, тобто слугує засобом вираження внутрішнього світу – почуттів, бажань, думок. Спочатку мова включається в емоційну сферу психіки, виражає почуття й бажання; потім поступово мова починає включатись і в інтелектуальну сферу, що стає згодом головним завданням мови. У цій своїй функції – у вираженні думок мова стає знаряддям мислення й обов'язково підпорядковується логічним законам. Те, що називається граматичною стороною мови, вважає В.В. Зеньковський, частково і є носієм логічної сторони мови, хоча в повноті своїй граматична сторона мови слугує виразом не лише логічних, але й психологічних моментів мови. Граматична будова в розвитку мови дитини має визначені ступені розвитку й охоплює чотири періоди. У перший період (від 1 року до 1 року 6 місяців) слово визнається звуковим комплексом, який пов'язаний із визначеним лексичним змістом, але позбавлений будь-якої граматичної форми. Другий період у граматичному розвитку мови (від 1,6 до 2 років) характеризується переходом до нової синтаксичної форми мови й установам певного значення слів. У віці близько 2 років дитина вступає в третій період граматичного розвитку мови: слова, що були незмінними до цього часу, починають змінюватися, набувають флексій. Етимологічний прогрес іде, таким чином, за синтаксичним. Від багатослівного речення, характерного для другого періоду психічного розвитку, дитина переходить до створення речення. Поява перших спроб створювати «підлеглі» речення є вже четвертим, останнім періодом граматичного розвитку (від 2,6 року й далі). Мова стає все більш гнучким знаряддям мислення, сприяє кращому висловлюванню того, про що думає дитина. Однак у граматичному розвитку відіграють роль також інші фактори. Дитина наслідує дорослих, переробляє по-своєму інформацію, яку чує, і цей процес є надзвичайно цікавим, бо в ньому проявляється справжня творчість дитини.

Ключові слова: психічний розвиток, розвиток мови, позначення, психофізіологічна, психологічна й логічна сторони мови.

The article for the first time offers the scientific community the results of research on the problem of language development, understanding of this complex process and its relationship with mental development in the Kiev philosophical and psychological tradition of the late nineteenth – early twentieth century. The views of the representatives of the Kyiv school of philosophical psychology of the end of the XIX – the beginning of the beginning are analyzed. XX century on the problem of language development. It was found that there are three aspects in the development of language – psychophysiological, psychological and logical. It is the development of language that is connected with the fact that it matters, that is, it serves as a means of expressing the inner world – feelings, desires, thoughts. Initially, language is included in the emotional sphere of the psyche, expresses feelings and desires; then gradually language begins to be included in the intellectual sphere, which later becomes the main task of language. In this function, in the expression of thoughts, language becomes an instrument of thought and necessarily obeys the laws of logic. What is called the grammatical side of language, according to V.V. Zenkovsky, is partly the bearer of the logical side of language, although in its entirety the grammatical side of language serves as an expression of not only logical but also psychological aspects of language. The grammatical structure in the development of a child's language has certain stages of development and includes four periods. The first period (from 1 year to 1 year and 6 months) – the word is recognized as a sound complex, which is associated with a certain lexical meaning, but devoid of any grammatical form. The second period in the grammatical development of language (from 1.6 to 2 years) is characterized by the transition to a new syntactic form of language and the establishment of a certain meaning of words. About 2 years the child enters the third period of grammatical development of language: words that have been unchanged so far, begin to change, acquire inflections. Etymological progress thus follows syntactic. From a wordy sentence, typical of the second period of mental development, the child moves on to creating a sentence. The appearance of the first attempts to create "subordinate" sentences is the fourth – the last period of grammatical development (from 2.6 years onwards). Language is becoming an increasingly flexible tool of thinking, contributes to a better expression of what the child thinks. However, other factors also play a role in grammatical development. The child imitates adults, processes in his own way the information he hears, and this process is extremely interesting, because it manifests the true creativity of the child.

Key words: mental development, language development, notation, psychophysiological, psychological and logical aspects of language.

УДК 159.922:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.14>

Мельник О.А.

к.психол.н., старший науковий співробітник,
докторант факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Сучасна українська історико-психологічна наука прагне вкорінення в традиції. Усвідомлюючи значущість і відповідальність своїх завдань, шукаючи шляхи подолання стереотипів радянської доби, намагаючись визначити теоретичні засади й методологічний інструментарій, спроможний забезпечити максимальну ефективність наукових досліджень у галузі історії психології, вона з необхідністю звертається до вивчення досвіду, набутого вітчизняною історико-психологічною наукою в процесі її становлення, що відбувалося наприкінці XIX – на початку XX століття. Проведене дослідження зі з'ясування теоретико-методологічних основ розуміння розвитку мови в київській школі філософської психології кінця XIX – початку XX століття переконливо доводить високий науковий рівень розроблення цієї проблематики й подальшу наслідувальність науковцями теоретико-методологічних засад упродовж XX і навіть XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Питання щодо психічного розвитку й мови не залишалося поза увагою представників філософської психології кінця XIX – початку XX століття [4]. Крик, з яким дитина входить у життя, має рефлексорний характер, проте він уже має соціальний відгук і слугує фактично засобом для вираження того, що переживає дитинка. Рефлексорно голосовий рух набуває виразного значення не завдяки внутрішнім його властивостям, а через соціально-психічні умови, у яких він лунає. Постійний соціальний резонанс, постійні відповіді соціального середовища на голосові рухи дитини дуже рано ведуть до того, що вона помічає виразну функцію крику, і тут, вважають представники філософської психології, лежить найголовніша психічна причина того, що рефлексорний голосовий рух є вихідним пунктом складного й плідного процесу розвитку мови. Дуже рано крик сам по собі стає виразним, тобто виникає не лише як рефлексорний, але і як виразний, внутрішньо обумовлений голосовий рух. Хоча крик як рефлексорний рух має місце протягом усього життя людини, але він перестає бути тільки рефлексорним дуже рано. З фонетичної точки зору крик є спочатку монотонним й одноманітним, але в ньому дуже рано може бути відзначене нюансування, що дає можливість матері або людині, яка доглядає за дитиною, безпомилково визначати, що саме виражає цей крик. Дитина немовби інстинктивно вчиться «грати на своєму інструменті» – голосі; чим далі зростає дитина, тим різноманітнішими, диференційованими стають відтінки її крику.

Дуже цікавий із філософсько-психологічної точки зору розгляд плачу дитинки. Дитинка дуже рано підмічає, що її плач має вплив на

оточення. Через це її плач (так само, як і крик) перестає бути пасивно виразним (тобто незалежним від свідомості дитини), але набуває активно виразного характеру. Дитинка усвідомлює виразну силу крику й плачу та прагне використовувати її. В.В. Зеньковський вважає: «Якщо залишити дитину одну в кімнаті, дитя буде плакати, поки не прийде хтось до кімнати; дуже скоро на крик і плач дитини впливає й таке її спостереження, що сильний крик швидше приводить до бажаних результатів, ніж слабкий» [3, с. 121]. В.В. Зеньковський не погоджується з думкою В. Штерна, що вже на п'ятому тижні життя дитини можна помітити в крику окремі звуки, і вважає, що саме в плачі дитини виступає тембр, хоча на початку й у нечіткій формі, та до відомої міри плач може бути наближений до почерку – за його індивідуальною виразністю [4].

Дитинка не лише сама кричить і плаче – вона весь час чує навколо себе звуки, і наявність цієї звукової атмосфери є могутнім чинником у розвитку голосових рухів у неї. Дитинка застає навколо себе форми мови, що встановилися, навчається їх розуміти раніше, ніж сама навчиться володіти ними. Голосові рухи, що виникають у неї (крик і плач), регулюються звуками, які дитинка чує навколо себе. Цей зв'язок голосових рухів і слухових сприймань надані дитині у вигляді успадкованої схильності, а досвід лише спонукає її до дії.

У розвитку мови В.В. Зеньковський розрізняє три сторони: *психофізіологічну, психологічну та логічну*. Для представника філософської психології мова є перш за все системою звуків, вироблених голосовим апаратом людини; це виробництво звуку, його артикуляція є фізіологічним, точніше кажучи, психофізіологічним процесом, який можна вивчати окремо. Однак мова з психофізіологічної сторони не розвивається окремо від того, для чого вона існує. Саме *розвиток мови* пов'язаний із тим, що вона має *значення*, тобто слугує засобом вираження внутрішнього світу – почуттів, бажань, думок. Спочатку мова включається в *емоційну сферу психіки*, виражає почуття й бажання; потім поступово мова починає включатися в інтелектуальну сферу, що й стає згодом головним завданням мови. У цій своїй функції, у вираженні думок, *мова стає знаряддям мислення* й обов'язково підпорядковується логічним законам, тобто в розвитку мови можна з відомим правом говорити про логічну сторону цього розвитку. Те, що називається граматичною стороною мови, вважає В.В. Зеньковський, частково і є носієм логічної сторони мови, хоча в повноті своїй граматична сторона мови слугує виразом не лише логічних, але й психологічних моментів мови [1].

В.В. Зеньковський наголошує, що «чиста» думка як така підпорядкована логічним зако-

нам і лише їм, але вона вільна від будь-якого психічного свого вираження, може бути констатована лише як один з *перехідних моментів у розвитку мислення людини*. Самостійне буття «чистої» думки, абсолютно вільне як у собі, так і у своїх зв'язках з іншою роботою думки від психічного вираження, для людини є нездійсненим. «Чиста» думка здійснена для людини лише «як момент, що включений у психічну тканину», вважає вчений [3, с. 122]. Звідси стає зрозумілим, що дія думки як такої, тобто в її чисто логічній стороні, уможливується завдяки тому, що між логічними та психофізіологічними процесами відбуваються ще й психічні. Ці психічні процеси уможливають взаємний вплив мислення й мови тому, що в разі, якщо мислення є одночасно логічним і психологічним процесом, то мова є психофізіологічним процесом. Виходить, що як жоден звук, який виголошує людина, унеможливується поза зв'язком із психічним світом, так і думка людини, що у своїй істоті позапсихічна, як акт чистого розуміння, реалізується в людині в системі психічних процесів, включена у психічне. Через таке психічне середовище логічні й психофізіологічні процеси можуть впливати один на одного. Таким чином, кажучи про наявність трьох сторін у мові, В.В. Зеньковський має на увазі не дійсно окреме існування їх, а лише розрізняє ці сторони, але не відокремлює їх одну від одної. Фактично мова розвивається як єдиний, хоча і складний процес; реальність мови являє людині органічну єдність цих сторін так, що роз'єднувати їх можливо тільки з метою аналізу.

Вивчаючи психофізіологічну сторону мови, В.В. Зеньковський розрізняє в її розвитку *три фази*: 1) крик; 2) *белькотіння*; 3) *власне мову*. Перша фаза розвитку мови поєднує крик, плач і перші спроби артикуляції. На першій стадії розрізняються два ступені: *перший* ступінь (перші 6 тижнів) – *неартикульований крик*; *другий* ступінь (до кінця першої половини року) – *артикульований крик*. Це не підлягає сумніву в тому сенсі, що початки артикуляції можуть бути помічені вже в крику. У процесі розвитку артикуляції відома роль повинна бути відведена плачу, який музично багатший від крику. Водночас диханню у виголошенні звуку належить вагоме значення. Крик і плач допомагає в розвитку голосу. Тому в цьому сенсі, вважає професор, було б помилкою вважати, що на стадії крику дитина видає звуки виключно з метою висловлення своїх почуттів або в силу рефлекторного механізму. Уже на цій стадії відбувається *самонаслідування* – цей зачаток гри. Дитина кричить або плаче, вважає В.В. Зеньковський, іноді наче для тренування голосу, вона просто повторює одні й ті самі рухи. Непомітно за цими рухами здійснюється дуже важливий процес розвитку голосового

апарату. На думку В. Преєра, вже на п'ятому тижні життя дитинки можна говорити про її голос [5].

Фаза *белькотіння* триває приблизно від 3-го місяця до 9–12-го, а іноді й довше; вона охоплює всі ті форми виголошення звуків, які передують появі справжніх слів, і в цьому сенсі стадія *белькотіння* об'єднує цілий ряд різноманітних процесів. Пищання та рух губами, початки співу й повторення одних і тих самих складів, справжня артикуляція та спроби нових звукосполучень – усе це об'єднує в собі поняття «*белькотіння*». З одного боку, тут має місце явище самонаслідування та справжня гра звуками; з іншого боку, наявні спроби артикуляції, що зовсім не пов'язані з настановою на гру. На думку В.В. Зеньковського, було б неправильно бачити в *белькотінні* лише гру: гра є лише однією з сил, що тут діють [2].

Хоча на стадії *белькотіння* присутні крик і плач, але поступово вся голосова еволюція немов зосереджується на *белькотінні*. В.В. Зеньковський пов'язує це з тим фонетичним різноманіттям, яке віднаходиться в *белькотінні*: як запевняють ряд спостерігачів, на фазі *белькотіння* дитя опановує багатьма звуками мови [3]. Від наступної стадії *белькотіння* відрізняється тим, що звукосполучення ще позбавлені значення, однак у цей період удитини є «слова», тобто з відомими звукосполученнями з'єднуються ті чи інші значення. Правда, це не «справжні» слова в тому сенсі, що вони не мають певного звукового контуру, але в *белькотінні* більше значення надається музичній стороні мови, ніж артикуляції звуків, остання визнається побічним результатом основного процесу. Основний процес на цій стадії зосереджується *на розвитку голосу взагалі*; дитина спочатку навчається співати, ніж говорити. На стадії *белькотіння* діти всіх народів і країн є надзвичайно схожими. З початком утворення слів настають розбіжності, завдяки впливу мовної атмосфери, у якій розвивається дитина. Стадія *белькотіння* характеризується як монолог, бо дитина «говорить», але ще не розмовляє.

Як друга стадія починається за незавершеної першої і деякий час відбувається з нею поруч, так і у третю стадію розвитку мова дитини входить ще за розквіту другої. Новим є перш за все наслідування тих звуків, які дитина чує навколо себе; це наслідування стає поступово все більш могутнім і впливовим фактором у розвитку мови. В. Штерн знайшов початок такого наслідування вже наприкінці першої половини першого року життя, хоча висловлюються думки, де називається кінець третього та четвертого місяців. Особливе значення цього моменту в *розвитку мови* полягає в тому, що *дитина відтворює ті звуки, які вона чує навколо себе*. Так відбувається збли-

ження в розвитку мови між дитиною та мовним середовищем, у якому вона живе; у музичний розвиток голосу цей фактор вносить відомий підбір, висуваючи переважно певні звукосполучення [6].

Провісником третьої фази в розвитку мови є ще один дуже важливий процес, саме розуміння мови, яка звучить навколо дитини. Дитина вживається поступово в мовне середовище, що її оточує, привчається до того, що слова мають певний звуковий контур і врешті решт звикає до того, що ці звукові комплекси щось означають. Якщо в белькотінні дитина поступово опановує особливість голосу й навчається артикулювати, якщо в наслідуванні звуків, які дитина чує навколо себе, вона звикає до певних звукосполучень й опановує спадково дану координацію слухових й артикуляційних відчуттів, то, привчаючись розуміти чужу мову, дитина оволодіває тим, що опредмечує й формує весь процес мовлення – опановує «душу» мови та її живий зв'язок із «тілом» мови – звуками. «Мова підготовлена вже як система звуків, задля розуміння мови оточуючих дитина підходить до усвідомлення та засвоєння рушійного початку мови, її здатності бути вираженням і провідником «смислів», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 126]. Але лише коли три зазначених фази, що розвивалися спочатку окремо одна від одної, утворюють деяку єдність, тоді й відбувається оволодіння дитиною мовою у власному розумінні слова.

Третя фаза, фаза членороздільної мови, починається між 9-м і 18-м місяцями. Зазвичай, вважає В.В. Зеньковський, близько року дитина вже вступає в цю фазу, але можливі випадки, коли перехід на цю фазу членороздільної мови затримується. Професор наголошує на визнанні індивідуальних особливостей у процесі розвитку мови. Перехід на третю стадію в дитини знаменує поява слів із певним звуковим контуром, із певним значенням. У цих словах проявляється рівень артикуляції, який був досягнутий у попередньому періоді. На думку професора, можна встановити відому закономірність у появі окремих звуків: спочатку дитина, крім голосних, володіє невеликим запасом приголосних звуків, але поступово, завдяки безсумнівному впливу навколишнього середовища, дитина вивчає все більшу кількість приголосних звуків. Цей процес триває зазвичай до 4 років, і протягом цього часу мова дитини виявляє так звані природні дефекти мови. Головні дефекти мови називаються гаркавленнями, що полягає в неправильній вимові як окремих звуків, так і цілих складів. Дитина прагне на місце важких звуків підставити близькі, але такі, що їй легко піддаються, так би мовити, вона йде тут по лінії найменшого опору.

У нормі дитина до 4 років (іноді трохи пізніше) вимовляє всі звуки своєї рідної мови. Однак, зазначає В.В. Зеньковський, та стадія в культурі голосу, на якій зупиняється процес розвитку мови, охоплює тільки вміння чітко та правильно вимовляти звуки рідної мови, але не більше. Тим часом чиста дикція, вміння володіти всім багатством тональностей, властивих голосу, є завданням виховання. Чистота дикції й особливість голосу не задаються генетично. «Відомо, що дуже багато людей не говорять «своїм» голосом, тобто не володіють тим регістром, який був би найбільш легким для них. Деякі з нас випадково вміють користуватися всією повнотою, всім багатством своїх голосових можливостей, але як багато людей, які не знають свого голосу, не володіють ним!» – вчений [3, с. 127]. Головною ж характеристикою психологічної сторони мови не лише в дорослого, але й у дитини, переконаний професор, визнається *зв'язаність мови*.

На думку В.В. Зеньковського, будь-яке слово має подвійну природу: перш за все воно має своє «тіло», котре складається зі звуків, і свою «душу», тобто той сенс, який наповнює ці звуки, є тим значенням, що їх виражає. У мові звуки ніколи не існують окремо від сенсу, назва завжди щось означає.

Звуковий комплекс («тіло» слова) має певну та закінчену форму, має свій «контур». Тому в стадії белькотіння й не буває справжніх слів, адже звукові комплекси вже з певним лексичним змістом не мають ще певної форми. Звуковий комплекс є носієм певного значення, бо саме це й робить його словом. Як це можливо та як це здійснюється? Відповісти на це запитання можна, вважає В.В. Зеньковський, завдяки аналізу психічної сторони мови.

Коли людина чує іноземну мову, стверджує професор, вона чує звуки, потік звуків, у якому пізнає окремі слова. Цей процес виділення зі звукового потоку окремих слів дається їй легко, проходить непомітно, але цілком зрозуміло, що процес впізнавання знайомих слів у звуковому потоці можливий лише тому, що в пам'яті збереглися *слухові образи слів*. «Якщо хтось скаже нечітко знайоме нам слово, ми не впізнаємо його, і воно не буде для нас мати ніякого сенсу; це показує, що весь процес розуміння іноземної мови спирається на впізнавання слів перш за все в їхній звуковій стороні. Коли людина вимовляє щойно почуте або будь-яке інше слово, то вона як би знає наперед, що саме хоче сказати, – це видно на тих випадках, коли людина обмовляється й проговорює не те слово, яке збиралась. Те, що регулює процес вимовляння слова, є, безсумнівно, деяким образом слова, тобто його психічним обличчям, що пов'язане з його вимовлянням; можна було б назвати цей образ слова артикуляційним образом.

Не можна розуміти процес говоріння так, що механізм артикуляції діє сам собою, тому що ми говоримо те, що хочемо сказати, висловлюємо свої думки за допомогою слів», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 128]. Образи слів виступають регуляторами в процесі висловлювання думок, зокрема уможливають цей процес. *Думки людини втілюються насамперед у психіці в певні мовні образи.* І тільки завдяки цьому психіка може регулювати процес мовлення, зовнішнє вимовляння слів. Процес висловлювання думок для людини уявляється настільки природним, що необхідно докласти певних зусиль, щоб спостерігати в собі цей перехід думки в слово: «адже якщо ми зовнішньо не виражаємо в словах наших думок, то ми їх виражаємо так званім внутрішнім мовленням» [3, с. 129]. Проте професор зауважує, що внутрішнє мовлення також регулюється образами слів, оскільки бувають випадки, коли в процесі внутрішнього мовлення людина вживає не те слово, яке було потрібне.

У дітей, так само як і в дорослих, слухові й артикуляційні образи слів поєднані з образом предмета, що здебільшого позначається з зоровим його образом. Але в дорослої людини сюди приєднується ще й зоровий образ написаного (надрукованого) слова та графічний образ, який регулює написання слова. Усі ці образи пов'язані один з одним так, що між ними утворюється повна психічна еквівалентність: людина без зусиль записує те, що чує, говорить про те, що бачить.

Дитина спочатку володіє лише слуховим образом слова – вона чує навколо себе слова, звикає до їхнього звукового контуру, впізнає їх і навчається надавати їм певного значення. В.В. Зеньковський цілком погоджується з думкою В. Штерна, що обсяг слів, які дитина розуміє, значно більший від обсягу слів, які вона сама може вимовити; ця «відсталість» власного говоріння в ставленні до розуміння слів, на думку В. Штерна, триває дуже довго – до зрілого віку [482].

Згідно з В.В. Зеньковським, доки дитина не пов'язує з певним звуковим комплексом значення, доти вона не знає цього слова, маючи лише слуховий образ. Професор запитує себе: яким же чином доходить дитя до того, щоб зрозуміти символічне значення звукових комплексів? Чи пов'язаний цей процес із простою асоціацією звукових комплексів з образами тих чи інших предметів або ж в основі його лежить щось інше? І надає таке пояснення: «Коли ми говоримо, що будь-яке слово щось означає, то в нас неодмінно з'являється уявлення про те, що позначається (предмет позначення), і те, чим цей предмет позначається (матеріал позначення). Якщо ми чуємо незнайоме слово, наприклад грецьке слово *δενδρον*, – воно для нас нічого не означає

та є простим набором звуків. Випадково в нашій свідомості може знаходитися поряд із цим (*a*) слуховим образом *δενδρον* (*b*) зоровий образ дерева; але просте існування поруч цих двох образів *a* та *b* зовсім їх не зближує. Необхідний особливий акт, за допомогою якого ми могли б усвідомити, що *a* «означає» *b*. Цей позначаючий (сигніфікативний) акт уперше об'єднує матеріал позначення та його предмет, тобто вперше створює психологію позначення. Як бачимо, крім предмета позначення та матеріалу його, необхідний ще особливий акт позначення: не проста асоціація образів *a* та *b* створює їхній зв'язок позначення, а саме особливий акт. Таємниця психології позначення лежить саме в ньому» [3, с. 130]. Але доросла людина не помічає в собі цього процесу в повній роздільності його моментів. Проте, коли людина чує (на рідній мові) будь-яке слово, процес розуміння відбувається безпосередньо. Це пов'язано, вважає професор, зовсім не з асоціацією *a* та *b*, а з тим, що акт позначення, пережитий на кожному кроці, не усвідомлюється людиною з повною чіткістю, у цьому виді немає жодної психічної потреби; але коли людина говорить іноземною мовою, особливо якщо вона не цілком вільно володіє нею, процес розуміння та позначення не йде так швидко, і тоді з повною чіткістю спостерігається акт позначення.

Між психологією позначення, констатує В. В. Зеньковський, коли людина сама вимовляє слова, вносячи в них той чи інший сенс, те чи інше значення, та психологією розуміння іноземної мови немає суттєвої різниці. В обох випадках необхідний матеріал позначення та його предмет, але лише акт позначення пов'язує *a* й *b*, встановлює їхню єдність. Цікавим є процес заміни слів «еквівалентними» виразами, коли, наприклад, людина читає в оповіданні слово «хоробра людина», але, висловлюючись своїми словами, говорить про «мужню» або «сміливу» людину. «Цей процес має величезне значення як симптом розуміння і в цьому сенсі абсолютно неоцінений школою, спирається на те, що слово *a* спочатку усвідомлюється у своєму сенсі (*A*) і тільки тоді може бути підмінене еквівалентним *a1*», – пише представник філософської психології [139, с. 131].

Сама «еквівалентність» означає не що інше як однакову силу у вираженні одного й того самого змісту; тому підміна слова *a* «еквівалентним» словом *a1* – на усвідомленні сенсу *A*, без чого нездійсненною є заміна одного слова іншим.

Без заперечень представники філософської психології кінця XIX – початку XX століття стоять на позиції, що дитина дуже рано навчається повідомляти оточуючим свої бажання та почуття в крику, плачі, рухах; для оточення

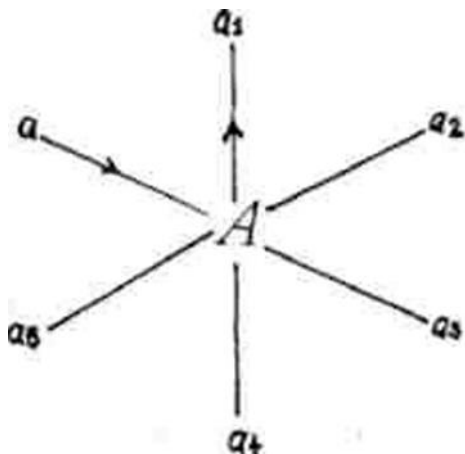

Рис. 1. Процес розуміння за В.В. Зеньковським

все це щось означає. Але функція позначення крику, плачу, рухів формується незалежно від свідомості дитини й уперше надходить до свідомості у своєму соціальному резонансі, у своєму соціальному відгуку. Перед дитиною розкривається перспектива позначення, тобто дитина ще не усвідомлює функції позначення в її внутрішньому сенсі, в її ідеї, але перед нею вже вимальовується перспектива позначення, вже накопичується матеріал, який повинен бути зрозумілим у власному розумінні. Соціальний резонанс, який має плач, крик, не створює актів позначення, бо з актами пов'язане внесення сенсу в слова, звуки, рухи, але він підготовлює дитину до того, щоб вона оволоділа цією функцією позначення. Проте визначити, як це відбувається та коли, досить складно. Але коли до 3-го року життя в дитини проявляється прагнення дізнатися назву будь-якого предмета, у неї, так би мовити, вже формується загальна ідея, що будь-який предмет повинен мати свою назву, своє позначення. В.В. Зеньковський вбачає в цьому повільне усвідомлення тієї перспективи, «у темну глибину якої дитя дивилося, поза сумнівом, і раніше» [3, с. 132].

Згідно з філософсько-психологічними положеннями поява функції позначення в дитини з'являється поступово, передуються тим проєктивним усвідомленням цієї функції, котре створюється соціальним резонансом. Протягом першого року життя дитини, після 6-8 місяців, вона вже оволодіває функцією позначення. Думка про можливість з'ясування кількості слів, якою володіє дитина, видається суперечливою в психологічній науці наприкінці XIX – початку XX століття. Вважається, що деякі слова дитина добре знає, їй подобається часто їх використовувати; інші слова вона знає, але використовує зрідка; є й такі слова, котрі дитина знає погано та забуває їх. Серед психологів-філософів існують думки

з приводу того, що дівчатка взагалі раніше за хлопчиків починають розмовляти. У вечних не викликає сумніву й факт, що в родині молодші брати та сестри швидше навчаються розмовляти, оскільки зі старшими дітками розмовляють лише батьки, а з молодшими, окрім батьків, розмовляють брати й сестри, і це сприятливо впливає на розвиток мови. На переконання В.В. Зеньковського й І.О. Сікорського, дітки віддають перевагу словам, між звуковою стороною яких і значенням є «природний» зв'язок [4]. «Слово «собака» не втримається так, як слово «гав-гав». У цьому саме сенсі дитячий словник має інтернаціональний характер. На «дитячій» мові Росії, Німеччини, Франції, Японії «собака» позначається майже однаково («гав-гав», wau-wau, oia-oia, wau-wau). Те саме можна сказати про слово «мама». Нерідко діти вигадують свої власні слова, і в цьому сенсі говорять про особливу «дитячу» мову» [3, с. 133]. При нормальному психічному розвитку дитина рідко утримує ці продукти своєї мовної творчості, але іноді їх засвоюють дорослі, і вони переходять у їхню мову, особливо це стосується імен.

Граматична будова в розвитку мови дитини має визначені ступені розвитку. Під граматичною будовою мови В.В. Зеньковський розуміє всі ті зовнішні та внутрішні особливості в будові мови, окремих слів, котрі надають можливість за допомогою мови висловити свою думку людині в сукупності її логічних відношень. При цьому професор не піддає жодному сумніву те, що граматична сторона мови відображає не лише одну логічну сторону мислення, але і її психологічний бік, та вважає це важливим моментом, бо саме мова дитини більше слугує не для інтелектуальної сфери, а для сфери емоцій, сфери бажань, потреб і задумів: «До цього приєднується й те, що спочатку мова дитини складається з однослівних речень, іншими словами, усе те, що хоче сказати дитина, вона говорить за допомогою одного слова» [3, с. 134]. В.В. Зеньковський поділяє думку В. Штерна щодо чотирьох періодів у граматичному розвитку мови [6]. Перший період (від 1 року до 1 року 6 місяців) вирізняється тим, що слово визнається звуковим комплексом, який пов'язаний із визначеним лексичним змістом, але позбавлений будь-якої граматичної форми. Логічний зміст не відокремлює з достатньою чіткістю логічний або вольовий момент; мається на увазі, що в цей період мову дитини не можна обмежувати лише словесним матеріалом, вагому роль у ній відіграє інтонація, міміка та жести. Для дитини мова, розмова означає вплив інших на її почуття та волю, і відповідно до цього для неї самої мова завжди забарвлена її почуттями та бажаннями. «Коли дитя говорить «стілець», в це «речення» вона може вкладати

різні смисли, висловлювати різні бажання та почуття («дайте, приберіть цей стілець» і т. д.)», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 134–135]. Виходить, що речення йде попереду слова; слова розвиваються з речень, у живій розмові. На першому місці стоїть однослівне речення – слово, позбавлене притаманних мові дорослої людини флексій: звуковій визначеності відповідає певний лексичний зміст, але без будь-якого натяку на граматичні форми. У цей час ще немає частин мови – немає ні іменників, ні дієслів тощо: слово становить лише лексичний зміст і допускає найрізноманітніші варіації сенсу, котрий ними виражається («стілець» означає і «дай стілець», і «візьми його», і «сядь на стілець», і «встань зі стільця»). Відсутність граматичних форм цілком відповідає психологічній стороні мови: однослівне речення рідко висловлює думку, здебільшого воно висловлює бажання, задуми, почуття.

У філософській психології означеного періоду граматичний розвиток мови вважається пов'язаним із поступовим зростанням у дитини інтелекту, і перший ступінь у цьому розвитку пов'язаний із позначенням. Поки слова не мають постійного й певного сенсу, поки лексичний зміст слова допускає такі варіації у смислі, які визначаються бажаннями, почуттями дитини, доти логічний момент думки не може впливати на мову дитини. Коли дитина доростає до такого фіксування лексичного змісту слова (в акті позначення), однослівне речення стає вже формою для вираження думки, але для вираження почуттів діти ще можуть користуватися однослівним реченням. Цей *другий період* у граматичному розвитку мови (від 1,6 до 2 років) характеризується переходом до нової синтаксичної форми мови та встановленням певного значення слів. Дитина починає захоплюватися позначенням предметів, переважно саме в цей період вона користується складами, які позначають предмети. Кожна річ повинна мати свою назву, і усвідомлення цього спонукає дитину до того, щоб дізнатися назви всіх предметів, що її оточують. У цей віковий період починається вже період запитань, звернених поки що лише до назв предметів. Запас слів значно розширюється, проте підбір необхідних слів дитиною та розвиток запасу її слів залежить від обставин і від її потреб. Згідно з результатами досліджень, проведених В. Штерном [7], у дитини

до 1 року і трьох місяців 100% слів складається з іменників (табл. 1).

Близько 2 років дитина вступає у *третій період* граматичного розвитку мови: слова, що були незмінними до цього часу, починають змінюватися, набувають флексій. Етимологічний прогрес йде, таким чином, за синтаксичним. Від багатослівного речення, характерного для другого періоду психічного розвитку, дитина переходить до *створення речення*. Ще немає синтаксису в технічному сенсі слова, усі речення прості, пов'язані паратактично; поява перших спроб створювати підлеглі речення є вже *четвертим* – останнім періодом граматичного розвитку (від 2,6 року й далі). У цьому граматичному процесі головний вплив належить інтелекту, що розвивається й вимагає більш чіткого висловлення думки. Мова стає все більш гнучким знаряддям мислення, сприяє кращому висловлюванню того, про що думає дитина. Однак у граматичному розвитку відіграють роль й інші фактори. Дитина наслідує дорослих, переробляє по-своєму інформацію, яку чує, і цей процес є надзвичайно цікавим, бо в ньому проявляється справжня творчість дитини. Дуже важлива роль *аналогії* в утворенні слів і граматичних форм. Поступово дитина все більше опановує мову, яка стає знаряддям думки. Важкими є лише перші кроки, а потім процес розвитку мови, стверджує В.В. Зеньковський, йде з надзвичайною швидкістю.

Висновки з проведеного дослідження. З'ясовано, що в розвитку мови В.В. Зеньковський розрізняє три сторони – *психофізіологічну, психологічну та логічну*. Саме розвиток мови пов'язаний із тим, що вона має значення, тобто слугує засобом вираження внутрішнього світу – почуттів, бажань, думок. Спочатку мова включається в *емоційну сферу психіки*, виражає почуття та бажання; потім поступово мова починає включатись і в інтелектуальну сферу. При вираженні думок мова обов'язково підпорядковується логічним законам.

Граматична будова в розвитку мови має визначені ступені розвитку й має чотири періоди. *Перший період* (від 1 року до 1 року й 6 місяців): слово визнається звуковим комплексом, який пов'язаний із визначеним лексичним змістом, але позбавлений будь-якої граматичної форми. *Другий період* у граматичному розвитку мови (від 1,6 до 2 років) характеризується переходом до нової синтаксичної форми мови та встанов-

Таблиця 1

Показники словникового запасу за частинами мови

РОКИ	ІМЕННИКИ (%)	ДІЄСЛОВА (%)	ІНШІ ЧАСТИНИ МОВИ (%)
1,3	100	0	0
1,8	78	22	0
1,11	53	23	24

ленням певного значення слів. Близько 2 років дитина вступає у *третій період* граматичного розвитку мови: слова, що були незмінними до цього часу, починають змінюватися, набувають флексій. Етимологічний прогрес іде, таким чином, за синтаксичним. Від багатослівного речення, характерного для другого періоду психічного розвитку, дитина переходить до *створення речення*. Поява перших спроб створювати підлеглі речення є вже *четвертим* – останнім періодом граматичного розвитку (від 2,6 року й далі). Розвиток мови сприяє кращому висловлюванню того, про що думає дитина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зеньковский В.В. О сравнительной психологии. *Вопросы философии и психологии*. 1907. № 89. С. 534–544.
2. Зеньковский В.В. Принцип индивидуальности в педагогике и психологии. *Вопросы философии и психологии*. Кн. 5. 1911. С. 815–855.
3. Зеньковский В.В. Психология детства. Лейпциг : Сотрудник, 1924. 348 с.
4. Мельник О.А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції: монографія. Київ : Альфа Реклама, 2020. 656 с.
5. Прейер В. Душа ребенка. Наблюдения над духовным развитием человека в первые годы жизни / пер. с послед. (7-го) нем. изд. ; под ред. В.Ф. Динзе. Санкт-Петербург, 1912. 299 с.
6. Штерн В. Психология раннего детства до шестилетнего возраста. Изд. 2, Петроград : Школа жизни, 1921. 280 с.
7. Штерн В. Из жизни одной детской. Листки из дневника Клары Штерн в обработке Т. Мейер / под ред. А.Г. Цирес. Москва ; Петербург, 1923. 204 с.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF SOCIAL WORKERS

У статті розглядається проблема психологічного благополуччя та психологічного здоров'я соціальних працівників. Аналізуються фактори і джерела психологічного благополуччя. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували проблеми психологічного благополуччя соціальних працівників, найпоширеніші стресогенні чинники та їх вплив на працездатність робітника. Розглядаються найпоширеніші причини звільнення з робочого місця та фактори, які найчастіше призводять до звільнення. Аналізуються вплив емоційного стану працівника на ефективність та якість послуг, що надаються, на якість вирішення проблем клієнтів. Розглядається взаємозв'язок низького рівня психологічного благополуччя під час роботи соціального працівника та довіри клієнта до агенції загалом. У той же час аналізується сприйняття соціальним працівником клієнта у стані перенавантаження та стресу. Особлива увага приділяється твердженню, що на цей час домінуючу роль у самоідентичності людини грає саме професія, тому професійні чинники мають істотний вплив на рівень суб'єктивного благополуччя працівника. Наголошено, що високий рівень суб'єктивного благополуччя підтримує продуктивність, задоволеність життям, соціально бажану поведінку і хороший фізичний і психічний стан здоров'я, може сприяти продуктивності праці, зменшенню рівня прогулів і рівня плинності кадрів. Водночас з негативними факторами впливу розглядаються фактори позитивного впливу та мотивації в професії та шляхи самостійного подолання стресу, які вживаються серед опитаних працівників, у яких досить високий рівень психологічного благополуччя. Особлива увага приділяється необхідності психологічної підтримки працівників, яка має надаватися в тому числі керівництвом, а також можливості терапії в професійних групах з урахуванням особистісних потреб. Також у центрі уваги постають зовнішні та внутрішні проблеми організацій, такі як плинність кадрів, що спричинює перенавантаження працівників та робить неможливим повноцінну, своєчасну відпустку для відновлення сил, що збільшує рівень прогулів та знижує ефективність послуг.

Ключові слова: психологічне благополуччя, соціальні працівники, психологічна підтримка, стресогенні фактори, плинність кадрів, перенавантаження.

The article deals with the problems of psychological well-being and psychological health of social workers. The factors and sources of psychological well-being are analyzed. The theoretical foundations of the study are presented by the work of scientists who have studied the problems of psychological well-being of social workers; also it exposes the most common stressors and their impact on the efficiency of the worker. The most common reasons for dismissal and the factors that most often lead to dismissal are considered. The article analyzes the influence of the emotional state of the employee on the efficiency and quality of services that are provided along with the quality of solving customer problems. The following article considers the correlation between the low level of psychological well-being and the employee's ability to work, which can result in clients disbelief in agency and its services. At the same time, the social worker's perception of the client in a state of being overload and stress is analyzed.

Particular attention is paid to the statement that currently the dominant role in human self-identity is played by the profession, so professional factors have a significant impact on the level of subjective well-being of the employee.

Along with the negative factors of influence, the following article also provides information about the factors of positive influence and motivation in the profession and mentions the ways how to help yourself cope with stress, to manage anger and your anxiety which are used among the surveyed workers, who have a fairly high level of psychological well-being.

Particular attention is paid to the need for psychological support of employees, which should be provided, including management, as well as the different types of therapy to relieve stress in professional groups, taking into account personal needs. The article is also focused on the external and internal problems of organizations, such as staff turnover, which overloads employees and makes it impossible to take full, timely rest, which increases absenteeism and reduces the efficiency of services.

Key words: psychological well-being, social workers, psychological support, stressors, staff turnover, overload.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.15>

Петрасюк Л.О.

аспірант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Психологічне благополуччя особистості – одна з найбільш актуальних проблем сучасної психології. Складність вивчення феномену психологічного благополуччя зумовлена тим, що механізм його формування знаходиться як у соціальному середовищі, так і у внутрішньому світі людини. Проблема психологічного благополуччя розглядається в різних аспектах, вче-

ними визначаються його джерела та фактори впливу.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблем психологічного благополуччя та психологічного здоров'я соціальних працівників.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дослідження останнього десятиріччя визначають нерозривний зв'язок психологіч-

ного благополуччя та стану психологічного здоров'я людини [7, с. 254]. Психологічне благополуччя є багатогранною концепцією, яка розвивається під впливом емоційної регуляції, особистісних характеристик, життєвого досвіду особистості та самосприйняття. Психологічне благополуччя може збільшуватися з віком, освітою, екстраверсією і свідомістю та зменшується під впливом невротичних станів [7, с. 255].

Поняття «благополуччя» використовується Всесвітньою організацією охорони здоров'я як основний критерій для визначення здоров'я, в якому здоров'я – це не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, а й стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя [3, с. 173].

Більшість вітчизняних авторів визначає благополуччя, як питання перцепції життя, суб'єктивного ставлення до ситуації і до власних можливостей, відчуття самореалізованості, затребуваності, реалізації свого потенціалу [2, с. 480]. Е.Е. Бочарова наголошує, що різні компоненти благополуччя будуть по-різному поєднуватися і мати різну значимість залежно від індивідуальних, професійних та інших чинників [1, с. 58].

У багатьох країнах благополуччя на роботі стає все більш важливим питанням для більшості професій. У багатьох галузях ведуться жорсткі дискусії про умови праці та відповідальність роботодавців за своїх співробітників. Згідно зі статистикою вигорання працівників стає все більш масовим явищем. Станом на 2017 рік, за даними міжнародного кадрового порталу grc.ua, більше половини громадян України (64%) перебувають у стані емоційного вигорання, тобто у стані виснаження на тлі хронічного стресу, що призводить не тільки до «блокади» всіх сил людини, а й до втрати відчуття радості від життя. У той же час кожен третій українець зазначив, що у нього був такий досвід раніше. Проте зараз їх емоційне здоров'я не є причиною занепокоєння. Тільки 5% українців повідомили, що не мали такого досвіду, не знають, що таке емоційне вигорання, і чи є які-небудь методи боротьби з цим станом.

Щодо причин емоційного вигорання кожен четвертий українець зазначає, що боїться втратити роботу, оскільки повинен заробляти кошти для себе і своєї сім'ї. Це своєю чергою додає істотного стресу і впливає на результативність роботи і прискорення процесу емоційного вигорання. Адже якщо більша частина ресурсу витрачається на стабілізацію внутрішнього стану, то досить складно зосередитися на виробничих завданнях. Понад 22% українців стверджують, що основною причиною такого стану для них є невдоволення роботою. Крім того, серед передумов емоційного висна-

ження відзначають відсутність професійного розвитку та кар'єрного зростання, а також відчуття безвиході.

Також серед причин наводяться такі, як загальне збільшення робочого навантаження, потік електронної пошти в офісах і страх миттєво втратити роботу. У статті показано, що прогули співробітників в Україні через психічні захворювання за останні п'ятнадцять років збільшилися майже вдвічі.

Особливо ця тенденція простежується в сфері надання допомоги. Надаючи спектр різноманітних послуг різним верствам населення, соціальні працівники зазнають потужного стресу у професійній діяльності, у порівнянні з багатьма представниками інших професій. Високий показник стресу соціальних працівників зумовлений багатоманітністю професійних завдань та їх значною інтелектуальною й емоційною насиченістю. Через особливі умови соціальні працівники особливо схильні до високого ризику психологічних розладів. Високі очікування з боку громадськості, тиск з боку менеджерів і клієнтів, які часто виявляють небажання і навіть ворожість або насильство, є основними причинами серйозних захворювань серед соціальних працівників [9, с. 98].

Очевидно, що соціальні працівники несуть відповідальність за надання значної кількості сервісів в самих різних умовах. Однак дослідження також показують, що є багато факторів, пов'язаних з роботою в сфері психічного здоров'я, які своєю чергою пов'язані з високим рівнем стресу і вигорання [7, с. 768]. Коли стрес на роботі стає некерованим, він часто приводить до вигорання [4, с. 693].

Рівень вигорання серед фахівців у сфері психічного здоров'я коливається в межах від 21–61%. В результаті опитування соціальних працівників були виокремлені такі фактори, що сприяють високому стресу: брак ресурсів, необхідність працювати понаднормово, закриття відкритих позицій, великий обсяг роботи і особливо відсутність вдячності з боку роботодавця та з боку суспільства загалом [12, с. 18].

Соціальний працівник служби психічного здоров'я щодня стикається з унікальними проблемами. Соціальне благополуччя працівника впливає не тільки на соціального працівника на індивідуальному рівні, але також прямо впливає на результати діяльності агентства і клієнтів, що своєю чергою впливає на систему психічного здоров'я. Рівень підтримки має вирішальне значення для підтримки позитивного благополуччя соціальних працівників [9, с. 100].

Як зазначають Н. Kim та М. Stoner, основним ефектом вигорання є плинність кадрів. Соціальні працівники, які перебувають у стані емоційного вигорання, мають більш високий

рівень прогулів на роботі, відповідно, агентства мають більш високу плинність кадрів. Плинність соціальних працівників негативно впливає на «якість, послідовність і стабільність обслуговування клієнтів» [12, с. 23]. Крім того, плинність кадрів може привести до того, що клієнти будуть відчувати невпевненість щодо наданих соціальних послуг. Плинність кадрів для організації є фінансовим тягарем і джерелом стресу для персоналу, який повинен заповнювати відкриті посади, що своєю чергою може призвести до погіршення якості послуг, що надаються соціальними працівниками [9, с. 105].

Етичний кодекс Національної асоціації соціальних працівників США (2015) починається з твердження: «Основна місія професії соціального працівника – підвищувати добробут людей і допомагати задовольнити основні людські потреби всіх людей» [16, с. 1]. Однак, коли соціальні працівники не отримують достатньої підтримки, їх здатність піклуватися про своїх клієнтів значно знижується; якщо соціальні працівники страждають, то, відповідно, страждають їх клієнти. Отже, важливим є попередження погіршення психологічних станів, надання належного рівня підтримки керівництва та умов, за яких можливо довгострокове якісне обслуговування і підтримка клієнтів [4, с. 692].

Як було зазначено вище, рівень індивідуального благополуччя працівника залежить від досягнення задоволення в багатьох сферах, зокрема таких, як здоров'я, фінанси, дозвілля. З огляду на домінуючу роль, яку професія грає в сучасній ідентичності, здається цілком імовірним, що професійні чинники мають істотний вплив на рівень суб'єктивного благополуччя працівника. [4, с. 698] Враховуючи те, що високий рівень суб'єктивного благополуччя підтримує продуктивність, задоволеність життям, соціально бажану поведінку і хороший фізичний і психічний стан здоров'я, може сприяти продуктивності праці, зменшенню рівня прогулів і рівня плинності кадрів, дуже мало уваги приділяється тому, як професійні групи самі можуть поліпшити суб'єктивне благополуччя працівників-колег.

На нашу думку, необхідне комплексне і систематичне обговорення факторів стресу і діагностика стану соціальних працівників, оскільки це надасть змогу попередити значну кількість проблем та представити потенційні рішення для покращення стану благополуччя соціального працівника.

Наприклад, дослідники G. Morse, M. Salyers, A. Rollins, L. Monroe-DeVita та C. Pfahler стверджують, що протягом декількох місяців працівники служби соціального захисту дітей можуть побачити більше страждань і зазнати більше стресу, ніж більшість інших людей за все життя.

Стверджується, що майже половина всієї соціальної робочої сили США відчуває високий рівень особистих страждань в результаті своєї роботи [16, с. 358]. Це насамперед свідчить про брак адекватної психологічної підтримки соціальних працівників.

Розуміння благополуччя соціального працівника в сфері психічного здоров'я має включати фактори, які можуть вплинути на самопочуття. Дослідники намагаються визначити, які саме фактори стресу переважають в професії «соціальний працівник». Однак знайти ймовірне рішення для поліпшення добробуту соціальних робітників неможливо без урахування конкретних проблем і вимог їх роботи.

Kim H. та Stoner M. визначили основні чинники, що призводять до вигорання соціальних працівників: недостатня кількість персоналу, що призводить до збільшення кількості документів, високого рівня перенавантаження; складні клієнти та відсутність належної психологічної підтримки на робочому місці; надто авторитарне керівництво. Також було виявлено, що серед соціальних працівників найбільш поширеними факторами стресу були нестача ресурсів, необхідність працювати понаднормово через потужну плинність кадрів, великий обсяг роботи, а також відсутність позитивної оцінки керівництва, відчуття жалю за те, що клієнт не може повною мірою оцінити зусилля, вкладені у вирішення його ситуації [12, с. 22].

H. Kim та M. Stoner, провівши дослідження, в якому приймали участь шкільні соціальні працівники, виявили, що є суттєві невідповідності між «Кодексом етики» соціальної роботи та етичними нормами, яких очікує роботодавець, що слугувало серйозним джерелом стресу. Це ж дослідження показало, що зазначені вище невідповідності призводили до перенавантаження і понаднормового обсягу праці [12, с. 24].

Аналіз дослідження за останні десятиріччя щодо плинності кадрів серед соціальних працівників різних категорій, специфічних та глобальних факторів, які впливають на рішення покинути роботу, виявив, що більшість працівників виокремлюють насамперед понаднормову завантаженість, брак персоналу і почуття перевтоми, брак психологічної підтримки. Зазначалося, що фінансові фактори є теж суттєво важливими, але не є визначальними. Більшість опитаних соціальних працівників з високим рівнем емоційного вигорання засвідчили, що не змінили б рішення покинути посаду навіть у разі суттєвого підвищення заробітної плати.

Поряд з чинниками стресу та емоційного вигорання дуже важливою темою постає виявлення ефектів стресу і вигорання як на індивідуальному, так і на організаційному

рівнях. Важливість чіткого розуміння цих ефектів допомагає в точному встановленні проблеми для поліпшення наявних ризиків. Було проведено дослідження для вивчення впливу стресу і вигорання на людину, в якому взяли участь 129 фахівців зі сфери соціальної роботи. Результати показали, що стрес на роботі безпосередньо впливає на особисте здоров'я. Втома від роботи привела до менш здорового способу життя і стійкого почуття незадоволеності роботою, що своєю чергою корелює з відсутністю задоволення в особистому житті [10, с. 13].

Вигорання було пов'язане з погіршенням емоційного і фізичного здоров'я. Наслідками погіршення фізичного та емоційного здоров'я є більш часті випадки депресії, занепокоєння, порушення пам'яті, постійний фізичний біль і надмірне вживання алкоголю [16, с. 343].

У дослідженнях також визначається, що однією з основних причин того, що соціальні працівники залишають місце роботи, є страх за власне здоров'я, як фізичне, так і психологічне [16, с. 343].

Було виявлено, що через вищезазначені чинники стресу, такі як брак ресурсів і перенавантаження, у соціальних працівників суттєво знижується ефективність і якість послуг, що надаються.

Наприклад, було виявлено, що вигорання працівників психіатричної служби було пов'язане зі збільшенням негативних почуттів щодо клієнтів, апатії та байдужості до пацієнта. Крім того, негативні почуття до клієнтів були пов'язані з погіршенням стану клієнтів з психічними захворюваннями [16, с. 350].

Велика частина вивченої літератури також включала пропозиції дослідників щодо вирішення проблем, виявлених у їх дослідженнях.

Наприклад, після кількісного дослідження відмінності факторів стресу між соціальними працівниками, що піклуються про дітей і дорослих, було виявлено, що підтримка з боку керівництва соціальних працівників і керівників агентств була дуже важлива для запобігання вигоранню серед працівників [16, с. 348].

Н. Kim та М. Stoner також припустили, що безпосередньо керівництво є потужним механізмом, яке може позитивно вплинути на професійне благополуччя своїх соціальних працівників [12, с. 23].

Дослідження U. Samuel, S. Collins та L. Morris вказують на важливість сприятливого середовища. В першому дослідженні підкреслюється підтримка з боку спільноти, а в останньому – з боку самих співробітників.

Також U. Samuel, S. Collins та L. Morris в результаті кількісного дослідження виявили, що соціальні працівники можуть по-різному визначати ефективну підтримку залежно від різних культурних цінностей [5, с. 175].

Натомість J.R. Graham та M.L. Shier досліджували шляхи збільшення продуктивності в соціальній роботі. Благополуччя і продуктивність розглядалися дослідниками як взаємозалежні і взаємопов'язані відносини: «Пов'язане з роботою благополуччя розглядається як центральний компонент продуктивності» [7, с. 768]. У кінцевому підсумку ці автори зазначили, що рефлексивна практика серед соціальних працівників дозволяє їм краще справлятися з проблемами професії, що своєю чергою веде до підвищення продуктивності й ефективності.

Зазначені вище дослідження здебільшого зосереджені на конкретних проблемах у роботі і негативних наслідках, які часто можуть супроводжувати кар'єру в соціальній роботі. Однак є невелика кількість досліджень, які зосереджені на факторах, що сприяють покращенню емоційного стану працівника.

Автори J.R. Graham та M.L. Shier оскаржують спрямованість на дослідження лише негативного впливу, заявляючи, що руйнівні наслідки професії «соціальний працівник» – це тільки половина рівняння. Ці дослідники зазначають, що однобокий аналіз впливу соціальної роботи на благополуччя професіонала, без урахування факторів, що спричиняють позитивний вплив та позитивно позначаються на добробуті, є неповноцінним. Це дозволяє використовувати перспективу сильних сторін, демонструючи важливість зосередження не тільки на дефіциті і тому, що йде не так, але і враховувати можливості соціальних працівників підтримувати свій добробут.

J.R. Graham та M.L. Shier, розвиваючи це дослідження, стверджують, що соціальна робота – це професія, яка часто характеризується стресовими факторами і заохоченням; ці нагороди заслуговують більшої уваги і їх слід використовувати як джерело мотивації. Дослідження, проведене Graham J.R., Shier M.L., виявило, що працівники, які пропрацювали в сфері соціальної роботи понад 10 років, насправді повідомили, що відносини, які в них встановлювалися з клієнтами, і задоволення від наданої допомоги були головною нагородою і мотивацією для їх подальшої праці. Це важливе твердження потрібно враховувати, особливо на цей час, коли велика частина соціальної роботи присвячена важким клієнтам як одному з основних факторів стресу в сфері соціальної роботи [10, с. 15].

Це слугує нагадуванням про те, що потрібно враховувати не тільки фактори стресу і проблеми в соціальній роботі, а й позитивний вплив; враховувати не тільки негатив, але і те, що мотивує працівників у рамках професії. Щоб всебічно зрозуміти благополуччя соціального працівника, ми повинні не тільки дивитися, що запобігає благополуччю, а й дивитися, що сприяє йому.

Попри проблеми, які часто супроводжують кар'єру в соціальній роботі, багато соціальних працівників знайшли здорові способи підтримувати себе і піклуватися про себе. У ряді досліджень було виявлено, що багато працівників самостійно знаходять шляхи подолання професійного стресу, які допомагають підтримувати позитивне відчуття благополуччя як на робочому місці, так і поза ним.

Наприклад, деякі з опитаних повідомили, що використовують практику «Усвідомленість» (Mindfulness). J.R. Graham, M.L. Shier провели дослідження практики усвідомленості Mindfulness серед соціальних працівників, які повідомили про найвищий рівень добробуту. Mindfulness визначається як практика підтримки уваги і усвідомленості, і дослідження показало, що використання практики усвідомленості позитивно вплинуло на благополуччя соціального працівника. Уважність, зокрема, до самоідентифікації і балансу між роботою та особистим життям були особливо важливі та впливові.

Інша практика, яка використовувалась соціальними працівниками, – Духовність (Spirituality). Якщо уважність – це зосередження на теперішньому моменті, то духовна увага, що зосереджена на минулому, як з'ясували J.R. Graham та M.L. Shier, також сприяє підтримці благополуччя соціальних працівників. Це якісне дослідження показало, що соціальні працівники, які мають духовну основу, за допомогою якої вони можуть надати сенс минулому досвіду, особливо негативному, пов'язаному з роботою, з більшою ймовірністю будуть мати вищий рівень психологічного благополуччя [10, с. 16–17].

Крім практик усвідомленості і духовності, є ряд інших досліджень, які виявили фактори, що позитивно впливають на благополуччя соціального працівника.

Дослідження, проведене С. Kang, M. Kim та J. Lee, вивчало навички подолання стресу соціальними працівниками, які почали відчувати негативний вплив роботи на сімейне життя. Дослідження виявило, що соціальні працівники, які витратили час на подальший розвиток особистості, а також почали займатися якимось хобі, краще справлялися зі стресом та вимогами на роботі.

Це свідчить про здатність людини інтуїтивно використовувати позитивні навички подолання труднощів [11, с. 32].

Один з описаних факторів зниження стресу на робочому місці – можливість вчасної відпустки або часу на відновлення сил. С. Kang, M. Kim та J. Lee аналізували вплив відпустки, що триває не менше одного місяця, на рівень психологічного благополуччя соціальних працівників. Автори наголошують, що в сфері надання допомоги позитивні результати

у вигляді повноцінного відновлення має відпустка не менше одного місяця. Дослідження показало, що можливість своєчасної повноцінної перерви сприяє одужанню та надає змогу соціальному працівнику повернутися до роботи і бути більш ефективним [11, с. 33–35].

Висновки з проведеного дослідження. Більше половини громадян України (64%) перебувають у стані емоційного вигорання, виснаження та хронічного стресу, що призводить до безсилля, апатії, втрати відчуття радості від життя і хвороб. Особливо страждають від емоційного вигорання працівники соціальної сфери. У статті розглядався стан психологічного благополуччя на прикладі професії соціального працівника. Потрібно зазначити, що існує ряд глобальних проблем, з якими стикаються соціальні працівники у робочому процесі, як-от: перенавантаження у зв'язку з великою плінністю кадрів; тиск з боку керівництва, без необхідної працівникам позитивної оцінки їх роботи; труднощі з клієнтами, особливо у соціальних працівників, які працюють з дітьми та сім'ями; неможливість своєчасної та повноцінної відпустки; брак психологічної підтримки працівника. Все це негативно впливає на психологічне благополуччя працівника і є найпоширенішими факторами, що стають причинами звільнення з посади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочарова Е.Е. Взаимосвязь субъективного благополучия и социальной активности личности: кросскультурный аспект. *Социальная психология и общество*. 2012. № 4. С. 53–63.
2. Карсанова С.А. Стан розробки проблеми психологічного благополуччя у вітчизняній та закордонній психології. *Актуальні проблеми практичної психології: збірник наукових праць*. Ч. 1. С. 477–483.
3. Кашлюк Ю.І. Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 34. С. 170–186.
4. Brunsting, N.C., Sreckovic, M.A., & Lane, K.L. (2014). Special education teacher burnout: A synthesis of research from 1979 to 2013. *Education & Treatment of Children*, 37 (4), 681–711.
5. Coffey, M., Samuel, U., Collins, S., & Morris, L. (2014). A comparative study of social work students in india and the UK: Stress, support and well-being. *British Journal of Social Work*, 44 (1), 163–180. Retrieved from <http://ezproxy.stthomas.edu/login?url=http://search.ebscohost.com.ezproxy.stthomas.edu/login.aspx?direct=true&db=sih&AN=94184281&site=ehost-live>
6. Craig, S. L., Betancourt, I., & Muskat, B. (2015). Thinking big, supporting families and enabling coping: The value of social work in patient and family centered health care. *Social Work in Health Care*, 54 (5), 422–443. doi:10.1080/00981389.2015.1017074
7. Graham, J. R., & Shier, M. L. (2010). Social work practitioners and subjective well-being: Personal factors that contribute to high levels of subjective well-being. *International Social Work*, 53 (6), 757–772. doi:10.1177/0020872810368394

8. Graham, J. R., & Shier, M. L. (2011). Making sense of their world: Aspects of spirituality and subjective well-being of practicing social workers. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work*, 30 (3), 253–271. doi:10.1080/15426432.2011.587386
9. Graham, J. R., & Shier, M. L. (2014). Profession and workplace expectations of social workers: Implications for social worker subjective well-being. *Journal of Social Work Practice*, 28 (1), 95–110. doi:10.1080/02650533.2013.810613
10. Graham, J. R., Shier, M. L., Newberry, A. M., & Esina, E. (2014). Aligning perspectives of subjective well-being: Comparing spouse and colleague perceptions of social worker happiness. *Qualitative Report*, 19 (23), 1–18. Retrieved from <http://ezproxy.stthomas.edu/login?url=http://search.ebscohost.com.ezproxy.stthomas.edu/login.aspx?direct=true&db=sih&AN=96431072&site=ehost-live>.
11. Kang, C., Kim, M., & Lee, J. (2011). The effects of a month-long sabbatical program on helping professionals of nonprofit human service organizations in south korea: Burnout, general health, organizational commitment, and the sense of well-being. *Administration in Social Work*, 35 (1), 20–45. doi:10.1080/03643107.2011.533619.
12. Kim, H., & Stoner, M. (2008). Burnout and turnover intention among social workers: Effects of role stress, job autonomy and social support. *Administration in Social Work*, 32 (3), 5–25. doi:10.1080/03643100801922357.
13. Kim, J. (2013). Strengths perspective. *Encyclopedia of Social Work*. doi: 10.1093/acrefore/9780199975839.013.382.
14. Li, Y., Lan J., & Ju C. (2015). Self-esteem, gender, and the relationship between extraversion and subjective well-being. *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 43 (8), 1243–1254. doi:10.2224/sbp.2015.43.8.1243.
15. Lin Y-C., Yu C., Yi C-C. (2014). The effects of positive affect, person-job fit, and well-being on job performance. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 42 (9), 1537–1547. doi:10.2224/sbp.2014.42.9.1537.
16. Morse, G., Salyers, M. P., Rollins, A. L., Monroe-DeVita, M., Pfahler, C. (2012). Burnout in mental health services: A review of the problem and its remediation. *Administration and Policy in Mental Health*, 39 (5), 341–352. <http://doi.org/10.1007/s10488-011-0352-1>.
17. National Association of Social Workers. (2015). Code of ethics. Retrieved September 26, 2015, from <https://www.socialworkers.org/pubs/code/code.asp>.

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОДЕМОГРАФІЧНОГО «ПОРТРЕТА» ОСІБ ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, ЯКІ МАЮТЬ КІБЕРАДИКЦІЇ

FEATURES OF THE SOCIO-DEMOGRAPHIC "PORTRAIT" OF ADOLESCENTS WITH CYBER-ADDICTIONS

Світ кіберпростору породив новий вид адиктивних способів особистісної реалізації – комп'ютерну залежність, що включає велику кількість проблем залежної поведінки й контролю над потягами. Найбільшу кількість залежних експерти налічують серед представників вікової групи від 14 до 24 років, однак ця проблема набуває обертів і серед інших вікових груп. Поступово розповсюдженість віртуальної реальності й захопленість нею сформували новий напрям у психологічній науці – психологію залежності від кіберпростору.

У дослідженні автор звертає увагу на одну з проблем сучасної молоді – кіберадикції. Розповсюдженість цієї адикції серед підлітково-юнацького віку потребує комплексного вивчення. Дослідження індивідуально-психологічних і соціодемографічних особливостей дасть змогу створити «портрет» залежних осіб і стане базисом для розроблення ефективних механізмів запобігання кіберадикції та психокорекції кіберадикції серед молоді.

Метою роботи стало виявлення соціодемографічних особливостей осіб підлітково-юнацького віку, які мають певні види кіберадикції.

Метами дослідження обрано бібліографічний, історичний і психодіагностичний, у статті використано такі методики: «Тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г.В. Лозової» та структуроване інтерв'ю, математико-статистична обробка даних проведена за допомогою програми Microsoft Excel.

У дослідженні взяло участь 559 осіб, із них – 412 осіб, які мали певні види кіберадикції, і 147 осіб, які надали згоду ввійти в контрольну групу (умовно здорові) у віковій категорії від 14 до 21 року. За результатами дослідження встановлено, що до групи ризику можна зарахувати осіб у віковій категорії від 16 до 18 років, які проживають у неповних сім'ях, мають середній або низький рівень навчальної успішності, здебільшого конфліктні як під час взаємодії з однолітками, так і в сім'ї, матеріальний статок сім'ї неоднорідний (чи високий, чи низький).

Отримані результати вказують на глобалізацію цієї проблеми й необхідність подальших досліджень щодо встановлення соціальних та індивідуальних особливостей кіберадиктивів з метою розроблення ефективних програм профілактики кіберадикції серед молодого покоління.

Ключові слова: соціодемографічні особливості, Інтернет, нехімічна залежність, кіберадикції, підлітки.

The world of cyberspace has given rise to a new type of addictive ways of personal realization – computer addiction, which includes a large number of problems of addictive behavior and control over drives. Experts identified the greatest number of addicts among the representatives of the age group from 14 to 24 years old, but this problem is gaining momentum among other age groups. Gradually, the spread of virtual reality and passion for it formed a new direction in psychological science – the psychology of dependence on cyberspace.

In the study, the author draws attention to one of the problems of modern youth – cyber-addiction. The prevalence of this addiction among adolescents requires a comprehensive study. The study of individual psychological and socio-demographic characteristics will make it possible to create a "portrait" of addicted persons and will become the basis for the development of effective mechanisms for the prevention and psychocorrection of cyber-addictions among young people.

The aim of this work was to identify the socio-demographic characteristics of adolescents with certain types of cyber addictions.

The research methods were: bibliographic, historical and psychodiagnostic, the following methods were used in the work: "Test questionnaire for addictive behavior by G.V. Lozovoy" and a structured interview, mathematical and statistical data processing was carried out using Microsoft Excel.

The study involved 559 people, 412 of them who had certain types of cyber-addictions, and 147 people agreed to enter the control group (conditionally healthy) in the age group from 14 to 21 years. According to the results of the study, it was found that the risk group includes persons in the age category from 16 to 18 years old, living in single-parent families, have an average or low level of educational success, mainly prone to conflicts, both when interacting with peers and with family members, the material wealth of families of persons with cyber addictions is heterogeneous (either high or low).

The results obtained indicate the globalization of this problem and the need for further research to establish the social and individual characteristics of cyber-addicts in order to develop effective programs for the prevention of cyber-addictions among the younger generation.

Key words: socio-demographic characteristics, Internet, non-chemical addiction, cyber addiction, adolescents.

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.16>

Асєєва Ю.О.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психіатрії,
наркології та психології
Одеський національний медичний
університет

Постановка проблеми. У період сьогодення, коли науково-технічний прогрес бурливо і стрімко розвивається, важко уявити своє життя без комп'ютера, Інтернету, телефону та інших електронних девайсів. Наслідком науково-технічної революції стало народження нового соціокультурного середовища, окрім матеріальної реальності, набирає масштабності нова інформаційна реальність – реальність кіберпростору [1; 2; 3]. За даними опитування, кількість людей у всьому світі, що працювали в Інтернеті, зросла до 4,54 мільярда, збільшившись на 7% (298 мільйонів нових користувачів) порівняно із січнем 2019 року, з них налічувалося 3,80 мільярда користувачів соціальних мереж, і це число збільшилося більш ніж на 9% (321 мільйон нових користувачів) порівняно з минулим роком. Варто зауважити, що більшу частину їх становлять діти, підлітки та молодь [4]. Світ кіберпростору породив новий вид адиктивних способів особистісної реалізації – комп'ютерну залежність, що включає велику кількість проблем залежної поведінки й контролю над потягами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему кіберадикцій як феномен залежної поведінки досліджували К.В. Аймедов, О.Н. Арестова, О.Є. Войсунський, І. Голдберг, М.С. Кисельова, М. Коул, О.В. Худяков, Л.М. Юр'єва, К. Янг та ін. Комп'ютерна залежність, Інтернет залежність і кіберадикція більшістю науковців трактується як психічний розлад, що впливає на нормальний процес життєдіяльності особистості й має свої варіанти прояву та процес протікання. Найбільшу кількість залежних експерти налічують серед представників вікової групи від 14 до 24 років [5; 6].

З огляду на темпи розвитку сучасних технологій і масштаби залучення молоді в процес діджиталізації, включення її в різноманітні соціальні мережі, усе гостріше постає питання розроблення відповідних методик для проведення детальних емпіричних досліджень і створення алгоритмів лікувальних програм від Інтернет-адикцій, гаджет-адикцій, кіберадикцій, кіберкомунікативної та залежності від селфетис тощо.

Постановка завдання. Мета дослідження – виявлення соціодемографічних особливостей осіб підлітково-юнацького віку, які мають певні види кіберадикцій.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація, теоретичних даних і літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування та розвитку поняття) і психодіагностичний. У роботі використано такі методики: «Тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г.В. Лозової» [7] і структуроване інтерв'ю, математико-статистична обробка даних проведена за допо-

могою програми «Microsoft Excel, XP» і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP, «Statistic for Windows XP». Для оцінювання достовірності відмінностей у частоті якісних ознак використовувалися: при чисельності групи $n > 5$ – критерій, ± 2 (хі-квадрат), а при чисельності $n \leq 5$ – точний критерій Фішера. У всіх випадках порівнянь визначатиметься ймовірність розходжень «р».

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проведено з дотриманням принципів біоетики та деонтології. Основними базами проведення дослідження були Одеський національний медичний університет; КНП «Міська студентська поліклініка» Одеської міської ради, Громадська організація «Асоціація ЛГБТ «ЛІГА». Усім респондентам було оголошено тему й мету наукової роботи, також у ході бесіди неодноразово підкреслювалося, що участь у цьому дослідженні є цілком добровільною і конфіденційною. Респондентам надавалося право не відповідати на будь-які питання, було роз'яснено можливість перервати опитування чи загалом участі в дослідженні, нічого при цьому не пояснюючи.

Усього в дослідженні взяло участь 559 підлітків, із них – 269 юнаків (48,12% вибірки) у віці 14–21 рік, 290 дівчат (51,88% вибірки) у віці 14–21 рік. Отже, групи склалися так: від 14 до 15 років, це Г1 – 170 підлітків, яка включала ГЮ1 – 80 юнаків; ГД1 – 90 дівчат; від 16 до 18 років, це Г2 – 202 підлітка, яка включала ГЮ2 – 98 юнаків; ГД2 – 104 дівчат; від 19 до 21 років, це Г3 – 187 підлітків, яка включала ГЮ3 – 91 юнаків; ГД3 – 96 дівчат.

Ураховуючи загальні вимоги до проведення наукових досліджень, які регламентують необхідність формування груп дослідження, а саме відповідність критеріям однорідності, репрезентативності, а також достовірності знайдених різниць та інших параметрів, що вивчалися, ми застосували методи математичної статистики, які обраховувалися за допомогою відповідних комп'ютерних програм: Microsoft Excel, XP», і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP, «Statistic for Windows XP».

Завдяки інтерв'ю з обраними для дослідження особами з'ясовано, що кіберпростір приваблює їх тим, що вони відчувають себе в ньому набагато комфортніше, ніж у реальному житті, а це створює загрозу для успішності реалізації себе для молоді в реальному житті. Також кіберпростір дає можливість створення альтернативних он-лайн персонажів залежно від власного настрою та бажанням самого користувача, що створює можливість відійти від реального світу з його емоційними проблемами (наприклад, стрес, депресія, занепокоєння) або ж від простих життєвих складнощів (велика кількість проблем у навчанні, непорозуміння та конфлікти в сім'ї чи значимих групах

однолітків), тому миттєва втеча у фантастичний віртуальний світ є підтримкою, але з часом формується патологічна звичка, яка призводить до негативних змін в емоційно-вольовій, особистісній і когнітивній сферах, а також загострення психічних розладів.

На цьому етапі дослідження ми дослідили соціодемографічні особливості обраних респондентів і розподілили групи на основну та контрольну для проведення подальших досліджень. З метою розподілу вибірки на групи проведено опитування респондентів за методикою «Тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г.В. Лозової» [7], результати подано в таблиці 1.

У цій частині роботи нас цікавила загальна схильність респондентів до адикцій, прояви ігрової залежності, залежність від комп'ютера (Інтернету, соціальних мереж). Розглянемо результати, отримані за цим тестом, частково за обраними шкалами, оскільки вони стали основою для розподілу вибірки на групи.

Під час аналізу результатів за субшкалою «Ігрова залежність» встановлено, що найвищі показники серед юнаків у віковій категорії 19 до 21 року, ГЮ3 – 45,05% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 16 до 18 років, ГЮ2 – 37,76% опитаних, найменший показник серед юнаків у віковій категорії від 14 до 15 років, ГЮ1 – 30,00% опитаних. Серед дівчат за високим ступенем залежності виявлено, що найвищі показник у віковій категорії від 19 до 21 року ГД3 – 38,54% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 30,77% опитаних, найменший показник серед дівчат у віковій категорії від 14 до 15 років, ГД1 – 25,56% опитаних. Серед опитаних юнаків найвищий показник середнього ступеня залежності у віковій категорії від 14 до 15 років, у ГЮ1 – 38,75% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 16 до 18 років, у ГЮ2 – 31,63% опитаних, найменший показник у віковій категорії від 19 до 21 року, у ГЮ3 – 25,27% опитаних. Серед дівчат за середнім ступенем залежності виявлено у віковій категорії від 14 до 15 років, ГД1 – 42,22% опитаних, надалі у віковій категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 37,50% опитаних, найменший показник у віковій категорії від 19 до 21 року, у ГД3 – 29,17% опитаних. За низьким ступенем ігрової залежності найвищі показники виявлено серед юнаків вікової категорії від 14 до 15 років, у ГЮ1 – 31,25% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 16 до 18 років, ГЮ2 – 30,61% опитаних, найменший показник у віковій категорії від 18 до 21 року, у ГЮ3 – 29,67% опитаних. Серед дівчат за низьким ступенем ігрової залежності найвищі показники у віковій категорії 19 до 21 років, у ГД3 – 32,29% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 14 до

15 років, у ГД1 – 32,22% опитаних, найнижчий показник серед вікової категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 31,73% опитаних.

За результатами аналізу за субшкалою «Залежність від комп'ютера (Інтернету, соціальних мереж)» встановлено, що за високим ступенем залежності найвищі показники серед юнаків у віковій категорії від 19 до 21 року, ГЮ3 – 57,14% опитаних, а віковій категорії від 16 до 18 років, ГЮ2 – 47,96% опитаних, ще менший у віковій категорії від 14 до 15 років, ГЮ1 – 36,25% опитаних. Серед дівчат за високим ступенем залежності виявлено найвищі показники у віковій категорії від 19 до 21 років, ГД3 – 39,58% опитаних, надалі у віковій категорії від 14 до 15 років, ГД1 – 36,67% опитаних, найменший показник вікової категорії від 16 до 18 року, ГД2 – 34,62% опитаних. За середнім ступенем залежності найвищий показник виявлено серед юнаків у вікових категоріях від 14 до 15 років, ГЮ1 – 36,25% опитаних, дещо менший показник у віковій категорії від 16 до 18 року, ГЮ2 – 23,47% опитаних, найменший показник у віковій категорії від 19 до 21 років року, ГЮ3 – 14,29% опитаних. Серед дівчат за цим ступенем залежності найвищі показники виявлено у віковій категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 35,58% опитаних, а у віковій категорії від 14 до 15 років, ГД1 – 34,44% опитаних та у віковій категорії від 19 до 21 років, ГД3 – 31,25% опитаних майже однакові. За низьким ступенем залежності від комп'ютера (Інтернету, соціальних мереж) серед юнаків у вікових категоріях від 16 до 18 років і від 19 до 21 років показники однакові: ГЮ2 – 28,57%, ГЮ3 – 28,57%, найменший показник у віковій категорії від 14 до 15 року, ГЮ1 – 27,50%. Серед дівчат за низьким ступенем залежності від комп'ютера (Інтернету, соціальних мереж) найвищі показники у віковій категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 29,81% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 18 до 21 року, ГД3 – 29,17% опитаних, найнижчий показник серед вікової категорії від 14 до 15 років, ГД1 – 28,89% опитаних.

Під час аналізу результатів за субшкалою «Загальна схильність до залежностей» встановлено, що найвищі показники серед юнаків у вікових категоріях від 19 до 21 року, ГЮ3 – 53,85% опитаних, у віковій категорії від 16 до 18 років, ГЮ2 – 46,94% опитаних, а найнижчий показник у віковій категорії від 14 до 15 років, ГЮ1 – 38,75% опитаних. Серед дівчат за високим ступенем залежності виявлено найвищі показники у віковій категорії від 19 до 21 року, ГД3 – 42,71% опитаних, дещо менший у віковій категорії від 14 до 15 років, ГД1 – 35,56% опитаних, найменший у віковій категорії від 16 до 18 років, ГД3 – 33,65% опитаних. За середнім ступенем залежності найвищий показник серед юнаків у віковій кате-

Результати опитування щодо виявлення схильності до адиктивної поведінки

Групи респондентів	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий
1. Залежність від алкоголю			8. Трудова залежність			
ГЮ1 (n-80)	86,25	13,75	0,00	75,00	21,25	3,75
ГД1 (n-90)	92,22	7,78	0,00	78,89	15,56	5,56
ГЮ2 (n-98)	78,57	21,43	0,00	75,51	18,37	6,12
ГД2 (n-104)	77,88	22,12	0,00	81,73	15,38	2,88
ГЮ3 (n-91)	83,52	16,48	0,00	71,43	20,88	7,69
ГД3 (n-96)	75,00	25,00	0,00	75,00	20,83	4,17
2. Телевізійна залежність			9. Медикаментозна залежність			
ГЮ1 (n-80)	73,75	26,25	0,00	100,00	0,00	0,00
ГД1 (n-90)	83,33	16,67	0,00	95,56	4,44	0,00
ГЮ2 (n-98)	73,47	22,45	4,08	95,92	3,06	1,02
ГД2 (n-104)	75,00	23,08	1,92	93,27	4,81	1,92
ГЮ3 (n-91)	71,43	27,47	1,10	94,51	2,20	3,30
ГД3 (n-96)	77,08	19,79	3,13	87,50	8,33	4,17
3. Любовна залежність			10. Залежність від комп'ютера (Інтернету, соціальних мереж)			
ГЮ1 (n-80)	76,25	21,25	2,50	27,50	36,25	36,25
ГД1 (n-90)	66,67	24,44	8,89	28,89	34,44	36,67
ГЮ2 (n-98)	68,37	19,39	12,24	28,57	23,47	47,96
ГД2 (n-104)	55,77	27,88	16,35	29,81	35,58	34,62
ГЮ3 (n-91)	62,64	27,47	9,89	28,57	14,29	57,14
ГД3 (n-96)	58,33	30,21	11,46	29,17	31,25	39,58
4. Ігрова залежність			11. Залежність від тютюнопаління			
ГЮ1 (n-80)	31,25	38,75	30,00	90,00	6,25	3,75
ГД1 (n-90)	32,22	42,22	25,56	91,11	7,78	1,11
ГЮ2 (n-98)	30,61	31,63	37,76	68,37	26,53	5,10
ГД2 (n-104)	31,73	37,50	30,77	75,00	23,08	1,92
ГЮ3 (n-91)	29,67	25,27	45,05	64,84	27,47	7,69
ГД3 (n-96)	32,29	29,17	38,54	69,79	23,96	6,25
5. Залежність від міжстатевих взаємин			12. Залежність від здорового способу життя			
ГЮ1 (n-80)	70,00	26,25	3,75	73,75	15,00	11,25
ГД1 (n-90)	70,00	22,22	7,78	72,22	12,22	15,56
ГЮ2 (n-98)	60,20	26,53	13,27	73,47	15,31	11,22
ГД2 (n-104)	50,00	32,69	17,31	73,08	15,38	11,54
ГЮ3 (n-91)	59,34	29,67	10,99	73,63	16,48	9,89
ГД3 (n-96)	53,13	34,38	12,50	71,88	17,71	10,42
6. Харчова залежність			13. Наркотична залежність			
ГЮ1 (n-80)	85,00	15,00	0,00	100,00	0,00	0,00
ГД1 (n-90)	82,22	17,78	0,00	100,00	0,00	0,00
ГЮ2 (n-98)	87,76	11,22	1,02	100,00	0,00	0,00
ГД2 (n-104)	78,85	18,27	2,88	100,00	0,00	0,00
ГЮ3 (n-91)	87,91	9,89	2,20	100,00	0,00	0,00
ГД3 (n-96)	80,21	14,58	5,21	100,00	0,00	0,00
7. Релігійна залежність			14. Загальна схильність до залежностей			
ГЮ1 (n-80)	81,25	17,50	1,25	30,00	31,25	38,75
ГД1 (n-90)	83,33	14,44	2,22	30,00	34,44	35,56
ГЮ2 (n-98)	88,78	10,20	1,02	28,57	24,49	46,94
ГД2 (n-104)	85,58	11,54	2,88	29,81	36,54	33,65
ГЮ3 (n-91)	89,01	7,69	3,30	27,47	18,68	53,85
ГД3 (n-96)	89,58	9,38	1,04	30,21	27,08	42,71

горії від 14 до 15 років, ГЮ1 – 31,25 опитаних, нижчий у віковій категорії від 16 до 18 років, ГЮ2 – 24,49% опитаних, найменший у віковій категорії від 19 до 21 року, ГЮ3 – 18,68% опитаних. Серед дівчат за цим ступенем залежності найвищий показник у віковій категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 36,54% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 14 до 15 років, ГД2 – 34,44% опитаних, найменший середній показник у віковій категорії від 19 до 21 року, ГД3 – 27,08% опитаних. За низьким ступенем загальної схильності до залежностей найвищий показник серед юнаків у віковій категорії від 14 до 15 років, ГЮ1 – 30,00% опитаних, нижчий у віковій категорії від 16 до 18 років, ГЮ2 – 28,57% опитаних, найнижчий у віковій категорії від 19 до 21 року, ГЮ3 – 27,47% опитаних. Серед дівчат за низьким ступенем загальної схильності до залежностей найвищі показники в віковій категорії від 19 до 21 року, ГД3 – 30,21% опитаних, дещо нижчий показник у віковій категорії від 14 до 15 року, ГД1 – 30,00% опитаних, найнижчий показник серед вікової категорії від 16 до 18 років, ГД2 – 29,81% опитаних.

Отже, можемо зазначити, що юнаки більш схильні до адиктивної поведінки, ніж дівчата,

і з віком залежність серед юнаків набирає обертів. Дівчата здебільшого перебувають у середньому ступені схильності до залежності особливо у віці від 16 до 18 років. Під час узагальнення результатів за методикою «Тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г.В. Лозової» можна зазначити, що проявів хімічних залежностей серед респондентів не виявлено, що дало нам змогу залишити їх усіх у подальшому дослідженні.

За статтю, віком і більшістю інших показників групи є однорідними, що свідчить про репрезентативність вибірки. Віковий і статевий склад сформованих груп дослідження представлено в таблицях 2 та 3.

У таблиці 2 наведено розподіл підлітків за статтю, як можна бачити, розподіл досліджених основної та контрольної груп є однорідним як серед юнаків, так і серед дівчат, про що свідчать показники критерію Стьюдента ($p \leq 0,05$). Хоча вибірка дівчат перевищує кількість вибірки юнаків, однак за математико-статистичними розрахунками це не впливає на однорідність вибірки дослідження, оскільки всі показники знаходяться в межах допустимої норми ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Розподіл досліджених за статтю

Вік	Групи дослідження:											
	Основна						Контрольна					
	Юнаки			Дівчата			Юнаки			Дівчата		
	n	%	$p \leq 0,05$	n	%	$p \leq 0,05$	n	%	$p \leq 0,05$	n	%	$p \leq 0,05$
14	25	12,63	0,019	29	13,81	0,023	11	15,49	0,021	13	16,25	0,020
15	34	17,17	0,026	36	17,14	0,019	10	14,08	0,023	12	15,00	0,021
16	24	12,12	0,029	23	10,95	0,029	8	11,27	0,028	8	10,00	0,032
17	22	11,11	0,024	26	12,38	0,026	10	14,08	0,023	9	11,25	0,028
18	26	13,13	0,022	27	12,86	0,025	8	11,27	0,028	11	13,75	0,023
19	29	14,65	0,030	28	13,33	0,024	7	9,86	0,032	11	13,75	0,023
20	21	10,61	0,037	21	10,00	0,032	9	12,68	0,025	8	10,00	0,032
21	17	8,59	0,003	20	9,52	0,033	8	11,27	0,028	8	10,00	0,032

Таблиця 3

Віковий склад сформованих груп дослідження

Вік респондентів	Групи дослідження:					
	Основна			Контрольна		
	n	%	$p \leq 0,05$	n	%	$p \leq 0,05$
14	54	13,24	0,02400	24	15,89	0,02000
15	70	17,16	0,01853	22	14,57	0,02181
16	47	11,52	0,02756	16	10,60	0,02995
17	48	11,76	0,02699	19	12,58	0,02524
18	53	12,99	0,02446	19	12,58	0,02524
19	57	13,97	0,02275	18	11,92	0,02664
20	42	10,29	0,03082	17	11,26	0,02820
21	37	9,07	0,03496	16	10,60	0,02995

З наданої вибірки більшість представлена особами у віці 16–18 років (основна група – 148 осіб (36,27%), контрольна група – 54 особи (35,77%) $p \leq 0,05$). За результатами аналізу отриманих даних можемо стверджувати, що наведений розподіл підлітків за віком досліджених як основної, так і контрольної груп є однорідним, про що свідчать розраховані показники критерію Стюдента по групах ($p \leq 0,05$).

Також ми вивчали рівень освіти серед обстежених осіб усіх груп дослідження (таблиця 4).

У період проведення дослідження зі 559 респондентів навчалися в загальноосвітніх закладах 32,84% респондентів з основної групи та 30,46% респондентів із контрольної групи; навчалися в коледжі чи професійно-технічних навчальних закладах 30,15% респондентів з основної групи та 27,81% респондентів із контрольної групи; у закладах вищої освіти – 26,72% респондентів з основної групи та 33,77% респондентів із контрольної групи; мали академічну відпустку (чи часто були відсутні в навчальному закладі) 6,86% респондентів з основної групи та 5,96%

респондентів із контрольної групи; відмовилися надавати інформацію 3,43% респондентів з основної групи та 1,99% респондентів із контрольної групи.

У таблиці 5 наведено результати соціодемографічного опитування щодо з'ясування характеру родинних зв'язків у сім'ях респондентів.

Проаналізувавши результати, можемо вказати, що серед респондентів основних груп більшість проживає в неповних родинах без сиблінгів – 16,42% опитаних, серед дівчат – 17,65% опитаних, а в контрольних групах переважають повні сім'ї серед юнаків – 17,88%, а серед дівчат – 19,87%. У неповній родині із сиблінгами проживають здебільшого респонденти основної групи (юнаки – 14,22% опитаних, дівчата – 14,46% опитаних), на відміну від контрольної групи, де більшість проживає в повній родині із сиблінгами (юнаки – 12,58% опитаних, дівчата – 13,91% опитаних). Варто також зауважити, з іншими родичами без батьків і без сиблінгів здебільшого проживають підлітки з основної групи (юнаки – 1,72% опитаних, дівчата – 1,23% опитаних), ніж

Таблиця 4

Розподіл досліджених за рівнем освіти

Освіта	Групи дослідження:			
	Основна		Контрольна	
	№	%	n	%
Загальноосвітній заклад	134	32,84	46	30,46
Коледж (чи ПТУ)	123	30,15	42	27,81
Заклад вищої освіти	109	26,72	51	33,77
Академічна відпустка (чи відсутність у навчального закладу)	28	6,86	9	5,97
Відмовилися надавати інформацію	14	3,43	3	1,99

Таблиця 5

Розподіл обстежених підлітків відповідно до характеру родинних зв'язків

Особливості мешкання	Стать	Досліджувані групи			
		Основна		Контрольна	
		n	%	n	%
У повній родині без сиблінгів	Ю	32	7,84	27	17,88
	Д	39	9,56	30	19,87
У повній родині із сиблінгами	Ю	25	6,13	19	12,58
	Д	29	7,11	21	13,91
У неповній родині без сиблінгів	Ю	67	16,42	13	8,61
	Д	72	17,65	16	10,60
У неповній родині із сиблінгами	Ю	58	14,22	10	6,62
	Д	59	14,46	11	7,28
З іншими родичами та сиблінгами без батьків	Ю	9	2,21	1	0,66
	Д	6	1,47	0	0,00
З іншими родичами без батьків і без сиблінгів	Ю	7	1,72	1	0,66
	Д	5	1,23	2	1,32

контрольної групи (юнаки – 0,66% опитаних, дівчата – 1,32% опитаних). Отже, можна відзначити, що соціальним фактором, який може бути детермінантом формування кіберадикції, є й характер родинних зв'язків.

Одним із соціально-демографічних факторів, який досліджено в ході дослідження став, є характер взаємин к сім'ях (таблиця 6).

Аналізуючи результати проведеного опитування, можемо констатувати, що конфлікти з батьками практично не відбуваються серед осіб контрольної групи (юнаки – 19,21% опитаних, дівчата – 22,52% опитаних), на відміну від осіб основної групи, які здебільшого вказували на те, що конфлікт із батьками відбувався часто (юнаки – 18,63% опитаних, дівчата – 19,61% опитаних). Варто також зауважити, що в основній групі підлітки частіше відмічали існування конфлікту між батьками (юнаки – 21,08% опитаних, дівчата – 21,57% опитаних), ніж підлітки контрольної групи (юнаки – 5,03% опитаних, дівчата – 6,62% опитаних).

Розглядався також характер взаємин з однолітками (таблиця 7).

Аналізуючи результати опитування, можемо зазначити, що респонденти основної групи практично постійно конфліктують з однолітками (юнаки – 30,39% опитаних, дівчата – 33,09% опитаних), на відміну від респондентів

контрольної групи (юнаки – 7,28% опитаних, дівчата – 9,27% опитаних). Респонденти контрольної групи частіше відзначали, що в них існують конфлікти час від часу з однолітками (юнаки – 25,83% опитаних, дівчата – 27,81% опитаних), ніж респонденти основної групи (юнаки – 13,73% опитаних, дівчата – 14,71% опитаних). Також респонденти контрольної групи частіше відзначали, що вони практично ніколи не конфліктують з однолітками (юнаки – 13,91% опитаних, дівчата – 15,89% опитаних), ніж респонденти основної групи (юнаки – 4,41% опитаних, дівчата – 3,68% опитаних).

Розглянувши деякі види міжособистісних конфліктів серед груп респондентів, можемо констатувати, що респонденти основної групи більше, ніж респонденти контрольної групи, мають конфліктні ситуації як у сім'ї, так і серед однолітків.

Надалі ми розглянули академічну успішність респондентів (таблиця 8).

За результатами опитування респондентів і їхніх батьків (чи осіб, які їх замінюють) установлено, що високі бали в навчанні більш характерні для осіб контрольних груп (юнаки – 8,61% опитаних, дівчата – 12,58% опитаних), ніж для основних груп (юнаки – 4,41% опитаних, дівчата – 5,64% опитаних). Середній рівень навчання як серед основної, так і серед

Таблиця 6

Характер взаємин у сім'ях

Конфліктність у сімейних стосунках	Стать	Досліджувані групи			
		Основна		Контрольна	
		п	%	п	%
Конфлікти з батьками практично не відбуваються	Ю	11	2,70	29	19,21
	Д	14	3,43	34	22,52
Конфлікти з батьками відбуваються час від часу	Ю	25	6,13	20	13,25
	Д	28	6,86	23	15,23
Конфлікти з батьками відбуваються часто	Ю	76	18,63	14	9,27
	Д	80	19,61	13	8,61
Часто відбуваються конфлікти між батьками	Ю	86	21,08	8	5,30
	Д	88	21,57	10	6,62

Примітка: * – сім'єю вважалось оточення, з яким підліток постійно проживав.

Таблиця 7

Конфлікти з однолітками в групах підлітків

Конфлікти з однолітками	Стать	Досліджувані групи			
		Основна		Контрольна	
		п	%	п	%
Відбуваються практично постійно	Ю	124	30,39	11	7,28
	Д	135	33,09	14	9,27
Відбуваються час від часу	Ю	56	13,73	39	25,83
	Д	60	14,71	42	27,81
Практично ніколи не відбуваються	Ю	18	4,41	21	13,91
	Д	15	3,68	24	15,89

Розподіл обстежених підлітків відповідно до рівня навчання

Рівень навчання (середні відмітки, бали)	Стать	Досліджувані групи			
		Основна		Контрольна	
		n	%	n	%
Високий (9–12)	Ю	18	4,41	13	8,61
	Д	23	5,64	19	12,58
Середній (6–8)	Ю	121	29,66	48	31,79
	Д	153	37,50	54	35,76
Низький (до 5)	Ю	59	14,46	10	6,62
	Д	34	8,33	7	4,64

Примітки: * Рівень навчання аналізувався за середніми оцінками протягом останнього року за 12-бальною шкалою за даними респондентів і їхніх батьків (у тих осіб, які навчалися за 5-бальною системою, відповіді переведено у 12-бальну систему).

Таблиця 9

Розподіл обстежених підлітків відповідно до рівня матеріального забезпечення в родині

Рівень матеріального забезпечення	Стать	Досліджувані групи			
		Основна		Контрольна	
		n	%	n	%
Високий	Ю	72	17,65	17	11,26
	Д	83	20,34	21	13,91
Середній	Ю	34	8,33	37	24,50
	Д	24	5,88	43	28,48
Низький	Ю	92	22,55	17	11,26
	Д	103	25,25	16	10,60

Примітка. * – розраховувався сукупний дохід на родину в тисячах гривень на місяць: високим уважався щомісячний статок понад 30 тис. грн., середнім – від 10 тис. до 25 тис. грн.; низьким – менше ніж 10 тис. грн.

контрольної груп становив від 30% до 40% опитаних. Низький рівень навчальної успішності більш притаманний підліткам з основної групи (юнаки – 14,46% опитаних, дівчата – 8,33% опитаних), ніж підліткам із контрольної групи (юнаки – 6,62% опитаних, дівчата – 4,64% опитаних). Отже, можна припустити, що наявність кіберадикції негативно впливає на академічну успішність адиктів.

Наступним соціодемографічним критерієм дослідження був матеріальний статок сім'ї респондентів (таблиця 9).

За результатами опитування респондентів можна констатувати, що в основних групах переважав високий (юнаки – 17,65% опитаних, дівчата – 20,34% опитаних) і низький (юнаки – 22,55% опитаних, дівчата – 25,25% опитаних) статок сім'ї. У контрольних групах респондентів переважав середній статок сім'ї (юнаки – 24,50% опитаних, дівчата – 28,48% опитаних), високий і низький статок мали 10% та 15% опитаних контрольної групи.

У частини респондентів сімейні стосунки порушені внаслідок появи залежності від комп'ютера, Інтернету, гаджетів чи інших девайсів, а також зловживання родинним бюджетом на користь кіберпростору. Прак-

тично всі адикти з основної групи дослідження проживали з батьками або іншими родичами, які нерідко ставали жертвами маніпулювання адиктів з метою реалізації адиктивної поведінки. Наприклад, адикти перекладали чи навіть вимагали в близьких виконувати їхні обов'язки по домогосподарству чи навчанню, вимагали постійної сплати за Інтернет-послуги, а також вимагали постійно здійснювати витрати на оновлення системних характеристик ПК або оновлення їхніх гаджетів чи інших девайсів тощо.

Під час проведення інтерв'ю з респондентами обох груп установлено, що верифікованих психічних розладів в анамнезі не мав жоден із опитаних, ніхто не сповістив нас про наявність у нього психіатричного діагнозу, іншої інформації про існування будь-кого з опитаних на психіатричному обліку ми не мали.

З вищенаведених таблиць та описових характеристик видно, що у відсотковому розподілі групи є однорідними, це дає змогу для проведення дослідження з обраним контингентом, результати якого можна вважати репрезентативними.

Висновки з проведеного дослідження. На основі проаналізованого матеріалу та про-

веденого експериментального дослідження сформовано такі висновки.

За статтю, віком і більшістю інших показників групи є однорідними, що свідчить про репрезентативність вибірки. З наданої вибірки більшість представлена особами у віці 16–18 років (основна група – 148 осіб (36,27%), контрольна група – 54 особи (35,77%) $p \leq 0,05$), що виокремлює так звану «групу ризику» для цієї нозології. За результатами аналізу отриманих даних можна стверджувати, що наведений розподіл підлітків за віком досліджених як основної, так і контрольної груп є однорідним, про що свідчать розраховані показники критерію Стюдента по групах ($p \leq 0,05$).

У період проведення дослідження зі 559 респондентів навчалися в загальноосвітніх 32,84% респондентів з основної групи та 30,46% респондентів із контрольної групи; навчалися в коледжі чи професійно-технічних навчальних закладах 30,15% респондентів з основної групи та 27,81% респондентів із контрольної групи; у закладах вищої освіти – 26,72% респондентів з основної групи, 33,77% респондентів із контрольної групи; мали академічну відпустку (чи часто були відсутні в навчальному закладі) 6,86% респондентів з основної групи та 5,96% респондентів із контрольної групи; відмовилися надавати інформацію 3,43% респондентів з основної групи та 1,99% респондентів із контрольної групи.

За характером родинних зв'язків можна зазначити, що більшість респондентів з основних груп проживає в неповних родинах як без сиблінгів, так із сиблінгами, а респонденти контрольних груп здебільшого проживають у повних сім'ях. Під час розгляду характеру взаємин встановлено, що конфлікти з батьками практично не відбуваються серед осіб контрольної групи, на відміну від осіб основної групи, які здебільшого вказували на те, що конфлікт із батьками відбувався часто. Також респонденти основної групи практично постійно конфліктують з однолітками, на відміну від респондентів контрольної групи, які частіше відзначали, що в них існують конфлікти з однолітками лише час від часу. Також встановлено, що високі бали в навчанні більш характерні для осіб контрольних груп, ніж для основних груп. За рівнем матеріального забезпечення в родині респондентів можна констатувати, що в основних групах переважав високий і низький статок сім'ї, а в контрольних групах – середній.

Під час узагальнення результатів за методикою «Тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г.В. Лозової» можна зазначити, що проявів хімічних залежностей

серед респондентів не виявлено, що дало нам залишити їх усіх у подальшому дослідженні. Варто підкреслити виявлену закономірність, що юнаки більш схильні до адиктивної поведінки, ніж дівчата, і з віком залежність серед юнаків набирає обертів. Дівчата здебільшого перебувають у середньому ступені схильності до залежності особливо у віці від 16 до 18 років.

Специфіка проведеного нами дослідження, а також сам процес формування залежності не дають змоги зробити однозначних висновків щодо соціодемографічних особливостей кіберадиктів. Однак варто зазначити, що до групи ризику можна зарахувати осіб у віковій категорії від 16 до 18 років, які проживають у неповних сім'ях, мають середній або низький рівень навчальної успішності, здебільшого конфліктні, матеріальний статок сім'ї неоднорідний (чи високий, чи низький). Проведене дослідження лише вказує на актуалізацію проблеми й на необхідність проведення подальших експериментальних досліджень щодо визначення соціальних та індивідуальних детермінант формування кіберадикцій серед молодого покоління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аймедов К.В., Асєєва Ю.О., Дьяченко О.В. Сучасний погляд на проблему Інтернет-адикцій у підлітків. *Перспективні дослідження – це наука і техніка – 2018* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (7–15 листопада 2018 р.). Перемишль : Наука та дослідження, 2018. Том 5. С. 76–80. URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/242201.pdf>.
2. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 190 с. URL: http://mprj.ru/archiv_global/2015_4_33/nomer01.php.
3. Кочетков Н.В. Интернет-зависимость и зависимость от компьютерных игр в отечественных психологов. *Социальная психология и общество*. 2020. Т. 11. № 1. С. 27–54. URL: <https://doi.org/10.17759/sps.2020110103>.
4. Kemp S. Digital 2020: 3.8 billion people use social media. Wearesocial and Hootsuite. 2020. URL: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media>.
5. Юрьева Л.Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика : монография. Днепропетровск : Пороги, 2006. URL: <https://studfiles.net/preview/6748925/>.
6. Аймедов К.В. Особенности личности подростков, которые страдают на компьютерную зависимость. *Наука і освіта* : наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського. 2012. С. 9–13. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/uk/arkhiv-zhurnaliv/vipuski-2012/vipusk-6-nauka-i-osvita-2012-rik>.
7. Собчик Л.Н. Искусство психодиагностики. Санкт-Петербург : Речь, 2014. 159 с.

ЗВ'ЯЗОК САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЗІ СКЛАДНИКАМИ ІНТЕЛЕКТУ В МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

RELATIONSHIP BETWEEN SELF-ACTUALIZATION AND COMPONENTS OF INTELLIGENCE IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

У статті розглядається система кореляційних зв'язків між показниками самоактуалізації та компонентами інтелекту в майбутніх психологів. Емпіричне дослідження показало, що між показниками самоактуалізації та загального інтелекту кореляції відсутні. Основним предметом дослідження стали кореляції між самоактуалізацією та емоційним інтелектом. Кореляції між цими показниками для певних категорій населення (службовців, студентів неpsychологічних спеціальностей, міського населення) досліджувалися в сучасних наукових працях. Ми розділили ці кореляції на дві групи – загальні й локальні кореляції. Загальні кореляції відображають загальні тенденції для широкого кола людей, локальні кореляції – специфіку цих зв'язків у різних соціальних середовищах, для різних вікових, професійних і соціальних груп. У статті виділяються такі групи кореляцій: загальні кореляції; специфічні для студентів; специфічні для майбутніх психологів. Загальними тенденціями є значне кількісне переважання кореляцій самоактуалізації з показниками внутрішньоособистісного емоційного інтелекту порівняно з показниками міжособистісного емоційного інтелекту; найбільшу кількість кореляцій дають шкали самоактуалізації «ціннісні орієнтації» та «самоповага». Специфічною для студентства, як обґрунтовано в роботі, є наявність достовірних кореляцій основної шкали «підтримка» з внутрішньоособистісним емоційним інтелектом. Ми припускаємо, що причиною цього є специфічна спрямованість освітнього середовища для студентів-психологів.

Ключові слова: самоактуалізація, емоційний інтелект, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, міжособистісний емо-

ційний інтелект, компетентність у часі, підтримка, ціннісні орієнтації, самоповага.

The system of correlations between indicators of self-actualization and components of intelligence in future psychologists is considered. Empirical research has shown that there are no correlations between indicators of self-actualization and general intelligence. The main subject of the study was the correlations between self-actualization and emotional intelligence. Correlations between these indicators for certain categories of the population (employees, students of non-psychological specialties, urban population) have been studied in modern scientific papers. We divided these correlations into two groups – general and local correlations. General correlations reflect general trends for a wide range of people. Local correlations reflect the specifics of these relationships in different social settings, for different age, occupational and social groups. The following groups of correlations are distinguished in the article: general correlations; specific to students; specific to future psychologists. The general tendencies are: significant quantitative predominance of correlations of self-actualization with indicators of intrapersonal emotional intelligence, in comparison with indicators of interpersonal emotional intelligence; the scales "self-actualising value" and "self-regard" give the greatest number of correlations. Specific for students, as substantiated in the work, is the presence of reliable correlations of the main scale "inner directedness" with intrapersonal emotional intelligence. We found that specific for future psychologists is the presence of a correlation between the two main scales of "inner directedness" and "time competence" with intrapersonal emotional intelligence. We assume that the reason for this is the specific focus of the educational environment for student psychologists.

Key words: self-actualization, emotional intelligence, intrapersonal emotional intelligence, interpersonal emotional intelligence, time competence, inner directedness, self-actualising value, self-regard.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.17>

Безверхий О.С.

к.психол.н.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Даценко Т.С.

практичний психолог
(приватна практика)

Постановка проблеми. У сучасній гуманістичній психології актуальною є проблема чинників самоактуалізації. Знання про чинники дає змогу як розробити ефективні методи розвитку самоактуалізації, так і зрозуміти обмеження в їх конструюванні. Дослідження кореляційних зв'язків між показниками емоційного інтелекту та самоактуалізації допомагає виявити один із таких можливих чинників. Оскільки емоційний інтелект в основному формується значно раніше того вікового періоду, у якому відкриваються можливості самоак-

туалізації, він може бути важливим чинником самоактуалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У психологічній літературі традиційно провідними науковцями, які досліджували феномен самоактуалізації, вважаються Карл Роджерс, Абрахам Маслоу, Еверетт Шостром, іноді до них додають Ролло Мея. Більшість науковців справедливо зазначає, що значна кількість учених, які працювали в галузі гуманістичної психології, певною мірою досліджувала проблематику, наближену до самоактуалізації.

У радянській психології зміст самоактуалізації було звужено, вона вважалася складником феномена самореалізації. У сучасній українській психології теоретичні та прикладні проблеми самоактуалізації досліджувалися в працях Г.О. Балла, І.Д. Беха, П.В. Лушина, С.Д. Максименка, В.О. Моляка, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Ю.Г. Долінської, І.С. Булах та інших науковців [4, с. 13–14].

Концепція емоційного інтелекту (далі – EI) запропонована в 1990 році Джоном Майєром (John Mayer) і Пітером Саловеєм (Peter Salovey) [11]. У подальшому ця концепція продовжує динамічно розвиватися, сформульовано низку альтернативних моделей і концепцій: Майєра, Саловея, Карузо [10], Данієла Гоулмана [3] та Рейвена Бар-Она (Reuven Bar-On) [8].

Зв'язок самоактуалізації з емоційним інтелектом досліджувався і чотирьох відомих нам публікаціях [2; 5; 6; 9]. Порівняння цих досліджень ускладнюється тим, що автори використовують різні методики діагностики емоційного інтелекту, які мають між собою не лише технічні, а й концептуальні відмінності.

Ентоні Бернард (Antoni Barnard) і Роче Хербст (Roché Herbst) провели дослідження кореляцій між самоактуалізацією та емоційним інтелектом [9]. Вибірка для дослідження включала 71 службовця гірничодобувної промисловості Південної Африки. Для діагностики емоційного інтелекту використовувалася Композитна шкала опитувальника емоційного інтелекту Бар-Она (Bar-On Emotional Quotient Inventory composite scales) (1997) [7]. Ця методика містить чотири парціальні шкали (внутрішньоособистісний інтелект, міжособистісний інтелект, адаптивність, толерантність до стресу) та одну загальну. Для діагностики самоактуалізації використано Особистісний орієнтувальний опитувальник Е. Шострома. З наведеної в публікації таблиці кореляцій (обчислювався коефіцієнт кореляції за Пірсоном) видно наявність таких особливостей [9, с. 64]: найбільше кореляцій у самоактуалізації виявлено з шкалою «адаптивність» (з обома основними шкалами та з шістьма допоміжними шкалами); немає жодної кореляції між шкалами самоактуалізації та міжособистісним EI; існує низка кореляцій між шкалами самоактуалізації та внутрішньоособистісним EI (з основних шкал – «компетентність у часі» та 5 допоміжних шкал); існує низка кореляцій між шкалами самоактуалізації й толерантністю до стресу (з основних шкал – «компетентність у часі» та три допоміжних шкал); загальний показник EI корелює з двома шкалами – «компетентність у часі» та «прийняття агресії»; найбільше кореляцій з показниками EI мають шкали «компетентність у часі», «цінності самоактуалізації», «самоповага» та «контактність».

І.М. Андреева в праці досліджувала рангові кореляції між самоактуалізацією та емоційним інтелектом [2]. Вибірка для дослідження включала 72 студенти, дівчата й хлопці порівну, віком 19–22 роки. Для діагностики емоційного інтелекту використовувався опитувальник Емін Д.В. Люсіна (версія 2006 року), для діагностики самоактуалізації – Самоактуалізаційний тест Е. Шострома (адаптація Ю.Є. Альошиної, Л.Я. Гозмана, М.В. Загики, М.В. Кроза) [1]. Виявлено такі особливості: інтегральна шкала міжособистісного аспекту EI має лише три кореляції з допоміжними шкалами на рівні $p_0 < 0,05$; інтегральна шкала внутрішньоособистісного аспекту EI має кореляцію з однією основною шкалою («підтримка», $p_0 < 0,001$) і шість кореляцій із допоміжними шкалами (з чотирма $p_0 < 0,001$); найбільше з показниками EI корелюють шкали «самоповага» (7 кореляцій з усіма шкалами емоційного інтелекту), «ціннісні орієнтації» (6), «опора» (4).

Турецькі науковці Еш Акюн (Aslı Akün) і Гювен (Güven Ordun) дослідили кореляції між самоактуалізацією та емоційним інтелектом [6]. Вибірка включала 500 студентів Стамбульського університету зі спеціальності «Публічне адміністрування». Для діагностики самоактуалізації використано Короткий індекс самоактуалізації (Brief Index of Self-Actualization) (1995) [12]. Методика має такі шкали: «сутність самоактуалізації» (core self-actualization), «комплекс Іони» (Jonah complex), «допитливість» (curiosity), «комфорт самотності» (comfort with solitude), «відкритість для досвіду» (openness to experience), «демократичність» (democratic character), «життєві цілі» (life meaning and purpose). Для діагностики емоційного інтелекту використовувалася Шкала самооцінки емоційного інтелекту Вонга й Лоу (Wong and Law emotional intelligence self report scale) (2002) [13]. Шкала має чотири виміри: «розуміння власних емоцій», «розуміння емоцій інших людей», «регулювання власних емоцій», «ефективне використання власних емоцій». З описаних причин результати цього дослідження складно порівнювати з результатами інших досліджень, які ґрунтуються на моделі Е. Шострома. Основні результати щодо кореляцій між показниками самоактуалізації та емоційного інтелекту такі [6, с. 172]: найбільше зв'язків з емоційним інтелектом мають шкали «комплекс Іони» (4 кореляції), «відкритість для досвіду» (4 кореляції), «сутність самоактуалізації» (3 кореляції); найбільше зв'язків із самоактуалізацією мають шкали «регулювання власних емоцій» (6 кореляцій, із них для п'яти $p_0 < 0,01$), «розуміння емоцій інших людей» (5 кореляцій, із них для трьох $p_0 < 0,01$), інші шкали по три кореляції (всі $p_0 < 0,01$).

О.В. Юр'єва в праці досліджувала рангові кореляції між самоактуалізацією та емоційним

інтелектом [5]. Вибірка становила 54 особи від 18 до 54 років, 34 жінки та 20 чоловіків. Методики: опитувальник ЕмІн Д.В. Люсіна, для діагностики самоактуалізації – Самоактуалізаційний тест Е. Шострома (адаптація Ю.Є. Альшиної, Л.Я. Гозмана, М.В. Загики, М.В. Кроза). Аналіз кореляційних зв'язків показав такі особливості [5, с. 59]: внутрішньоособистісний ЕІ має достовірні кореляції з обома основними шкалами самоактуалізації та чотирма допоміжними; міжособистісний аспект ЕІ має одну позитивну кореляцію з допоміжною шкалою («сензитивність»); найтісніші кореляційні зв'язки виявлені в основній шкалі «підтримка» (5 кореляцій) і в допоміжних шкалах: «ціннісні орієнтації» (7), «самоповага» (7), «спонтанність» (6), «самоприйняття» (4); загальний показник ЕІ корелює з головною шкалою «підтримка» та допоміжними шкалами: «ціннісні орієнтації», «самоповага», «спонтанність»; статистично достовірні розбіжності між досліджуваними з ЕІ вище середнього й нижче середнього зафіксовано за трьома допоміжними шкалами: «ціннісні орієнтації», «самоповага», «спонтанність».

Постановка завдання. Мета статті – розглянути систему кореляційних зв'язків між показниками самоактуалізації та компонентами інтелекту в майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами проведене кореляційне дослідження для вивчення зв'язку між самоактуалізацією та складниками інтелекту. Досліджувалися майбутні психологи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, усього 80 студентів. Хлопці становили 12,5% (10 осіб), що відповідає реальному співвідношенню серед майбутніх психологів нашого університету.

Соціальний інтелект ми досліджували з використанням психодіагностичних методик: методики діагностики емоційного інтелекту MEI (М.О. Манойлова) та методики оцінювання емоційного інтелекту (EQ) Н. Холла. Загальний інтелект ми досліджували з використанням таких методик: Стандартні прогресивні матриці Равена, Короткий орієнтовний тест (В.Н. Бузін, Е.Ф. Вандерлік) (КОТ). Для дослідження самоактуалізації використано Самоактуалізаційний тест (САТ) (Е. Шостром, адаптація Ю.Є. Альшиної, Л.Я. Гозмана, М.В. Загики та М.В. Кроза).

Результати кореляційного дослідження зв'язків самоактуалізації з ЕІ подано в таблиці 1. З таблиці 1 видно, що жодна зі шкал самоактуалізації не має достовірних кореляцій із показниками загального інтелекту. Зазначимо, що цей результат варто розглядати як локальний, характерний для вибірки майбутніх психологів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Зазначимо, що в основі самоактуалізації лежить самопізнання й подолання власних психологічних бар'єрів. Інтерпретуючи подані в таблиці 1 результати, доцільно брати до уваги, що для майбутніх психологів завдання самопізнання та подолання власних психологічних бар'єрів є спеціалізованими, навчаль-

ного державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, усього 80 студентів. Хлопці становили 12,5% (10 осіб), що відповідає реальному співвідношенню серед майбутніх психологів нашого університету.

Результати кореляційного дослідження зв'язків самоактуалізації з ЕІ подано в таблиці 1. З таблиці 1 видно, що жодна зі шкал самоактуалізації не має достовірних кореляцій із показниками загального інтелекту. Зазначимо, що цей результат варто розглядати як локальний, характерний для вибірки майбутніх психологів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Зазначимо, що в основі самоактуалізації лежить самопізнання й подолання власних психологічних бар'єрів. Інтерпретуючи подані в таблиці 1 результати, доцільно брати до уваги, що для майбутніх психологів завдання самопізнання та подолання власних психологічних бар'єрів є спеціалізованими, навчаль-

Таблиця 1

Результати дослідження зв'язків самоактуалізації з показниками загального інтелекту

САТ	Стандартні прогресивні матриці Равена	Короткий орієнтовний тест (В.Н. Бузін, Е.Ф. Вандерлік)
I	-0,011	0,045
Tc	-0,090	-0,004
Sav	0,044	0,010
Ex	0,015	0,037
Fr	-0,035	-0,080
S	-0,001	0,119
Sr	-0,016	0,066
Sa	-0,034	0,067
Nc	0,015	-0,102
Sy	0,128	-0,137
A	-0,008	-0,148
C	-0,003	0,104
Cog	0,210	0,019
Cr	-0,063	-0,152
Вибірка майбутніх психологів – 80 осіб. * $r_{кр. 0,05} = 0,220$; ** $r_{кр. 0,01} = 0,286$; *** $r_{кр. 0,001} = 0,361$		

Умовні позначення: I – підтримка; Tc – компетентність у часі; Sav – ціннісні орієнтації; Ex – гнучкість поведінки; Fr – сенситивність до себе; S – спонтанність; Sr – самоповага; Sa – самоприйняття; Nc – уявлення про природу людини; Sy – синергія; A – прийняття агресії; C – контактність; Cog – пізнавальні потреби; Cr – креативність.

но-професійними завданнями, до яких студента спонукає освітнє середовище. Тому навіть студенти з порівняно низькою успішністю й відносно невисоким рівнем інтелекту справляються із цими завданнями завдяки зосередженню на них, значним витратам особистісних ресурсів для їх розв'язання й супроводу викладачів у цьому процесі. Відзначимо, що у ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського за рахунок дисциплін вільного вибору впроваджено щорічні психологічні тренінги, які значною мірою допомагають майбутнім психологам успішно розв'язувати вказані завдання. Імовірно, для студентів непсихологічних спеціальностей (для них указані завдання містяться поза межами навчального процесу) загальний інтелект впливає на їх постановку та розв'язання, кореляція між показниками загального інтелекту й самоактуалізацією існує.

Перейдемо до розгляду зв'язку самоактуалізації з EI. У таблиці 2 показано кореляції між показниками самоактуалізації та EI за М.О. Манойловою.

Шкали «усвідомлення своїх почуттів та емоцій» (ШМ1 у таблиці 2) та «управління своїми почуттями й емоціями» (ШМ2 в таблиці 2) характеризують внутрішньоособистісний аспект EI. Шкали «усвідомлення почуттів та емоцій інших людей» (ШМ3 в таблиці 2) та «управління почуттями й емоціями інших

людей» (ШМ4 в таблиці 2) характеризують міжособистісний аспект EI.

Як видно з таблиці 2, між показниками самоактуалізації та внутрішньоособистісного аспекту EI існують численні статистично достовірні кореляції. Відзначимо високу достовірність кореляцій – 20 із 22 достовірні на рівні $p_0 < 0,01$ або $p_0 < 0,001$. При цьому обидві основні шкали «підтримка» та «компетентність у часі» мають кореляцію з обома шкалами внутрішньоособистісного аспекту EI й інтегральною шкалою EI на рівні $p_0 < 0,01$ або $p_0 < 0,001$. Інтегральний показник EI корелює з усіма шкалами самоактуалізації, крім шкали «пізнавальні потреби». Між показниками самоактуалізації та міжособистісного аспекту EI існують 5 достовірних кореляцій, із них чотири на рівні $p_0 < 0,05$.

У таблиці 3 показано кореляції між показниками самоактуалізації та EI за Н. Холлом.

Аналіз даних таблиці 3 потребує коментарів, оскільки зміст шкал методики Н. Холла неповною мірою відповідає їх назвам. Шкала «емоційна обізнаність» показує рівень теоретичних знань про емоції (ШХ1 у таблиці 3) і не має аналогічної шкали в методиці М.О. Манойлової; шкала «управління своїми емоціями» (ШХ2 в таблиці 3) насправді значною мірою показує рівень рефлексії власних емоцій і наближена до шкали методики М.О. Маной-

Таблиця 2

Результати дослідження зв'язків самоактуалізації з показниками емоційного інтелекту за М.О. Манойловою

САТ	Методика М.О. Манойлової				
	ШМ1	ШМ2	ШМ3	ШМ4	ШМ ЗАГ
I	0,436***	0,526***	0,137	0,218	0,484***
Tc	0,347**	0,298**	-0,004	0,210	0,319**
Sav	0,315**	0,635***	0,279*	0,046	0,501***
Ex	0,303**	0,345**	-0,036	0,203	0,315**
Fr	0,248*	0,282*	0,174	0,110	0,291**
S	0,407***	0,487***	0,151	0,282*	0,483***
Sr	0,414***	0,501***	0,093	0,148	0,445***
Sa	0,340**	0,373***	0,089	0,202	0,368***
Nc	0,143	0,292**	0,207	0,028	0,277*
Sy	0,118	0,387***	0,274*	0,006	0,315**
A	0,286**	0,378***	0,133	0,186	0,341**
C	0,331**	0,215	-0,012	0,221*	0,220*
Cog	-0,002	0,131	0,368**	0,171	0,204
Cr	0,204	0,311**	0,151	0,098	0,282*
Кількість кореляцій	10	12	3	2	13

Вибірка майбутніх психологів – 80 осіб.

* $r_{кр. 0,05} = 0,220$; ** $r_{кр. 0,01} = 0,286$; *** $r_{кр. 0,001} = 0,361$

Умовні позначення: ШМ1 – усвідомлення своїх почуттів та емоцій; ШМ2 – управління своїми почуттями й емоціями; ШМ3 – усвідомлення почуттів та емоцій інших людей; ШМ4 – управління почуттями й емоціями інших людей; ШМ ЗАГ – інтегральний показник емоційного інтелекту за методикою М.О. Манойлової.

**Результати дослідження зв'язків самоактуалізації
з показниками емоційного інтелекту за Н. Холлом**

SAT	Методика Н. Холла					
	ШХ1	ШХ2	ШХ3	ШХ4	ШХ5	ШХ ЗАГ
I	0,058	0,391***	0,336**	0,131	0,228*	0,295**
Tc	0,208	0,342**	0,402***	0,182	0,250*	0,281*
Sav	0,147	0,336**	0,521***	0,196	0,324**	0,404***
Ex	0,087	0,172	0,153	0,108	0,132	0,170
Fr	0,040	0,216	0,140	0,093	0,149	0,198
S	0,087	0,388***	0,335**	0,182	0,269*	0,293**
Sr	0,061	0,403***	0,384***	0,152	0,274*	0,347**
Sa	-0,017	0,334**	0,232*	0,049	0,123	0,210
Nc	0,106	0,184	0,304**	0,117	0,280*	0,238*
Sy	0,290**	0,040	0,360**	0,201	0,204	0,333**
A	0,009	0,338**	0,290**	0,134	0,221*	0,221*
C	0,042	0,199	0,079	-0,094	0,025	0,122
Cog	0,205	0,151	0,147	0,190	0,198	0,277*
Cr	0,104	0,295**	0,293**	0,025	0,176	0,266*
Кількість кореляцій	1	8	10	0	7	10
Вибірка майбутніх психологів – 80 осіб. * $r_{кр. 0,05} = 0,220$; ** $r_{кр. 0,01} = 0,286$; *** $r_{кр. 0,001} = 0,361$						

Умовні позначення: ШХ1 – емоційна обізнаність; ШХ2 – управління своїми емоціями; ШХ3 – самомотивація; ШХ4 – емпатія; ШХ5 – розпізнавання емоцій інших людей; ШХ ЗАГ – інтегральний показник емоційного інтелекту за методикою Н. Холла.

лової «усвідомлення своїх почуттів та емоцій» (кореляція між цими шкалами – 0,460); шкала «самомотивація» (ШХ3 в таблиці 3) наближена до шкали методики М.О. Манойлової «управління своїми почуттями й емоціями» (кореляція між цими шкалами – 0,507); шкала «розпізнавання емоцій інших людей» показує здатність виражати підтримку та розуміння щодо інших людей (ШХ5 у таблиці 3).

Шкала «емоційна обізнаність» має лише одну достовірну кореляцію з показниками емоційного інтелекту, оскільки суто теоретичне знання про емоції не допомагає ні реально рефлексувати свої емоції, ні впливати на них. Проведений аналіз змісту шкал засвідчує, що шкали «управління своїми емоціями» й «самомотивація» Н. Холла характеризують внутрішньоособистісний аспект EI, для цих шкал бачимо значний масив достовірних кореляцій. Емпатія як складник міжособистісного аспекту EI не має достовірних кореляцій із показниками самоактуалізації.

Новою в таблиці 3 порівняно з таблицею 2 є наявність значного масиву достовірних кореляцій показників самоактуалізації зі шкалою «розпізнавання емоцій інших людей», яка фактично характеризує здатність до розуміння й підтримки інших. Це виглядає логічно, адже здатність самоактуалізованої людини сприяти актуалізації інших шляхом підтримки

й розуміння відповідає її системі цінностей і настановлень.

Висновки з проведеного дослідження. Самоактуалізація не має значущих кореляцій із показниками загального інтелекту в майбутніх психологів. Ми припускаємо, що цей факт пов'язаний зі специфікою навчального процесу зі спеціальності «Психологія». Для студентів непсихологічних спеціальностей узані кореляції можуть бути значущими.

Показники самоактуалізації мають численні статистично достовірні кореляції з внутрішньоособистісним аспектом EI й відносно мало достовірних кореляцій із його міжособистісним аспектом. Ця закономірність зафіксована в усіх описаних нами наукових публікаціях інших авторів. Також ця закономірність підтверджена в наших дослідженнях.

Нами пояснено специфічні для різних соціальних груп особливості кореляцій основних шкал самоактуалізації («підтримка» та «компетентність у часі») з показниками внутрішньоособистісного аспекту EI. У дослідженні Ентоні Бернарда й Роче Хербста вивчалися дорослі люди з вищою освітою, значущі кореляції з внутрішньоособистісним аспектом EI були лише в шкали «компетентність у часі». У дослідженні І.М. Андреевої вивчалися студенти, аналогічні значущі кореляції були лише в шкали «підтримка». У дослідженні О.В. Юр'євої вивчалася

різновікова група громадян, аналогічні значущі кореляції були за обома основними шкалами. Ми припускаємо, що описаний характер кореляцій відображає природну динаміку самоактуалізації: спочатку розвивається автономія (шкала «підтримка»), а потім долається невротизація (шкала «компетентність у часі»). Тому в студентському віці вагомим є показник за шкалою «підтримка», і ця шкала показує значущу кореляцію. У старшому віці, після 30–35 років, вагомим є показник за шкалою «компетентність у часі», і ця шкала показує значущу кореляцію в дослідженні службовців гірничодобувної промисловості. У змішаній групі ці тенденції поєднуються й значущі кореляції показують обидві шкали.

Ми припускаємо, що специфічним для майбутніх психологів є кореляція обох основних шкал із показниками внутрішньоособистісного аспекту EI. Це зумовлено тим, що через вплив освітнього середовища в них поряд із розвитком автономії (зростає показник за шкалою «підтримка») паралельно значно раніше за студентів непсихологічних спеціальностей долається невротизація (зростає показник за шкалою «компетентність у часі»).

Маємо підстави припускати специфічні механізми розвитку самоактуалізації, які є унікальними для майбутніх психологів. Відповідно, методи й технології підтримки і стимулювання розвитку самоактуалізації майбутніх психологів, які впроваджуються у ЗВО, повинні враховувати цю унікальність.

Наше дослідження може бути продовжене в напрямі порівняння кореляційних матриць між шкалами самоактуалізації та емоційного інтелекту для різних курсів навчання як майбутніх психологів, так і студентів непсихологічних спеціальностей з використанням статистико-математичних методів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Измерение уровня самоактуализации личности / Е.Ю. Алешина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская, М.В. Кроз. *Социально-психологические методы ис-*

следования супружеских отношений. Москва, 1987. С. 91–114.

2. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как фактор самоактуализации. *Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям*. Москва, 2009. С. 31–39.

3. Гоулман Д., Бояцис Р., МакКи Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. Москва : Альпина-Бизнес Букс, 2005. 301 с.

4. Старинська Н.В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ : Інтерсервіс, 2015. 178 с.

5. Юрьева О.В. Эмоциональный интеллект и особенности самоактуализации личности. *Вестник ПНИПУ. Серия «Социально-экономические науки»*. 2019. № 1. С. 55–65.

6. Akün Aslı, Ordun Güven. Self Actualization, Self Efficacy and Emotional Intelligence of Undergraduate Students. *Journal of Advanced Management Science*. 2017. Vol. 5. № 3. P. 170–175.

7. Bar-On R. BarOn Emotional Quotient Inventory (EQ-i): technical manual. Toronto: Multi-Health Systems, 1997. 216 p.

8. Bar-On R., Parker J. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco : Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.

9. Barnard Antoni, Herbst Roché. The Relationship between Emotional Intelligence and Self-Actualisation. *South African Journal of Labour Relations: Autumn*. 2005. № 29 (3). P. 53–71.

10. Mayer J., Caruso D., Salovey P. The Ability Model of Emotional Intelligence: Principles and Updates. *Emotion Review*. 2016. Vol. 8. № 4. P. 290–300.

11. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*. 1990. № 9 (3). P. 185–211.

12. Sumerlin J.R., Bundrick C.M. Brief index of self-actualization: A measure of Maslow's model. *Journal of Social Behavior and Personality*. 1996. Vol. 11. № 2. P. 253–271.

13. Wong C.S., Law K.S. The effects of leader and follower emotional intelligence on performance and attitude: An exploratory study, *The Leadership Quarterly*. 2002. Vol. 13. № 3. P. 243–274.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

SPECIAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

У статті визначено теоретико-методологічні засади та психологічні умови розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності. Сфокусовано увагу на соціальну перцепцію; вольові якості; інтераційні вміння; сприйняття й адекватне розуміння знакових систем: вербальної й невербальної, пара- та екстралінгвістичної – у структурі комунікативних здібностей, якими повинен володіти майбутній психолог.

Проаналізовано основні рівні сформованості комунікативної готовності, яка включає комунікативну толерантність психолога під час роботи з людьми (прийняття індивідуальності клієнтів, відсутність оцінних висловлювань на їхню адресу, терпимість до їхніх дискомфортних станів, згладжування неприємних моментів у спілкуванні з некомунікбельними клієнтами), а також здатність адекватно використовувати й розпізнавати сигнали невербального мовлення в спілкуванні з клієнтом. До дослідження залучені 54 студенти 4 курсу спеціальності «Психологія» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, з яких – 27 осіб включено в експериментальну групу і 27 – у контрольну. Представлена програма розвитку комунікативної готовності, відповідно до якої передбачено саморозвиток особистості й удосконалення нею засобів організації комунікативної взаємодії в процесі соціально-психологічного тренінгу. Стаття містить аналіз результатів упровадження тренінгу в процес навчання майбутніх психологів у вищій школі, що вказують на його ефективність, а саме усвідомлення студентами власних установок у комунікативній сфері, експлікацію наявних і вироблення продуктивніших моделей пізнання особистості партнерів по спілкуванню, освоєння певного рівня особистісної рефлексії та розвиток рефлексивного ставлення до себе як до суб'єктів професійного спілкування, вироблення вміння диференціювати й адекватно виражати власні почуття, використовуючи при цьому весь арсенал вербальних і невербальних засобів комунікації.

Ключові слова: психологічна готовність, комунікативна готовність, професійна

діяльність, психологи, комунікативна толерантність, вербальні та невербальні засоби комунікації.

The article deals with the theoretical and methodological principles and psychological conditions for the development of future psychologists' communicative competence for professional activity. The focus has been made on social perception; volitional qualities; interaction skills; perception and adequate understanding of sign systems: verbal and nonverbal, para- and extralinguistic in the structure of a future psychologist's communicative abilities.

The main levels of communicative readiness, which include communicative tolerance of the psychologist when working with people (acceptance of clients' individuality, lack of evaluative statements addressed to them, tolerance to their uncomfortable states, smoothing of unpleasant moments in communication with non-communicative clients), and ability to use and recognize nonverbal speech signals in communication with the client have been analyzed. The study involved 54 4th year students majoring in "Psychology" of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyy: 27 students of which were included in the experimental group and 27 – in the control one. The program of the development of communicative competence suggested the self-development of the personality and improvement of means of the organization of communicative interaction in the course of social and psychological training. The article contains an analysis of the results of the future psychologists' training in higher education, indicating its effectiveness, specifically students' awareness of their own attitudes in communication, explication of existing and more productive models of cognition of communication partners, mastering a certain level of personal reflection and development of reflexive attitude to oneself as subjects of professional communication, developing the ability to differentiate and adequately express one's feelings, using the whole arsenal of verbal and nonverbal means of communication.

Key words: psychological disposition, communicative competence, professional activity, psychologists, communicative tolerance, verbal and nonverbal means of communication.

УДК 159.944

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.18>

Бучацька С.М.

к.психол.н., доцент кафедри методики навчання іноземних мов
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Зарічна О.В.

к.пед.н., доцент кафедри методики навчання іноземних мов
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Хуртенко О.В.

к.психол.н., доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. Суттєвою передумовою ефективною професійної діяльності психолога є його готовність успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати свою діяльність у разі непередбачуваних обставин. Серед вимог, які висуваються до майбутніх фахівців, варто назвати професійну придат-

ність особистості (сукупність індивідуальних особливостей людини, здібностей і характерних рис, необхідних для успішного професійного спілкування та діяльності, а також підготовленість до діяльності (знання, уміння й навички, здобуті в процесі професійної підготовки)).

Отже, обґрунтованим є інтерес до діяльності психологів як на етапі спеціальної підготовки,

так і в період практичного застосування отриманих знань. Вагомого значення при цьому набуває формування психологічної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності. Однак аналіз практики освітнього процесу свідчить про недостатній рівень зазначеної готовності, що проявляється, зокрема, у невмінні керувати своїм емоційним станом, у недостатньому рівні толерантності до думки, відмінної від власної, у нездатності вести діалог у рамках конструктивної суперечки тощо. Це, у свою чергу, актуалізує проблему визначення психологічних чинників та умов формування готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії й комунікативної готовності зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У психологічній літературі є дослідження, присвячені різним аспектам проблеми професійної підготовки психологів. Зокрема, розглянуті стандарти й вимоги до особистості психолога, проведений аналіз його професійно важливих якостей (О.Ф. Бондаренко, І.В. Дубровіна, Н.М. Макаренко, С.Д. Максименко, С.А. Медведєва, К.В. Пилипенко, Н.І. Пов'якель, Н.В. Пророк, Л.В. Скрипко, Н.В. Чепелева та ін.); також досліджувалися психологічні умови формування готовності й професійного розвитку особистості психолога до різних аспектів професійної діяльності (Ж.П. Вірна, Л.В. Долинська, І.А. Дружиніна, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.Д. Потапова, О.П. Саннікова, Т.М. Титаренко, Ю.Г. Шапошнікова й ін.).

Однак проблема комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності як складник зазначеної психологічної готовності в умовах навчання у ЗВО не досліджена, а тому є актуальною в сучасній психології й потребує наукового вивчення.

Постановка завдання. Мета статті – визначити теоретико-методологічні засади та психологічні умови розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми погоджуємося з думкою Є.О. Варлакової, яка вважає, що готовність варто розглядати на особистісному рівні, оскільки особистість психолога є фактично інструментом його професійної діяльності [3, с. 27]. Готовність майбутніх психологів є істотною передумовою цілеспрямованої професійної діяльності, налаштування психолога за запобігання ситуаціям і конструктивне розв'язання будь-яких ситуацій на емоційному, комунікативному, мотиваційному, операційному та когнітивному рівнях.

У структурі зазначеної готовності ми зосередимося на комунікативному складнику, що забезпечує комунікативну толерантність психолога під час роботи з людьми (прийняття

індивідуальності клієнтів, відсутність оцінних висловлювань на їхню адресу, терпимість до їхніх дискомфортних станів, згладжування неприємних моментів у спілкуванні з некомунікательними клієнтами), а також здатність адекватно використовувати й розпізнавати сигнали невербального мовлення в спілкуванні з клієнтом [1, с. 69] (рис. 1).

Рис. 1. Складники комунікативної готовності психолога до професійної діяльності

Для забезпечення ефективної взаємодії й адекватного взаєморозуміння між людьми в процесі спілкування майбутній психолог повинен володіти комунікативними здібностями, які дають змогу успішно вступати в контакт з іншими людьми та приймати рішення стосовно певних комунікативних завдань.

Важливими компонентами в структурі комунікативних здібностей С.М. Бучацька вважає «соціальну перцепцію (сприйняття, розуміння й оцінювання інших людей, самих себе, груп тощо); вольові якості; інтеракційні вміння у «подавати себе», уміння орієнтуватися на співрозмовника); сприйняття й адекватне розуміння різного роду знакових систем: вербальної та невербальної, пара- й екстралінгвістичної (інтонації, паузи), оптико-кінетичної (жести, міміка, пантоміміка) з метою обміну інформацією, сприйняття й розуміння іншої людини, вироблення стратегії взаємодії» [2, с. 37].

Комунікативна готовність як сукупність комунікативних властивостей і здібностей, що забезпечують конструктивне спілкування психолога під час професійної взаємодії з клієнтом, сприяє ефективній взаємодії й адекватному взаєморозумінню між людьми в процесі спілкування чи виконання спільної діяльності.

Однак майбутній психолог, який після закінчення ЗВО повинен надавати реальну професійну допомогу реальним клієнтам, запам'ятавши певну послідовність вправ і дійшовши висновку, що існує певна схема, певна послі-

довність дій, автоматичне застосування яких може допомогти людині розв'язати її проблему, як правило, залишається безпорадним під час зустрічі з реальністю психологічної практики.

У результаті опитування студентів 4 курсу встановлено, що через дефіцит необхідної профорієнтаційної інформації як про зміст і психологічну структуру діяльності психологів, так і про психологічні вимоги, які висуваються до психологів, студенти не можуть здійснити адекватну професійну самоідентифікацію, щоб зрозуміти, чи відповідають їхні особистісні якості та психологічні дані вимогам обраної спеціалізації. Така самоідентифікація базується лише на інтуїтивній самооцінці. Існує також думка про відсутність толерантного соціально-психологічного середовища у ЗВО та несприятливий соціально-психологічний клімат у студентських групах, який не сприяє конструктивній взаємодії між студентами.

Отже, ми мали на меті дослідити особливості розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії, визначити рівень розвитку всіх її компонентів. У дослідженні взяли участь 54 студенти 4 курсу спеціальності «Психологія» Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, з яких – 27 осіб включено в експериментальну групу і 27 осіб – у контрольну.

Емпіричними референтами комунікативної готовності стали комунікативна толерантність (інтолерантність), уміння спілкуватися та рівень розуміння майбутніми психологами сигналів невербального мовлення, для визначення рівня яких відібрані відповідні методики (таблиця 1).

Для визначення комунікативної інтолерантності ми використали методику В.В. Бойка [4], яка давала можливість перевірити таке: 1) якою мірою особистість здатна приймати (не приймати) індивідуальності тих людей, із якими має справу; 2) чи немає в неї тенденції оцінювати людей, виходячи з власного «Я»; 3) якою мірою вона є категоричною та чи є незмінними її оцінки на адресу оточуючих; 4) якою мірою вона вміє приховати неприємні враження від спілкування з некомунікательними людьми; 5) чи є в неї схильність перевиховувати інших людей; 6) якою мірою вона схильна підганяти

людей під себе, робити їх зручними; 7) чи властива їй тенденція ображатися на інших, довго пам'ятати образи; 8) якою мірою вона терпима до дискомфортних станів інших людей; 9) які її адаптаційні можливості у взаємодії з людьми тощо. Чим більше балів за кожною ознакою і за загальною сумою балів отримували досліджувані, тим нижчим уважався рівень його комунікативної толерантності.

Діагностика вміння спілкуватися за методикою М. Снайдера [5] давала змогу визначити, наскільки гарним співрозмовником може стати майбутній психолог, чи вміє він уважно слухати іншого, не перебивати його, дати час на те, щоб висловити свою думку. Чим більшим був відсоток прикрих ситуацій, що викликали роздратування в досліджуваного, тим нижчим уважався рівень його вміння спілкуватися.

За допомогою методики визначення рівнів розуміння сигналів невербального мовлення (за М. Снайдером) [5] стало можливим з'ясувати рівень обізнаності майбутніх психологів щодо невербального мовлення та його сигналів, визначити ступінь їхньої спостережливості в процесі спілкування. Чим більше балів за загальною сумою балів отримували досліджувані, тим вищим уважався рівень його розуміння сигналів невербального мовлення.

Критеріями оцінювання рівня сформованості комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії стали ступінь прийняття індивідуальності клієнтів, терпимості до їхніх дискомфортних станів, категоричності й незмінності їхніх оцінок на адресу оточуючих, прагнення перевиховати їх, а також ступінь усвідомлення й регулювання сигналів невербального мовлення тощо.

За результатами даних методик, відповідно до вищезазначених критеріїв, ми мали змогу розподілити досліджуваних на групи з високим, середнім або низьким рівнями комунікативної готовності. Високий рівень комунікативної готовності визначався в разі низького рівня комунікативної інтолерантності майбутніх психологів у поєднанні з високими рівнями розвитку вміння слухати та розуміння сигналів невербального мовлення.

За переважно середніх рівнів комунікативної інтолерантності, уміння слухати та розуміння

Таблиця 1

Методична база дослідження комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності

Компоненти комунікативної готовності	Методика
Комунікативна толерантність (інтолерантність)	Методика В.В. Бойка [4]
Уміння спілкуватися	Методика діагностики вміння спілкуватися (за М. Снайдером) [5]
Рівень розуміння сигналів невербального мовлення	Методика визначення рівнів розуміння сигналів невербального мовлення (за М. Снайдером) [5]

сигналів невербального мовлення ми констатували середній рівень комунікативної готовності, а низький рівень – у разі високого рівня комунікативної інтолерантності й недостатньо розвинутого вміння слухати співрозмовника, розуміти невербальні сигнали, які він посилає в процесі спілкування.

Діагностика компонентів комунікативної готовності дала змогу ознайомитися з деякими поведінковими ознаками майбутніх психологів, що свідчать про низький рівень (3,4%) загальної комунікативної толерантності. Констатовано, що в досліджуваних існують певні проблеми з проявами терплячості до людей у тому чи іншому аспекті взаємин із ними, зокрема в здатності приймати індивідуальності людей та ображатися на інших. У переважній кількості майбутніх психологів (93,4%) встановлено середній рівень комунікативної толерантності, лише 3,2% майбутніх психологів виявили високий рівень.

Варто визнати, що далеко не всі психологи добре обізнані із сигналами невербального мовлення, які могли б підказати, які емоції переживає клієнт у ситуації взаємодії з психологом, не знають, на що звертати увагу, щоб правильно декодувати їх. Лише 24,6% досліджуваних мають високий рівень обізнаності щодо сигналів невербального мовлення, демонструючи високий рівень спостережливості. Значна частина майбутніх психологів (68,7%) недостатньо обізнана зі змістом таких сигналів, а 6,6% узагалі його не знають.

За результатами діагностики студенти розподілені на 3 групи: з високим (32,0%), середнім (52,0%) і низьким (16,0%) рівнями комунікативної готовності до професійної діяльності (таблиця 2).

Таблиця 2

Рівні розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності (1 зріз)

Рівні розвитку	Кількість досліджуваних (у %)	
	ЕГ	КГ
Низький	16,0	18,5
Середній	52,0	51,9
Високий	32,0	29,6

Результати дослідження засвідчили необхідність організації спеціального навчання (тренінгу) з метою розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії, а саме розвитку в студентів професійно важливих якостей особистості, гуманістичної спрямованості, зокрема «діалогічності» як центрального її компонента, а також здатності до професійної ідентифікації [8, с. 17–19].

Під час створення програми розвитку комунікативної готовності ми ґрунтувалися на положеннях, що розвиток комунікативної сфери – це передусім саморозвиток особистості й удосконалення нею засобів організації комунікативної взаємодії в процесі соціально-психологічного тренінгу, унаслідок чого відбувалося усвідомлення студентами власних установок у комунікативній сфері, експлікація наявних і вироблення продуктивніших моделей пізнання особистості партнерів по спілкуванню, освоєння певного рівня особистісної рефлексії та розвиток рефлексивного ставлення до себе як до суб'єктів професійного спілкування, вироблення вміння диференціювати й адекватно виражати власні почуття, використовуючи при цьому весь арсенал вербальних і невербальних засобів комунікації [7, с. 79].

Метою тренінгу насамперед передбачався розвиток здатності до зчитування невербальних сигналів на основі візуальної психодіагностики та виконання комплексу психогімнастичних вправ, що спрямовані на розслаблення, зняття експресивно-рухових затисків. Така невербальна активність сприяла розкритості емоційної сфери людини, допомагала набути майбутніми психологами навичок «зчитування» невербальних сигналів, здатності розуміти внутрішній стан людини за її мімікою, жестами, пантомімікою. Так, для розвитку вміння розуміти невербальні ознаки спілкування, мову рухів тіла, емоційні стани, управляти голосом використана вправа «Жести примирення». За умовами вправи учасники мали визначити доречність використаних невербальних сигналів, відповідність їх ситуації. А під час виконання вправи «Хто ви?» кожному учаснику пропонувалося написати характеристики невербальної поведінки одного з інших учасників тренінгу. Коли характеристики зачи-

Таблиця 3

Основні напрями формування комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в процесі реалізації тренінгу

Проблеми (недостатній рівень розвитку)	Засоби корекції
<ul style="list-style-type: none"> – комунікативна інтолерантність, – недостатні вміння «зчитування» невербальної інформації, – експресивність у спілкуванні. 	Застосування когнітивно-поведінкових методів, самостійна робота (виконання домашніх завдань). Вправи: авторська модифікація вправ: «Жести примирення», «Техніка одного питання», «Критика», «Ні», «Позитив і негатив» [6].

тувалися, група мала визначити, кому належить ця характеристика.

Вправа «Позитив і негатив» допомагала виробити навички толерантного ставлення до різних точок зору учасників дискусії. Під час процесу було важливо не стільки детально обговорювати аргументи, скільки створити уявлення про те, що точок зору (як позитивних, так і негативних) може бути багато. Обговорення стосувалося досвіду, отриманого під час виконання вправи, аналізу аргументів, особливо тих, які давалися нелегко.

Вироблення навичок спілкування відбувалося шляхом репетиції конструктивної поведінки в різних ситуаціях, при цьому використовувалися вправи, які сприяли усвідомленню звичних способів спілкування, аналізу помилок у міжособистісній взаємодії. Наприклад, у вправі «Ні» група просила учасника зробити щось, що він не зобов'язаний робити. Завдання учасника – послідовно, протягом трьох хвилин відмовити групі в проханні, запобігаючи виникненню конфліктної ситуації.

Метою вправи «Критика» було вироблення вміння користуватися алгоритмом конструктивної критики. Учасники по черзі сідали на «гарячий стілець» і піддавалися критиці, на яку мали відповідати. Після цього відбувалося обговорення правильних форм реагування на критику, їх допустимі форми та межі.

З метою вивчення ефективності тренінгу у формуванні комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності проведено повторну діагностику. Аналіз результатів упровадження тренінгу в процес навчання майбутніх психологів у ЗВО вказує на його ефективність. Порівняльний аналіз

результатів першого та другого зрізів, проведених в експериментальній і контрольній групах, показав, що в експериментальній групі спостерігається позитивна динаміка рівнів розвитку комунікативної готовності, тоді як у контрольній групі статистично значущих відмінностей у рівнях розвитку такої готовності не зафіксовано.

Зокрема, як свідчить порівняльний аналіз результатів до формульованого експерименту (1 зріз), між експериментальною й контрольною групами відсутні істотні відмінності в рівнях готовності студентів. Результати після формульованого експерименту (2 зріз) в експериментальній групі свідчать про наявність позитивної динаміки готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії, тоді як у контрольній групі такої динаміки практично не зафіксовано (рис. 2, 3).

Аналіз результатів підсумкового тестування свідчить про те, що в експериментальній групі в результаті тренінгу зафіксовано значні зміни, які відображають зменшення кількості студентів із низьким рівнем готовності (з 16,0% до 4,0%), збільшення кількості студентів із високим рівнем готовності (з 32,0% до 56,0%). Натомість у контрольній групі ми констатували незначне зменшення кількості досліджуваних із низьким рівнем розвитку комунікативної готовності (з 18,5% до 14,8%) і збільшення кількості досліджуваних із середнім рівнем її розвитку з 51,9% до 55,6%, яке не є значущим.

Помітною була позитивна тенденція й до розвитку емпатії студентів експериментальної групи, які проявляли справжній інтерес, розуміння значущості й цінності особистості іншого, не допускали відчуженості й байдужості щодо переживань іншого, були більш

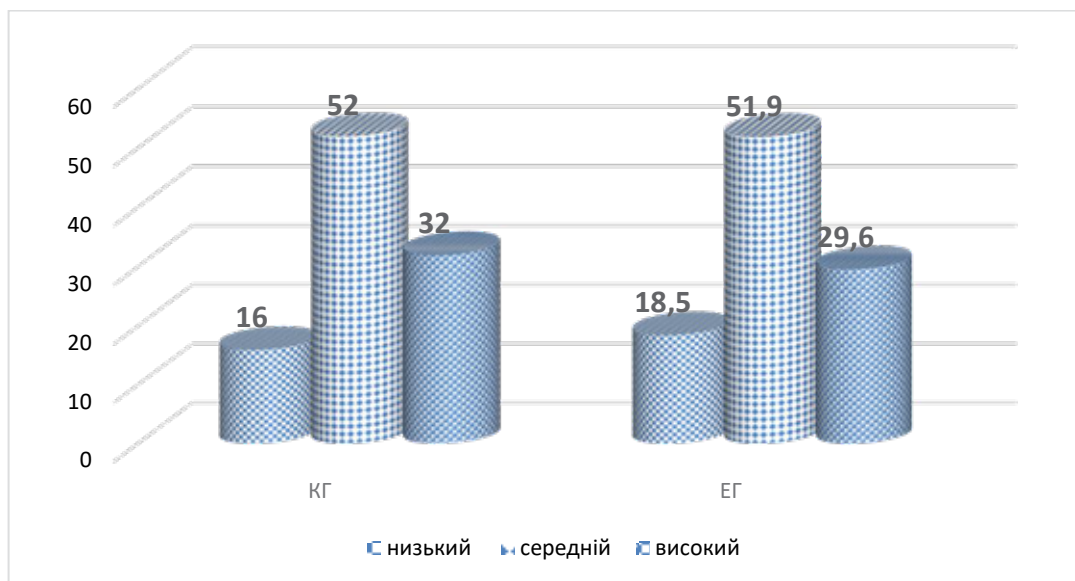

Рис. 2. Рівні розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії (1 зріз)
 1 – низький рівень, 2 – середній рівень, 3 – високий рівень

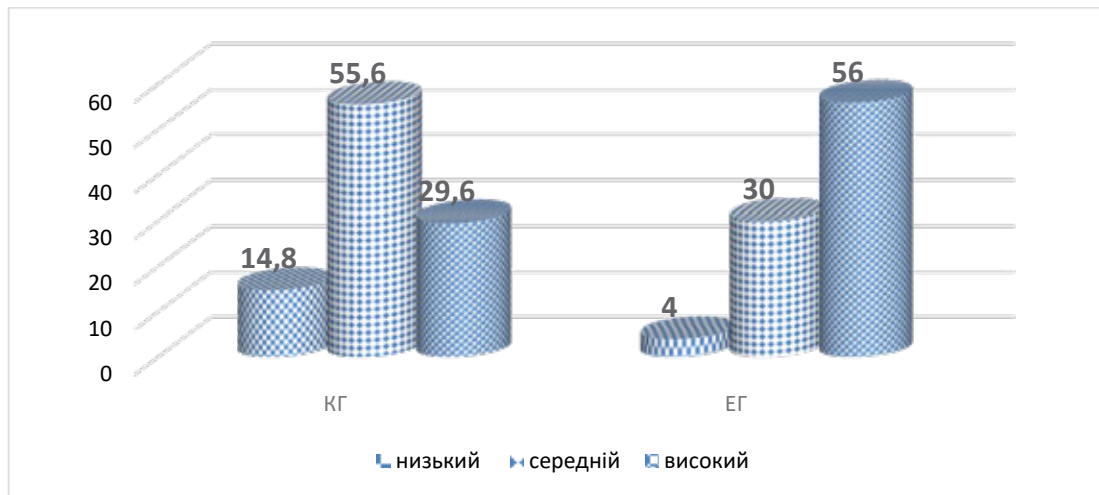

Рис. 3. Рівні розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до професійної взаємодії (2 зріз)
 1 – низький рівень, 2 – середній рівень, 3 – високий рівень

Таблиця 4
Рівні розвитку комунікативної готовності майбутніх психологів до запобігання конфліктам і розв’язання конфліктів (2 зріз)

Рівні розвитку	Кількість досліджуваних (у %)	
	ЕГ	КГ
Низький	4,0	14,8
Середній	30,0	55,6
Високий	56,0	29,6

терпимі до недоліків інших, ніж студенти контрольної групи.

Отримані результати свідчать про досить високу ефективність розробленої нами програми, утіленої в тренінгу, щодо вироблення вмінь конструктивно спілкуватися в напружених ситуаціях взаємодії з клієнтом.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, можна констатувати, що під час апробації програми формуального експерименту зріс рівень готовності майбутніх психологів з експериментальної групи до запобігання конфліктам і розв’язання конфліктів. У результаті студенти експериментальної групи відрізнялися більшою вмотивованістю до професійної діяльності й набуття відповідних знань, умінь, навичок, умінням обирати оптимальний стиль поведінки в напружених ситуаціях взаємодії, більшою здатністю до саморегуляції негативних емоційних станів і більш вираженою емпатією до клієнтів у процесі професійної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова Н.О. Концептуальні основи тренінгу готовності до професійної діяльності психолога. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; за ред. С.Д. Максименка. Київ, 2010. Т. XII. Ч. 4. С. 14–26.
2. Буцацька С.М. Формування психологічної готовності студентів до ділового спілкування іноземними мовами : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2009. 219 с.
3. Варлакова Є.О. Формування готовності майбутніх практичних психологів до розв’язання міжособистісних конфліктів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Київ : АПН України. ІП ім. Г. Костюка, 2011. 18 с.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : БАХРАХ-М, 2001. 672 с.
5. Реан А.А. Психология и психодиагностика личности. Теория, методы исследования, практикум. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 255 с.
6. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога : учебное пособие. 3-е изд. Москва : Психотерапия, 2006. 256 с.
7. Ставицька О.Г. Психологічні особливості використання невербальних засобів спілкування у діяльності вчителя : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти». Київ, 2009. 264 с.
8. Чепелева Н.В. Особистісна підготовка психолога-практика. *Персонал*. 2000. № 5. С. 17–19.

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

THE PHENOMENON OF RESPONSIBILITY IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PSYCHOLOGIST

У статті висвітлюються основні актуальні питання відповідальності в професійній діяльності психолога. Викладається психологічний аспект осмислення феномена відповідальності професіонала. Основна увага приділяється уточненню та поглибленню уявлень про феномен відповідальності в структурі професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери психологічної допомоги, розкриттю сутності відповідальності як складника професійної майстерності, що полягає у визначенні меж власної компетентності. Описуються особливості ставлення до професії та прояв відповідальності в майбутніх психологів. Окреслюються завдання розвитку відповідальності в професії для майбутніх психологів, а також підходи та функції, що узагальнюють характеристику феномена «відповідальність». Аналізуються особистісні зміни, які детермінують виникнення й розвиток якостей, що забезпечують виконання людиною ролі суб'єкта професійної діяльності. Розглядалося припущення про недостатньо актуалізовану потребу студентів психологів до вияву відповідальності в професійній діяльності, наявність її динаміки впродовж навчання в закладі вищої освіти й актуальність спеціально організованого впливу на її розвиток. Отримані результати емпіричного дослідження показали схильність майбутніх психологів до прийняття відповідальності як соціально визначеного, суспільно окресленого феномена, у якому виконання нормативних приписів – зовнішньо скерована вимога. З'ясовано, що відповідальність як особистісна характеристика в профілі професійної діяльності містить такі внутрішньоособистісні компоненти, як афективний (емоційна реакція), когнітивний (усвідомлення відповідального ставлення, своїх можливостей, соціальної значущості діяльності, проєктування її реалізації), регулятивний (поведінковий). Константовано домінування афективного компонента над когнітивним і регулятивним у студентів-першокурсників, що може створювати труднощі в процесі засвоєння професійних функцій під час навчання в закладі вищої освіти.

дальності, діяльність психолога та професійна діяльність.

The article highlights the main current issues of responsibility in the professional activities of a psychologist. The psychological aspect of understanding the phenomenon of professional responsibility is described. The main attention is paid to clarifying and deepening ideas about the phenomenon of responsibility in the structure of professionally important qualities of future specialists in the field of psychological care, revealing the essence of responsibility as a component of professional skill, which is to determine the limits of their competence. The peculiarities of the attitude to the profession and the manifestation of responsibility of future psychologists are described. The tasks of developing responsibility in the profession for future psychologists, as well as approaches and functions that summarize the characteristics of the phenomenon of "responsibility" are outlined. Personal changes are analyzed, which determine the emergence and development of qualities that ensure a person's role as a subject of professional activity. The assumption about insufficiently actualized need of students of psychologists to show responsibility in professional activity, existence of its dynamics during training in an institution of higher education and urgency of specially organized influence on its development was considered. The obtained results of empirical research showed the tendency of future psychologists to accept responsibility as a socially defined, socially defined phenomenon, in which the implementation of regulations is an externally directed requirement. It was found that responsibility as a personal characteristic in the profile of professional activity contains such intrinsic personal components as affective (emotional reaction), cognitive (awareness of responsible attitude, their capabilities, social significance of activities, design of its implementation), regulatory (behavioral). The dominance of the affective component over the cognitive and regulatory one in freshmen is stated, which can create difficulties in the process of mastering professional functions while studying in a higher education institution.

Key words: responsibility, professional responsibility, attribution of responsibility, activity of a psychologist and professional activity.

УДК 159.98-051:159.947.23
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.19>

Гринців М.В.

к.психол.н.,
викладач кафедри
практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Ключові слова: відповідальність, професійна відповідальність, атрибуція відпові-

Постановка проблеми. В умовах соціальних змін особливо значущим стає прояв соціальної та психологічної зрілості особистості. Такий погляд на соціальну дійсність набуває актуальності в системі професійного навчання, де становлення майбутнього професіонала розглядається у зв'язку з вимогами до його професійних якостей, які забезпечують успішність реалізації професійних функцій.

Під час становлення молодого фахівця в стінах закладу вищої освіти природно збільшується роль власних, внутрішніх регуляторів активності за одночасного зменшення ролі зовнішніх регуляторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із таких механізмів є власна відповідальність як фундаментальна властивість особистості. Особистісні зміни детермінують

виникнення й розвиток якостей, що забезпечують виконання людиною ролі суб'єкта професійної діяльності. А одним із основних психологічних чинників становлення професіонала вважають професійну відповідальність, означення змісту якої перебувало в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних учених (В. Бодров, К. Муздибаєв, Ж. Піаже, М. Савчин, Ф. Хайдер та ін.) [5]. У сучасному світі надзвичайно зросла необхідність прийняття відповідальних рішень у ситуаціях невизначеності, що викликані дефіцитом або надлишком вхідної інформації. Це характерно для більшості видів складної професійної діяльності, з-поміж яких і професія психолога.

Тенденцією сучасних досліджень стало виявлення підходів до формування різних компонентів професійної відповідальності особистості. Так, концептуальну схему зв'язку структурних елементів концепту «професійна відповідальність» запропонували В. Бодров та А. Луценко [1].

Актуальні питання відповідальності в професійній діяльності як провідної ознаки фаховості особистості постали в роботах Л. Дементій, М. Муконіної. Відповідальність у трудовій діяльності була предметом дослідження К. Муздибаєва. Автор розглядав її як одну з форм контролю за поведінкою та продуктивністю працівника на виробництві [4].

Постановка завдання. Мета дослідження – висвітлити основні актуальні питання відповідальності в професійній діяльності психолога, викласти психологічний аспект осмислення феномена відповідальності професіонала.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не викликає сумнівів, що в професіограмі психолога відповідальності належить важливе місце. Уміння оптимально організувати професійне спілкування, чітко визначити межі відповідальності її учасників під час різних видів діяльності психолога – це ознака його професіоналізму. Не викликає сумнівів факт відповідального ставлення до обов'язків, продиктований контекстом взаємодії. Водночас потребує уточнення розмежування відповідальності як базової якості особистості й професійної відповідальності, яка визначена вимогами до представників конкретної професійної групи. Попри широкий спектр досліджень відповідальності, залишається мало вивченим психологічний контекст прояву цієї професійно важливої якості в майбутніх психологів на етапі навчання в закладі вищої освіти, що й визначило актуальність обраної теми.

Відповідальність людини є однією з найскладніших проблем у психології, яка все ще не вирішена, попри численні дослідження в царині вольових проявів особистості. Філософсько-психологічне осмислення поняття «відповідальність» у широкому контексті пре-

зентує ставлення особистості до суспільства, де окреслено вимоги, що відповідають її обов'язкам. Якщо в зобов'язаннях особистості актуалізовано усвідомлення та застосування до окремих положень конкретних вимог (професійні, етичні тощо), то відповідальність визначається мірою виконання цих завдань. Звідси відповідальність особистості позначає відповідність її життєреалізації обов'язкам, що постає з позиції можливостей і обмежень.

К. Муздибаєв у монографії «Психологія відповідальності» зазначав, що труднощі та делікатність цієї проблеми значно зумовлені її психологічним підтекстом. Люди гранично чутливі до того, що є їхнім власним обов'язком, особистою відповідальністю й провинною, без якої не існує відповідальності. Заклики до відповідальності часто сприймаються як загрозові в силу невідворотності покарання, а це викликає дискомфорт. Водночас відповідальність визнається соціально цінною особистісною якістю, яку обов'язково треба розвивати, формувати, виховувати. Якістю, необхідною кожному не тільки для особистісного зростання, а й для елементарного виживання. Зазвичай послугуються такими поняттями, як внутрішня та зовнішня відповідальність, індивідуальна й групова, ретроспективна й перспективна, адміністративна та цивільна, дисциплінарна, кримінальна, матеріальна тощо. Ж.-Л. Нансі, К. Муздибаєв та інші дослідники називають це видами або типами відповідальності [4].

У науковій літературі представлено коротку узагальнену характеристику феномена «відповідальності» і його функцій. З-поміж багатогранності тлумачення відповідальності, провідною визнано ідею «внутрішньої готовності відповідати, відгукуватися»; відповідальність завжди належна конкретній особистості й виявляється як відгук на вимоги оточення, водночас актуальна з огляду на зовнішню зумовленість заклику й того, що заведено позначати «мірою відповідальності»; відповідальність передбачає свободу вибору, свободу волі, вона пов'язана із сенсом життя, долею; відповідальність – етично-правовий концепт, який має такі ознаки: чесність, справедливість, точність, надійність, старанність, готовність людини відповідати за свої вчинки. Це почуття обов'язку, сумління, дотримання норм суспільства, принципівості й інші соціально цінні якості.

В. Франкл визначав відповідальність як специфічну для зрілої особистості форму саморегуляції та самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини своїх вчинків і їх наслідків і в усвідомленні та контролі своєї здатності бути причиною в навколишньому світі й у власному житті [6].

Поряд із дослідженням відповідальності в загальнопсихологічному контексті цей фено-

мен набуває конкретного значення для сфери професійної діяльності. З огляду на це, з'явилось уявлення про наявність поняття «професійна відповідальність». Її основу становить саморегуляція та самодетермінація в межах професійної діяльності, що підсилює усвідомлення себе «професійного Я». Крім того, відповідальність – це якість особистості, яка виявляється в емоційному, моральному та світоглядному складнику професійності, є значущою для загальної професіоналізації. Описуючи характеристики майбутнього психолога, С. Іванова вказала, що фахівець володіє складною системою когнітивно-виконавчих знань, умінь і навичок, а також специфічними особливостями емоційно-вольової сфери. Усе разом означене становить «менталітет», образ діяльності психолога [3]. Професійність психолога регламентована його компетентністю в реалізації фахових завдань, зміст якої зумовлений формуванням адекватної картини світу й чинників проблемностей, які спонукають клієнтів до вибору тієї чи іншої поведінкової стратегії. Це окреслює перцептивне поле оцінювання перспектив успішності психологічної підтримки, супроводу чи допомоги тому, хто її потребує. Традиційно дослідники акцентують на притаманну психологові базову приязність, доброзичливість, оптимізм і, що дуже важливо, інтерес до людей і до світу, бажання взаємодіяти з ними, вивчати їх. Дуже важливим, на думку науковців, є вміння слухати, чути, розуміти оточення, розуміти причини поведінки інших, не приписуючи їм власні мотиви. Прагнення до професійного зростання та особистісної самореалізації спонукає психолога не зупинятися на досягнутому, прагнути до високопрофесійності. Отже, відповідальність як характеристика суб'єкта діяльності стосується його вибору між вимогами та способами їх виконання, що акцентує на значущості активної особистісної позиції того, хто виявляє відповідальне ставлення, відповідальну поведінку.

Відповідальність – важливий аспект професійної діяльності, результативність якої, безперечно, залежить від здатності особистості не тільки виконувати професійні функції, а й робити це відповідально (В. Бодров, Л. Дементій, К. Муздибаєв та ін.). З огляду на це, науковці пропонують спеціально виокремлювати поняття «професійна відповідальність». Її зміст автори пов'язують із особистісним контекстом професійності, де значущим визнано ставлення суб'єкта діяльності до її змістових, процесових і результативних характеристик, до колег і до самого себе під час розв'язання професійних завдань. Сутність цього ставлення зумовлена значущістю та пріоритетністю дотримання особистістю професійних вимог, водночас її готовністю

відповідати за результативність реалізованого в межах професійних функцій. Виокремлення спеціального поняття для позначення відповідальності в професії спонукало В. Бодрова й А. Луценко операціоналізувати конструкт «професійна відповідальність», а отже, розкрити зв'язок між її структурними компонентами. У дослідженні Л. Дементій професійну відповідальність визначено з урахуванням гарантування збереження особистістю певного рівня та якості діяльності впродовж заданого часу, попри непередбачені труднощі. Авторка запропонувала диференціювати ставлення особистості до діяльності та її безпосередню реалізацію в окремих поведінкових актах. Детально аналізувалася відповідальна поведінка особистості, формами реалізації якої є забезпечення умов і засобів діяльності; результативність діяльності в умовах непередбачених труднощів і суперечностей; вчасне виконання діяльності; висока якість виконання діяльності; самостійність та ініціативність у зобов'язаннях щодо виконання діяльності; добровільне виконання зобов'язань та умов діяльності; готовність іти на ризик для досягнення цілей діяльності; готовність допомогти іншому під час реалізації професійних завдань. Л. Дементій окремо акцентовано на поведінкових ознаках відповідальності: з одного боку, якостях, завдяки яким реалізовано зміст діяльності й настановлення на її результативність, а з іншого – на тих особистісних властивостях, які засвідчують зрілість фахівця та не залежать від його професійної належності [2].

Відповідальність у діяльності, на думку К. Муздибаєва, передбачає насамперед виконанням фахівцем рольових (професійних, посадових) обов'язків [4]. Саме вони становлять нормативно означені вимоги, з огляду на які уможливується оцінювання реальної відповідальності. Для соціально-психологічного контексту автором проаналізовано цілісність системних обов'язків, що постають перед кожним. Акцентуємо, що відповідальність не можна розглядати лише як наслідок покарання за невиконання вимог, це, швидше, прийняття працівником обов'язків, визначення їх ієрархії поза примусом. Відповідальність розрізняють залежно від суб'єктної належності. На цій основі виокремлюють індивідуальну, групу та колективну відповідальність. Зокрема, відповідальність особистості формується як результат тих зовнішніх вимог, які до неї пред'являє суспільство, група, колектив.

Формування особистості передбачає виникнення в неї відповідальності, яка, інтегруючись, набуває форми властивості. Звернемося до визначення відповідальності в словнику психолога-практика. Основний акцент у ньому зроблено на різних формах контролю

над діяльністю суб'єкта з позиції виконання ним прийнятих норм і правил. З огляду на це, розрізняють зовнішні форми контролю. Вони забезпечують покладання відповідальності за результати діяльності й внутрішні форми саморегуляції його діяльності. Розмаїття визначень відповідальності уможливорює його трактування в контексті важливості віддавати кому-небудь звіт у своїх діях або високо розвиненого почуття обов'язку суб'єкта, що передбачає нормативну поведінку, дотримання правил. Попри зовнішню й внутрішню диференційованість чинників формування відповідального ставлення, основу відповідальної поведінки становить свідоме прийняття моральних принципів і правових норм і відповідне діяння.

Значну частину досліджень присвячено аналізу атрибуції відповідальності – приписування тим чи іншим факторам відповідальності за результат різних подій. Різниця цих двох перспектив наочно проявляється в експериментально виявленій «фундаментальній помилці атрибуції»: причини своїх вчинків люди більше схильні приписувати особливостям ситуації, а причини вчинків інших людей – їхнім індивідуальним особливостям. Автор запропонував розрізнити п'ять рівнів атрибуції відповідальності: 1) «асоціація» – людина відповідає за кожен результат, який якимось пов'язаний із нею; 2) «причинність» – людина відповідальна навіть тоді, коли не могла передбачити результат; 3) «передбачуваність» – відповідальність за будь-який передбачуваний наслідок дій; 4) «навмисність» – відповідальність тільки за те, що людина мала намір зробити; 5) «виправданість» – відповідальність людина розділяє з оточенням. Резюмуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що всі компоненти професійної відповідальності особистості взаємопов'язані та взаємозумовлені, жоден із них немає виняткового статусу з-поміж інших, адже кожен вимагає виконання комплексу професійно значущих дій у їх логічній послідовності. У зв'язку з цим серед завдань розвитку професійної відповідальності молодих фахівців набуває актуальності цілеспрямована й науково обґрунтована робота з формування та розвитку змістових і соціально значущих життєвих орієнтацій, що впливають на особистісне та професійне зростання.

У дослідженні взято до уваги лише результати студентів 1-го та 4-го (випускного) курсів спеціальності «Психологія» в кількості 47 осіб, із них першокурсників – 51,1% (24 особи), четвертокурсників – 48,9% (23 особи).

Дослідження присвячено збиранню й обробці інформації щодо уявлення студентів про свою майбутню професію «психолог» і про ставлення до професійної відповідальності. Початковим кроком з усіма студентами стало

використання анкети й запропоновано написати есе «Я і моя майбутня професія».

Аналіз відповідей на питання анкети стосувався всієї вибірки. Він показав, що студенти більшою мірою під час вибору професії спиралися на думку оточення (батьки, ЗМІ, психолог в школі, друзі), тільки 19,1% з опитаних повідомили, що вступили на навчання за цією спеціальністю за своїм бажанням. З усіх причин вступу до закладу вищої освіти, названих студентами, значно виділялося прагнення погодитися з батьками, які вимагають неодмінного продовження освіти. У висловлюваннях найчастіше наявні пафосні, емоційні характеристики професії (найчастіше повторювалися такі: професія дуже потрібна людям, модна, корисна людям), у більшості респондентів (72,3%) відсутнє уявлення про своє майбутнє як фахівця після закінчення навчання. Можливо, така думка виникла внаслідок відсутності достовірного уявлення про майбутню матеріальну забезпеченість, відсутність прикладу роботи психолога в близькому оточенні, невпевненості у власні можливості. Отримані дані дослідження дають підставу припускати, що висловлені студентами погляди склалися в результаті недостатньої їх поінформованості про майбутню професійну діяльність. Аналіз есе довів, що характеристики та відмінні риси фахівця психолога й самої професії, подані студентами-психологами, нечисленні та не відрізняються різноманітністю. Наприклад, на запитання «Як я уявляю свою майбутню професію?» 19,1% респондентів не змогли сформулювати свою думку, що говорить про їхню незацікавленість у формуванні образу майбутньої професії, низький рівень професійної ідентичності.

Отже, результати дослідження щодо уявлень студентів-психологів про свою майбутню професію та про ставлення до професійної відповідальності дають підставу стверджувати, що зауважені несформованість і труднощі у вербалізації своїх поглядів, слабке уявлення про своє місце в професії, недостатня усвідомленість значущості цілей роботи психолога можуть створювати труднощі в навчанні та подальшій професійній діяльності.

Інтерпретуючи відповіді, представлені студентами 4-го курсу, і порівнюючи їх із відповідями першокурсників, ми встановили, що у випускників рівня «бакалавр» чітко проявляється усвідомленість вибору професії («Мені подобається моя майбутня робота»), тільки 8,7% опитаних висловилися, що випадково вибрали цю роботу («так склалася доля»). Четверокурсники характеризують труднощі своєї майбутньої діяльності насамперед у сфері міжособистісних виробничих відносин (стосунки з учителями, батьками учнів). На їхню

думку, очевидно, вплинули настановлення, отримані під час навчання, і той досвід, якого вони набули на виробничій практиці.

Старшокурсники менше налаштовані бачити у своїй діяльності пафос і більше – бажання допомогти конкретній людині (69,6%). Це дає підстави припускати реальність їхніх поглядів на життя та професійну діяльність, констатувати відсутність у них ілюзій щодо сутності фахових функцій і тих завдань, які їм доведеться розв'язувати. Звертає на себе увагу, що вони усвідомлюють те, що в процесі виконання щоденних численних обов'язків, зокрема й пов'язаних із оформленням документації, розмивається й навіть іноді втрачається мета роботи, специфіка самої діяльності психолога, заснованої на міжособистісних відносинах, що будується на емпатії, розумінні проблем і психічного стану клієнта.

Висновки з проведеного дослідження.

Узагальнення теоретичного аналізу й емпіричного дослідження ставлення до відповідальності в майбутніх психологів як складника їхньої професійної майстерності уможливили такі висновки:

1. Особистість є суб'єктом соціальних відносин, у яких виникають і проявляються її властивості та якості. У діяльності вони набувають особливого вираження. Діяльність, як предметна й суб'єктна, реалізується завдяки відповідальному ставленню до визначених вимог, нормативів, правил тощо. Відповідальність є детермінантою та виразником базових основ людської моральності.

Поряд із особистісним аспектом відповідальності виокремлюють її професійний контекст. Це інтеріоризовані норми та правила відповідної професійної діяльності. Щодо діяльності психологів вони представлені в образі професії й регламентовані осмисленим ставленням професіонала до себе в контексті професійної діяльності («Я-психолог») і його ставленням до самої діяльності в цілісному контексті життя («Я-особистість»).

2. Відповідальне ставлення в професійній діяльності характеризується розумінням і позитивним оцінюванням особистістю необхідності слідувати конкретним нормам, що реалізується в потребі виконувати регламентовану вимогами професіограми діяльність.

Вона забезпечується ступенем усвідомлення особистістю професійних обов'язків; глибиною їх інтеріоризації; активністю особистості в реалізації професійних обов'язків.

Відповідальність як особистісна характеристика в профілі професійної діяльності містить такі внутрішньоособистісні компоненти, як афективний (емоційна реакція), когнітивний (усвідомлення відповідального ставлення, своїх можливостей, соціальної значущості діяльності, проектування її реалізації тощо), регулятивний (поведінковий). Їх співвідношення та взаємовплив детермінують ставлення особистості до відповідальності.

3. Проведене емпіричне дослідження показало схильність майбутніх психологів до прийняття відповідальності як соціально визначеного, суспільно окресленого феномена, уякому виконання нормативних приписів – зовнішньо скерована вимога. Констатовано домінування афективного компонента над когнітивним і регулятивним у студентів-першокурсників, що може створювати труднощі в процесі засвоєння професійних функцій під час навчання в закладі вищої освіти.

Отримані результати співвідносяться з уявленнями про майбутню професію, її значущість у соціумі, якості успішного психолога, а також самооцінюванням наявних рис та особистісних можливостей для набуття професійних компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодров В.А., Луценко А.Г. Профессиональная ответственность как психологическая категория субъекта деятельности. *Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала*. Москва : Институт психологии АН СССР, 1991. С. 58.
2. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности : дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.01. 354 с.
3. Иванова Е.М. Психология профессиональной деятельности. Москва : ПЕР СЭ, 2006. 402 с.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
5. Савчин М.В. Психология відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
6. Франкл В. Воля к смыслу / пер. с англ. Москва : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. 368 с.

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ СТУДЕНТІВ I–VI КУРСІВ НА ЛАБОРАТОРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТТЯХ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

THE EMOTIONAL STATES OF THE STUDENTS OF THE I–VI COURSES ON LABORATORY TRAINING SESSIONS AT HIGH SCHOOL

У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми емоційних станів студентів та емпіричного дослідження особливостей емоційних станів студентів I–VI курсів на лабораторних навчальних заняттях. Підвищений інтерес психологів до проблеми емоційних станів студентів під час навчальних занять зумовлений тим, що емоції та психоемоційні стани є важливим чинником, який впливає на життєдіяльність особистості загалом і навчально-професійну діяльність зокрема. Емоційний стан складається зі структурних компонентів, у тому числі самопочуття, активності й настрою. Вони впливають на процес навчальної діяльності, взаємодію викладача і студента, результативність їхнього співробітництва у виші. Розглянуто параметри оцінювання проявів емоційних станів студентів: самопочуття, психоемоційні реакції на розумове навантаження, загальний психічний стан; активність, рухливість, швидкість і темп протікання психічних функцій; настрої, особливості емоційного фону роботи фізіологічних і психічних функцій. У ході емпіричного дослідження виявлено статеві особливості емоційних станів студентів на лабораторних заняттях у виші протягом усього процесу навчання з першого по шостий курси. Установлено міру вираженості самопочуття, активності й настрою в студентів I–VI курсів навчання. У хлопців і дівчат з I по VI курси самопочуття має позитивні риси прояву. У хлопців і дівчат з I по VI курси рівень активності має позитивні ознаки, у хлопців – більш позитивно виражені. Швидкість і темп протікання їхніх психічних функцій мають середню міру вираженості. У хлопців і дівчат із I по VI курси рівень настрою має позитивні ознаки. Перспективою подальших досліджень є порівняння емоційних станів студентів на лекційних, семінарських і лабораторних заняттях із приділенням уваги гендерному аспекту дослідження.

Ключові слова: емоційний стан, навчально-професійна діяльність, самопочуття, активність, настрої.

The article presents the results of theoretical analysis of the problem of emotional states of the students and empirical study of emotional states at laboratory training sessions. The increased interest of psychologists to the problem of emotional states of students during classes is due to the fact that emotions and psycho-emotional states are an important factor influencing the life of the individual in general and professionally-oriented learning activities in particular. Emotional state consists of structural components, including well-being, activity, and mood. They affect the process of educational activities, the interaction of teacher and student, the effectiveness of their cooperation in higher education institution. The parameters of assessment of manifestations of emotional states of the students are considered as following ones: the state of health, psycho-emotional reactions to mental load, general mental state; activity, mobility, speed and pace of mental functions; mood, features of the emotional background of physiological and mental functions. The empirical study has revealed gender characteristics of the emotional states of the students at laboratory training sessions at universities throughout the learning process from the first to the sixth year of education. The degree of expression of well-being, activity and mood of the students of the I–VI courses has been established. The boys and the girls from the I to the VI courses have positive features of well-being. The boys and the girls from the I to the VI courses have positive signs of the level of activity. The speed and pace of their mental functions are moderate. The boys and the girls from the I to the VI courses have positive signs of the mood. The prospect of further research is to compare the emotional states of the students at lectures, seminars and laboratory training sessions with attention to the gender aspect of the study.

Key words: emotional state, educational and professional activities, well-being, activity, mood.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.20>

Грицук О.В.

к.психол.н., докторантка кафедри
практичної психології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. Емоції та психоемоційні стани є важливим чинником, що впливає на життєдіяльність особистості загалом і на навчально-професійну діяльність зокрема. Емоційний стан як багатогранне явище складається з багатьох структурних компонентів, у тому числі самопочуття, активності й настрою. Вони впливають і на сам процес навчальної діяльності, і на взаємодію викладача та студента, і на результативність їхнього співробітництва у виші, тому важливо врахувати особистісні характеристики студентів,

а також гендерні особливості їхньої емоційної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні мало досліджень, присвячених індивідуальним особливостям емоційних станів студентів, у тому числі гендерному аспекту, під час навчальних занять у вищій школі. Дослідники приділяють увагу вивченню зв'язків між емоційними станами студентів і задоволеністю від результатів навчальної діяльності [11, с. 7], мотивацією в професійно-орієнтованій навчальній діяльності [2, с. 149; 9, с. 17;

15, с. 50], емоційним інтелектом [6, с. 216], напруженими ситуаціями в навчанні [5, с. 119; 7, с. 210], однак дослідження стосуються емоцій загалом і не диференціюють їх проявів за курсами навчання студентів. Особливостям лабораторних навчальних занять у вищій школі присвячені дослідження вчених [4, с. 11; 8, с. 147], але особливості впливу емоційних станів на успішність студентів, а також на викладача як суб'єкта діяльності не розкриті.

Постановка завдання. Метою статті є презентація результатів емпіричного дослідження гендерних особливостей емоційних станів студентів вищих навчальних закладів на лабораторних заняттях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проявів емоційних станів студентів на лабораторних заняттях відбувалося за допомогою методики «САН: самопочуття, активність, настрої» [1, с. 7]. Отримані дані оброблено за допомогою пакету STATISTICA 12 [10, с. 4513]. Для порівняння вибірок застосовано t-критерій для незалежних вибірок [3, с. 220; 12, с. 95; 13, с. 69; 14, с. 140]. У дослідженні вибірка складалася зі 193 студентів I–VI курсів вищих навчальних закладів України: 24 студенти I курсу (9 дівчат, 15 хлопців), 45 – II курсу (18 дівчат, 27 хлопців), 23 – III курсу (9 дівчат, 14 хлопців), 48 – IV курсу (20 дівчат, 28 хлопців), 33 – V курсу (18 дівчат, 15 хлопців), 20 – VI курсу (11 дівчат, 9 хлопців).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців I та II курсів на лабораторних навчальних заняттях встановлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців II курсу – середній бал 4,48, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,707218$; 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 5,13, вибірка з хлопців II курсу – середній бал 4,92, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,873239$; 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,86, вибірка з хлопців II курсу – середній бал 4,70, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,516183$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців I та II курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Під час порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат I та II курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат II курсу – середній бал 4,55, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,785018$; 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 5,00, вибірка з дівчат II курсу – середній бал 4,94, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,330837$; 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал

4,33, вибірка з дівчат II курсу – середній бал 4,66, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,637687$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат I та II курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців I та III курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців III курсу – середній бал 4,21, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,163030$; 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 5,13, вибірка з хлопців III курсу – середній бал 5,07, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,115047$; 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,86, вибірка з хлопців III курсу – середній бал 4,64, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,690324$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців I та III курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат I та III курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат III курсу – середній бал 4,77, критерій Левіна $p = 0,090516$; 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 5,00, вибірка з дівчат III курсу – середній бал 4,7, критерій Левіна $p = 0,203192$; 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат III курсу – середній бал 4,55, критерій Левіна $p = 0,423570$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат I та III курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців I та IV курсів на лабораторних навчальних заняттях, встановлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 3,96. Виявлені статистично достовірні значущі відмінності ($t = 2,142386$, $p = 0,038149$). Критерій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо різняться ($p = 1,000000$); 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 5,13, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 5,00, критерій Левіна $p = 0,449759$; 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,86, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 4,60, критерій Левіна $p = 0,728565$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців I та IV курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Під час порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат I та IV курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,40, критерій Левіна $p = 0,627155$; 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 5,00, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,85, критерій Левіна $p = 0,479312$; 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,45, критерій Левіна $p = 0,522540$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат I та IV курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців I та V курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,46, критерій Левіна $p = 0,965508$; 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 5,13, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,93, критерій Левіна $p = 0,410657$; 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,86, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 5,06, критерій Левіна $p = 0,874777$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців I та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат I та V курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,66, критерій Левіна $p = 1,000000$; 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 5,00, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,83, критерій Левіна $p = 0,607829$; 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,55, критерій Левіна $p = 0,598306$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат I та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців I та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях, установлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,33, критерій Левіна $p = 0,511263$; 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 5,13, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 5,22, критерій Левіна $p = 0,141542$; 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,86, вибірка

з хлопців VI курсу – середній бал 4,88, критерій Левіна $p = 0,013635$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців I та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Під час порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат I та VI курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,54, критерій Левіна $p = 0,167687$; 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 5,00, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,81, критерій Левіна $p = 0,625103$; 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,63, критерій Левіна $p = 0,870052$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат I та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців II та III курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,48, вибірка з хлопців III курсу – середній бал 4,21, критерій Левіна $p = 0,063856$; 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,92, вибірка з хлопців III курсу – середній бал 5,07, критерій Левіна $p = 0,063498$; 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,70, вибірка з хлопців III курсу – середній бал 4,64, критерій Левіна $p = 0,864115$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців II та III курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат II та III курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат III курсу – середній бал 4,77, критерій Левіна $p = 0,102378$; 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,94, вибірка з дівчат III курсу – середній бал 4,77, критерій Левіна $p = 0,575705$; 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат III курсу – середній бал 4,55, критерій Левіна $p = 0,181825$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат II та III курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців II та IV курсів на лабораторних навчальних заняттях, установлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,48, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 3,96. Виявлені статистично достовірні значущі відмін-

ності ($t = 2,867162$, $p = 0,005931$). Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо різняться ($p = 0,630228$); 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,92, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 5,00, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,462380$; 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,70, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 4,60, критерій Левіна $p = 0,233190$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців II та IV курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Під час порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат II та IV курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,40, критерій Левіна $p = 0,328177$; 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,94, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,85, критерій Левіна $p = 0,729741$; 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,45, критерій Левіна $p = 0,827656$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат II та IV курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців II та V курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,48, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,46, критерій Левіна $p = 0,743610$; 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,92, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,93, критерій Левіна $p = 0,284314$; 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,70, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 5,06, критерій Левіна $p = 0,642001$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців II та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат II та V курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,66, критерій Левіна $p = 0,777996$; 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,94, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,83, критерій Левіна $p = 0,579007$; 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,55, критерій Левіна $p = 0,941108$. Статистично достовірних відмінностей між показниками

самопочуття, активності й настрою дівчат II та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців II та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях установлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,48, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,33, критерій Левіна $p = 0,324715$; 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,92, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 5,22, критерій Левіна $p = 0,096963$; 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,70, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,88, критерій Левіна $p = 0,028207$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців II та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У процесі порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат II та VI курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,54, критерій Левіна $p = 0,192920$; 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,94, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,81, критерій Левіна $p = 0,658929$; 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,63, критерій Левіна $p = 0,483788$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат II та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців III та IV курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,21, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 3,96, критерій Левіна $p = 0,128443$; 2) «активність» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 5,07, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 5,00, критерій Левіна $p = 0,018215$; 3) «настрій» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,64, вибірка з хлопців IV курсу – середній бал 4,60, критерій Левіна $p = 0,436499$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців III та IV курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат III та IV курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,40, критерій Левіна $p = 0,023977$; 2) «активність» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал

4,85, критерій Левіна $p = 0,411952$; 3) «настрій» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат IV курсу – середній бал 4,45, критерій Левіна $p = 0,134844$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат III та IV курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців III та V курсів на лабораторних навчальних заняттях установлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,21, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,46, критерій Левіна $p = 0,151171$; 2) «активність» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 5,07, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,93, критерій Левіна $p = 0,427157$; 3) «настрій» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,64, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 5,06, критерій Левіна $p = 0,806835$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців III та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Під час порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат III та V курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,66, критерій Левіна $p = 0,069175$; 2) «активність» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,83, критерій Левіна $p = 0,332728$; 3) «настрій» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,55, критерій Левіна $p = 0,165811$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат III та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців III та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,21, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,33, критерій Левіна $p = 0,582565$; 2) «активність» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 5,07, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 5,22, критерій Левіна $p = 0,862223$; 3) «настрій» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,64, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,88, критерій Левіна $p = 0,028803$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців III та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат III та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми з'ясували, що за шкалами: 1) «самопочуття»

вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,54, критерій Левіна $p = 0,644665$; 2) «активність» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,77, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,81, критерій Левіна $p = 0,386797$; 3) «настрій» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,63, критерій Левіна $p = 0,497071$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат III та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців IV та V курсів на лабораторних навчальних заняттях установлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 3,96, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,46. Виявлені статистично достовірні значущі відмінності ($t = -2,46030$, $p = 0,018185$). Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо різняться ($p = 0,946208$); 2) «активність» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 5,00, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 4,93, критерій рівності дисперсій Левіна $p = 0,102372$; 3) «настрій» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 4,60, вибірка з хлопців V курсу – середній бал 5,06, критерій Левіна $p = 0,600294$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців IV та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Під час порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат IV та V курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,40, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,66, критерій Левіна $p = 0,488418$; 2) «активність» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,85, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,83, критерій Левіна $p = 0,821752$; 3) «настрій» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,45, вибірка з дівчат V курсу – середній бал 4,55, критерій Левіна $p = 0,887152$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат IV та V курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою хлопців IV та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 3,96, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,33, критерій Левіна $p = 0,486052$; 2) «активність» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 5,00, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 5,22, критерій Левіна $p = 0,040650$; 3) «настрій» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 4,60, вибірка з хлоп-

ців VI курсу – середній бал 4,8, критерій Левіна $p = 0,005773$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців IV та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності й настрою дівчат IV та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,40, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,54, критерій Левіна $p = 0,041334$; 2) «активність» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,85, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,81, критерій Левіна $p = 0,878511$; 3) «настрій» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,45, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,63, критерій Левіна $p = 0,375496$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат IV та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У результаті порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою хлопців V та VI курсів на лабораторних навчальних заняттях установлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців V курсу має середній бал 4,46, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,33, критерій Левіна $p = 0,489198$; 2) «активність» вибірка з хлопців V курсу має середній бал 4,93, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 5,22, критерій Левіна $p = 0,401272$; 3) «настрій» вибірка з хлопців V курсу має середній бал 5,06, вибірка з хлопців VI курсу – середній бал 4,88, критерій Левіна $p = 0,018016$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою хлопців V та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

У процесі порівняння середніх значень показників самопочуття, активності й настрою дівчат V та VI курсів на лабораторних заняттях ми виявили, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат V курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,54, критерій Левіна $p = 0,128992$; 2) «активність» вибірка з дівчат V курсу має середній бал 4,83, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,81, критерій Левіна $p = 0,969715$; 3) «настрій» вибірка з дівчат V курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат VI курсу – середній бал 4,63, критерій Левіна $p = 0,446990$. Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності й настрою дівчат V та VI курсів не виявлено ($p = 0,1$).

Висновки з проведеного дослідження.

У результаті проведеного дослідження визначені емпіричні показники емоційних станів студентів на лабораторних навчальних заняттях у закладах вищої освіти – самопочуття, активність, настрій. У хлопців і дівчат з I по

VI курси самопочуття має позитивні риси прояву. Студенти відчувають себе сильними, життєрадісними, оптимістичними. Найвищі показники за шкалою «самопочуття» спостерігаються в хлопців на II курсі, а в дівчат – на I і III курсах; найнижчі показники в хлопців і дівчат за цією шкалою на IV курсі навчання. У хлопців і дівчат з I по VI курси рівень активності має позитивні ознаки, у хлопців – більш позитивно виражені. У хлопців найвищі показники активності спостерігаються на I і VI курсах, у дівчат – на I курсі; найнижчі показники в хлопців – на II і V курсах, у дівчат – на III курсі. На лабораторних заняттях студенти активні, рухливі, швидкі, уважні, міркують, виконують різноманітні форми навчальної діяльності, відчувають захопленість, почуваються схвильовано. У хлопців і дівчат з I по VI курси рівень настрою має позитивні ознаки. Студенти характеризуються веселістю, працездатністю, гарним настроєм, спокійним психоемоційним станом. Найвищі показники за шкалою «настрій» спостерігаються в хлопців на V курсі, а в дівчат – на II і VI курсах; найнижчі показники в хлопців за цією шкалою – на III і IV курсах, у дівчат – на I курсі навчання.

Перспективою подальших досліджень убачаємо порівняння емоційних станів студентів на лекційних, семінарських і лабораторних заняттях з приділенням уваги гендерному аспекту дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барканова О.В. Методики діагностики емоціональної сфери. Красноярск : Литера-принт, 2009. 237 с.
2. Березовська Л., Юрков О., Синишина М. Гендерні аспекти вибору професії студентами. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 4. С. 148–150.
3. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. Москва : ДиаСофт, 2005. 608 с.
4. Організація та проведення лабораторних, практичних та семінарських занять : методичні рекомендації для викладачів / І.С. Гриценко, С.В. Огарь, В.М. Кутєпова, І.І. Светочева. Харків : НФаУ, 2014. 28 с.
5. Діомідова Н.Ю. Психічні стани успішних та неуспішних студентів у ситуації іспиту. *Психологія і особистість*. 2016. № 1 (9). С. 119–128.
6. Ігумнова О.Б. Модель та програма психореєкції негативних психічних станів студентів ВНЗ. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 5 (36). С. 215–221.
7. Лис Ю.С. Дослідження функціонального стану студентів у процесі навчання. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2016. № 3 (48). С. 208–211.
8. Теслюк В.М., Погорілий О.А. Методика проведення лабораторних занять у ВНЗ. *Вісник Національ-*

ного університету оборони України. 2013. № 2 (33). С. 147–150.

9. Al-Sheeb B.A., Abdulwahed M.S., Hamouda A.S. Impact of first-year seminar on student engagement, awareness, and general attitudes toward higher education. *Journal of Applied Research in Higher Education*. 2018. № 10 (1). P. 15–30.

10. Bewick V., Cheek L., Ball J. Statistics review 7: Correlation and regression. *Crit Care*. 2003. № 7 (6). P. 451–459.

11. Hewson E.R.F. Students' Emotional Engagement, Motivation and Behaviour Over the Life of an Online Course: Reflections on Two Market Research Case Studies. *Journal of Interactive Media in Education*. 2018. № 1 (10). P. 1–13.

12. McCluskey A., Ghaaliq Lalkhen A. Statistics I: data and correlations. *Continuing Education in Anaesthesia Critical Care & Pain*. 2007. № 7 (3). P. 95–99.

13. Mukaka M. A guide to appropriate use of Correlation coefficient in medical research. *Malawi Med J*. 2012. № 24 (3). P. 69–71.

14. Ratner B. The correlation coefficient: Its values range between +1/-1, or do they? *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*. 2009. № 17. P. 139–142. URL: <https://doi.org/10.1057/jt.2009.5>.

15. Student Attraction, Persistence and Retention in STEM Programs: Successes and Continuing Challenges / A. Sithole, E.T. Chiyaka, P. McCarthy, D.M. Mupinga, B.K. Bucklein, J. Kibirige. *Higher Education Studies*. 2017. № 7 (1). P. 46–59.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ Я В ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ІНЦЕСТУ

THE REPRESENTATION OF THE SELF-IMAGE OF WOMEN, WHO HAVE EXPERIENCED INCEST

У статті автори торкаються малодослідженої, але вкрай важливої теми – репрезентації Я-образу в жінок, які зазнали інцесту в різні періоди власного життя, здебільшого в дитинстві. Визначено інцест як травматичну подію, що відображається в подальшому на усвідомленні Я-образу жінок. Інцест розглядається не тільки як один із різновидів насилля, а і як тип дисфункціонального існування сім'ї з порушеними межами та сімейною ієрархією. Розкрито поняття інцестуозності, визначено, як інцестуозні стосунки в сім'ї впливають на формування ідентичності особистості. Наведено порівняльний аналіз позитивної Я-концепції та Я-концепції осіб із травмою інцесту. Виокремлено деякі характерні відмінності Я-концепції жінок, які пережили інцест, а саме: нездатність установлювати міжособистісні кордони, повторне зловживання в стосунках, роль жертви, складність говорити «ні», почуття безсилля, викривлене сприйняття образу тіла, труднощі в сексуальній сфері, проблеми з довірою, безпекою тощо. Здійснено емпіричне дослідження жінок, в анамнезі яких є інцест. Установлено, що жінки, які зазнали інцесту, суб'єктивно оцінюють власний Я-образ як емоційно-негативний, нейтральний і відчужений; схильні репрезентувати Я-образ через соціальні та поведінкові самохарактеристики, описувати себе переважно в термінах власних соціальних ролей, статусів і вчинків. Проаналізовано методом багатомірного шкалювання відповіді жінок на запитання «Хто Я?», визначено специфіку репрезентації їхнього образу Я. Зазначено, що особливостями репрезентації образу Я в жінок, які зазнали інцесту, є утворення специфічного семантичного простору, де найбільш навантаженими виявилися репрезентації, що засвідчують пережиту травму, а на протилежному полюсі опинилися характеристики, які стосуються жіночої ролі й ідентичності. Наголошено на тому, що травматичний досвід, отриманий у дитинстві внаслідок інцестуозних дій щодо дитини, хроніфікується й може викликати розлад особистісної ідентифікації, змінюючи репрезентацію Я-образу вже дорослих жінок.

Ключові слова: Я-образ, жінки, які зазнали інцесту, інцестуозність, травма інцесту, репрезентація Я-образу.

In the article the authors touch upon the issue which is not studied largely, but is extremely important though. This topic is the representation of the self-image of women, who have experienced incest at different periods of their life, mostly in childhood. Incest is defined as a traumatic event, which influences the awareness of the self-image of women. Incest is considered not only as a form of violence, but as a type of dysfunctional existence of a family with broken boundaries and family hierarchy. The concept of incestuousness is revealed. It is defined how incestuous relationships in the family influence the formation of the identity of an individual. A comparative analysis of the positive self-concept and the self-concept of people with incest trauma is presented. Some characteristic differences of the self-concept of women, who have experienced incest, are highlighted, in particular: inability to establish interpersonal boundaries, re-abuse in relationships, the role of the victim, difficulty saying no, feeling of helplessness, distorted body image, sexual difficulties, trust problems, safety problems, etc. An empirical study of women with the anamnesis of incest has been carried out. It is established that women, who have experienced incest, subjectively evaluate their own self-image as emotionally negative, neutral and alienated. They also tend to represent their self-image through social and behavioral self-characteristics and describe themselves mainly in terms of their own social roles, statuses and actions. Women's answers to the question Who am I are analyzed by means of the method of multidimensional scaling and the specifics of the representation of their self-image are determined. It is noted that the peculiarity of the representation of the self-image of women, who have experienced incest, is the formation of a specific semantic space, where the most loaded are the representations that testify to the experienced trauma, and on the opposite side are the characteristics relating to female role and identity. It is emphasized that the traumatic experience gained in childhood, as a result of incestuous actions towards a child, is chronic and can cause a disorder of individual identification, changing the representation of the self-image of already adult women.

Key words: self-image, women, who have experienced incest, incestuousness, incest trauma, representation of self-image.

УДК 159.9:316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.21>

Душкович М.М.

к.психол.н., асистент кафедри
практичної психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Глуценко М.О.

магістрант кафедри практичної
психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Постановка проблеми. Згідно з результатами дослідження насильства над жінками в Україні, проведеного під керівництвом ОБСЄ, навесні-влітку у 2018 році, установлено, що більшість жінок в Україні стурбовані проблемою фізичного, психологічного та сексуального насильства над жінками, зокрема 64% із них кажуть, що це поширене явище. Отже,

майже половина жінок, починаючи з того часу як їм виповнилося 15 років, зазнали сексуального домагання, а 1/4 частина говорить про досвід пережитого насильства в дитинстві (до 15 років). Досліджувані визначають, що батьки (батько або матір) були основними винуватцями, а випадки насильства ставалися більше ніж один раз. На жаль, домінує в описа-

ній статистиці сексуальна експлуатація жінок, інцест зокрема [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика інцесту в психологічній теорії та практиці залишається однією з найскладніших. Різні автори здійснювали підходи до розуміння та пояснення явища інцесту з погляду системно-сімейного підходу (Н. Оліфірович, І. Малкіна-Пих, В. Меновщиків, Е. Ейдемільер); психодинамічного, серед яких і класики, і сучасники (З. Фройд, Н. Мак-Вільямс, П. Куттер, П. Раком'є, Е.В. Уеллдон, У. Віртц, С. Шерков, С. Аврамченко, Л. Старович, Ф. Капріо, Д. Глуговський, Г. Дерягін); психотерапевтичного (Ю. Белькіна, Г. Малейчук, А. Антонова, Т. Леонідова, В. Виноградова) підходів.

Торкаючись проблематики інцестуозних стосунків, Н. Оліфірович і З. Старович диференціюють поняття психологічного та фізичного інцесту. *Фізичним інцестом* науковці називають інтимний і статевий зв'язок між членами однієї сім'ї, наприклад, між батьками і дітьми, між сиблінгами або кровними родичами тощо. *Психологічний* сенс інцесту передбачає дії із сексуальним підтекстом, що відбуваються стосовно об'єкта інцесту для задоволення сексуальних потреб агресора, який емоційно пов'язаний із незалежною від нього людиною і є авторитетом для неї. Інцест не завжди включає сексуальний контакт або дотик, він може мати тільки психологічне підґрунтя, значення якого полягає в переживанні жертвою почуття здійсненого над нею насильства (наприклад, відверті розмови про секс, перегляд еротичних фільмів у присутності дитини; ситуації, коли дитина чує крики зі спальні батьків чи коли вона бачить сам статевий акт) [7; 10].

Французький психіатр і психоаналітик П. Ракам'є вводить ще один термін – «*інцестуозність*», явище якого полягає в поєднанні фізичного та психологічного компоненту інцесту, де власне коїтусу немає, але побічно фізичні дії важливих дорослих мають переважно психологічний, сексуальний підтекст [8; 13].

Психологи-практики В. Виноградова й І. Соловійова відмічають, що жертвою інцесту є дитина або дорослий, стосовно яких скоєно фізичне насильство із сексуальним підтекстом або безпосередньо статевий акт; психологічне насильство, що включає моральний тиск із сексуальним підтекстом; залучення до розмов і жартів на сексуальні теми; демонстрацію сексуальних дій у присутності об'єкта інцесту [2; 9].

Доведено, що, незалежно від того який вид інцесту здійснено над дитиною, наслідки є однаково складними й часто спричинюють порушення емоційного, фізичного чи психічного спектру [12].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити малодосліджену, але вкрай важливу

тему – репрезентацію Я-образу в жінок, які зазнали інцесту в різні періоди власного життя, здебільшого в дитинстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здійснюючи аналіз наукових розвідок учених, ми простежили, що науковці розглядають інцест у розрізі психічної травми, що являє собою свого роду «напад» на особистісну організацію, такий, який унеможливує людину асимілювати життєвий досвід звичним способом. Порушується психічна рівновага, де психічні інстанції не функціонують нормативним чином. Психоаналіз визначає **травму** як загрозу когерентності внутрішніх селф-об'єктних стосунків і загрозу когерентній самості [12–14].

Австрійський психоаналітик У. Віртц роз'яснює, що переживання інцесту екзистенційно є більш загрозливим, ніж простий стрес. Авторка уточнює, що сексуальна експлуатація може об'єктивно бути важким, критичним життєвим досвідом, який має місце не один раз, а протягом кількох років життя. У дитинстві, коли життєві цінності ще тільки формуються, сексуальне насильство завдає цим цінностям величезної шкоди. Природний розвиток емоційної сфери, мислення й поведінки сильно порушується, що може призвести до фіксації, повністю перешкоджає подальшому формуванню особистості. Сексуальна експлуатація робить людину безпорадною та безсилою, знищує впевненість у своїй здатності контролювати ситуацію; через це глибоко порушується здатність діяти [3].

Знаходимо актуальною модель Фінкельхора, яка відображає специфіку особистості, характерну для жертв інцесту: 1) травматична сексуалізація; 2) стигматизація; 3) відчуття зради; 4) переживання безсилля [14].

Досліджуючи проблему інцесту, ми порівняли структуру позитивної Я-концепції особистості з Я-концепцією людини, яка пережила сексуальну експлуатацію та має в анамнезі травму інцесту (див. таблицю 1).

Опираючись на теорію П. Ракам'є, який описує інцестуозність на прикладі сімей зі змішаною ієрархією, ми погоджуємося з ідеєю, що інцестуозність – це пов'язані з інцестом усвідомлені чи неусвідомлені потяги, або бажання, або фантазії, які інцестні за своєю природою. Інцестуозність може демонструвати атмосферу інцесту з наявним сексуалізованим психологічним підґрунтям, коли в сім'ї є загроза фізичного інцесту, але безпосередньо статевий акт відсутній.

Феномен інцестуозності, відповідно, пов'язаний із такими проблемами, як формування ідентичності особистості, становлення особистісних границь, порушення Я-концепції тощо [13].

На думку російського психотерапевта Н. Оліфірович, люди, які пережили в дитин-

Особливості позитивної Я-концепції та Я-концепції особистості, яка зазнала інцесту

Структура позитивної Я-концепції	Структура Я-концепції особистості, яка зазнала інцесту
<ol style="list-style-type: none"> 1. Фізичний Я-образ, що викликає потребу фізичного благополуччя організму. 2. Соціальна ідентичність: статеві, вікова, етнічна, громадянська, соціально-рольова, яка пов'язана з потребами людини належності до соціуму (К. Хорні). 3. Диференційований образ Я, що характеризує знання про себе порівняно з іншими людьми й тим, що надає відчуття власної унікальності, забезпечує потребу в самовизначенні та самореалізації (В. Столін). 4. Власні, парціальні самооцінки; 5. Відносно цілісна Я-концепція; 6. Я-концепція як частина системи ціннісних орієнтацій особистості (І. Кон та ін.). 7. Здатність відкрито говорити про свої бажання та потреби, почуття. 8. Здатність сказати «ні». 9. Уміння встановлювати, підтримувати й закінчувати розмову. Здатність до рефлексії (А. Лазарус). 10. Ставлення до інших людей, демонструючи уважливості, принциповості, прихильності, комунікативності, миролюбності, лагідності, альтруїзму, дбайливості, тактовності, коректності або протилежні риси. 11. Ставлення до справ, виявляючи сумлінності, допитливості, ініціативності, рішучості, ретельності, точності, серйозності, ентузіазму, зацікавленості або протилежні риси; до речей, демонструючи при цьому бережливості, економності, акуратності, почуття смаку або протилежні риси. 12. Ставлення до себе, виявляючи розумний егоїзм, упевненість у собі, нормальне самолюбство, почуття власної гідності чи протилежні риси. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пригнічений настрій, «безпричинний» плач. 2. Фантазії про самогубство, суїцидальні спроби. 3. Саморуйнівні дії, самоушкодження, заподіяння собі болю, часті нещасні випадки. 4. Адиктивна поведінка. 5. Почуття провини й сорому, низька самооцінка. 6. Недовірливість, страх самовіддачі й втрати контролю або нездатність оцінити надійність іншої людини. 7. Нездатність встановлювати міжособистісні кордони, повторне зловживання в стосунках, звична роль жертви, утруднення сказати «ні», почуття безсилля. 8. Надмірно конфліктні стосунки, проблеми з амбівалентністю, уникнення близькості й вибір партнера, який не допускає близькості із собою. 9. Відчуття ізольованості, відчуження та деперсоналізація, відщеплення емоцій, рефлекс «увної смерті»: фізична і психічна паралізованість у певних ситуаціях або під час розмови на певну тему. 11. Стигматизація. Почуття власної табуованості, тому що порушено табу. Страждання від почуття належності, носія страшною таємниці. 12. Флешбеки: раптові візуальні спогади про травму, які відчуваються як напад. 13. Відчуття «застрягання» й задухи, «комка» в горлі, утруднене ковтання, дихання, шкірні висипання, свербіж. 15. Помітні прогалини в пам'яті, нездатність згадати всі періоди дитинства, розмиті образи певних людей і ситуацій. Недоречні сильні емоційні реакції під час перебування у відомих місцях або зустрічей із деякими людьми. 17. Проблеми в сексуальній сфері: уникання всього сексуального; не розрізняються сексуальність, влада, контроль і насильство; невизначена гендерна ідентичність; порушення оргазму; неможливість поєднати секс і ніжність, відраза до всього тілесного (у тому числі запахи і звуки). 18. Спотворений образ тіла: тіло сприймається зрадженим, ховається під мішкватим одягом, щоб бути непомітним (С. Блум).

стві психологічний чи фізичний інцест, ставши дорослими, згодом відчують труднощі в створенні глибоких, заснованих на взаємності стосунків, легко вступають у поверхові контакти, не отримуючи задоволення, легко їх переривають, що сприяє розвитку адикцій, сексуальних дисфункцій, компульсивностей. Авторка стверджує, що це пов'язано з хронічним страхом особистості бути покинутою людьми, які співпереживають їй і піклуються про неї. Для жертв інцесту характерний постійний пошук «досконалого» партнера, бажання встановлення унікальних стосунків, заснованих на взаємній любові [7; 11].

Емпіричне дослідження Я-концепції особистості, яка пережила інцест, і репрезентацій Я-образу жінок, які зазнали інцесту, проводилося з лютого до березня 2019 року. Для реалізації дослідження нами сформовано вибірку, що складалася з двох груп: перша група, ек-

периментальна (ЕГ) – жінки, у житті яких зафіксована травма інцесту (16 досліджуваних), друга група – контрольна (КГ), випадкового складу та сукупності (40 досліджуваних). Вік досліджуваних – від 21 року й вище. Процедура передбачала заповнення бланків звичайного зразка та електронних, створених за допомогою платформи Google Forms. В емпіричному дослідженні як експериментальна група взяли участь клієнти з травмою інцесту, які проходять особисту терапію в психотерапевта, що спеціалізується на цій проблемі. Дослідження відбулося з дотриманням принципу конфіденційності й усіх вимог до проведення такого роду досліджень.

Для реалізації мети та завдань емпіричного дослідження нами використовувалися психодіагностичні методики: «Ранні дезадаптивні схеми» (Дж. Янг), «Шкала оцінювання впливу травмуючої події» (М. Горювіц, Н. Віль-

нер), «Психологічна суверенність особистості» (С. Нартова-Бочавер), «Індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик, Г. Келлерман і Х. Конт); «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд), «Шкала психологічного інцесту» (авторська). Для обробки емпіричних даних використовувалися якісний, кількісний і контент-аналіз, а також статистичний аналіз за допомогою пакету статистичних програм SPSS, 21.

З висновками щодо специфіки Я-концепції жінок, які зазнали інцесту, можна ознайомитися в статті «Особливості я-концепції особистості, яка пережила інцест» М. Душкевич, М. Глущенко, 2019 [4].

Задля дослідження основних компонентів Я-образу особистості та їх суб'єктивної оцінки нами використана методика «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда [6].

Як засвідчують дані (рис. 1), середній показник об'єктивного компоненту Я-образу в експериментальній групі вищий, ніж у контрольній групі. Відповідно, ми спостерігаємо, що суб'єктивний компонент Я-образу вищий у контрольній групі.

Спираючись на отримані результати, ми бачимо, що жінки з експериментальної групи більш схильні оцінювати власний Я-образ як емоційно негативний, аніж досліджувані з контрольної групи. Емоційно позитивне ставлення до себе переважає в жінок із контрольної групи. Жінки з травмою інцесту демонструють дещо більші показники нейтрального та відчуженого ставлення до власної ідентичності.

Дослідження встановило, що особи, у житті яких є травма інцесту, схильні розглядати Я-образ в об'єктивному аспекті, що включає

соціальні та поведінкові самохарактеристики, описують себе переважно в термінах власних соціальних ролей, статусів і вчинків; мають переважно емоційно-негативну оцінку власної особистості.

На наступному етапі емпіричного дослідження отримані висловлювання в групі жінок з інцестом ми розглядали як частину семантичного простору. Ми опиралися на думку О. Артем'євої про єдину психічну реальність, переживання якої створює семантичне визначення якості об'єктів, де висловлювання про себе є метафоричним вираженням станів і відносин об'єкта [1].

Аналогом семантичної відстані між поняттями була частота зустрічей однакових репрезентацій Я-образу в різних досліджуваних. Дані подавалися мовою оригіналу.

На етапі статистичної обробки застосований метод багатомірного шкалювання з використанням моделі відстані Евкліда (рис. 2).

Ураховуючи характер розосередження, можна інтерпретувати цю діаграму так. Очевидно, високої концентрації сягають репрезентації «тінь», «привид себе самої», «гарний актор», «досить похмура особистість», «утома й сон», які здебільшого забарвлені песимістично та відчужено й можуть інтерпретуватися як відображення травми інцесту.

Наступними репрезентовані такі характеристики Я-образу: «тітка», «любима», «українка», «Я – мама», «особистість», «друг», «дослідник», що є відображенням соціальних ролей досліджуваних жінок.

Далі зі зсувом до негативного полюсу репрезентовані такі характеристики жінок:

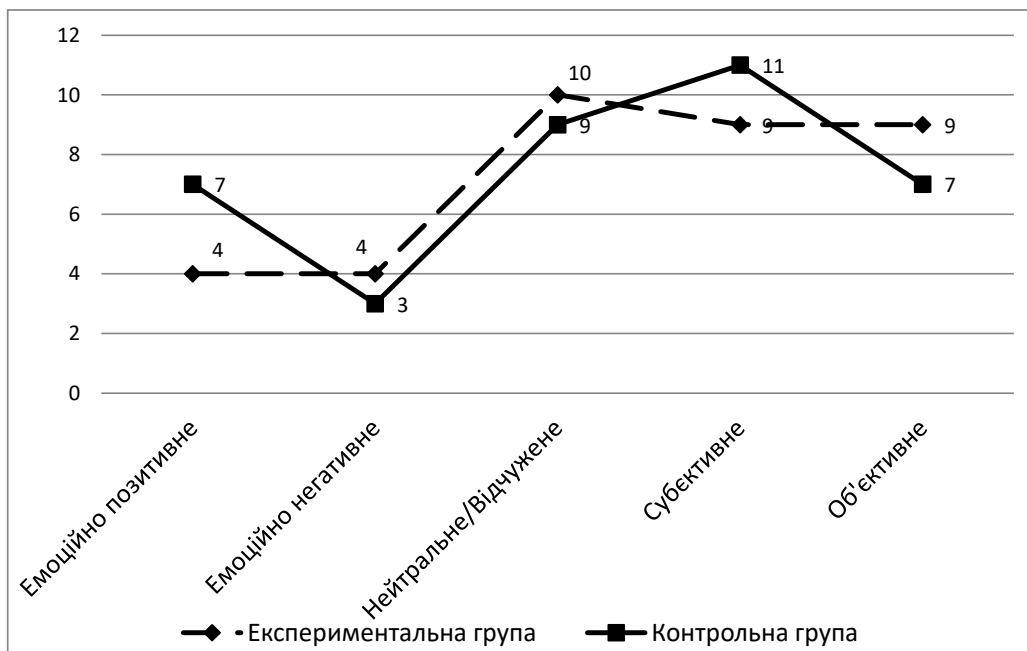

Рис. 1. Середні показники суб'єктивної оцінки й ставлення до компонентів Я-образу в осіб експериментальної та контрольної груп

Выведенная конфигурация стимулов

Модель расстояния Евклида

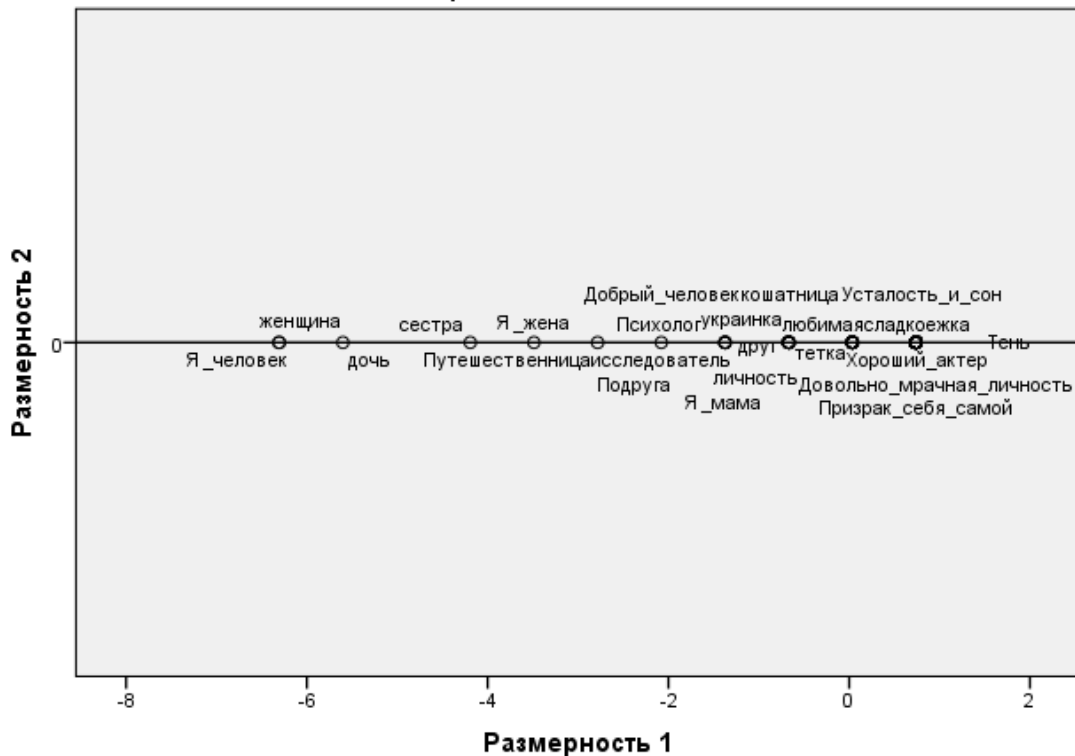

Рис. 2. Діаграма репрезентацій Я-образу жінок за результатами багатомірного шкалювання

«подруга», «мандрівниця», «Я-дружина», «добра людина», «психолог», «сестра».

Негативно навантаженими виявилися характеристики, що мали високу частоту представлення: «донька», «жінка», «Я – людина», які пов’язані із жіночою ідентичністю.

Дослідження виявило характерну полярність у характеристиках образу Я жінок, які зазнали інцесту: частина з них ілюструє соціальні ролі: «Я – людина», «жінка», «донька», «подруга», «мандрівниця», інша частина вказує на пережиту травму: «Я – пуста кімната, пустота», «сексуальний об’єкт в очах чоловіків», «привид себе самої», «жертва», «суцільні втрати», «Я – надламана», «нескінченний біль» тощо.

Отже, особливістю репрезентації образу Я в жінок, які зазнали інцесту, є утворення специфічного семантичного простору, де найбільш навантаженими виявилися репрезентації, що засвідчують пережиту травму, а на протилежному полюсі опинилися характеристики, які стосуються жіночої ролі та ідентичності.

Можемо припустити, що отримані дані є взаємопов’язані, оскільки, згідно з теоретичними дослідженнями, жіноча ідентичність

зазнає найбільшого ураження внаслідок пережитого жіночою інцесту.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, структура Я-концепції особистості, яка пережила інцест, відрізняється від позитивної структури особистості. Люди, які пережили інцест, відчувають труднощі в створенні глибоких, заснованих на взаємності стосунків, легко вступають у поверхові контакти, не отримуючи задоволення, легко їх переривають, що сприяє розвитку адикцій, сексуальних дисфункцій, компульсивних дій. Досвід насилля, отриманий у дитинстві, зажди є травматичним і часто призводить до розладів особистісної ідентифікації та порушень у сприйнятті Я-образу жінками. Так, зокрема, сексуальна експлуатація через інцест призводить до порушення сприйняття власного тіла, зміни ставлення до себе та близьких.

Основними переживаннями, які відчувають жертви інцесту, є страх, сором, провина, через призму яких формується уявлення про себе. Репрезентації Я-образу жінок, які зазнали інцесту, мають здебільшого песимістичний негативний, подекуди функціональний характер, що відображає пережитий травматичний досвід.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной. Москва : Смысл, 1999. 350 с.
2. Виноградова В. Психологический инцест. «Счастье» материнства. URL: <https://gestaltclub.com/articles/obsaa-psihologia/7106-psihologiceskij-incest-scaste-materinstva>.
3. Виртц У. Убийство души: инцест и терапия. Москва : Когито-Центр, 2014. 293 с.
4. Душкевич М.М., Глущенко М.О. Особливості Я-концепції особистості, яка пережила інцест. *Молодий вчений*. 2019. № 7 (1). С. 24–27. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/7/6.pdf>.
5. Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. Проведено під керівництвом ОБСЄ. 2019. 114 с.
6. Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій / О.Я. Кляпець, Б.П. Лазоренко, Л.А. Лепіхова, В.В. Савінов ; за ред. Т.М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2009. 120 с.
7. Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 360 с.
8. Потапова В.А. «Инцестуозность» в современной психоаналитической теории и практике. *Российский психиатрический журнал*. 2003. № 2. С. 16–21.
9. Соловьева И. Секс – не игрушка! О сексуальном абьюзе. URL: <https://cutt.ly/1fwan4H>.
10. Старович З.Л. Судебная сексология / пер. с польск. Д.К. Лунин, В.П. Ольховик. Москва : Юридическая литература, 1991. 332 с.
11. Стреленко А.А. Я-образ в сознании подростков, переживших сексуальное насилие : учебно-методическое пособие. Витебск, 2003. 42 с.
12. Уэлдон Э.В. Мать. Мадонна. Блудница. Идеализация и обесценивание материнства. Москва : Перо, 2016. 204 с.
13. Racamier P-C. L'inceste et l'incestuel. Les Edition du College, 1995.
14. Finkelhor D. Child Sexual Abuse. New York, 1984. P. 186f.

СПЕЦИФІКА ФАКТОРНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ З ВИСОКИМ І НИЗЬКИМ РІВНЕМ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ

SPECIFICITY OF FACTOR STRUCTURE OF PERSONALITY WITH HIGH AND LOW LEVEL OF SATISFACTION WITH LIFE

Задоволеність життям виступає як найважливіший внутрішній фактор людини, що визначає її соціальну активність, взаємини з іншими людьми, ставлення до самої себе як до особистості. Переживання задоволеності життям є значущим чинником стану суспільної свідомості, групових настроїв, очікувань, відносин у суспільстві, тому й урахування стану задоволеності життям є необхідним складником адекватної, ефективної соціальної політики, управління, планування. Мета дослідження – розглянути факторну структуру особистості (за Р. Кеттеллом) осіб із високим і низьким рівнем задоволеності життям.

У дослідженні використано комплекс методів і конкретних методик, а саме: теоретичні методи (аналіз і синтез літератури, застосування порівняння й узагальнення відомостей з проблематики задоволеності життям) і психодіагностичний метод (тести); з групи методів аналізу (обробки) даних: якісний і кількісний аналіз отриманих результатів. Методика експрес-діагностики рівня психоемоційного напруження (О.С. Копіна, К.О. Сулова, Е.В. Заїкін), 16-факторний опитувальник (Р. Кеттелл, фактор С). У дослідженні взяли участь 81 особа – студенти 2 та 3 курсів. До вибірки ввійшли 43 жінки (у віці 18–19 років) і 38 чоловіків (у віці 19–20 років).

Вивчення феномена задоволеності життям може здійснюватися на перетині досліджень як мотиваційної структури особистості, так й особливостей структуривання майбутнього, суб'єктивної активності людини. Це дає нам можливість говорити про переживання задоволеності як про інтегральне утворення, що включає когнітивний компонент задоволеності життям.

Переживання задоволеності життям (група осіб із високим рівнем) супроводжується соціальною активністю, схильністю до лідерських тенденцій, прагненням до незалежності, самостійного прийняття рішень у поєднанні з потребою у відповідності соціальним нормам поведінки, емоційною залученістю, гнучкістю в контактах, доброзичливістю, прагненням подобатися оточенню.

Особи, які ввійшли в групу з низьким рівнем задоволеності життям, мають песимістичні настрої та погляди на життя, не вміють вдало акцентувати увагу на життєві пріоритети, у них немає позитивної оцінки дійсності, переважає сумний настрій, вони схильні до депресій і меланхолії, у них нема градацій і відтінків життя. Їхні життєві погляди бувають однобокими, вони не бачать правильного сенсу буття, не уявляють, що життя багатозранне. Вони схильні до закритості, живуть своїм внутрішнім середовищем, до якого не допускають інших. У них

є проблеми зі здоров'ям, вони не завжди можуть це компенсувати.

Ключові слова: особистість, задоволеність життям, високий рівень задоволеності життям, низький рівень задоволеності життям.

Satisfaction with life acts as the most important internal factor of a person, which determines his social activity, relationships with other people, attitude to himself as a person. Experiences of life satisfaction are a significant factor in the state of public consciousness, group moods, expectations, attitudes in society, so taking into account the state of life satisfaction is a necessary component of adequate, effective social policy, management, planning.

The purpose of the study is to consider the factor structure of personality (according to R. Kettell) of people with high and low levels of life satisfaction. The study used a set of methods and specific techniques, namely: theoretical methods (analysis and synthesis of literature, application of comparison and generalization of information on life satisfaction) and psychodiagnostic method (tests); from the group of methods of analysis (processing) of data: qualitative and quantitative analysis of the obtained results. Methods of rapid diagnostics of the level of psycho-emotional stress (O.S. Kopina, K.O. Suslova, E.V. Zaikin), 16 factor questionnaire (R. Kettell, factor C). The study involved 81 people – 2nd and 3rd year students. The sample included: 43 women (aged 18–19) and 38 men (aged 19–20).

The study of the phenomenon of life satisfaction can be carried out at the intersection of studies of both the motivational structure of personality and the peculiarities of structuring the future, the subjective activity of man. This gives us the opportunity to talk about the experience of satisfaction as an integral education that includes the cognitive component of life satisfaction.

Experiencing life satisfaction (a group of people with a high level) is accompanied by social activity, propensity for leadership, desire for independence, independent decision-making combined with the need to comply with social norms of behavior, emotional involvement, flexibility in contacts, friendliness, desire to please others.

People who are in the group with low life satisfaction, have pessimistic attitudes and views on life, do not know how to successfully focus on life priorities, they do not have a positive assessment of reality, sad mood prevails, they are prone to depression and melancholy, they do not gradations and shades of life. Their views on life are one-sided, they do not see the true meaning of life, do not imagine that life is multifaceted. They tend to be closed, live in their internal environment, to which others are not allowed. They have health problems, they can't always make up for it.

Key words: personality, life satisfaction, high level of life satisfaction, low level of life satisfaction.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.22>

Каргіна Н.В.

к.психол.н., старший викладач кафедри практичної психології
Одеський національний морський університет

Цибух Л.М.

к.психол.н., доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Мельничук І.В.

к.психол.н., доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Задоволеність чи незадоволеність життям визначає дуже багато вчинків суб'єкта, різні види його діяльності й поведінки: побутового, економічного, політичного. Ці переживання є значущим фактором стану громадської свідомості, групових настроїв, очікувань, відносин у суспільстві. Без їх урахування неможливо будувати науково обґрунтовану соціальну політику, соціальне управління, соціальне планування [1].

Задоволеність (англ. *satisfaction*) – суб'єктивна оцінка якості тих чи інших об'єктів, умов життя й діяльності, життя загалом, відносин із людьми, самих людей, у т. ч. й самого себе (самооцінка). Високий ступінь задоволеності життям, очевидно, є те, що іменується щастям (англ. *happiness*); близький конструкт – психологічне (суб'єктивне) благополуччя (англ. *Well-being*) [2]. У психології активно вивчаються особливості стану трудової задоволеності, задоволеності шлюбом, споживаними товарами та особистими досягненнями. Тестові показники високої задоволеності власним життям тісно пов'язані з такими особливостями особистості, як екстраверсія і альтруїзм (Углова, 2013). Так, Н.В. Панина трактує задоволеність життям як найбільш загальне уявлення особистості про її психологічний комфорт, який включає зацікавленість до життя, рішучість, цілеспрямованість, послідовність у досягненні життєвих цілей, узгодженість між поставленими та конкретними цілями; позитивну оцінку своїх якостей і вчинків; загальний позитивний фон настрою, позначаючи, що основним складником індексу життєвої задоволеності є афективний складник (Панина, 2010).

Т.В. Углова визначає задоволеність життям як «суб'єктивну оцінку свого життя загалом (умов життя та функціонування, успіхів, взаємовідносин з людьми та ін.), яка супроводжується приємними, радісними емоційними переживаннями» [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основному задоволеність життям розуміється як суб'єктивна оцінка якості тих чи інших об'єктів (М. Аргайл, М. Селігман), умов життя й діяльності, життя загалом (І.А. Джидар'ян), відносин із людьми, самих людей, у т. ч. й самого себе (Л.В. Куліков), рівень і ступінь реалізації життєвих потреб (А. Кембелл, Ф. Конверс, Е. Фромм), відчуття благополуччя особистості, її задоволення чи незадоволення життям (Н. Далкі), істинне ставлення до себе (К. Роджерс), певною мірою рефлексивну оцінку минулого й сьогодення стану справ (М. Аргайл). Високий ступінь задоволеності життям, очевидно, відповідає тому, що іменується щастям; близький конструкт – психологічне благополуччя.

Феномен задоволеності життям почав вивчатися в західній психології лише з другої

половини 60-х років ХХ століття. Поряд із цим існували окремі клінічні концепції, що ґрунтувалися на досвіді психологічної практики. У радянській психології ця проблема мало розроблялася й тільки на початку 90-х років з'являються публікації із цього приводу. У сучасній українській психології соціологічний і соціально-психологічний ракурси питання розробляють Є.І. Головаха, Н.В. Панина, В.М. Духневич, О.М. Плахова, Т.М. Титаренко, Д.К. Корольов, М.В. Савчин.

Задоволеність життям досліджувалася як критерій якості життя переважно зарубіжними вченими крізь призму медицини стосовно стану здоров'я, впливу хвороби та процесу лікування на певні сторони життя пацієнта (N. Aaronson, S. Kaasa, M. Sprangers, D. Cella, D. Rybczyska); як один із провідних компонентів суб'єктивного благополуччя (Д.К. Корольов) тощо. У контексті самоактуалізації особистості задоволеність життям розглядається в працях А. Маслоу, соціального інтересу – у роботах А. Адлера. К. Роджерс зазначав, що задоволеність життям залежить від самооцінки, тобто від збігу чи збігу «Я-реального» та «Я-ідеального».

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз особливостей специфіки факторної структури особистості з високим і низьким рівнем задоволеності життям.

Об'єктом дослідження став феномен задоволеності життям як психологічне явище, предметом – особливості задоволеності життям осіб із високим і низьким рівнем.

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 81 особа – студенти 2 та 3 курсів м. Одеси. До вибірки ввійшли 43 жінки (у віці 18–19 років) і 38 чоловіків (у віці 19–20 років).

У дослідженні використовувалися такі методики: методика експрес-діагностики рівня психоемоційного напруження (О.С. Копіна, К.О. Сулова, Е.В. Заїкін), 16-факторний опитувальник (Р. Кеттелл, фактор С).

Обробка даних здійснювалася за допомогою статистичної програми SPSS v.21.0 для Windows.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення феномена задоволеності життям може здійснюватися на перетині досліджень як мотиваційної структури особистості, так й особливостей структурування майбутнього, суб'єктивної активності людини. Це дає нам можливість говорити про переживання задоволеності як про інтегральне утворення, що включає в себе когнітивний компонент задоволеності життям. Переживання задоволеності та якості життя залежить також від наявності стійкого позитивного емоційного тла й позитивної суб'єктивної оцінки дійсності [2].

Переживання задоволеності життям супроводжується соціальною активністю, схильні-

стю до лідерських тенденцій, прагненням до незалежності, самостійного прийняття рішень у поєднанні з потребою у відповідності соціальним нормам поведінки, схильністю до ідеалізації гармонії міжособистісних стосунків, емоційною залученістю в них, гнучкістю в контактах, доброзичливістю, прагненням подобатися оточенню. До майбутнього такі люди ставляться гнучко й прагнуть охоплювати широкий спектр подій, що дає можливість адаптуватися до умов життя в разі нереалізації одного з прагнень (Bernheim, Theuns, Mazaheri, 2006).

Аналіз даних, представлених у таблиці 1, показує, що показники за методикою Р. Кеттелла в студентів виявляють значущі кореляційні зв'язки з показниками задоволеності життям, а саме: показник «Самооцінка здоров'я» характеризується зворотними взаємозв'язками з показником Е (підпорядкованість-домінантність), на рівні (р 0,05), Н (боязкість-сміливість), на рівні (р 0,01), характеризується позитивно значущим кореляційним зв'язком з показником Q4 (розслабленість – напруженість), на рівні (р 0,01).

Показник «Шкала психоемоційного стресу Л. Рідера» характеризується позитивно значущим кореляційним зв'язком із показником Е (підпорядкованість-домінантність), на рівні (р 0,05), Н (боязкість-сміливість), на рівні р 0,01), характеризується зворотними взаємозв'язками з показником Q4 (розслабленість – напруженість), на рівні (р 0,01).

Показник «Шкала задоволеності життям загалом» характеризується позитивно значущим кореляційним зв'язком із показником Q4 (розслабленість – напруженість) на рівні (р 0,05), характеризується зворотними взаємозв'язками з показниками Е (підпорядкованість-домінантність), на рівні р 0,05, Н (боязкість-сміливість), на рівні (р 0,01).

Показник «Шкала задоволеності умовами життя» характеризується зворотними взаємозв'язками з показником Е (підпорядкованість-домінантність), на рівні (р 0,05), позитивно значущим кореляційним зв'язком з показником Q4 (розслабленість – напруженість), на рівні (р 0,01).

Показник «Шкала задоволеності основних життєвих потреб» характеризується позитивно значущим кореляційним зв'язком з показником Q4 (розслабленість – напруженість), характеризується зворотними взаємозв'язками з показниками Е (підпорядкованість-домінантність), на рівні (р 0,05), Н (боязкість-сміливість), на рівні (р 0,01).

Отже, результати проведеного кореляційного аналізу засвідчують про наявність статистично значимих додатних і від'ємних взаємозв'язків між досліджуваними показниками задоволеності життям і факторами К. Кеттелла.

Підкреслимо, що загалом проведення порівняльного аналізу кореляційних взаємозв'язків за всіма показниками чоловіків і жінок виявило значне перевищення кількості взаємозв'язків у жінок. Задоволеність життям жінки більшою мірою залежить від самоставлення й інших досліджуваних нами аспектів особистості, ніж у чоловіків.

Проведення дослідження за методикою Р. Кеттелла дало змогу констатувати, що в цій групі випробуваних більшість – 32 особи – набрали високі бали (із них – 16 чоловіків і 16 жінок), а це означає, що оцінки відхиляються в бік задоволеності життям. 14 осіб набрали низькі бали (із них – 9 жінки) – це свідчить про низький рівень задоволеності життям.

Переживання задоволеності життям (група осіб із високим рівнем) супроводжується соціальною активністю, схильністю до лідерських тенденцій, прагненням до незалежності, самостійного прийняття рішень у поєднанні з потребою у відповідності соціальним нормам поведінки, схильністю до ідеалізації гармонії міжособистісних стосунків, емоційною залученістю в них, гнучкістю в контактах, доброзичливістю, прагненням подобатися оточенню. До майбутнього такі люди ставляться гнучко й прагнуть охоплювати широкий спектр подій, що дає можливість адаптуватися до умов життя в разі нереалізації одного з прагнень.

Особи, які увійшли в 1 групу (високий рівень), мають більш міцне здоров'я, гарний настрій, усталені погляди на життя, пози-

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками задоволеності життям і показниками за методикою Р. Кеттелла

Р. Кеттелла	Компоненти задоволеності життям				
	СЗ	ШПЕС Л. Рідера	ШЗЖЦ	ШЗУЖ	ШЗОЖП
Е	-362**	342**	-331**	-335**	-359**
Н	-245*	256*	-242*		-258*
Q4	235*	-259*	247*	240*	300**

Примітка: 1) n=81; 2)** – значущість зв'язку на рівні р < 0,01; * – значущість зв'язку на рівні р < 0,05.

СЗ – Самооцінка здоров'я, ШПЕС Л. Рідера – Шкала психоемоційного стресу Л. Рідера, ШЗЖЦ – Шкала задоволеності життям в цілому, ШЗУЖ – Шкала задоволеності умовами життя, ШЗОЖП – Шкала задоволеності основних життєвих потреб.

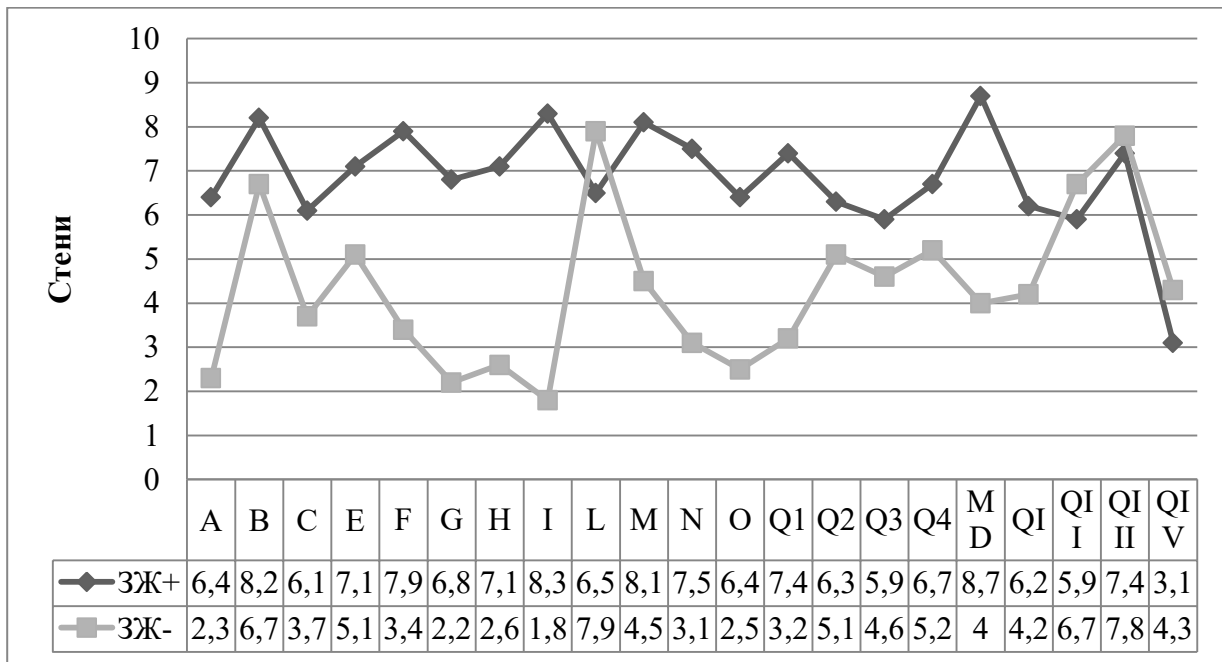

Рис. 1. Профілі компонентів за методикою Р. Кеттелла у групах із високим і низьким рівнем задоволеності життям

тивне ставлення до навколишнього середовища, у них високий рівень психологічного здоров'я, вони більш соціально адаптовані в сучасних реаліях, емоційно стабільні, у них більш висока й адекватна самооцінка, менше схильні до стресів, використовують на повну власні життєві ресурси, удосконалюють себе, у них є бажання розвиватися та самоактуалізуватися.

Особи, які увійшли у 2 групу (низький рівень задоволеності життям), мають песимістичні настрої та погляди на життя, не вміють вдало акцентувати увагу на життєві пріоритети, у них немає позитивної оцінки дійсності, переважає сумний настрій, вони схильні до депресій і меланхолії, у них нема градацій і відтінків життя. Їхні життєві погляди бувають однобокими, вони не бачать правильного сенсу буття, не уявляють, що життя багатогранне. Вони схильні до закритості, живуть своїм внутрішнім середовищем, до якого не допускають. У них є проблеми зі здоров'ям, вони не завжди можуть це компенсувати. Відчуття щастя в них невелике. Умови життя, соціальне середовище теж не на високому рівні.

Якщо порівнювати ці дві групи, досить важливим є те, чи правильно людина ставиться до життя, чи задоволена вона внутрішньо передусім. Також важливим є в задоволеності життям соціальний та екологічний аспекти. Переживання стресових ситуацій, нестабільність у житті, відсутність чітких життєвих цілей також негативно впливає на задоволеність життям, що можна побачити в дослідженні.

Навколишнє середовище студентів, місце проживання, світобачення – усе це робить загальну картину задоволеності життям. Гарний настрій, добра фізична форма, стабільний психологічний і психічний стан, життєздатність та емоційний компонент, умови та якість життя, стресостійкість, життєві потреби, психічна, фізична, соціальна й духовні сфери – усе це головні складники задоволеності життям.

Ставлення до себе й задоволеність життям у студентів виступають значною мірою як інтегровані показники. З віком ця інтегрованість слабшає, задоволеність життям і ставлення до себе стають більшою мірою незалежними психологічними характеристиками. Задоволеність життям у чоловіків, як зазначено вище, сильно орієнтована на об'єктивні досягнення в професійній і матеріальній сферах. Імовірно, зв'язок ставлення до себе й задоволеність життям та опосередковується цими параметрами. Нарешті, задоволеність життям практично розпадається, стає відносно автономним показником.

Отже, можливість прогнозування задоволеності життям у чоловіків і жінок істотно розрізняється. Загалом для чоловіків характерна більш сувора диференційованість взаємин задоволеності й інших аспектів особистості, поведінки та досягнень.

У свою чергу, у жінок, за результатами дослідження, більшу кількість внутрішньоособистісних факторів впливає на задоволеність життям. Крім того, у чоловіків надійність передбачення задоволеності, по тих аспектах, які

виділені нами, виявилася нижче, ніж у жінок: за дисперсією ці показники розходяться майже у 2 рази. Загалом варто зазначити, що, за нашими даними, задоволеність життям чоловіків пов'язана зі спрямованістю особистості на себе (егоцентричність), а жінок – зі спрямованістю на відносини з оточуючими, близькими людьми (соціоцентричність) [8].

Висновки з проведеного дослідження.

Вивчення феномена задоволеності життям може здійснюватися на перетині досліджень як мотиваційної структури особистості, так й особливостей структурування майбутнього, суб'єктивної активності людини. Це дає нам можливість говорити про переживання задоволеності як про інтегральне утворення, що включає в себе когнітивний компонент задоволеності життям. Переживання задоволеності життя залежить також від наявності стійкого позитивного емоційного фону й позитивної суб'єктивної оцінки дійсності.

Емпіричне дослідження факторної структури особистості в осіб із різним рівнем задоволеності життям показало, що вираженість цієї багатокомпонентної властивості обумовлює цілісну картину рис особистості. До того ж отримані дані узгоджуються з даними інших наукових досліджень, присвячених питанню особливостей задоволеності життям осіб із високим і низьким рівнем, утім суттєво доповнюють їх, оскільки відображають інформацію саме про індивідуальні прояви задоволеності життям.

Перспективним є дослідження вікових аспектів динаміки почуття задоволеності життям у людині, оскільки існує припущення, що

профіль задоволеності життям може змінюється з віком і залежить від умов, у яких живе людина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вірна Ж.П. Адаптаційний профіль задоволеності життям особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 20–25.
2. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості : підручник. Київ : ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
3. Скрипаченко Т.В. Психологічний аналіз феномену задоволеності життям. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2016. № 2 (10). С. 124–130.
4. Смолева Е.О., Морев М.В. Удовлетворенность жизнью и уровень счастья: взгляд социолога / под науч. рук. д. э. н. А.А. Шабуновой. Вологда : ИСЭРТ РАН, 2016. 164 с.
5. Тест индекс жизненной удовлетворенности (ИЖУ), адаптация Н.В. Паниной. Опросник общего психологического состояния человека. URL: <http://psychok.net/testy/506-test-indeks-zhiznennoj-udovletvorennosti-izhu-adaptatsiya-n-v-paninoj-oprosnik-obshchego-psikhologicheskogo-sostoyaniya-cheloveka>.
6. Углова Т.В. Субъективные предпосылки удовлетворенности жизнью в период взрослости. *Вестник НГУ*. 2013. Т. 2. № 74. С. 91–94.
7. Bernheim J.L., Theuns P., Mazaheri M. et al. The potential of anamnestic comparative self-assessment (ACSA) to reduce bias in the measurement of subjective well-being. *Journal of Happiness Studies*. 2006. Vol. 7. P. 227–250.
8. Smith M.D., Drummond M., Brixner D. Moving the QALY forward: Rational for change. *Value in Health*. 2009. Vol. 12. P. 1–3.

УПЕРЕДЖЕННЯ ТА СТЕРЕОТИПИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЛЯ РОЗГОРТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ

PREJUDICE AND STEREOTYPES AS A CONDITION FOR DEVELOPING GENDER DISCRIMINATION

Стаття присвячена дослідженню стану розроблення гендерної проблематики в психологічній науці. Акцентовано увагу на аналізі зарубіжних теорій, які висвітлюють здобутки досліджень у сфері психології гендерної дискримінації. Здійснено теоретичний аналіз явища дискримінації, що притаманне суспільній взаємодії. Визначено найбільш частотні дискримінаційні прояви – расизм (дискримінація за кольором шкіри), сексизм (гендерна дискримінація), ейджизм (дискримінація за ознакою хронологічного віку). Зазначено, що, відповідно до Американської психологічної асоціації (APA), дискримінація визначається як неоднакове ставлення до членів різних етнічних, релігійних національних або інших груп.

Особливу увагу в статті приділено поняттям «упередження» і «стереотип», які є вихідними для дискримінаційних процесів. Визначено, що «упередження» в психології позначається як негативне ставлення до іншої людини чи групи, яке сформоване до того, як відбулася безпосередня взаємодія із цією людиною чи групою. Зазначено, що упередження можуть мати афективний (емоції), когнітивний (думки) та поведінковий (дії) компоненти. Підкреслено, що підґрунтям для розгортання дискримінації, окрім установок та упереджень, є процес стереотипізації, який відбувається на основі наявних у людини стереотипів (стереотип – це узагальнення стосовно групи; спрощене відображення групи (представника групи)).

Проаналізовано роль гендерних стереотипів для розгортання дискримінаційних проявів (сексизму). Зазначено, що гендерна дискримінація має глибоке коріння, яке підживлюється з боку культури, традицій, релігії тощо, забезпечуючи існування значної кількості гендерних стереотипів. Визначено основні чинники, які є витокami для підтримання усталеної системи гендерних стереотипів (релігія, соціальне научіння, культурні інститути, розподіл соціальних ролей, патріархат). Підкреслено, що учасники групи, щодо якої існують негативні стереотипи (у гендерних дослідженнях це в більшості випадків саме жінки), підпадають під загрозу шкідливих ефектів стереотипізації, що може призводити до зниження якості їхньої діяльності.

Ключові слова: гендер, гендерна дискримінація, дискримінація, стереотип, упередження.

The article is devoted to the study of the state of development of gender issues in psychological science. Emphasis is placed on the analysis of different theories that highlight the achievements of research in the field of psychology of gender discrimination. The theoretical analysis of the phenomenon of discrimination inherent in social interaction is carried out. The most frequent discriminatory manifestations were identified – racism (discrimination based on skin color), sexism (gender discrimination), ageism (discrimination based on chronological age). It is noted that according to the American Psychological Association (APA), discrimination is defined as different treatment of members of different ethnic, religious, national, or other groups. The article pays special attention to the concepts of “prejudice” and “stereotype”, which are the source of discriminatory processes. It is determined that “prejudice” in psychology is defined as a negative attitude towards another person or group, which was formed before there was a direct interaction with this person or group. It is noted that prejudices can have affective (emotions), cognitive (thoughts), and behavioral (actions) components. It is emphasized that the basis for the development of discrimination, in addition to attitudes and prejudices, is the process of stereotyping, which takes place based on existing social stereotypes (the stereotype is a generalization about the group; simplified representation of the group). The role of gender stereotypes for the development of discriminatory manifestations (sexism) is analyzed. It is noted that gender discrimination has deep roots, which are fueled by culture, traditions, religion, etc., ensuring the existence of a significant number of gender stereotypes. The main factors that are the origins of maintaining an established system of gender stereotypes (religion, social learning, cultural institutions, distribution of social roles, patriarchy) are identified. It is emphasized that members of the group about which there are negative stereotypes (in gender studies – in most cases it is women), are at risk of harmful effects of stereotyping, which can lead to reduced quality of their activities.

Key words: gender, gender discrimination, discrimination, stereotype, prejudice.

УДК 159.922.8-057.875:378
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.23>

Костіна Т.О.

к.психол.н., доцент,
докторантка кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Постановка проблеми. Сучасне суспільство, незважаючи на значний технічний і технологічний процес, усе ще перебуває під впливом явища, яке людська спільнота, на жаль, не спромоглася подолати. Становлення суспільства, його соціального складника, державних інституцій, законодавчих основ – це все вия-

вилось безсилим перед явищем ксенофобії та кричущих проявів дискримінації. Зрозуміло, що більшість держав світу провадять гуманістичну політику та прагнуть до усталення демократичних цінностей, що включає повагу до особистості, незважаючи на її расу, стать, колір шкіри, етнічну належність, віросповідання,

сексуальну орієнтацію тощо. Однак події, що розгорнулися в США внаслідок смерті Джорджа Флойда, актуалізували питання дискримінації та можливості суспільства, на противагу дискримінації та насильству, демонструвати повагу до кожного учасника соціальної взаємодії, дотримуватися принципів толерантності й демократичних засад. Чи спромоглося людство за більше ніж 2000 років зцілити себе та вийти на шлях гуманізму? Чи декларування цінностей і їх дотримання – це як очікування vs реальність? Чи можливе життя людини без дискримінаційного досвіду? І що робити тим, хто входить у групу ризику підпасти під так звану множинну дискримінацію (подвійна, потрійна тощо)? Протести, які охопили США, утверджують у думці, що дискримінація – питання, що потребує переосмислення та яке, на жаль, є актуальним для сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для української наукової думки осмислення рівності й розуміння причин становлення нерівності має глибоке коріння. Найбільш відомим є пошук видатного українського філософа Г. Сковороди, що відобразилося у його вислові «Не рівна усім рівність...», де мислитель осмислює рівність і наголошує на її глибинному аспекті, підкреслюючи, що зовнішні показники не завжди відповідають дійсності. Цікавим фактом є те, що цей вислів закарбовано на аверсі купюри номіналом 500 гривень [2].

Вивчення дискримінації та її гендерних аспектів реалізовано вітчизняними науковцями. Аналіз явища гендерної дискримінації та інших проявів дискримінації (у тому числі множинна дискримінація), із якими може зіткнутися особистість, представлено в працях Т. Марценюк. Крім того, авторка аналізує явище гендерного насильства як один із проявів гендерно обумовленої дискримінації [4]. Науковиця М. Ткалич здійснює аналіз видів гендерної дискримінації в контексті гендерної взаємодії в організації, що може проявлятися в професійній сфері в таких формах, як нерівна оплата праці (жінки в Україні в середньому отримують платню на 30% меншу, ніж чоловіки), відмова при наймі на роботу (наприклад, молодим матерям), блокування кар'єрного зростання (явище «скляної стелі») тощо [5]. У контексті дискримінації на робочому місці психологи активно працюють над розробленням технологій, які сприяли б подоланню гендерних стереотипів у професійній діяльності й давали можливості особистості повноцінної реалізації, що відображено в роботах О. Чуйко та Н. Куравської [6]. Крім того, дослідниця Н. Куравська вивчає специфіку гендерних стереотипів і їх роль у розгортанні гендерної дискримінації (прояви сексизму) [6]. У працях Т. Костіної представлено результати науко-

вого пошуку генези гендерної рівності та специфіки ставлення студентської молоді до гендерної дискримінації [16]. Особлива увага видатних науковиць у сфері гендерних досліджень Т. Говорун та О. Кікінежді акцентується на ролі навчання й виховання для формування особистості, яка здатна виходити за межі усталених гендерних стереотипів [7].

Постановка завдання. Метою статті є систематизація інформації основних досліджень, що реалізовані зарубіжними та вітчизняними науковцями у сфері вивчення причин існування й розгортання дискримінації. Визначити та охарактеризувати соціально-психологічні особливості упереджень і стереотипів, які є передумовою для дискримінаційних процесів. Актуалізувати значущість гендерних досліджень для розвитку сучасного суспільства. Здійснити теоретичний аналіз чинників, які підтримують існування гендерної нерівності та проявів гендерної дискримінації (сексизму).

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що найбільш глибокий аналіз явища стереотипів та упереджень, які лежать в основі дискримінації, реалізовані в дослідженнях зарубіжних учених. Одним із перших вивчення упереджень і проявів дискримінації здійснив видатний американський науковець Г. Олпорт [8]. Власне, його праця «Nature of Prejudice» заклала підвалини для сфери досліджень розуміння факторів, що призводять для розмежування людей на «своїх» і «чужих», приписування певних позитивних/негативних якостей представникам тієї або іншої соціальної групи тощо. Ця праця стала вже класичною та є опорною в ході досліджень витоків упереджень. Для дослідження важливого значення набуває виокремлення рівнів дискримінаційних проявів (поведінкова компонента упереджень), які визначив та охарактеризував Г. Олпорт (будуть розглянуті далі в статті).

Американська професорка М. Кітє присвятила значну кількість праць психології упереджень, зосередилась на дослідженні формування й функціонування стереотипів та упереджень щодо жінок, сексуальних меншин і людей похилого віку. Також М. Кітє спрямовує свій науковий пошук на ролі ідеологічних змінних для формування упереджень. Зазначимо, що науковиця співпрацювала з іншим відомим професором В. Вхітлі, які разом видали книгу «Psychology of Prejudice and Discrimination», у якій детально пояснюється (спираючись на дослідження в психології), чому наше суспільство пронизано сексизмом, расизмом, ейджизмом та іншими «ізмами», які засвідчують дискримінаційність соціального простору [21].

Дослідження дискримінаційних процесів і детермінант, що їх актуалізують, має велике

значення для психології. Необхідно зазначити, що таке наукове осмислення включає аналіз не лише соціальних чинників, а й інших складників. Зокрема, учені здійснюють вивчення біологічних та екологічних коренів упереджень, пояснюють, як біологічні передумови, поєднуючись із соціальними факторами, закладають засади для утворення схильності людини, що формує її розуміння та реакції щодо рівності й різноманітності [14].

Детальний аналіз упереджень і їх ролі в розгортанні дискримінації здійснив Т. Нельсон, який описав різні типи стереотипів та упереджень, проаналізував значення соціальних чинників для формування й «підтримки» наявних негативних установок щодо різних соціальних груп. Автор детально описав явище сексизму (гендерної дискримінації), гендерних стереотипів, здійснив аналіз впливу стереотипних уявлень на процес формування стереотипізованих гендерних ролей [17].

Вагомий внесок у розуміння соціальних аспектів підтримання наявних гендерних стереотипів і проявів гендерної дискримінації (сексизму) реалізовано Sh. Burn у межах соціальної психології [9] і соціології: вивчення феномена гендерованого суспільства в праці М. Kimmel [15]. Явище гендерного нонконформізму детально вивчено В. Risman [20].

Питання вивчення дискримінації тісно пов'язано з іншим соціальним явищем – толерантністю, адже саме процес толерантності, терпимості до іншого/іншої, до «інакшовості» цього світу дає змогу стримувати прояви дискримінації та йти шляхом гуманізму. Власне, вивчення феномена терпимості («парадокс терпимості») займався видатний науковець ХХ століття К. Поппер [18]. Дослідження формування гендерної толерантності та протидії сексизму реалізовані В. Reardon, що відображено в побудові концепції Peace Education [19]. Потужною протидією расизму, дискримінації та інтолерантності стали праці й педагогічна діяльність видатної американської вчительки Дж. Еліот, яка запровадила «навчання різноманітності» [13].

Як бачимо, існує значна кількість досліджень, присвячених питанню дискримінації, у тому числі гендерної. Це ще раз підтверджує актуальність і важливість цього питання для сучасного суспільства. Однак ми бачимо, що все ще існує значна кількість упереджень, що перешкоджає суспільству загалом та індивідууму зокрема вийти за межі ustalених шаблонів. Саме тому в статті ми розглянемо відкриття, які мають значення для подальших теоретичних і практичних розробок зі зниження рівня гендерної нерівності й проявів гендерно обумовленої дискримінації.

Для розуміння поняття гендерної дискримінації необхідно уточнити вихідне поняття –

дискримінація. Термін «дискримінація» походить від латинського *discriminatio* та дослівно перекладається як «розрізняю». У словнику української мови дискримінація визначається як «обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними і релігійними переконаннями» [1, с. 298]. Кембриджський словник позначає дискримінацію як практику поводження з людиною або групою людей менш справедливо, ніж з іншими людьми. Зазвичай факторами, які спричиняють прояви дискримінаційної поведінки, є колір шкіри, стать, вік, раса [11].

Одним із найбільш яскравих прикладів демонстрації дискримінації та її вплив на особистість реалізовано педагогом Дж. Еліот в експерименті «Дискримінація», який відбувся в 1968 році. У межах цього дослідження вчителька наочно продемонструвала, що таке дискримінація та що означає бути в групі непривілейованих, дискримінованих представників (навчальний клас було поділено за ознакою кольору очей, де власники блакитних очей були привілейованими, а власники карих – пригнобленими). Зазначимо, що детермінантою для проведення цього психолого-педагогічного експерименту стало вбивство М.Л. Кінга, що реалізовано на ґрунті расизму [13].

У психології термін «дискримінація» може використовуватися у зв'язку зі здатністю (психофізіологічний базис) розрізняти стимули або об'єкти, які якісно або кількісно відрізняються один від одного [10]. Бачимо, що в цьому випадку термін не має негативної конотації. Однак для дослідження важливий складник, що описує соціально-психологічні особливості взаємодії людей. У цьому контексті звернемося до визначення дискримінації, який надається Американською психологічною асоціацією (АРА): різне ставлення до членів різних етнічних, релігійних національних або інших груп [10]. Підкреслюється, що дискримінація зазвичай є поведінковим проявом упереджень, а тому включає в себе негативне, вороже ставлення до членів дискримінованої групи. Як бачимо, в основі дискримінації лежать упередження, наявні в тієї або іншої особистості. Детальний аналіз таких упереджень здійснив Г. Олпорт та узагальнив у (вже класичній) праці «Nature of Prejudice» [8].

Г. Олпорт визначав упередження як антипатію (різке негативне почуття), яка заснована на помилковій і жорсткій генералізації. Спираючись на зібраний матеріал, науковець розробив загальновідому шкалу Олпорта, яка описує поведінковий компонент упереджень; дає змогу визначити, на якому рівні прояву дискримінації перебуває особистість. Зага-

лом автором виділено п'ять рівнів: 1) вербальне вираження антипатії, що проявляється в неприязних та образливих висловлюваннях; 2) уникнення контактів із групою осіб, щодо якої відчувається неприязнь; 3) дискримінація, що проявляється в активних діях членів групи (наприклад, виключення дискримінованих із деяких сфер діяльності/позбавлення можливості навчання тощо); 4) прояв актів насильства (фізичні напади на членів певної групи, осквернення їхніх кладовищ тощо); 5) винищення (фізичне знищення шляхом суду Лінча, погромів, геноциду тощо) [8].

Сьогодні термін «упередження» в психології позначається як негативне ставлення до іншої людини чи групи, яке сформоване до того, як відбулася безпосередня взаємодія із цією людиною чи групою [10]. R. Gardner позначає упередження як апріорно прийняте судження про щось [17]. Також під упередженням розуміють будь-яке упереджене ставлення чи думку, як позитивну, так і негативну [10]. Упередження вміщують у собі три компоненти: афективний (емоції, які можуть варіюватися від легкої нервозності до ненависті), когнітивний (припущення й переконання щодо групи, включаючи стереотипи) та поведінковий (поведінка, що включає дискримінацію й насилля (ворожість) або уникнення) [10] (APA, 2020). Варто зазначити, що упередження спотворюють сприйняття інформації людиною, яка є «носієм» упередження; так вони не є об'єктивним відображенням дійсності. Натепер описана значна кількість упереджень, серед найбільш частотних є упередження, засноване на расовому групуванні (расизм), за статевою ознакою (сексизм), за ознакою хронологічного віку (ейджизм) [10]. Зазначимо, що психологи підкреслюють важливість саме афективного складника для «підтримання» упередження. Найкращим критерієм негативного упередження щодо чужої групи є не стільки негативні почуття, скільки відсутність позитивних емоцій [17].

Необхідно зазначити, що сьогодні в психології немає єдиної концепції щодо упереджень, однак більшість науковців погоджується, що упередження 1) проявляється у взаєминах між групами, 2) включає оцінку (позитивну або негативну) групи, 3) засновані на реальних або уявних характеристиках групи.

В основі формування упередження знаходиться установка, яку Г. Олпорт позначав як певний стан свідомості й нервової системи, що позначає готовність організму до реакції, яка детермінована попереднім досвідом; здійснює спрямовуючий і динамічний вплив на поведінку [8]. Це певна налаштованість на взаємодію із зовнішнім світом у певний спосіб; функціонування установки відбувається на несвідомому рівні. Феномен уста-

новки демонструє вибірковість і спрямованість людського сприймання. У зарубіжній соціальній психології дослідники A. Eagly та S. Chaiken пояснюють установку (у соціальному просторі – атитюд) як загальну оцінку відповідного об'єкта, що вимірюється по осі «добре-погане», «сприятливе-несприятливе». Науковці розглядали установки як трикомпонентну структуру, що вміщує поведінковий, афективний і когнітивний складники [12]. Наприклад, людина може мати сприятливу установку щодо футболу та несприятливу – до пінг-понгу [17]. Як бачимо, в установці (як і в упередженні) також виділяють три складники, які виокремлюють відповідно до сфер психічної активності.

Підґрунтям для розгортання дискримінації, окрім установок та упереджень, є процес стереотипізації, який відбувається на основі наявних у людини стереотипів. Стереотип – це узагальнення стосовно групи; вони є спрощеним відображенням групи (представника групи). У словнику Американської психологічної асоціації (APA) подається таке визначення стереотипу: «сукупність когнітивних узагальнень (наприклад, переконань, очікувань) про якості й характеристики членів групи або соціальної категорії. Стереотипи, як і схеми, спрощують і прискорюють сприйняття й судження, але вони часто перебільшені, швидше негативні, ніж позитивні, і стійкі до перегляду навіть тоді, коли стикаються з особистостями з якостями, що не відповідають стереотипу» [10]. Наприклад, серед гендерних стереотипів можуть бути ті, які мають позитивну (чоловіки – приймають раціональні рішення) та негативну (жінки – погані водії) конотацію.

У зарубіжній психології найчастіше описують стереотип як переконання в тому, що визначені характеристики пов'язані з іншими групами; це комплекс уявлень стосовно особистісних атрибутів групи людей. Формування стереотипів відбувається на основі процесу соціальної категоризації (зарахування оточуючих людей до певної соціальної групи, класу). Базовими (примітивними) категоріями соціальної взаємодії людей є категорії раси, статі й віку [17]. Такі науковці, як J. Dovidio, D. Hamilton, J. Sherman, позначають стереотип як міжгрупову установку, однак підкреслюють, що стереотип уміщує лише когнітивний складник; натомість два інші складники установок – афективний і поведінковий – не властиві стереотипу, а проявляються, відповідно, в упередженнях і дискримінації [12].

Прояв дискримінації за ознакою статі – сексизм – також базується на наявних у людини упередженнях і стереотипах. Зазначимо, що гендерна дискримінація має глибоке коріння, яке підживлюється з боку культури, традицій, релігії тощо, забезпечуючи існування значної

кількості гендерних стереотипів. Зазначимо стосовно учасників групи, щодо якої існують негативні стереотипи (у гендерних дослідженнях – це в більшості випадків саме жінки), що загроза стереотипу та шкідливі ефекти стереотипізації, упереджень і дискримінації можуть знижувати якість їхньої діяльності (т.з. ефект загрози стереотипу), обмежувати можливості та впливати на їхнє самосприйняття [17]. Цікавим фактом на підтвердження існування й глибокого вкорінення гендерних стереотипів є їх відображення в нашій мові та мовленні. Так, в українській мові жінок часто позначають як «слабка стать», а чоловіків – як «сильна». Зрозуміло, що вживання таких висловів є досить обмежувачими. В англійській мові жіноча стать часто позначається як «opposite» (протилежна), зрозуміло, що протилежною вона є до чоловічої. Цей приклад вкотре демонструє наявний андроцентризм у суспільстві та культурі. Власне, термін «протилежний» сприяє тому, що чоловіків і жінок протиставляють як, наприклад, гаряче та холодне; зрозуміло, що це не відповідає дійсності.

Витоками для формування гендерних стереотипів є релігія (у світових релігіях жінка має підкорятися чоловіку, що призводить до закріплення нерівності); соціальне навчання (зокрема, через диференційне підкріплення, що відображено в теорії А. Бандури); культурні інститути (суспільство та його продукти: телебачення, кінофільми, журнали, ЗМІ тощо, які активно транслюють гендерні стереотипи); усталений розподіл соціальних ролей (жінка – господиня; чоловік – реалізація поза домом); патріархат – соціальна структура, яка надає чоловікам владу над жінками (обмежений доступ жінок до влади). Відповідно до поглядів S. Fiske, стереотип – це форма управління, головною метою якої є контроль. Вони (стереотипи) обмежують людину – мішень стереотипу – та легітимізують дискримінацію. Науковець уважав, що влада сприяє розвитку стереотипів про слабких (а не навпаки). Коли наявна асиметрія влади, існує висока вірогідність стереотипізації слабких сильними, оскільки стереотипи допомагають підтримувати дисбаланс влади [17]. Прикладом цього є гендерні стереотипи, які дають чоловікам змогу утримувати владу та підтримувати ідеологію, відповідно до якої жінки – емоційні, слабкі істоти, котрі не здатні бути сильними лідерами та приймати виважені рішення.

Як бачимо, гендерні стереотипи й упередження – явище, яке й досі притаманне нашому суспільству. Необхідно пам'ятати, що будь-який стереотип потенційно може перейти на рівень, який буде проявлено у формі дискримінаційних дій. А це означає, що дослідження у сфері гендерної проблематики має велике

значення для суспільства, оскільки дають людям можливість дивитися один на одного не через «гендерні лінзи». І сприятиме усвідомленню, що між жінками та чоловіками більше схожості, ніж відмінностей.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведений аналіз дав змогу визначити передумови та чинники, які зумовлюють наявність упереджень і стереотипів у людському суспільстві. Визначено особливості гендерно обумовлених стереотипів та упереджень і їх роль у розгортанні дискримінаційних процесів; окреслено фактори, які сприяють підтримці наявних стереотипів у суспільстві. Проведене дослідження має значну подальшу перспективу, оскільки вивчення гендерної дискримінації, процесів гендерної стереотипізації, пошуки можливостей виходу за усталені гендерні шаблони є надзвичайно актуальними для сучасного суспільства. Особливо гостро це стоїть під час роботи з молодими людьми (студентами), які мають усвідомити негативний вплив соціальних очікувань та усвідомити, що жінки і чоловіки не різні види, є більш схожими, ніж відмінними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я / упоряд. А.П. Загнітко. Донецьк : Бао, 2008. 704 с.
2. Купюра 500 гривень / Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/money/500/> (дата звернення: 07.08.2020).
3. Куравська Н. Гендерні стереотипи як джерело гендерної дискримінації та сексизму. *Психологія* : збірник наукових праць. Івано-Франківськ : ПНУ ім. В. Стефаніка, 2018. Вип. 22. С. 55–62.
4. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. 256 с.
5. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій. Київ – Запоріжжя, 2015. 316 с.
6. Чуйко О., Куравська Н. Гендер і кар'єра : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Супрун В.П., 2019. 372 с.
7. Як навчати школярів долати гендерні стереотипи : конспекти занять : навч.-метод. посібник для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. Говорун, О. Кікінежді та ін. ; за заг. ред. професора Т. Говорун. Київ : ТОВ «Дорадо-Друк», 2006. 804 с.
8. Allport G. Nature of Prejudice. Cambridge, MA : Addison-Wesley, 1954. 498 p.
9. Burn Sh. The social psychology of gender. McGraw-Hill Humanities, 1995. 223 p.
10. Discrimination / APA Dictionary of Psychology. URL: <https://dictionary.apa.org/discrimination> (дата звернення: 06.08.2020).
11. Discrimination / Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/discrimination> (дата звернення: 05.08.2020).
12. Eagly A.H. & S. Chaiken. The psychology of attitudes. TX : Harcourt. Brace & Janovich, 1993, 794 p.
13. Elliott J. The Anatomy of Prejudice. URL: <https://jane Elliott.com/lectures> (дата звернення: 09.08.2020).

14. Jackson L. The Psychology of Prejudice: From Attitudes to Social Action. American Psychological Association, 2011. 225 p.
15. Kimmel M. The Gendered Society. NY : Oxford University Press, 2000. 472 p.
16. Kostina T. Gender discrimination: view of student youth. *Social and psychological problems of modern society* : collective monograph. Lviv-Torun : Liha-Pres, 2019. P. 93–113.
17. Nelson T. The Psychology of Prejudice. Allyn & Bacon : Pearson, 2005. 336 p.
18. Popper K. The Open Society and Its Enemies: New One-Volume Edition. Princeton University Press, 2013. 808 p.
19. Reardon B.A. Tolerance – The Threshold of Peace. NY : The Teacher's Library, 2001. 304 p.
20. Risman B. Raising the Visibility of Gender Nonconformists. *Contexts*, 2017. № 16 (2). P. 72–74. URL: <https://doi.org/10.1177/1536504217714268> (дата звернення: 05.08.2020).
21. Whitley B., Kite M. Psychology of Prejudice and Discrimination: 3rd Edition. Routledge, 2016. 741 p.

ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

GENERAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF MODERN SENIOR PUPILS

У статті здійснено конкретизацію особливостей професійного самовизначення сучасних старшокласників. Установлено, що успішне вирішення завдань підготовки старшокласників до усвідомленого професійного самовизначення забезпечується підсистемою навчально-виховного процесу, що включає мету й завдання, науково обґрунтований зміст на кожному етапі навчання учнів, комплекс форм, методів і засобів профорієнтаційної роботи, наявність механізмів оцінювання та зворотного зв'язку щодо ефективності профорієнтаційної діяльності. З'ясовано, що професійне самовизначення є особливою формою активності особистості, яка є суб'єктом власної життєдіяльності. Така активність передбачає вироблення особистісної позиції щодо цінностей і смислів, які ініціюються конкретною професією. Резюмовано, що професійне самовизначення старшокласника є невід'ємним складником особистісного самовизначення як особливої форми активності людини – процесу свідомого професійного вибору, в основі якого лежить усвідомлення себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності, що перебуває в процесі пошуку соціально бажаних образів та ідеалів для наслідування. Узагальнено, що система професійної орієнтації школярів, яка покликана сприяти свідомому професійному вибору з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик, має вирішальне значення як для самої людини, так і для суспільства загалом. Спрогнозовано, що ефективність профорієнтаційної роботи суттєво залежить від постановки її в школі, адже вона має бути невід'ємним компонентом програми навчання, реалістично пов'язаним із професійними знаннями, професійними вимогами та динамічним процесом їх оновлення. Основними факторами, що впливають на вибір старшокласниками професії, визначено соціальні настанови; домагання; суспільне визнання; ставлення до вибору професії референтних осіб; особисті життєві плани; здібності; інформованість про різні види професійних сфер діяльності; схильності. Поряд із зовнішніми чинниками варто зазначити вплив вікових особливостей старшокласника, а саме його нестійкої самооцінки та ціннісної сфери.

Ключові слова: професійне самовизначення, старшокласники, чинники, школярі, готовність до вибору професії.

The peculiarities of professional self-determination of modern senior pupils are detailed. It is established that the successful achievement of the objective of preparation of senior pupils for conscious professional self-determination is provided through consideration of this work as a component of subsystem of educational process including the purpose and tasks, scientifically substantiated maintenance at each stage of training of pupils, a set of forms, methods and means of career guidance, the mechanisms for evaluation and providing feedback on the effectiveness of career guidance. It is found that professional self-determination is a special form of activity of a person who acts as a subject of his own life. This activity involves the development of a personal position on the values and meanings initiated by a particular profession. It is summarized that the professional self-determination of senior pupils is an integral part of personal self-determination as a special form of human activity – a process of conscious professional choice, which is based on self-awareness as a subject of specific professional activity which is in the process of finding socially desirable images and ideals to follow. It is generalized that the system of professional orientation of schoolchildren, which is designed to promote conscious professional choice taking into account individual psychological characteristics, is crucial both for the person and for society as a whole. It is predicted that the effectiveness of career guidance significantly depends on its realization at school, because it should be an integral part of the curriculum, realistically related to professional knowledge, professional requirements and their dynamics. The main factors influencing the choice of profession by senior pupils are the following: social guidelines; requirements; public recognition; attitude to the choice of profession of reference persons; personal life plans; abilities; awareness of different types of professional activities; inclinations. Along with external factors, the influence of age characteristics of senior pupils, namely unstable self-esteem and values, should be noted.

Key words: professional self-determination, senior pupils, factors, schoolchildren, readiness to choose a profession.

УДК 159.92:37.047
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.24>

Мартиненко О.О.
аспірант кафедри психології
Київський національний торговельно-економічний університет

Постановка проблеми. Зі зміною суспільно-економічних умов відбувається зміна ідеалів, переоцінка цінностей, зміна ціннісних орієнтацій усього населення країни. Ці зміни стають дедалі виразнішими в молодих людей, зокрема в старшокласників. Сучасна соціально-економічна ситуація актуалізує проблему вибору професій старшокласниками загаль-

ноосвітніх шкіл. При цьому чіткої орієнтації на майбутню професійну діяльність і її перспективну затребуваність на ринку праці в старшокласників часто не спостерігається.

Самовизначення особистості в розрізі вибору професії розглядається вченими в різних контекстах – як самовизначення соціально-життєве, професійне, цивільне, полі-

тичне, моральне тощо. Проте в усіх контекстах термін розуміється авторами як процес і результат вибору особистістю власної позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя; основний механізм набуття й прояву кожною людиною внутрішньої свободи. Пошук сенсу життя, самовираження, самоствердження, самореалізація стають провідними потребами старшокласників, тому їхня навчальна діяльність спрямована в майбутнє – вироблення життєвих планів, пошук засобів їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що сучасні дослідники активно вивчають проблему професійного самовизначення сучасних старшокласників. Так, О. Браславська вказує на необхідність активізації професійного самовизначення учнів у закладах загальної середньої освіти [1]. Натомість А. Василик [2] визначив передумови та проблеми професійного самовизначення й планування кар'єри молоддю в Україні [2], тоді як А. Горшеньова дослідила роль сім'ї в професійній орієнтації старшокласників [3]. В. Кириченко виокремив психологічні основи професійної адаптації та вибору професії [4]. Своєю чергою, О. Литвиненко структурував соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді [5]. Вітчизняні вчені Н. Ляховченко й В. Петрук здійснили аналіз факторів, що впливають на вибір майбутньої професії старшокласниками [6]. Разом із тим нині вивчено взаємозв'язок розвитку професійного самовизначення та самоактуалізації особистості [7], конкретизовано закономірності професійного самовизначення особистості [8], окреслено особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників [9; 10], обґрунтовано педагогічні умови підготовки старшокласників до вибору професії в умовах профільного навчання [11] і психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників [12]. Цінними є напрацювання І. Чечко, котрий указує на необхідність активізації профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти для забезпечення ефективності професійного самовизначення старшокласників у контексті [13].

Постановка завдання. Однак нині в контексті соціально-економічних змін у нашій країні трансформуються вектори професійного самовизначення школярів. Тому метою статті визначено конкретизацію особливостей професійного самовизначення сучасних старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішне вирішення завдань підготовки старшокласників до усвідомленого професійного самовизначення забезпечується

однією з підсистем навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах. Процес професійного самовизначення в період навчання в школі детермінує вибір старшокласником своєї майбутньої професії. Це вимагає спеціальної організації профорієнтаційної діяльності, яка включає отримання знань про себе (образ «Я»), про різноманіття професій. Ці компоненти є складниками успішного професійного самовизначення під час вибору професії.

Ще одним складником професійного самовизначення, на думку А. Василика [2], є особистісна мотивація. Мотиви можуть мати внутрішній або зовнішній характер. Внутрішні мотиви не мають зовнішнього прояву й пов'язані з почуттями задоволення, досягнень. Зовнішні мотиви мають зовнішні прояви, наприклад, зарплата, призи, перемога/програв, тиск керівників тощо, тобто пов'язуються з результатами.

Віддзеркалення цієї думки знаходимо в напрацюваннях О. Середи, котра визначає психологічні складники вибору професії старшокласником, що включає в себе три основні компоненти: мотиваційний (зовнішня мотивація і внутрішня професійна мотивація), когнітивний (знання про власні індивідуальні властивості, знання про вимоги до професії) та поведінковий (загальнонародові та спеціальні вміння й навички, уміння ставити професійну мету й досягати її) [9, с. 277].

Примітно, що поняття професійного самовизначення характеризує двобічність вибору професії: з одного боку, це той, хто вибирає (суб'єкт вибору), а з іншого – те, що він вибирає (об'єкт вибору). І суб'єкт, й об'єкт – це величезний набір характеристик, який має взаємовплив, тому виявляються неоднозначність, складність і багатогранність вивчення соціально-психологічного впливу на професійний вибір старшокласників. О. Середя вважає, що вибір професії – це не тільки вибір тієї чи іншої професійної діяльності, а й вибір власного життєвого шляху, пошук визначеного місця в суспільному виробничому процесі, кінцеве включення себе в життя соціального цілого, що залежить від соціально-психологічних чинників [9, с. 271].

Слушною вважаємо позицію Н. Ляховченко [6], котрий пропонує перелік факторів, що впливають на вибір професії, а саме: соціальні настанови щодо майбутньої професії; домагання та суспільне визнання; ставлення до вибору родини або інших референтних дорослих; ставлення однолітків; позиція вчителя; особисті професійні й життєві плани; здібності та їх прояви; інформованість про різні види професійних сфер діяльності; схильності. Поряд із зовнішніми чинниками впливу автори виокремили вплив вікових особливостей стар-

шокласника, а саме: його нестійкої самооцінки, ціннісної сфери [6, с. 127]. Тобто існують різні характеристики старшокласників, які мають вплив на вибір майбутньої професії. На вибір професії впливає багато факторів: батьки і родичі, художня література, Інтернет, телебачення, газети й журнали, навчальні предмети, учителі та багато ін.

Разом із тим дослідники стверджують, що головним внутрішнім ресурсом вибору є інтерес. Нерідко він займає визначальну позицію особистості у виборі певної професійної діяльності. Причина цього явища полягає в природі самого інтересу, у якій виражаються психічні процеси. Відомо, що під впливом інтересу активізується весь психологічний світ людини: у процесі мислення глибше пізнається предмет, у пам'яті надовго зберігається те, що пов'язано з об'єктом інтересу, увага стає стійкішою, емоції – глибшими. Інтерес пов'язаний найтіснішим чином з іншими властивостями, що характеризують особистість, з її схильностями і здібностями. Наявність інтересу до певної діяльності породжує схильності і стимулює розвиток здібностей, що зумовлюють, в кінцевому підсумку, успішну роботу в цьому виді діяльності [1; 3; 5].

Продовжуючи цю думку, І. Чечко вважає, якщо конкретне професійне самовизначення ще не сформоване, то особистість керується соціально схвалюваним варіантом вибору професії, відкладаючи на майбутнє його конкретизацію. Окрім того, на думку автора, соціально схвалюване професійне самовизначення обмежує учня у виборі професії. Автор підкреслює, що вибір професії, здійснений тільки під впливом зовнішніх чинників, є неправильним, навіть деструктивним для особи [13, с. 150].

Дійсно, коли учень обирає майбутню діяльність керуючись лише поверховим уявленням про професію, під впливом ЗМІ, соціально схвалюваних прагнень або престижності, то за таких умов соціальні настанови стають провідним чинником у виборі професійної діяльності. У такому разі особа втрачає можливість розвинути свої задатки, здібності, таланти тощо. Отже, у процесі професійного самовизначення людина задовольняє не лише власні потреби (наприклад, забезпечення коштами для існування, отримання соціального визнання, самоактуалізації), а й потреби та вимоги суспільства.

У сценарних теоріях, теорії батьківських настанов, рольовій теорії спростовується ідея про головне значення соціального впливу під час вибору професії. Представники цього підходу стверджують, що на процес формування професійних уподобань впливає насамперед сім'я, де формуються базові цінності, настанови, інтереси, потреби учня [3, с. 39].

Отже, сценарні теорії звертають увагу на те, що молода людина обирає професію не під впливом престижного образу професії в громадській думці, а під впливом бажання реалізувати сімейно-родові сценарії через трудову діяльність.

Інше бачення викладених вище позицій простежується в представників діяльнісного, суб'єктного підходу, теорії професійної типології, концепції індивідуальності, теорії «професійного розвитку» тощо. У цих підходах, концепціях підкреслюється, що в професійному самовизначенні особа реалізовує насамперед особистісні характеристики [5, с. 59]. Частина авторів вважає, що професійне самовизначення відбувається переважно залежно від індивідуальних особливостей учня [4].

Відзначимо, що залежно від професійного образу-типажу того чи іншого фахівця багато в чому визначається характер впливу на професійний вибір старшокласника. Одним із важливих завдань є вивчення особливостей соціально-психологічного впливу соціальної перцепції на професійну поведінку старшокласників.

Спираючись на викладені вище теорії й парадигми щодо особливостей впливу образу професії на професійне самовизначення старшокласників, можемо зробити висновок про роль професійних настанов, уявлень щодо майбутньої професійної діяльності. Ідею про домінування в професійному самовизначенні особистісних характеристик підтримує В. Кириченко [4]. Автор стверджує, що професію можна обирати залежно від багатьох обставин, але одним із основних впливів є індивідуально-особистісні характеристики людини, яка її обирає. Також дослідник звертає увагу на те, що залежно від специфіки обраної професії відбувається психокорекційний вплив на риси й особливості поведінки молоді [4, с. 112]. У презентованих вище поглядах, теоріях і концепціях простежується спільна парадигма: професійне самовизначення ґрунтується на уявленнях щодо майбутньої професії, професійних настанов, цінностях, інтересах, спрямованості особистості тощо.

Професійне самовизначення є особливою формою активності особистості, яка є суб'єктом власної життєдіяльності. Така активність передбачає вироблення особистісної позиції щодо цінностей і смислів, що ініціюються конкретною професією. Професійне самовизначення – складний структурно-динамічний процес, який є результатом набуття суб'єктом власної ідентичності й сформованості його психологічної готовності до професійного вибору.

Ведучи мову далі, відзначимо, що значний вплив на вибір старшокласниками майбут-

нього фаху чинить профорієнтаційна робота в загальноосвітніх школах. Так, І. Чечко вказує, що підготовка учнів до вибору професії в обов'язковому порядку має здійснюватися в загальноосвітньому закладі в старшому шкільному віці. Оскільки саме в цьому віці формується інтелектуальна й морально-світоглядна зрілість, системою соціальних установок з найбільш вираженими новоутвореннями є особистісне й професійне самовизначення. Автор виділяє форми та методи профорієнтаційної роботи, які доцільно використовувати під час формування професійної спрямованості особистості старшокласників у системі навчально-методичної діяльності школи [13]. Автор дослідження використовує традиційні методи та форми професійної орієнтації – бесіду, лекцію, семінар, дискусію, профорієнтаційні ігри, карткові профконсультаційні методики, що адаптовані до сучасних умов і враховують модернізацію освіти.

Уважаємо за доцільне навести перелік цілей профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти з метою професійного самовизначення старшокласників, до яких зараховуємо педагогічні (дати учням можливості для вивчення наявних суб'єктивних та об'єктивних факторів і мотивів професійного вибору в рамках їхньої системи цінностей; допомогти учням у формуванні внутрішньої готовності до усвідомленого й самостійного професійного вибору; допомогти учням у побудові особистих професійних планів і можливості їх практичної реалізації) та адаптаційні (допомога учням в оволодінні навичками адекватного реагування на проблеми, що виникають, у конкретних ситуаціях навчальної, професійної, комунікативної діяльності; допомога учням у розвитку самоорганізації, пізнанні себе в колективі, активізація соціального саморозвитку).

Висновки з проведеного дослідження. Загальні тенденції демократизації та гуманізації системи загальної середньої освіти зумовлюють необхідність модернізації наявних і пошуку нових, таких, що ґрунтуються на засадах особистісно орієнтованої моделі розвивального виховання, підходів до педагогічного забезпечення процесу усвідомленого вибору молодою людиною майбутньої професії. Аналіз психолого-педагогічних досліджень дає змогу констатувати потребу розв'язання проблеми професійного самовизначення старшокласників саме в контексті проблеми їхнього особистісного самовизначення.

Професійне самовизначення старшокласника є невід'ємним складником особистісного самовизначення як особливої форми активності людини – процесу свідомого професій-

ного вибору, в основі якого лежить усвідомлення себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності, що перебуває в процесі пошуку соціально бажаних образів та ідеалів для наслідування. Вибір професії є результатом певних проміжних рішень професійного самовизначення й ознакою впливу або зовнішніх чинників (соціальне оточення, соціальне схвалення, престижність тощо), або внутрішніх детермінант (схильність, здатність, тип особистості, риси, інтереси тощо).

Основні фактори, які впливають на вибір професії: соціальні настанови; домагання; суспільне визнання; ставлення до вибору професії референтних осіб; особисті життєві плани; здібності; інформованість про різні види професійних сфер діяльності; схильності. Поряд із зовнішніми чинниками варто зазначити вплив вікових особливостей старшокласника, а саме його нестійкої самооцінки та ціннісної сфери.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в обґрунтуванні психолого-педагогічних умов забезпечення професійного самовизначення старшокласників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Браславська О. Активізація професійного самовизначення учнів у закладах загальної середньої освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 1. С. 37–45.
2. Василик А.В., Вандоляк О.В. Передумови та проблеми професійного самовизначення і планування кар'єри молоддю в Україні. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 344–354.
3. Горшеньова А.М. Роль сім'ї у професійній орієнтації старшокласників. *Постметодика*. 2015. № 1. С. 38–40.
4. Кириченко В.В. Психологічні основи професійної адаптації та вибору професії. Житомир, 2015. 109 с.
5. Литвиненко О.Д. Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді. Северодонецьк, 2018. 330 с.
6. Ляховченко Н.В., Петрук В.А. Аналіз факторів, що впливають на вибір майбутньої професії старшокласниками. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 4. С. 125–128.
7. Ляшенко Р.О. Взаємозв'язок розвитку професійного самовизначення та самоактуалізації особистості. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2017. Вип. 12. С. 83–88.
8. Морін О.Л. Закономірності професійного самовизначення особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21 (2). С. 78–89.
9. Серєда О.Ю. Особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. № 11. С. 268–282.

10. Сидоренко В.К. Професійне самовизначення як основа створення умов для забезпечення якості життя молодю людиною. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. Київ, 2013. Вип. 192 (2). С. 148–159.

11. Турчина Л.О. Педагогічні умови підготовки старшокласників до вибору професії в умовах профільного навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2011. 20 с.

12. Федоренко Л.П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. Київ, 2018. Вип. 7. С. 143–149.

13. Чечко І.І. Професійне самовизначення старшокласників в контексті профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 146–152.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ В ОНТОГЕНЕЗІ

KEY ELEMENTS OF PROFESSIONAL SELF-CONCEPT DEVELOPMENT IN ONTOGENY

У статті розглянуті особливості становлення професійної «Я-концепції» в онтогенезі. Розкриваються теоретичні передумови дослідження та її формування на різних етапах розвитку особистості. Особливу увагу приділено роботам вітчизняних психологів у цій галузі. Показано вплив соціуму й навколишнього середовища на формування особистісних цінностей. Розкриті особливості впливу пріоритетів і цінностей на спрямованість у професійному самовизначенні. Вивчені особливості формування «Я-концепції» та визначення життєвого шляху в старших школярів. На підставі методики ціннісних орієнтацій Шейна виділені компоненти, які впливають на професійну «Я-концепцію». На основі виділених компонентів розкриті особливості онтогенезу розвитку професійної «Я-концепції» від школяра до випускників вищих навчальних закладів. Розглянуто питання гендерних відмінностей під час формування професійної «Я-концепції». Емпірично обґрунтовано, що для чоловіків професійна самореалізація має більшу значимість, ніж для жінок. Розглянута динаміка змін ціннісних пріоритетів в онтогенезі від школяра старших класів до випускника вишу. Показані відмінності в ціннісних пріоритетах у студентів молодших і старших курсів. На підставі цього розкрито процес трансформації професійної «Я-концепції» від особистісних потреб самореалізації через професійну діяльність до ціннісних орієнтацій використовувати професію як можливість удосконалити світ і зробити його кращим. Емпіричним шляхом показана важливість інтеграції різних сфер життя в професійному самовизначенні, а також соціальна важливість професії. Показано взаємозв'язок між розкриттям професійного потенціалу та реалізацією особистості в інших сферах (сімейній, культурній тощо). У зв'язку з динамічними змінами навколишнього середовища, швидким розвитком технологій і появою нових видів діяльності показано ставлення сучасної молоді до професійної експертності.

Ключові слова: особистість, потенціал, особистісно-професійний потенціал, Я-концепція, онтогенез.

The article examines key elements of professional self-concept development in ontogeny. The theoretical prerequisites of research and its formation at various stages of personality development are revealed. Particular attention is paid to the work of Ukrainian psychologists in this area. The influence of society and the environment on the formation of personal values is shown. The features of the influence of personal priorities and values on the orientation in professional self-determination are revealed. The features of the formation of the "self-concept" and the definition of the way of life in the high school students are revealed. On the basis of Shane's methodology of value orientations, the components influencing the professional "self-concept" were identified. On the basis of the identified components, the features of the ontogenesis of the development of the professional "self-concept" from high school students to college graduates are revealed. The issue of gender differences in the formation of a professional "self-concept" is revealed. It is empirically substantiated that for men professional self-realization is of greater importance than for women. The dynamics of changes in value priorities in ontogenesis from a high school student to a university graduate is considered. The differences in value priorities among junior and senior college students are shown. On the basis of this, the process of transformation of the professional "self-concept" from personal needs of self-realization through professional activity to value orientations to use the profession as an opportunity to improve the world and make it better is revealed. Empirically, the importance of integrating various areas of life in professional self-determination is shown, as well as the social importance of the profession. The relationship between the disclosure of professional potential and the realization of the individual in other life's areas (family, cultural, etc.) is shown. In connection with the dynamic changes in the environment, the rapid development of technologies and the emergence of new types of activity, the attitude of modern youth to professional expertise is shown.

Key words: personality, personal and professional potential, resources, environment, and professional activity.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.25>

Моїсєєнко К.О.

аспірант кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Важливими умовами повноцінного розвитку особистості є її усвідомлене прагнення до максимально повного розкриття й реалізації власних потенційних можливостей, здатність самостійно визначати свій життєвий шлях і досягати поставлених цілей. Процес особистісного і професійного самовизначення є непростим, оскільки, з одного боку, існування в соціаль-

ному середовищі висуває вимоги до адаптації особистості в суспільстві, а з іншого – самореалізація тісно пов'язана з унікальністю й неповторністю людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час аналізу вищої освіти ми відзначили різноманіття методичних і методологічних підходів до питання особистісно-професійного потенціалу. Передусім варто відзначити інди-

відуально-орієнтовану парадигму: А. Маслоу, К. Роджерс, Л.С. Виготський, Б.С. Братусь, А.Г. Асмолов, Л.А. Петровська, І.Н. Семенов, В.П. Зінченко. Величезний вплив на розвиток гуманістичної парадигми особистісно-орієнтованої освіти мали Е.Ю. Пряжнікова, Н.С. Пряжников, А.П. Валицька, К. Ясперс, І.С. Якиманська, В.Н. Фурс, Г.М. Бреслав, Н.М. Швальова, Ю.В. Варданян, Г.М. Борліков, Н.С. Макоєва, Д.В. Тирсиков та інші. Соціально-орієнтована й професійно-розвивальна парадигма навчання представлена в роботах Е.А. Яблокова та Н.В. Боровикова. Компетентнісний підхід представлений у працях А.Г. Бермус, І.А. Зимова, А.В. Хуторської.

Серед вітчизняних психологів особливо цінні роботи В.Н. Подшівалкіної про соціальні умови й тенденції використання потенціалу особистості; Ж.П. Вірни про особливі ресурси професійної адаптації; С.В. Ситнік, який розглядає особливий потенціал як умову професійної взаємодії; О.Є. Фурман вивчає Я-концепцію; А.М. Большакова розкриває особливу реальність людини в онтогенезі; М.А. Садова досліджує психологічні складники потенціалу самореалізації особистості; Г.В. Дерябіна розглядає особливості управлінського потенціалу особистості; інших.

Суперечки, що зростають, у психологічному середовищі, що ж зумовлює процес розвитку – навколишнє середовище або генетична обдарованість, передані у спадок, привели В. Штерна до створення теорії конвергенції. Він уважав, що психічний розвиток є результатом конвергенції внутрішніх задатків особистості із зовнішніми умовами навколишнього середовища. Теорія конвергенції робить акцент на тому, що розглядає процес психічного розвитку як сукупність факторів: Х-елементи спадковості та Y-елементи середовища. Теорія конвергенції – найпоширеніша концепція в сучасній зарубіжній психології. До сих пір психологи продовжують зважувати ці два фактори [1].

Постановка завдання. Говорячи про потенціал особистості, ми повинні розуміти, що сам по собі він є нейтральним ресурсом, який може розкритися або залишитися незадіяним залежно від розвитку життєвого сценарію особистості. Отже, ми можемо говорити про те, що реалізація особистісного потенціалу визначає життєву спрямованість індивідуума. Вона дає можливість особистості використовувати свої ресурси, перетворюючи їх у можливості. Існує інтегральний взаємозв'язок особистісного потенціалу з професійним потенціалом, що дає нам можливість виділити категорію особистісно-професійного потенціалу [2].

Ми виходимо з того, що формування особистісно-професійного потенціалу почина-

ється з підліткового віку й відображається в процесі навчання. Професійне самовизначення – це процес і компонент професійної самосвідомості, який впливає на самостійність професійного вибору суб'єкта, на формування внутрішніх структур особистості та їх оптимальне використання в діяльності, вироблення внутрішніх критеріїв оцінювання себе як професіонала, знаходження особистісних смислів у трудовій діяльності, є початковим етапом формування особистісно-професійного потенціалу.

Тому для дослідження ми взяли школярів, які перебувають на етапі закінчення школи (11 класу) і планують вступати до вищого навчального закладу.

Однак хочеться відзначити, що проблема професійного самовизначення, а отже, і розвитку та становлення особистісно-професійного потенціалу залишається актуальною для людини протягом усієї професійної кар'єри. І дуже часто, люди закінчивши виш, або ідуть працювати не за фахом, або опановують другу освіту. Саме у зв'язку з цим для дослідження ми запросили також випробовуваних, які закінчили виш більше ніж 5 років тому.

Особистісно-професійний потенціал є важливим психологічним поняттям, що визначає одні з найголовніших особливостей самореалізації людини, становлення її життєвого шляху, формування життєвих стратегій. Вивчення особистісно-професійного потенціалу є досить складним завданням, оскільки це поняття ще досить нове в сучасній психологічній науці й має неоднакове визначення в рамках наявних психологічних теорій і шкіл, тому будь-яка спроба емпіричної операціоналізації цього поняття є досить важким завданням. Але це дає нам змогу використовувати різні психологічні методики, які в тому чи іншому аспекті фіксують окремі прояви особистісно-професійного потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 150 випробовуваних. У головній групі випробовуваних – студентах, узяло участь 90 осіб, 45 із них – це студенти 1–3 курсів, 45 респондентів – це студенти 4–5 курсів. У групі школярів і випускників вишів узяло участь по 30 осіб у кожній групі. Усього в дослідженні взяли участь 89 жінок і 61 чоловік.

Планування кар'єри та її самореалізація є одним із найважливіших факторів розвитку особистісно-професійного потенціалу. Професійна «Я-концепція» базується на уявленні людини про свою особистість, розумінні своїх здібностей і втіленні їх у професійному шляху. Під час вибору кар'єри для особистості відіграють ключову роль не тільки її здібності й таланти, а і особисті мотиви й ціннісні орієнтації, що базуються на підставі її життєвого

досвіду. Життєвий досвід особистості формує соціальні установки щодо кар'єри та професійного розвитку. Тому, говорячи про формування професійної Я-концепції, ми зобов'язані розглядати її через призму соціальних установок, ціннісних орієнтацій, інтересів і соціально обумовлених факторів діяльності [3].

Узявши за основу методика Е. Шейна «Якорі кар'єри» і його розуміння професійної Я-концепції, ми виділили складові компоненти професійної картини світу й знайшли відповідні їм шкали із цієї методики. Ми виділили такі компоненти: професійна праксеологічність (шкала «менеджмент» за Шейном); профорганізаційна стабільність (шкала «стабільність» за Шейном); професійна експертність (шкала «професійна компетентність» за Шейном); професійний менеджмент (шкала «підприємництво» за Шейном); професія як частина життя (шкала «інтеграція стилів життя» за Шейном); соціальна значимість професії (шкала «служіння» за Шейном); професія як поле самореалізації (шкала «виклик» за Шейном); професійна самодостатність (шкала «автономія» за Шейном).

Оцінюючи результати, отримані нами в досліджуваній вибірці, ми можемо помітити, що найбільш виражені такі компоненти з пропонуваної нами моделі: професія як частина життя (7,68 балів із 10) і соціальна значимість професії (7,54 бала з 10).

Це свідчить про те, що нинішнє покоління, розвиваючи себе в контексті професіонала, не готове ґрунтуватися лише на професійній діяльності, для нього важливі й інші сторони життя. Кар'єра сучасного випускника все більше пов'язує успішність діяльності із цілісністю людського потенціалу, при цьому професійний потенціал пов'язаний із реалізацією людини в різних сферах, не тільки в професійній діяльності, а й у дозвіллі, сімейній, культурній тощо. Такі люди більше цінують своє життя загалом, ніж конкретну роботу, кар'єру або організацію, що відображено в досить високих показниках за критерієм «професія як частина життя» в усіх групах опитаних.

Наступний високий показник, який ми отримали, – це показник за критерієм «соціальна значимість професії» (7,54). Як описує Шейн, основними цінностями за цієї орієнтації є такі соціальні спрямованості, як «служіння людству», «бажання зробити світ кращим», «допомога людям» і «робота з людьми» [4]. Це наводить нас на думку, що професіоналізм розуміється школярами, студентами й випускниками не тільки як джерело фінансової незалежності, а і як якість професійне служіння суспільству та клієнтам. Як зазначає Е. Шейн, люди з подібною спрямованістю в кар'єрній орієнтації відмовляться працювати в установах, які вороже налаштовані до

їхніх життєвих цінностей і цілей. Вони швидше будуть готові відмовитися від кар'єрного зростання або переходу на іншу більш оплачувану роботу, якщо нова посада або робота не дадуть можливості реалізувати їхні життєві цінності й переконання. Так, наприклад, зараз ми можемо спостерігати високу тенденцію залученості сучасної молоді до питань кліматичних і політичних змін світу.

Особливий інтерес, на наш погляд, викликав той факт, що орієнтація на професійну експертність (5,53) має найнижчі показники й посіла 8 місце серед нашої вибірки, тобто на останнє. Чи є це ознакою того, що сучасна молодь не прагне стати професіоналом своєї справи? Цей був би занадто поверховий погляд. Ми бачимо в цьому критерії тенденцію до того, що завдяки швидкому розвитку технологій і постійно мінливим реаліям і вимогам життя сучасна молодь більше не ставить професійну експертність на перше місце, люди готові змінювати професії, пробувати себе в нових галузях, накопичувати абсолютно нові знання й навички. Більш того, за останні 20 років ми спостерігаємо величезний стрибок щорічно нових професій, а відповідно, і навичок, якими повинні володіти фахівці. І це повністю підтверджує думку Елвіна Тоффлера, одного з авторів концепції постіндустріального суспільства, який сказав так: «У ХХІ столітті вважається безграмотним уже не той, хто не вмів читати й писати, а той, хто не вмів вчитися, доучуватися й переучуватися» [5].

Порівнюючи гендерні групи, особливих відмінностей ми не виявили. Як для чоловіків, так і для жінок на першому місці є «професія як частина життя» (чоловіки – 7,41; жінки – 7,82), а на другому – «соціальна значимість професії» (чоловіки – 7,22; жінки – 7,72), що повністю збігається з тенденцією в загальній вибірці випробовуваних, однак у жінок показники по 5 шкалах вищі, ніж у чоловіків.

Ми можемо виділити 3 шкали, у яких показники в жінок нижчі: «професійна компетентність», «професія як поле самореалізації» і «професійний менеджмент». Отже, ми доходимо висновку, що для жінок професійна самореалізація має меншу значимість порівняно з чоловіками, а також потреба займати керівну посаду. Це зовсім не заперечує той факт, що жінки мають спрямованість у цьому, але порівняно з чоловіками для них це менш важливо.

Тепер зробимо порівняльний аналіз усіх чотирьох груп випробовуваних і розглянемо, як по-різному розподілилися пріоритети в кожній віковій групі. Дуже важливим, на наш погляд, є той факт, що, згідно з методикою Е. Шейна, випробовувані відповідали на питання й самі оцінювали за шкалою від 1 до 10 важливість того чи іншого «якоря кар'єри».

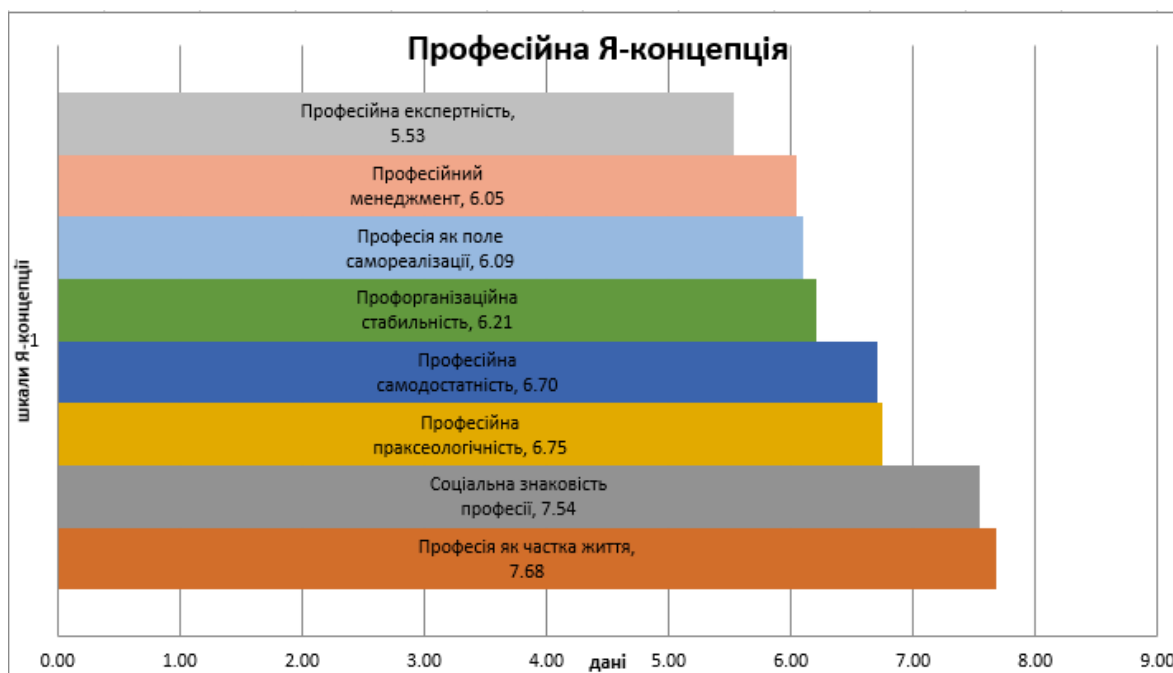

Рис. 1. Професійна Я-концепція

Отже, усі відповіді базувалися на основі їх суб'єктивного аналізу, тому для нас найбільш цікавим для інтерпретації результатів є не самі по собі показники компонентів, а саме динаміка між групами випробовуваних і їх взаємозв'язок. Так, наприклад, показники школярів практично за всіма компонентами вищі, ніж показники випускників. Це пояснюється тим, що професійні плани старшокласників часто недостатньо конкретні. Для ранньої юності характерна надмірна оптимістичність у визначенні можливих термінів досягнення успіху й життєвих цілей. Так як саме в цьому віці характерно формування життєвих планів, цілей і мрій про майбутнє, цей період ми можемо однозначно охарактеризувати як період, у якому починає формуватися професійна Я-концепція, формування життєвого плану відбувається в результаті конкретизації цілей, мотивів і розуміння прийнятних для особистості способів досягнення поставлених цілей. Головна відмінність життєвого плану від мрії полягає в тому, що мрія абстрактна, а життєвий план – це конкретні розроблені кроки діяльності [6].

Однак для цього віку також характерний максималізм у судженнях і висновках. Саме цим, на наш погляд, зумовлені більш високі показники практично за всіма компонентами в школярів, ніж в інших групах випробовуваних.

Під час порівняння груп ми спостерігаємо таку картину: для школярів і студентів 4–5 курсів на першому місці в становленні професійної Я-концепції є орієнтація на інтеграцію різних сторін способу життя (шкала «професія як частина життя»: школярі – 7,9; студенти

4–5 курсів – 7,79). Вони не хочуть, щоб у їхньому житті домінувала тільки кар'єра, або тільки сім'я, або тільки саморозвиток, а прагнуть до того, щоб усе це було збалансовано.

Для випускників же і студентів 1–3 курсів на першому місці виявляється «соціальна значимість професії» (випускники – 7,97, студенти 1–3 курсу – 7,68). Для них набагато важливіше, щоб та діяльність, якою вони займаються, приносила користь суспільству.

Розглядаючи кожну вікову групу окремо, ми можемо відзначити такі особливості. Показники школярів за 6 компонентами вищі, ніж в інших груп випробовуваних. Як ми згадували вище, це пов'язано саме з юнацьким максималізмом і бажанням оцінювати результати за шкалою від 1 до 10 в максимально високих або низьких показниках. Однак цікавий той факт, що за двома параметрами група школярів знаходиться не на першому місці: «профорганізаційна стабільність» і «соціальна значимість професії». На наш погляд, це дуже цікавий показник і він свідчить про те, що школярі перебувають у процесі формування професійної Я-концепції, для них стабільність місця роботи ще не є настільки важливою, як для інших, більш старших груп випробовуваних. Також соціальна значимість професії, посідаючи друге місце за важливістю серед школярів, при цьому має результати нижчі, ніж в інших групах випробовуваних. Професійна компетентність, як і в загальній вибірці, знаходиться на останньому місці. На наш погляд, це також пов'язано з початковим етапом формування професійної Я-концепції й дуже загальними уявленнями про майбутню професію та свої здібності.

Порівняльний аналіз професійної Я-концепції між чоловіками та жінками

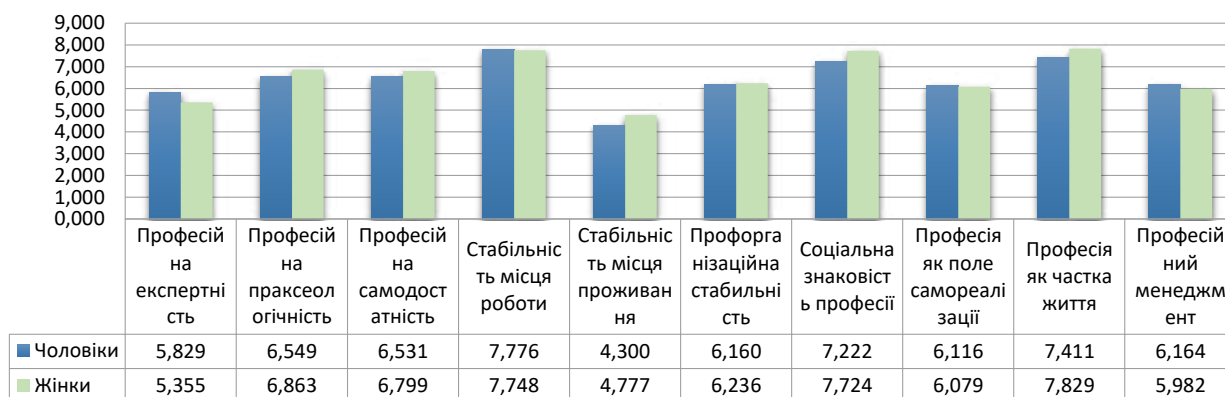

Рис. 2. Порівняльний аналіз професійної Я-концепції між чоловіками та жінками

Порівняльний аналіз професійної Я-концепції

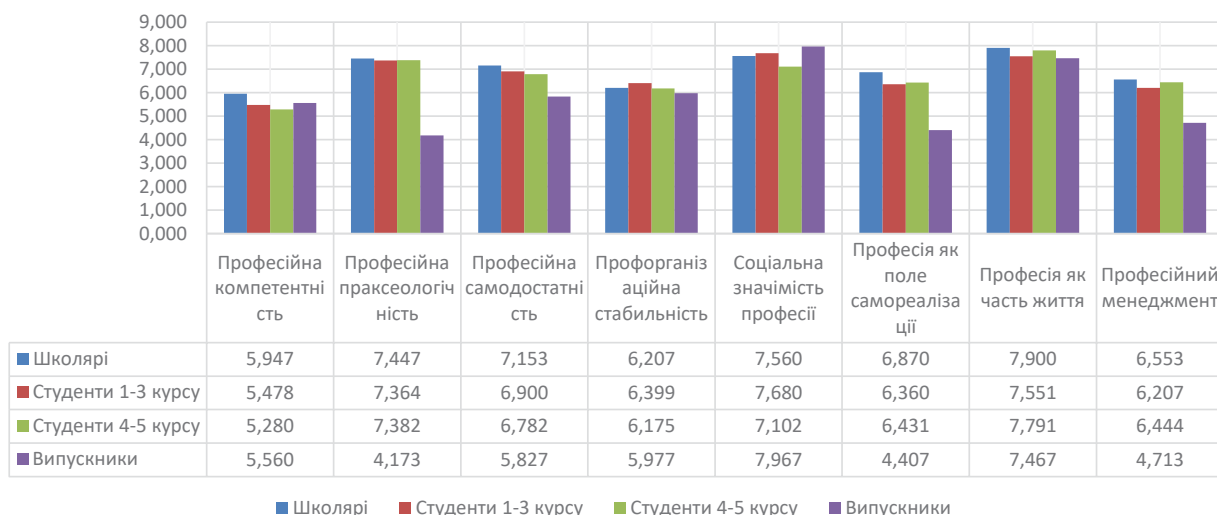

Рис. 3. Порівняльний аналіз професійної Я-концепції

Цікавим є той факт, що в студентів 1–3 курсів порівняно з усією вибіркою найвищі показники пов’язані з «профорганізаційною стабільністю». Знайомлячись із професією у виші, молоді дівчата та юнаки переймаються питанням, чи зможуть вони знайти своє місце на ринку праці. І цей пошук «себе в професійному плані» є найбільш яскраво вираженим саме в групі студентів 1–3 курсів.

У групі студентів 4–5 курсів спостерігаються найбільш низькі показники порівняно з іншими групами випробовуваних у «професійній компетентності» й «соціальній значущості професії». При цьому найвищі показники в студентів 4–5 курсів, як і загальної

вибірки в інтеграції стилів життя – компоненти «професія як частина життя», а також у «професійній праксеологічності» (шкала «менеджмент» за Шейном). У випускників ця шкала знаходиться, навпаки, на найнижчому показнику – 4,17. На думку Е. Шейна, для особистості з кар’єрною орієнтацією на менеджмент важливо займати посаду, на якій вона матиме управлінські повноваження щодо різних сторін діяльності підприємства: розробок, виробництва продукції, маркетингу, продажів і фінансів. Отже, ми бачимо, що для студентів 4–5 курсів однією з провідних спрямованості «Я-концепції» є бажання займати керівну посаду як бажання самореалізації. При цьому

ми можемо спостерігати, що у випускників ця потреба знижується.

У групі випускників узяли участь респонденти, які закінчили виш більше ніж 5 років тому, у них була можливість отримати професійний досвід. У дослідженні суб'єкти були характерні більш низькі результати, ніж у школярів. Однак хочеться звернути увагу на те, що з підвищення віку респондентів показники в шкалі «соціальна значимість професії» зростають (при цьому незначно знижуючись у студентів 4–5 курсів), із чого ми можемо зробити висновок, що з віком і з формуванням професійної «Я-концепції» формується ставлення до професії не просто як до способу заробляння грошей, а і як бажання принести користь суспільству через професійну діяльність.

При цьому у випускників на останній план виходять такі орієнтації, як «професійна праксеологічність» і «професійний менеджмент». Тобто пріоритетом для професіоналів у діяльності вже є не бажання керувати проектами й не конкуренція, а бажання принести суспільству користь через свою професійну діяльність. При цьому це абсолютно не відкидає того факту, що особистість може займати керівну посаду, але її справжня мотивація й мета при цьому змінюються. Відбувається трансформація професійної «Я-концепції» від особистісних потреб самореалізації через професійну діяльність до ціннісних орієнтацій використовувати професію як можливість удосконалити світ і зробити його кращим.

Висновки з проведеного дослідження.

На підставі дослідження ми дійшли висновку, що для сучасної молоді пріоритетними ціннісними орієнтаціями є здатність інтегрувати різні сфери життя (професійну та особисту), а також соціальна важливість професії. При цьому професійна експертність не є більш значущим у зв'язку з динамічними змінами, яких зазнає професійне середовище через швидкий розвиток технологій і появу нових галузей діяльності.

Гендерний показник не чинить значущого впливу на професійну Я-концепцію. Однак ми виявили, що для жінок професійна самореалізація має меншу значимість порівняно з чоловіками.

Для школярів і студентів 4–5 курсів на першому місці в становленні професійної Я-концепції є орієнтація на інтеграцію різних сторін способу життя. Для студентів 1–3 курсів і випускників на першому місці виявляється «соціальна значимість професії». Відбувається трансформація професійної «Я-концепції» від особистісних потреб самореалізації через професійну діяльність до ціннісних орієнтацій використовувати професію як можливість удосконалити світ і зробити його кращим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Солодилова О.П. Шпаргалка з вікової психології : навчальний посібник. Москва : ТК Велби, 2006. 56 с.
2. Марков В.Н. Потенціал особистості. *Світ психології*. 2000. № 1. С. 31–40.
3. Чикер В.А. Психологічна діагностика організації та персоналу. Санкт-Петербург : Речь, 2004. С. 85–96.
4. Нікіфоров Г.С. Психологія менеджменту. Санкт-Петербург : Пітер, 2004.
5. Toffler. Alvin Future Shock. Random House, 1970.
6. Давидов В.В., Маркова А.К., Шумілін Е.А. Психологічні проблеми формування у школярів потреби і мотивів навчальної діяльності. *Мотиви навчальної та суспільно корисної діяльності школярів і студентів*. Москва, 1980. С. 3–23.
7. Суворова Є.В., Андрєєва О.В., Ємець Т.В. Професійно-особистісний потенціал і параметри оцінки його розвитку. *Перспективи науки і освіти*. 2019. № 3 (39). С. 88–100.
8. Кузьміна С.В. Розвиток особистісного потенціалу студента з позицій компетентнісного підходу. *Вісник Нижегородського університету ім. Н.І. Лобачевського*. 2013. № 3 (1). С. 26–32.
9. Особистісний потенціал: структура і діагностика / ред. Д.А. Леонтьєва. Москва : Сенс, 2011. 680 с.
10. Марков В.Н. Потенціал особистості. *Світ психології*. 2000. № 1. С. 31–40.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ВНАСЛІДОК ОСТРАКІЗАЦІЇ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF SOCIAL DEPRIVATION AS A RESULT OF OSTRACISM

Стаття присвячена визначенню психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації особистості як наслідку остракізму. Особливу увагу приділено аналізу основних системних структур з узваної теми й систематизації їх для створення розуміння важливості вивчення цієї проблеми.

Здійснено спробу аналізу особливостей і закономірностей психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації, які є наслідком формування остракізму в суспільному просторі. Зокрема, у цьому контексті визначено фактори, які впливають на формування цього явища, а саме: психічні розлади, бідність, погану освіту та низький соціально-економічний статус, соціальну дискримінацію або остракізацію особистості.

Висвітлені основні наукові погляди на зміст соціальної депривації як наслідку остракізму, що дало можливість виявлення механізмів створення умов для формування в остракізованих осіб соціальної самоідентифікації та зменшення рівня соціальної вразливості. Визначено, що основними завданнями педагогічного аспекту для запобігання остракізаторським тенденціям є забезпечення цілісності й постійного взаємозв'язку між суб'єктами групової взаємодії, адаптація особистості до нових умов або обставин для встановлення певного балансу з навколишнім середовищем.

Указано взаємозалежність формування деприваційних нахилів і рівня остракізації особистості, підтверджено важливість дотримання системного підходу організації педагогічної взаємодії та забезпечення психологічних аспектів соціально-екологічного середовища, яке характеризується включеністю індивіда в суспільно-групову активність, належністю до групи, толерантністю простору, у якому перебуває особа.

Розглянуто результати досліджень наслідків порушення умов проходження соціально-адаптаційних процесів становлення та остракізації індивідів, типи депривованих індивідів, моніторингу остракізації в окремих соціальних угрупованнях.

Зроблено висновки в системі психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації особистості внаслідок остракізації, що ця проблема має регулюватися й бути реалізована в профілактиці остракізму за рахунок системи моніторингу. Подальший розгляд проблеми вбачаємо в дослідженнях, присвячених психолого-педагогічним аспектам соціальної депривації, що виникають у разі загрози належності, неоднозначності, невизначеності ситуацій і відмови у взаєминах.

Ключові слова: остракізм, соціальна ізоляція, моніторинг остракізму, соціальна депривація, психолого-педагогічні аспекти, контроль рівня остракізації.

The article deals with the definition of psychological and pedagogical aspects of social deprivation of personality as a consequence of ostracism. Special attention is paid to the analysis of the main system structures on the given topic and their systematization in order to create an understanding of the importance of studying this problem.

An attempt is made to analyze the peculiarities and patterns of psychological and pedagogical aspects of social deprivation that result from the formation of ostracism in the social space. In particular, in this context, the factors that influence the formation of this phenomenon are identified, such as mental disorders, poverty, poor education and low socio-economic status, social discrimination or ostracization of the individual.

The basic scientific views on the content of social deprivation as a consequence of ostracism have been illuminated, which made it possible to identify mechanisms for studying this phenomenon and in the future to create conditions for the formation of social identity and to reduce the level of social vulnerability in ostracized persons. It is determined that the main tasks of the pedagogical aspect to prevent sharpening tendencies are to ensure integrity and constant interconnection, between the subjects of group interaction, adaptation of the person to new conditions or circumstances, to establish a certain balance with the environment.

The interdependence of the formation of deprivation slopes and the level of ostracization of the personality is indicated, the importance of adhering to the systematic approach of organizing pedagogical interaction and providing psychological aspects of the social and ecological environment is characterized, characterized by the inclusion of the individual in the social and group activity, belonging to the group.

Results of researches of consequences of violation of conditions of passing of social-adaptive processes of formation and ostracization of individuals, types of deprived individuals, monitoring of ostracization in separate social groups are considered.

Conclusions have been made in the system of psychological and pedagogical aspects of social deprivation of a person as a result of ostracization, that this problem should be regulated and implemented in the prevention of ostracism at the expense of the monitoring system. Further consideration of the problem can be seen in studies on the psychological and pedagogical aspects of social deprivation, which arise when threatened by belonging, ambiguity, uncertainty of situations and refusal of relationships.

Key words: ostracism, social isolation, monitoring of ostracism, social deprivation, psychological and pedagogical aspects, control of ostracization level.

УДК 159.9.07+316.6+616.89

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.26>

Назаревич В.В.

к.психол.н., доцент кафедри вікової та педагогічної психології
Рівненський державний гуманітарний
університет

Постановка проблеми. Процес формування нових психолого-педагогічних основ суспільного буття XXI століття зумовив тотальний соціальний стрес на фоні інтеграції та десистематизації норм і правил існування соціальних груп та окремих індивідів унаслідок постійного зростання інформаційного поля. В умовах автономного проживання суспільних процесів, формування нових постулатів нормативної поведінки й міжособистісної взаємодії одним із основних бар'єрів на шляху адаптації суспільства до нових умов є психологічна неготовність сприйняти новосформовані цінності, що відповідають актуальним соціально-психологічним реаліям і спричиняють особистісні деструкції. Конфлікт старих і нових цінностей став однією з основних причин поглиблення кризи всіх сфер життя суспільства та є провідною проблемою психолого-педагогічного вивчення.

Нестабільність архаїчних стандартів соціальних інститутів в умовах кризи й психологічних конфліктів, девальвація низки моральних цінностей, утрата звичних культурних установок та орієнтацій супроводжують поширення такого негативного явища, як соціальна депривація індивіда. Варто зазначити, що часто це свідомий вибір для запобігання соціальним труднощам.

Дослідження показують, що в умовах сьогодення є гостра суспільна потреба вивчення проблем депривації особистості як причини остракізації в контексті соціально-психологічних взаємодій, особливостей соціалізації цієї категорії осіб, виявлення чинників успішної інтеграції їх у суспільство.

Сучасна освітня й виховна системи потребують професійного методологічного супроводу, щоб упроваджувати ефективно психолого-педагогічне втручання в освітній процес задля запобігання деприваційним нахилам особистості, виявлення та профілактики деприваційних нахилів особистості в умовах навчального процесу, створення можливостей для самовизначення в новому груповому просторі, свідомого вибору індивідом своєї соціальної ролі. Як наслідок, мінімізація матеріальних і моральних проблем особистості – поширення психічних і соматичних захворювань серед груп ризику остракізованих осіб, зменшення випадків асоціальної поведінки підлітків і залучення їх у злочинні угруповання.

Вивчення соціальної депривації як наслідку остракізму дає можливість виявлення зазначеного явища та створення в майбутньому умов для формування в остракізованих осіб механізмів соціальної самоідентифікації, зменшення рівня соціальної вразливості й формування потреби соціальної відповідальності.

В умовах «неприйняття» природний процес формування особистості та соціалізації інди-

віда з його тимчасовими й віковими рамками порушується або деформується. Формування особистості відбувається в стані депривації, що являє собою втрату одного з безумовно бажаних мотивів становлення особистості – соціальної значущості, як наслідок, потреби в соціальній інтеграції. У цьому разі деприваційний, негативний вплив на особистість є комплексом чинників біологічної та соціальної природи, які зумовлюють соціальну й психічну діяльність індивіда.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлюється необхідністю вивчення особливостей психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації в нових соціокультурних умовах, їх ролі у формуванні особистісних якостей, соціалізації та самоідентифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Депривацію розглядають як систему складних і різноманітних процесів соціальної взаємодії, що містить структурні й динамічні характеристики (J. Banister, 2016). В. Hand, A. Cavagnetto, Y. Chen, S. Park (2016) виокремлюють два основні аспекти педагогічної взаємодії – динамічний і пасивний. Дотримання психолого-педагогічних аспектів у процесі взаємодії між індивідом і навколишнім середовищем провокує мотивацію пошуку й використання адекватних методів задоволення основних потреб особистості (A. Brill, 2016), зменшення формування остракізаторських тенденцій в угрупованнях і, як наслідок, унеможливлення проявів соціальної депривації (L. Berland, 2017).

Я.О. Гошовський (2008) вивчав ресоціалізацію депривованої особистості. Закріпившись на стадії раннього депривування, порушення психоструктури дитини впродовж онтогенезу посилюється закладовими формами обмежень і може перерости в ускладнені поведінкові тактики й стратегії (М.Ю. Кондратьєв, 2005). Отже, психологічне екологічне середовище буде постійним простором для формування соціальної взаємодії в суспільстві.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації особистості внаслідок остракізму; висвітлити основні положення наукових публікацій з указаної теми, систематизувати їх, указати на систему моніторингу остракізму.

Відповідно до зазначеної мети, висунуто такі завдання:

1. Проаналізувати особливості й закономірності психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації.

2. Указати на взаємозалежність формування деприваційних нахилів і рівня остракізації особистості.

3. Висвітлити етапи моніторингу остракізації в окремих соціальних угрупованнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна депривація – це вид депривації, за якої особистість перебуває в просторі нестачі та має обмежений доступ до соціальних ресурсів, включаючи можливість контактувати з друзями й родиною, брати активну участь у соціальних групах або належати до соціальних груп, що відповідають її захопленням та інтересам. Функціонально-соціальна депривація – це певна ізоляція, здатна культурально провокувати в особистості психічні стани патогенного характеру, які стають першопричиною патогенезу особистості. Супроводжується зменшенням або запобіганням культурно нормальної взаємодії індивіда з суспільством [14].

Указане явище визначається такими суспільними чинниками, як некомпенсовані психічні розлади, економічна скрута, недостатній рівень освіти, соціальна дискримінація за різними ознаками або остракізація особистості.

Учені вказують на зв'язок соціальної депривації із соціальним відчуженням, повідомляючи про активний вплив цього явища на формування остракізаторських тенденцій під час взаємодії з іншими. Відчуження закріплює форму депривації як нормативний стан психіки [12].

Важливим етапом становлення особистості є період соціального входження в новий простір спілкування та взаємодії, який супроводжується й зумовлюється низкою педагогічних умов, що впливає на адаптацію індивіда та можливий рівень соціальної депривації як наслідку остракізації.

До цих умов можна зарахувати недостатній комплексний супровід особистості в стадії адаптації, несформованість просоціальної свідомості навчальної групи, зумовлена ставленням до особистості наставника освітнього середовища. Педагогічний процес забезпечує низку важливих функцій, кожна з яких набуває особливого значення в ході надання ознак зменшення рівня деприваційних проявів учасників колективу і стимулювання активної взаємодії в навчальному процесі. Серед ознак можна виокремити такі:

- контактну ознаку, тобто забезпечення готовності як до сприйняття, так і до передачі змісту знань;
- інформаційну ознаку, що полягає в обміні думками, рішеннями тощо;
- стимулювальну рису, яка забезпечує мотивацію учня до певних дій;
- координаційну ознаку, що передбачає супроводження дій для співпраці;
- пізнавальну рису як сприйняття й пізнання емоційного стану співрозмовника, члена команди та самого себе;
- побудову відносин, тобто ролей, статусів і взаємозв'язків;

– організацію впливу як зміну настрою, поведінки, комунікативних здібностей учасників процесу [6].

Психолого-педагогічний функціонал в умовах освітнього простору має системний характер, отже, передбачає цілісність і постійний взаємозв'язок, що дає педагогу змогу організувати різноманітну взаємодію між суб'єктами навчального процесу не тільки під час уроку, а й у позаурочний час. Саме це забезпечує сприятливий психологічний клімат під час взаємодії та налаштування його учасників на співпрацю й взаєморозуміння.

Психолого-педагогічні аспекти, що супроводжують соціальну депривацію як наслідок остракізму, – це система складних і різноманітних процесів соціальної взаємодії, яка містить структурні та динамічні характеристики. Варто зазначити, що в сучасних педагогічних дослідженнях виокремлюють два напрями такої взаємодії [7].

Перший передбачає адаптацію особистості до нових умов або обставин, щоб установити певний баланс із навколишнім середовищем. Пасивний характер цього процесу зумовлює його орієнтацію на оволодіння методами ефективної адаптації до зовнішніх умов або обставин.

Другий напрям відображає складну систему вже сформованих потреб та амбіцій індивіда, що пов'язані з його активною трансформаційною позицією, спрямованою на пізнання й розвиток обох власних психічних специфік. Указаний механізм входження особистості в групову взаємодію супроводжується самозбагаченням особистості, що призводить до реалізації не лише системи набутих навичок, а й творчих можливостей особистості, а також є профілактикою десоціалізації [14].

Задоволення вищезазначених педагогічних аспектів у процесі взаємодії між індивідом і навколишнім середовищем стимулює мотивацію пошуку та використання адекватних методів задоволення основних потреб особистості (потреба в інформації, самореалізації, самоствердженні, самовдосконаленні тощо), зменшення формування остракізаторських тенденцій в угрупованнях і, як наслідок, унеможливлення проявів соціальної депривації [9].

Другим складником, що безпосередньо впливає на становлення й соціалізацію особистості як процесу входження індивіда в соціальну структуру, у результаті якого відбуваються зміни в організації самого суспільства й кожної окремої особистості, що зумовлено соціальною активністю кожного індивіда, є психологічні аспекти депривації індивіда.

Первинними психологічними аспектами, які впливають на депривованість у процесі становлення особистості, є:

- сирітство або самотність індивіда, обмеженість соціальних контактів і прив'язок;
- девіантна сім'я або простір, у якому перебуває особа [3].

Перебування дитини в просторі обмежень і покарань провокує формування ускладнених ознак вторинної депривації як наслідку остракізму та може супроводжуватися ускладненими поведінковими тактиками і стратегіями індивіда, які зумовлені:

- порушеннями емоційних процесів або зміненими станами свідомості депривованої особистості;
- наявністю децентрації як компонента порушення процесу спілкування та налагодження міжособистісних контактів індивідом;
- переважанням односторонніх ставево-рольових установок, що унеможливує формування стратегій незалежності й комунікабельності [8].

Отже, актуалізації в освітньому просторі набуває формування в психолого-педагогічних установах як загальноосвітнього змісту, що спричиняє формування загальної атмосфери толерантності в закладі, так і індивідуальних компетенцій освітнього персоналу, які є первинним джерелом просоціальності в закладі.

Узагальнені Г. Бевзом результати соціально-психологічних досліджень розвитку депривованих осіб під впливом остракізму засвідчують значні дисфункції в їхній поведінці та психіці, найтипovішими з яких є:

1. Утрата соціального статусу або нехтування своєю соціальною значимістю індивідами, специфіка дій яких значною мірою визначається насамперед видом остракізму, соціальними зв'язками, особливими діями стресора, а також психічними особливостями дитини.

2. Більшість осіб цієї категорії зазнали деприваційного впливу і психотравм, що зумовило їхні численні психічні й поведінкові розлади, найпоширенішими з яких є розлади управління поведінкою та ставево-рольових ідентифікацій, патологічні звички й стереотипні рухові порушення, нервові тики тощо.

3. Обмеженість повсякденного досвіду та можливостей орієнтації цих осіб переважно на розваги й отримання задоволення особливо в ситуації фрустрації різних потреб.

4. Дисгармонічний розвиток Я-концепції – відсутність відповідності якостей особистості, порушення міцності поєднання структурних елементів, узгодженості їх між собою, рівноваги та єдності полярностей, що провокує такі психологічні аспекти: звуженість саморефлексії, світу внутрішнього Я, слабкість вольової саморегуляції поведінки [3].

Систематизуючи аспекти соціальної дезадаптації внаслідок остракізації, варто враховувати систему моніторингу середовища; характер і форми саморефлексії педагогічного працівника в навчальному середовищі та його об'єктів, характер обстежень культурального й особистісного рівнів і форми вольової регуляції. Більш детально ці аспекти відображені в системі взаємозалежності (див. рис. 1).

Рис. 1. Психологічні аспекти дисгармонії особистості

Указуючи на взаємозалежність формування деприваційних нахилів і рівня остракізації особистості, цінним є теоретичний і практичний доробок Й. Лангмейєра й З. Матейчека. На підставі глибокого вивчення феномена психологічної депривації виокремлено такі типи депривованої дитини, що виникають унаслідок порушення соціальних контактів, які екстраполюються в сучасне розуміння явища остракізації [5]:

- соціально гіперактивний тип – комунікативні особистості, відрізняються діями напоказ. Швидко зацікавлюються всім, що відбувається, але намагаються уникати соціальної взаємодії. Зацікавленість в оточенні значно переважає інтерес до гри, завдань, речей. Вони лагідні, неагресивні, тому користуються симпатією оточення. Мають низький рівень успішності; навчання вважають розвагою;

- тип соціальної провокації – намагаються будь-якою ціною досягти уваги старших. Характеризуються ревнивістю й агресивністю, постійно конфліктують з однолітками. Період середньої школи в них супроводжується навмисною, провокативною діяльністю, метою якої є заподіяння шкоди, порушення внутрішнього психологічного клімату колективу;

- пригнічений тип – пасивність у взаєминах із дорослими й ровесниками, інтерес до речей переважає над інтересом до суб'єктів соціальної взаємодії та спілкування. Оскільки індивід майже не реагує на наближення й віддалення до нього, з дітьми цього типу спеціалістам варто обов'язково проводити психокорекційну роботу;

- «добре пристосовані» – особи, які спокійно й стримано контактують з оточенням, можуть викликати емоційно-теплу прихильність педагогів. Сильний стрес у них викликає зміна умов середовища існування, коли стає більше стимулів і складніша структура [4];

- формування типу, який характеризується заміщуваним задоволенням афективних і соціальних потреб, відбувається під час обмеження індивіда від безпосереднього соціального включення в групу й неможливості для нього забезпечити собі місце в просторі актуального середовища. Цей тип є передумовою формування нарцисичних, агресивних, асоціальних нахилів особистості [1].

Вищезазначені психолого-педагогічні аспекти формування деприваційних проявів остракізованих осіб мають регулюватися та бути реалізованими в профілактиці остракізму завдяки системі моніторингу, яка містить такі структурні елементи:

1. Стислу характеристику колективу й окремих учасників:

- загальні відомості;
- суспільна й пізнавальна активність;
- відповідальність за загальну справу;

- самодисципліна;
- уміння долати труднощі;
- культура поведінки в соціальних групах;
- повага до особливих індивідуальних проявів членів колективу [10].

2. Вивчення морально-виховних завдань, які є актуальними в цей період життєдіяльності особистості (аналіз причин невиконання).

3. Аналіз змісту морального педагогічного виховання (перелік звичок, навичок, умінь, які формувалися).

4. Аналіз використовуваних методів роботи (власного прикладу, переконання, стимулювання, доручення, бесіди, пояснення, гри, змагань).

5. Аналіз використовуваних форм психолого-профілактичної виховної роботи (групотворюючих процесів, колективних творчих заходів).

6. Аналіз умов психологічного виховання:

- санітарно-побутових;
- екологічних;
- естетичних;
- фізіологічних;
- соціально-культурних [15].

7. Аналіз засобів виховання:

- колективу (рівень згуртованості, наявність лідерів, остракізованих індивідів, неформальних груп спілкування);

- системи суспільних відносин.

8. Аналіз результативності індивідуальної психологічної роботи:

- з індивідами, схильними до остракізації інших;
- з виключеними, не прийнятими в колективі.

9. Аналіз психологічної роботи:

- вивчення реального рівня морально-психологічного виховання учасників групового процесу;

- вивчення ступеня відповідності реальних результатів і поставлених цілей;

- характеристика динаміки змін рівня остракізації.

10. Додатки: карта спостереження за остракізованою особистістю, рівень прояву остракізаторських тенденцій у колективі.

Застосування запропонованої схеми моніторингу остракізму дає можливість системного вивчення аспектів психологічного та педагогічного впливу на різних етапах, щоб зменшити рівень формування остракізаторських тенденцій у сферах соціальних взаємодій, суб'єкт-суб'єктної діяльності; підходить для діагностики та профілактики, коли йдеться про психічне здоров'я колективу [11]. Схеми допомагає виявити першоджерела формування деприваційних проявів і явища остракізму в суспільному просторі, робить реальним запобігання входженню процесу остракізації в діяльність груп і корпорацій за допомогою

методів навмисного й усвідомленого корегування деструктивних поведінкових проявів учасників процесу.

Висновки з проведеного дослідження.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних аспектів соціальної депривації внаслідок остракізму дав змогу проаналізувати особливості зазначеного явища, які характеризуються перебуванням особистості в просторі психологічної нестачі та обмеженому доступі до соціальних ресурсів, включаючи можливість контактувати з друзями та родиною, брати активну участь у соціальних групах або належати до соціальних груп, що відповідають її захопленням та інтересам.

Аналізуючи теоретичні відомості, які висвітлюють проблему деприваційних проявів особистості в суспільному просторі, з'ясували, що формування явища зумовлюють такі фактори: некомпенсовані психічні розлади, економічна скрута, недостатній рівень освіти, соціальна дискримінація за різними ознаками або остракізація особистості.

На основі узагальнення стану розробленої проблеми вказано на низку педагогічних умов, що впливають на адаптацію індивіда та можливий рівень соціальної депривації як наслідок остракізації в період соціального входження в новий простір спілкування, і взаємодії, які зумовлені такими завданнями психологічного моніторингу для профілактики остракізму: виховання соціально компетентних позицій в учасників навчального простору в системі толерантності й екологічності; гуманізація психолого-педагогічного процесу, демократизація взаємин у колективі; зважання на інтереси й особливості всіх учасників освітнього процесу; організація профілактичних заходів запобігання остракізації.

Представлено та проаналізовано низку психолого-педагогічних функцій, кожна з яких набуває особливого значення під час надання ознак зменшення рівня деприваційних проявів учасників колективу:

- забезпечення готовності як до сприйняття, так і до передачі змісту знань;
- формування простору для обміну думками, рішеннями тощо;
- забезпечення мотивації учня до певних дій;
- супроводження дій для співпраці учасників процесу;
- сприйняття й пізнання емоційного стану співрозмовника, члена команди та самого себе;
- усвідомлення ролей, статусів і взаємозв'язків;
- організація впливу як зміна настрою, поведінки, комунікативних здібностей учасників процесу.

Констатовано зв'язок між системним характером виконання психолого-педагогічних функцій і можливістю організації різноманітної взаємодії між суб'єктами навчального процесу, забезпечення сприятливого психологічного клімату під час взаємодії та налаштування його учасників на співпрацю й взаєморозуміння.

Розкрито теоретико-методологічні аспекти депривації, які зумовлені первинними умовами, такими як девіантна сім'я або простір, у якому перебуває особа, і вторинними, такими як порушення емоційних процесів, децентрація, формування односторонніх ставоворольових установок, що унеможлиблює формування стратегій незалежності й комунікабельності.

Указано на результати попередніх досліджень наслідків порушення умов проходження соціально-адаптаційних процесів становлення та остракізації індивідів Г. Бевза; на типи депривованого індивіда Й. Лангмейора й З. Матейчека: соціально гіперактивний, соціальної провокації, пригнічений, «добре пристосований», тип, який характеризується заміщуваним задоволенням афективних і соціальних потреб.

Висвітлено етапи моніторингу остракізації в окремих соціальних угрупованнях, які представлені такими складниками:

1. Стисла характеристика колективу й окремих учасників.;
2. Вивчення морально-виховних завдань, які є актуальними в цей період життєдіяльності особистості (аналіз причин невиконання).
3. Аналіз змісту морального педагогічного виховання (перелік звичок, навичок, умінь, які формувалися).
4. Аналіз використовуваних методів роботи (власного прикладу, переконання, стимулювання, доручення, бесіди, пояснення, гри, змагань).
5. Аналіз використовуваних форм психолого-профілактичної виховної роботи (групують утворюючих процесів, колективних творчих заходів).
6. Аналіз умов психологічного виховання.
7. Аналіз засобів виховання.
8. Аналіз результативності індивідуальної психологічної роботи.
9. Аналіз психологічної роботи.
10. Додатки: карта спостереження за остракізованою особистістю, рівень прояву остракізаторських тенденцій у колективі.

Указано на те, що вищезазначені психолого-педагогічні аспекти формування деприваційних проявів остракізованих осіб мають регулюватися та бути реалізованими в профілактиці остракізму завдяки системі моніторингу.

Подальший розгляд цієї проблеми вбачаємо в більш розгорнутому вивченні психоло-

го-педагогічних аспектів соціальної депривації, що виникають у разі загрози належності, неоднозначності, невизначеності ситуацій і відмови у взаєминах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братченко С.Л. Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. *Диалог*. 2007. № 2 (11). С. 23–28.
2. Варій М.Й. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
3. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.
4. Гришина Н.В. Психология конфликта. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 544 с.
5. Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2012. № 4. С. 89–104.
6. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 304 с.
7. Майерс, Д. Социальная психология. Интенсивный курс. Санкт-Петербург : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. 510 с.
8. Музика О.Л. Ціннісна підтримка особистісного розвитку як теоретична та прикладна проблема. *Актуальні проблеми психології*. 2009. № 8. С. 177–188.
9. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.
10. Bruce J., Gunnar M., Pears K., Fisher P. Early adverse care, stress neurobiology, and prevention science: Lessons learned. *Prevention Science*. 2013. № 14 (3). С. 247–256.
11. Comber B. Poverty, place and pedagogy in education: Research stories from front-line workers. *The Australian Educational Researcher*. 2016. № 43 (4). С. 393–417.
12. Galamba A. Conflicting interpretations of scientific pedagogy. *Science and Education*. 2016. № 25 (3). С. 363–381.
13. Gallagher M., Malloy J., Ryerson R. Achieving excellence: Bringing effective literacy pedagogy to scale in Ontario's publicly-funded education system. *Journal of Educational Change*. 2016. № 17 (4). С. 477–504.
14. Moving past curricula and strategies: Language and the development of adaptive pedagogy for immersive learning environments / B. Hand, A. Cavagnetto, Y. Chen, S. Park. *Research in Science Education*. 2016. № 46(2). С. 223–241.
15. Cognitive recovery in socially deprived young children: the Bucharest Early Intervention Project / C. Nelson, C. Zeanah, N. Fox, P. Marshall, A. Smyke, D. Guthrie. *Science*. 2007. № 318 (5858). С. 1937–2940.

КОРЕКЦІЯ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН ЯК УМОВИ ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОЇ САМООЦІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

PARENT AND CHILDREN RELATIONSHIPS PSYCHOLOGICAL CORRECTION AS A CONDITION OF FORMATION OF ADEQUATE SENIOR PRESCHOOLERS SELF-ESTEEM

У статті представлено теоретичний аналіз батьківсько-дитячих взаємин, виділено основні їх параметри, різновиди сімейних підсистем (подружня, дитяча, батьківсько-дитяча). Наголошено на важливості подружньої підсистеми як моделі інтимних взаємин у становленні майбутнього сім'янина. Окреслено роль батьківсько-дитячих взаємин у формуванні структурних компонентів особистості дитини, зокрема адекватної самооцінки в їхній спільній діяльності і спілкуванні. Увагу акцентовано на дослідженні стилю взаємин дорослого і дитини, проаналізовано його вплив на соціальну активність, формування відчуття власної адекватності поведінки й діяльності, становлення «образу Я» та самооцінки дитини.

Експериментально досліджено й проаналізовано особливості впливу оціночних ставлень батьків на формування адекватної самооцінки старших дошкільників. У дослідженні застосовано комплекс методів: теоретичні методи (аналіз соціально-психологічної, педагогічної, літератури; систематизація наукових позицій низки вітчизняних психологів стосовно того, що самооцінка може існувати лише в системі тих конкретних зв'язків з іншими людьми, у яких реалізується життєдіяльність особистості як суспільної істоти); емпіричні методи (психодіагностичні методики, спостереження, індивідуальна бесіда, анкетування батьків для отримання оцінки рівня розвитку мисленневих операцій і пізнавальної активності старших дошкільників); техніки й форми корекційної роботи (батьківські збори з елементами лекцій, інтерактивних семінарів, дискусій і круглих столів із батьками; метафоризація, порівняння, психологічний коментар дорослого, активне слухання, техніка приєднання, тренінгові вправи, арт-терапевтичні техніки, зокрема ігротерапія, проективне малювання); методи статистичної обробки даних, кількісні та якісні інтерпретації й узагальнення даних. На основні представлених методів визначено та охарактеризовано основні напрями психологічної корекції батьківсько-дитячих взаємин та оціночних ставлень батьків: інформаційний, що включав співпрацю з батьками; розвивальний, що містив психолого-педагогічний комплекс для формування адекватної самооцінки старших дошкільників. Результатами дослідження підтверджено ефективність програми корекції батьківсько-дитячих взаємин, відмічено позитивну динаміку оцінок батьків. Емпіричним шляхом виявлено й підтверджено достовірність позитивних змін адекватності самооцінки після підвищення рівня оцінок їхніх батьків. Експериментально доведено, що поєднання різних методів і форм психокорекційної роботи зі старшими дошкільниками та батьками досліджуваних є оптимальним шляхом розвитку конструктивних батьківсько-дитячих взаємин як умови формування адекватної самооцінки дітей.

Ключові слова: адекватна самооцінка, корекційна робота, оціночне ставлення батьків, батьківсько-дитячі взаємини, старший дошкільник.

A theoretical analysis of parent and children relationships, its main features, different kind of family subsystems (marital, childish, parental and childish) are presented in the article. There were emphasized an importance of marital subsystem as a model of intimate relationships in formation of future family person. There were defined a role of parent and children relationships in formation of structural components of child as a personality, in particular an adequate self-esteem in common activity and communication of parents and children. There were emphasized an attention of the research of relationship style of adult and children, analyzed its influence on a social activity, feeling formation of self-adequacy of behavior and activity, formation of "I vision" and child self-esteem.

The features of influence of evaluative parent attitude on formation of adequacy self-esteem of senior preschoolers. A complex of methods is used in the research: theoretical methods (analysis of social and psychological, educational literature; systematization of scientific views of some domestic psychologists that a self-esteem may exist only in system of these specific communications in which a life of individual as a social being realizes); empirical methods (psychodiagnostic methods, oversight, individual conversation, parents questionnaire to get a level mark of development of thinking process and cognitive activity of senior preschoolers); techniques and forms of corrective work (parent meeting with elements of lecture, interactive seminars, discussions and round tables with parents, metaphorization, comparison, psychological comment of adult, active listening, technique of affiliation, training practice, art-therapeutic techniques, in particular game therapy, projective drawing); methods of statistical data processing, quantitative and qualitative interpretations and generalization of data.

There were defined and characterized the main directions of psychological correction of parent and children relationships and evaluative parent attitude: informative method that based on the cooperation with parent; developmental that based on the psychological and educational complex for formation of adequacy self-esteem of senior preschoolers.

Results of the research are confirmed the efficiency of correction program of parent and children relationships, revealed a positive dynamic of parent estimates. There were revealed and confirmed a certainty of positive changes of adequacy degree of self-esteem after the increase of degree of parent estimates by an empirical way. There were experimentally proved that a combination of different methods and forms of psycho-corrective work with researched senior preschoolers and their parents is presented as an optimal way of development of constructive parent and children relationships as a condition of formation of adequacy children self-esteem.

Key words: adequate self-esteem, corrective work, evaluative attitude of parents, parent and children relationships, senior preschooler.

УДК 159.923.2-053.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.27>

Олійник О.О.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Постановка проблеми. Конструктивні дитячо-батьківські взаємини, оціночне ставлення батьків до особистості й діяльності дитини передбачають розвиток поваги до загальнолюдських цінностей, переконаність у пріоритетах прав особи, толерантність. Формування самооцінки дитини вирішує проблему системоутворення особистісних компонентів, що збалансовує індивідуальні можливості й розвиває здібності дитини. Вирішення цих завдань потребує вдосконалення системи виховання, організації випереджувального навчання та формування в дошкільників адекватної самооцінки. Роль сімейного виховання, яке визначається батьківською системою цінностей, установками, емоційним ставленням до дитини, особливістю сприйняття дитини батьками, способами спілкування й взаємодії з нею, є визначальним фактором розвитку особистості дитини та формування її адекватної самооцінки.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальному дослідженні оціночних ставлень батьків до діяльності старших дошкільників як умови формування їх адекватної самооцінки; організації та проведенні психологічної корекції батьківсько-дитячих взаємин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні дослідження переконливо доводять залежність психічного розвитку й формування особистості дитини, зокрема її адекватної самооцінки, від батьківського ставлення до неї, стилю сімейного виховання, позицій батьків щодо виховання дитини, моделі поведінки батьків, їх власного прикладу; стратегій, тактик, стилів і засобів сімейного спілкування [1; 2; 7; 8].

З аналізу досліджень у галузі вікової та педагогічної психології видно, що більшість науковців у працях наголошують на визначній ролі оцінки дорослого у формуванні самооцінки дитини дошкільного віку в їхній спільній діяльності й спілкуванні. Зокрема, Н.В. Корепанова зазначає, що сутність самооцінки полягає в тому, що вона не є результатом самостійної оціночної діяльності дитини трьох-чотирьох років, а заснована на оцінках найближчого соціального оточення, тобто батьків і вихователів [4, с. 155].

Під час дослідження стилю взаємин дорослого і дитини, його впливу на соціальну активність дітей у спілкуванні В.С. Мухіною встановлено, що в разі негативного ставлення дорослого соціальна активність дітей знижується, що негативно впливає на становлення «образу Я» дитини, зокрема її уявлень про себе та самооцінку [5].

Зарубіжні дослідники також наголошують на важливій ролі батьківсько-дитячого спілкування та виділяють особливості певних

його форм; характеризують моделі поведінки батьків, які здійснюють відповідний вплив на формування особистісних якостей дитини [9; 10; 11].

Сучасні вітчизняні наукові дослідження переконливо доводять, що проблема сім'ї, дитячо-батьківських взаємин і їх роль у формуванні структурних компонентів особистості дитини посідає чільне місце в психолого-педагогічній науці. Так, виділено основні різновиди дитячо-батьківських взаємин, аргументовано їх роль у розвитку ідентичності дитини [8]. Науковці визначають параметри дитячо-батьківських взаємин, серед яких такі: характер емоційного зв'язку: емоційне прийняття дитини й батьківська любов з боку батьків, а з боку дитини – емоційне ставлення до батьків і прихильність; мотиви батьківства й виховання; ступінь включеності дітей і батьків у взаємини; турбота й увага до дитини з боку батьків, задоволення потреб дитини; стиль взаємодії та спілкування з дитиною; розв'язання проблемних ситуацій, задоволення автономії дитини; система соціального контролю: норми й санкції, їх кількість і зміст; стійкість і послідовність сімейного виховання [4, с. 591].

Належну увагу приділено дослідженню гуманізації дитячо-батьківських взаємин і виховному потенціалу сучасної сім'ї [2]. Узагальнено й охарактеризовано соціально-психологічної моделі ставлення батьків до дітей, виділено особливості впливу її на формування дитячо-батьківських взаємин [7]. Так, авторами виділено окремі сімейні підсистеми (подружня, дитяча, батьківсько-дитяча), наголошено на важливості подружньої підсистеми як моделі інтимних взаємин у становленні майбутнього сім'янина. Також зазначено, що батьківське ставлення сприяє формуванню в дитини відчуття власної адекватності (схвалення або заборона видів поведінки, діяльності) [7, с. 266].

Належну увагу приділено ґрунтовному аналізу особливостей виховання дітей у неповних і дистантних сім'ях [3; 6]. Зокрема, окреслено окремі напрями роботи з батьками з неповних сімей, серед яких виділяють формування позитивного мислення, профілактику сімейних конфліктів, корекцію батьківсько-дитячих стосунків і членів сім'ї з мікросередовищем тощо [6, с. 90].

На основі проведеного нами теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, зазначимо, що формування особистості дитини та її самооцінки як багатоструктурного компонента можливе лише в процесі певної діяльності під впливом оцінок значущих дорослих, зокрема батьків. Провідну роль у цьому процесі відіграють параметри батьківсько-дитячих відносин, їх моделі, особливості функціонування подружньої підсистеми як моделі для наслідування, адже від батьківського

ставлення залежить успішність формування в дитини особистісної ідентичності, ставлення до сім'ї, відчуття власної адекватності (поведінки й діяльності) та адекватної самооцінки.

Теоретико-методологічною основою дослідження є принцип розвитку, єдності зовнішнього та внутрішнього; принцип детермінізму, єдності особистості, діяльності й свідомості; учення про сутність особистості та закономірності її формування; положення про особистість та особистісно-орієнтований підхід; а також позиції науковців стосовно того, що самооцінка може існувати лише в системі тих конкретних зв'язків з іншими людьми, у яких реалізується життєдіяльність особистості як суспільної істоти.

Для розв'язання дослідницької проблеми нами застосований комплекс методів, який включає теоретичні методи (аналіз соціально-психологічної, педагогічної, літератури); емпіричні методи (психодіагностичні методи, спостереження, бесіда, анкетування батьків); інтерактивні форми й техніки корекційної роботи з дошкільниками та їхніми батьками; методи статистичної обробки даних, кількісні та якісні інтерпретації й узагальнення даних. Означені методи дають змогу розробити систему корекційної роботи з дошкільниками та їхніми батьками для покращення батьківсько-дитячих взаємин.

Експериментальне дослідження проводилося на базі дошкільних навчальних закладів міста Києва. Усього експериментально-дослідною роботою було охоплено 146 респондентів п'яти-шести років, в анкетуванні брали участь батьки досліджуваних. Аналіз емпіричного дослідження дає змогу простежити зв'язок оцінок значущих дорослих зі ступенем

адекватності самооцінки старших дошкільників. Результати цього етапу дослідження представлені в таблиці 1.

Результати аналізу даних, наведених у таблиці 1, показали, що у відповідях батьків відсутня низька оцінка мислення та пізнавальної активності їхніх дітей. Діти з частковою самооцінкою, що має тенденцію до завищеної, отримали від батьків лише високі оцінки їхньої мисленнєвої діяльності. Діти із самооцінкою, що має тенденцію до заниженої, отримали від батьків переважно високі оцінки їхньої мисленнєвої діяльності (63% від $n = 54$), середні оцінки отримали лише 37% дітей. За допомогою методів математичної статистики визначимо принцип розподілу оцінок батьків у дітей з адекватною самооцінкою та самооцінкою, що має тенденцію до заниженої. Результати представлені в таблиці 2.

З аналізу результатів, представлених у таблиці 2, приймаємо гіпотезу H_1 : старші дошкільники з адекватною самооцінкою отримали від батьків вищі оцінки, ніж діти із самооцінкою, що має тенденцію до заниженої ($p < 0,01$). Тому, на нашу думку, доцільно поглиблювати знання батьків про особливості психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку, знайомити з практичним інструментарієм і методикою його використання в спільній діяльності з дітьми в домашніх умовах.

Отже, вибір програми корекції дитячо-батьківських взаємин як умови формування адекватної самооцінки дошкільників зумовлений сутністю адекватної самооцінки, формування якої відбувається через продуктивне вирішення мисленнєвих завдань, розвиток конструктивного оціночного ставлення батьків до діяльності дітей.

Таблиця 1

Порівняльні показники оцінок батьків та адекватності самооцінок старших дошкільників (n = 146)

Адекватність самооцінки старших дошкільників	Оцінка батьків розвитку мислення та пізнавальної активності ст. дошкільників		
	Вис.	Сер.	Низ.
Адекватна	78	2	-
З тенден. до завищення	12	-	-
З тенден. до заниження	33	21	-

Таблиця 2

Таблиця для розрахунку критерію при зіставленні двох груп старших дошкільників з адекватною частковою самооцінкою (n = 80) і з тенденцією до заниженої (n = 54)

Адекватність самооцінки	Рівень оцінки				Сума, n	ϕ^*	$\phi_{емп}^*$	p	H
	високий		інший						
	абс	y %	абс	y %					
Адекватна	78	97,5	2	2,5	80	2,824	5,843	<0,01	H_1
Занижена	33	61,1	21	38,9	54	1,795			

Змістовно психокорекційна програма охоплювала такі напрями роботи:

- інформаційний, що включав співпрацю з батьками: сумісні гуртки з батьками; батьківські збори з елементами лекцій, інтерактивних семінарів, дискусій і круглих столів із батьками; систему вправ для опрацювання з дітьми під керівництвом їхніх батьків у домашніх умовах, відвідування батьками експериментальних групових занять. Метою цього напрямку роботи була співпраця з батьками з підвищення рівня їхньої психолого-методичної культури, надання теоретичної та практичної допомоги у визначенні особистісних проблем щодо рівня й адекватності самооцінки їхніх дітей;

- розвивальний, що включав психолого-педагогічний комплекс для формування адекватної самооцінки старших дошкільників: ігри-бесіди, етичні бесіди, повідомлення для засвоєння теоретичних знань, ігри-перевілення, ігри-інсценування, тренінгові вправи й ігри з обговоренням та аналізом результатів, метафоризацію, порівняння, психологічний коментар дорослого, активне слухання, Я-висловлювання, релаксаційну паузу, фізкультхвилинку, обговорення й аналіз ситуацій, техніку приєднання, тренінгові вправи, арт-терапевтичні техніки, зокрема ігротерапію, проєктивне малювання.

Корекція батьківсько-дитячих взаємин сприяла динаміці оцінок батьків. Нами виявлено, що підвищення рівнів оцінок значущих дорослих позитивно вплинуло на адекватність самооцінки старших дошкільників. Результати представлені в таблиці 3.

Після проведення корекційної роботи виявлено дітей з адекватною самооцінкою та високими оцінками батьків – 12 осіб (42,9%). Для підтвердження достовірності позитивних змін рівнів оцінок батьків у дітей з різною адекватністю самооцінки використовуємо критерій ϕ^* – кутове перетворення Фішера. Сформу-

люємо відповідні гіпотези: H_0 – частка старших дошкільників, у яких відбулася зміна оцінок батьків експериментальній групі, не більша, ніж у контрольній; H_1 – частка старших дошкільників, у яких відбулася зміна оцінок батьків в експериментальній групі, більша, ніж у контрольній (таблиця 4).

Розрахунки, що відображені в таблиці 4, підтвердили достовірність зміни адекватності самооцінки після підвищення рівня оцінок батьків із середнього на високий рівень ($p < 0,001$).

Висновки з проведеного дослідження.

Батьківсько-дитячі взаємини й оціночне ставлення батьків до діяльності дитини нами визначено як зовнішні умови формування адекватної самооцінки старших дошкільників. Оптимізація процесу формування адекватної самооцінки старших дошкільників відбувалася через корекцію батьківсько-дитячих відносин і підвищення оцінок батьків.

Ефективність корекції дитячо-батьківських взаємин зумовлена дотриманням системності експериментальної роботи, що охоплювала такі напрями роботи: співпрацю з батьками з підвищення рівня їхньої психолого-методичної культури; упровадження та перевірку ефективності психолого-педагогічного комплексу щодо формування адекватної самооцінки старших дошкільників. Аналіз результатів проведеного дослідження показав, що в старших дошкільників відбулися позитивні зміни у формуванні показника адекватності самооцінки: виявлено респондентів з адекватною самооцінкою та високими оцінками значущих дорослих (42,9%), вони позбулися тенденції до неадекватно заниженої самооцінки. Отже, можна стверджувати, що конструктивні дитячо-батьківські взаємини, висока оцінка батьків позитивно впливають на формування адекватної самооцінки дошкільників.

Таблиця 3

Результативні показники адекватної самооцінки старших дошкільників в експериментальній (n=28) і контрольній (n=26) групах

Оцінки батьків і педагогів	Рівень оцінок	Кількість дітей							
		до експерименту				після експерименту			
		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
		самооцінка з тенденцією до заниженої	адекватна	самооцінка з тенденцією до заниженої	адекватна	с-ка з самооцінкою з тенденцією до заниженої зан-ї	адекватна	самооцінка з тенденцією до заниженої	адекватна
Оцінки батьків	Високий	16	-	17	-	9	12	15	2
	Середній	12	-	9	-	5	2	9	-
	Низький	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 4

Таблиця для розрахунку критерію при зіставленні експериментальної (n=28) і контрольної (n=26) груп для встановлення достовірності зміни оцінок мисленнєвої діяльності старших дошкільників, отриманих від батьків

Група	Оцінка				Сума, n	φ *	φ* _{емп}	ρ	H
	змінилася		не змінилася						
	абс	у %	абс	у %					
Оцінки батьків									
Експериментальна	12	42,9	16	57,1	28	1,428	3,180	ρ < 0,001	H ₁
Контрольна	2	7,7	24	92,3	26	0,562			

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берегова Н.П., Кушнір І.М., Степанюк О.К. Експериментальне дослідження самооцінки дітей старшого дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної психології* / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2020. Вип. 2. С. 32–43.

2. Гончар Л.В. Проблема гуманізації батьківсько-дитячих взаємин у сучасній сім'ї. *Нові тенденції і явища у дитячому і молодіжному середовищі в Україні: цивілізаційний, культурологічний, інформаційний виміри* : збірник наукових праць. Київ : ТОВ «Видавниче підприємство «Едельвейс», 2017. С. 182–191.

3. Комар Т.В., Василенко О.М., Лунков О.М. Виховання дітей в дистантних сім'ях як психолого-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2017. № 13. С. 33–36.

4. Корепанова М.В. Теорія і практика становлення і розвитку Образа-Я дошкільника. Волгоград : Перемена, 2001. 231 с.

5. Мухина В.С. К проблеме социального развития ребенка. *Психологический журнал*. 1980. Т. 1. № 5. С. 43–55.

6. Пастощук Г.Д. Життєдіяльність неповних сімей як психологічна проблема. *Науковий вісник*

Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2018. Том 2. Вип. 3. С. 85–91.

7. Аналіз соціально-психологічної моделі ставлення батьків до дитини та її вплив на формування дитячо-батьківських відносин / Л.Б. Фролова, Н.Є. Завацька, Ю.О. Бохонкова, Є.В. Каширіна. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Севеодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 1 (48). С. 261–269.

8. Яблонська Т.М. Дитячо-батьківські взаємини як чинник розвитку ідентичності дитини. *Актуальні проблеми психології. Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія*. 2016. Том 9. Вип. 9. С. 589–598.

9. Baumrind D. Early socialization and adolescent competence. Dragastin S.T., Elder G.H. *Adolescence in the life cycle. Psychological change and social context*. N.Y. : Wiley, 1975.

10. Ferreira A.J., Winter W.D. Information exchange and silence in normal and abnormal families. *Family Process*. 1968. V. 7. P. 251–276.

11. Rutter M. Normal psychosexual development. *Journal of Child Psychology and Allied Disciplines*. 1971. V. 11. P. 259–283.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

EMPIRICAL STUDY OF FEATURES OF EMOTIONAL BURNING IN MEDICAL WORKERS

У статті розглядаються результати емпіричного дослідження особливостей емоційного вигорання медичних працівників. З метою емпіричного дослідження проблеми емоційного вигорання медичних працівників було використано методику діагностики рівня емоційного вигорання В.В. Бойка. У професійній діяльності медичних працівників існує висока вірогідність розвитку емоційного вигорання через вплив зовнішніх та внутрішніх чинників: переживання за наслідки своєї діяльності, яка пов'язана зі здоров'ям людини; напружені стосунки в колективі, неадекватність оплати праці поряд із надмірним навантаженням та високою відповідальністю, погані умови праці; специфіка пацієнтів, складний психологічний контингент пацієнтів; інтенсивне тривале психологічне перевантаження; складність та непередбачуваність виникнення професійних ситуацій. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що фаза «напруга» (переживання психотравмуючих обставин, незадоволеність собою, загнаність в клітку, тривога та депресія) у більшості медичних працівників не сформована; фаза «резистенція» (неадекватне вибіркове емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій, редукція професійних обов'язків) у більшості медичних працівників сформована та формується; фаза «виснаження» (емоційний дефіцит, емоційна відстороненість, особистісна відстороненість, психосоматичні та психовегетативні порушення) у чверті медичних працівників знаходиться на стадії формування та сформованості. Проблема емоційного вигорання медичних працівників полягає не стільки у його розповсюдженості, скільки у відсутності адекватних заходів для його профілактики і насамперед у відсутності належного підходу до психодіагностичного виявлення симптомів вигорання та низькій обізнаності самих медичних працівників стосовно особливостей емоційної сфери та перших ознак, які свідчать про розвиток емоційного вигорання. Завчасне діагностування проявів емоційного вигорання дає можливість людині мобілізувати внутрішні ресурси, а також застосувати прийоми подолання.

Ключові слова: емоційне вигорання, медичні працівники, професійний стрес, хронічний стрес, резистентність до емоційного вигорання.

The article considers the results of an empirical study of the features of emotional burnout of medical workers. For the purpose of empirical research of a problem of emotional burnout of medical workers the technique of diagnostics of level of emotional burnout of Boyko was used. In the professional activity of medical workers there is a high probability of developing emotional burnout due to the influence of external and internal factors: worrying about the consequences of their activities, which is related to human health; tense relations in the team, inadequate wages along with excessive workload and high responsibility, poor working conditions; specifics of patients, complex psychological contingent of patients; intense prolonged psychological overload; complexity and unpredictability of professional situations.

According to the results of an empirical study, the phase of "stress" (experiencing traumatic circumstances, dissatisfaction with oneself, caged, anxiety and depression) in the vast majority of health professionals is not formed; phase "resistance" (inadequate selective emotional response, emotional and moral disorientation, expanding the scope of saving emotions, reduction of professional responsibilities) in the vast majority of health professionals is formed and is being formed; phase of "exhaustion" (emotional deficit, emotional detachment, personal detachment, psychosomatic and psychovegetative disorders) in a quarter of health workers is in the process of formation and formation. The problem of emotional burnout of health professionals is not so much its prevalence as the lack of adequate measures for its prevention, and, above all, the lack of a proper approach to psychodiagnostic detection of burnout symptoms and low awareness of health professionals about the emotional sphere and the first signs, which indicate the development of emotional burnout. Early diagnosis of the manifestations of emotional burnout allows a person to mobilize internal resources, as well as apply coping techniques.

Key words: emotional burnout, health professionals, occupational stress, chronic stress, resistance to emotional burnout.

УДК 613.86+051+165.18
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.28>

Пилипенко Н.Г.

к.психол.н.,
науковий співробітник наукового відділу організації медичної допомоги
Державна наукова установа
«Науково-практичний центр профілактичної та клінічної медицини»
Державного управління справами

Шестак Н.В.

молодший науковий співробітник наукового відділу організації медичної допомоги
Державна наукова установа
«Науково-практичний центр профілактичної та клінічної медицини»
Державного управління справами

Постановка проблеми. Проблема емоційного вигорання медичних працівників є актуальною проблемою сьогодення. Медичні працівники різних профілів та рівнів постійно стикаються із професійними стресовими чинниками, які потребують від них значних емоційних навичок та вмінь.

В останні десятиріччя особливо швидко збільшується популярність досліджень емоційного вигорання медичних працівників у вітчизняній та зарубіжній психології, результати яких вказують на те, що значний відсоток медичних працівників має низьку резистентність до емоційного вигорання.

Постановка завдання. Метою статті є емпіричне дослідження особливостей емоційного вигорання у медичних працівників.

Виклад основного матеріалу. Термін «синдром емоційного вигорання» (burn-out) вперше з'являється ще у 1974 р., коли американський психіатр Н.Ж. Freudenberger вперше звернув увагу на цей феномен у працівників психіатричної сфери. Психіатр описував його як «порадку, виснаження або зношення, що відбувається з людиною внаслідок різко завищених вимог до власних ресурсів і сил» [21].

До наукового лексику термін «синдром емоційного вигорання» увійшов у 1977 р. на конференції Американської психологічної асоціації. З того часу з'явилося багато досліджень стосовно проблеми емоційного вигорання.

Інший родоначальник ідеї емоційного вигорання – соціальний психолог С. Maslach, яка у 1984 році описала в цьому феномені симптоми емоційного виснаження, деперсоналізації та зниження загальної працездатності [24].

Загалом цілеспрямовані масові експериментальні дослідження феномену вигорання розпочалися у 80-х роках 20 ст. з появою у 1980 році шкали “Staff Burnout Scale for Health Professionals” та у 1982 році опитувальника “Maslach Burnout Inventory”. Внаслідок цього стрімко зростає кількість наукових публікацій стосовно цього феномену [24].

За визначенням ВООЗ (2001) «синдром вигорання (burn-out) – це фізичне, емоційне або мотиваційне виснаження, що характеризується порушенням продуктивності в роботі та втому, безсонням, підвищеною схильністю до соматичних захворювань, а також вживанням алкоголю або інших психоактивних речовин з метою одержати тимчасове полегшення, що має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності (у багатьох випадках) та суїцидальної поведінки».

До 11-го переглянутого варіанту Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-11) також включено синдром емоційного вигорання. Цей синдром не класифікується як медичний стан. Його віднесено до класу «Чинники, що впливають на стан здоров'я населення і звернення до закладів охорони здоров'я», що включає в себе причини звернення населення до закладів охорони здоров'я, які не класифікуються як захворювання та медичні стани.

Згідно з МКХ-11 емоційне вигорання – це «синдром, який є результатом хронічного стресу на робочому місці, який не був успішно подоланий».

Емоційне вигорання стосується безпосередньо професійного контексту і не має розглядатись відносно досвіду інших сфер життя.

Емоційне вигорання характеризується трьома ознаками: відчуття мотиваційного чи фізичного виснаження; зростаюче психічне

дистанціювання від професійних обов'язків або відчуття негативізму або цинізму до професійних обов'язків; зниження працоспроможності [23].

Синдром емоційного вигорання є одним із найважливіших наслідків довготривалого професійного стресу. У найбільш загальному розумінні емоційне вигорання можна тлумачити як стресову реакцію, що виникає внаслідок довготривалих професійних стресів середньої інтенсивності [4].

Специфіка діяльності людей, що належить до системи професій «людина-людина», а саме медичних працівників, відрізняється тим, що в них присутня велика кількість ситуацій з високою емоційною насиченістю, високим рівнем стресу і складністю міжособистісного спілкування [14].

Медична сфера є однією з професій, у представників якої синдром емоційного вигорання трапляється в майже у 70% фахівців [8; 16].

Теоретичний аналіз досліджень феномену емоційного вигорання загалом і у медичних працівників зокрема, засвідчив, що попри численну кількість досліджень, вивчення цієї проблеми продовжує бути надзвичайно актуальним.

Дослідження вітчизняних науковців за останнє десятиліття демонструють значну поширеність синдрому емоційного вигорання (30–50%) серед лікарів різних спеціальностей (І. Гуреєва, В. Євдокимов, Н. Козина, Є. Лозинська, Г. Макарова, М. Скугаревська та інші) [5; 9; 13; 17].

Дослідження різних аспектів проблеми емоційного вигорання медичних працівників свідчать про те, що цей синдром починає формуватися вже у студентів-медиків старших курсів [28].

Такі особистісні характеристики, як емпатія, співпереживання своїм пацієнтам для медичних працівників є необхідною професійною якістю. Водночас якщо медичний працівник схильний сприймати та переживати проблеми пацієнтів як особисті, є великий ризик того, що це буде вилитись у надмірну втомлюваність та проявляться у специфічному стані емоційного вигорання, який виражається у підвищеній та хронічній втомлюваності, апатії, деструктивному реагуванні на стреси тощо [11].

За даними дослідників цього феномену, синдром емоційного вигорання у медичних працівників проявляється неадекватним реагуванням на пацієнтів, а також колег, значним зниженням здатності до співпереживання пацієнтам, підвищеною втомлюваністю, погіршенням професійних якостей, уваги та пам'яті, негативним ставленням до колег та хворих, невпевненістю в собі, зниженням реакцій, дратівливістю, страхом не впоратись зі своїми обов'язками, апатією, відчуттям тривоги і, як наслідок, призводить до редукції професійних

обов'язків та негативного впливу роботи на особисте життя [15].

Під час розвитку синдрому емоційного вигорання у лікаря зникає бажання до вдосконалення у своїй професії, з'являються тенденції до того, щоб діяти за шаблоном у своїй практичній діяльності, ригідність мислення, невдоволеність собою з почуттям провини, тривожні стани, песимістична налаштованість тощо [12].

Прогресування емоційного вигорання призводить до того, що лікар може ставати відчуженим, ригідним у мисленні, буде уникати колег та пацієнтів, дистанціюючись від них. До того ж наслідки синдрому емоційного вигорання можуть проявлятися у психосоматичних порушеннях, зміні особистості та навіть можуть призводити до суїциду [6].

За даними зарубіжних дослідників, професійна діяльність медичних працівників, у яких діагностовано синдром емоційного вигорання, супроводжується великою кількістю помилок та наданням пацієнтам неякісної медичної допомоги. Окрім того, синдром емоційного вигорання у медичних працівників негативно впливає на відчуття ними задоволеності від роботи та можливість зберігати професійне довголіття [18; 19; 22; 30].

Зарубіжні дослідження вказують на те, що у світі частота виявлення синдрому емоційного вигорання у медичних працівників коливається у межах 20–75% (наприклад, у Великій Британії – 46%, у Гонконгу – 31,4%, у Франції – 42,4%, у Бразилії – 50% лікарів, у Росії – 23,5% лікарів невідкладної допомоги) [26; 27; 28].

За результатами дослідження американських вчених, яке було проведено у 2012 р. за допомогою опитувальника Maslach Burnout Inventory та у якому взяли участь 7 288 лікарів різних спеціальностей, у 45,8% лікарів було виявлено хоча б один з симптомів емоційного вигорання. Вчений T. Shanafelt, який керував цим масштабним дослідженням, зауважив, що це є досить тривожною тенденцією, оскільки вона призводить до скорочення кількості лікарів через те, що вони зарано йдуть з професії або зменшують кількість робочих годин.

Дослідження показало, що у лікарів різних спеціальностей спостерігаються суттєві відмінності у прояві вигорання. Найвищі показники вигорання були зафіксовані у лікарів, що надають першу допомогу. Окрім того, лікарі, у порівнянні із вибіркою не лікарів, частіше мають симптоми вигорання, частіше незадоволені роботою та своїм життям [29].

Ще одне масштабне дослідження синдрому емоційного вигорання серед лікарів було проведено у Фінляндії. У дослідженні взяли участь 2 671 лікарів. За результатами дослідження всі респонденти були розділені на «фахівців з високим рівнем вигорання» і «фахівців з низьким рівнем вигорання». Представники

психіатричної галузі були віднесені до групи з «високим рівнем вигорання». Найвищі показники були виявлені в чоловіків, які спеціалізувалися на дитячій психіатрії.

Дослідження також показало, що працівники приватних медичних закладів, співробітники науково-дослідних інститутів і інших громадських організацій менше відчують вигорання, ніж працівники державних медичних закладів [10].

У професійній діяльності медичних працівників наявна висока вірогідність розвитку емоційного вигорання, яке зумовлене сукупним впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Як свідчить дослідження Т.В. Большакової, до зовнішніх чинників можна віднести такі: хронічний характер психоемоційних стресів, нечітка організація та планування праці, робочі перевантаження, конфліктність ролей, недостатня соціальна підтримка тощо. До внутрішніх чинників належать: надмірне сприйняття та переживання обставин професійної діяльності, що призводить до вичерпування емоційних ресурсів; фрустрація значущих мотивів професійної діяльності; наявність певних особистісних особливостей, що заважають ефективному виконанню професійних обов'язків медичними працівниками [2].

У дослідженні, проведеному М. Olkinuora, серед 2 671 фінських лікарів, синдром емоційного вигорання зафіксовано у 30–40% медичних працівників. При цьому ступінь прояву емоційного вигорання був різний у представників різних спеціалізацій. Найбільш високі показники зафіксовано у психіатрів та онкологів, тобто у лікарів, які мають справу з хронічними хворими, або перспективно невиліковуваними (наприклад онкологічні, пульмонологічні, психіатричні хворі). Більш низькі показники емоційного вигорання були зафіксовані у лікарів за напрямками «акушерство», «гінекологія», «офтальмологія» [25].

Серед основних чинників, що призводять до емоційного вигорання медичних працівників, вчені виділяють: переживання за наслідки своєї діяльності, яка пов'язана зі здоров'ям людини; напружені стосунки в колективі, неадекватність оплати праці поряд із надмірним навантаженням та високою відповідальністю, погані умови роботи (дестабілізуюча організація роботи); відсутність внутрішньої цінності своєї професійної діяльності; специфіка пацієнтів (робота з людьми похилого віку, хронічно і смертельно хворими, які потребують постійного інтенсивного догляду тощо); інтенсивне тривале психологічне перевантаження; складність та непередбачуваність виникнення професійних ситуацій; складний психологічний контингент пацієнтів (зокрема, онкохворі) та постійний безпосередній контакт із пацієнтами, які потребують термінової допомоги чи знаходяться у критично тяжкому стані [3; 8].

З метою емпіричного дослідження проблеми емоційного вигорання медичних працівників було використано методику діагностики рівня емоційного вигорання В.В. Бойка [1].

Дослідження проводилося на базі державного медичного закладу (м. Київ). Дослідженням було охоплено 110 медичних працівників (лікарі-хірурги, лікарі напряму «внутрішня медицина», медсестри хірургічного профілю, медсестри загального профілю).

Як видно з результатів дослідження, представлених у таблиці 1. та на рис. 1, *симптом «Переживання психотравмуючих обставин»* у 27,27% досліджених є таким, що вже склався, у 18,18% – формується та у 54,55% – не склався; *симптом «Незадоволеність собою»* у 1,82% склався, у 16,36% – формується, у 81,82% – не склався; *симптом «Загнаність у клітку»* – у 2,73% склався, у 6,36% – формується, у 90,91% – не склався; *симптом «Тривога та депресія»* – у 9,09% склався, у 18,18% – формується, у 72,73% – не склався; *симптом «Неадекватне емоційне вибіркове реагування»* – у 30,91% склався, у 32,73% – формується, у 36,36% – не склався; *симптом «Емоційно-моральна дезорієнтація»* – у 20,00% склався, у 14,55% – формується, у 65,45% – не склався; *симптом «Розширення сфери економії емоцій»* – у 58,18% склався, у 4,55% – формується, у 37,27% – не склався; *симптом «Редукція професійних обов'язків»* – у 23,64% склався, у 20,91% – формується, у 55,45% – не склався; *симптом «Емоційний дефіцит»* – у 8,18% склався, у 19,09% – формується, у 72,73% – не склався; *симптом «Емоційна відстороненість»* – у 13,64% – склався,

у 22,73% – формується, у 63,64% – не склався; *симптом «Особистісна відстороненість»* – у 9,09% склався, у 14,55% – формується, у 76,36% – не склався; *симптом «Психосоматичні та психовегетативні порушення»* – у 10,91% склався, у 17,27% – формується, у 71,82% – не склався. Як видно з результатів дослідження, представлених на рис. 2, така фаза, як «напруга» (переживання психотравмуючих обставин, незадоволеність собою, загнаність в клітку, тривога і депресія), сформована у 5,45% респондентів, формується у 15,45% респондентів та не сформована у 79,09% респондентів.

Така фаза стресу, як «резистенція» (неадекватне вибіркове емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій, редукція професійних обов'язків), сформована у 30,00% респондентів, формується у 36,36% респондентів та не сформована у 33,64% респондентів.

Така фаза стресу, як «виснаження» (емоційний дефіцит, емоційна відстороненість, особистісна відстороненість, психосоматичні та психовегетативні порушення), сформована у 8,18% респондентів, формується у 16,36% респондентів та не сформована у 75,45% респондентів.

Висновки з проведеного дослідження. У професійній діяльності медичних працівників наявна висока вірогідність розвитку емоційного вигорання через вплив зовнішніх та внутрішніх чинників: переживання за наслідки своєї діяльності, яка пов'язана зі здоров'ям людини; напружені стосунки в колективі, неадекватність оплати праці поряд із надмірним навантаженням та високою від-

Таблиця 1

Рівні сформованості окремих симптомів емоційного вигорання у медичних працівників за методикою емоціонального вигорання В.В. Бойка (у % від загальної вибіркової сукупності)

№	Симптом	Рівень сформованості симптому					
		Не склався		Формується		Вже склався	
		N	%	N	%	N	%
1.	Переживання психотравмуючих обставин	60	54,55	20	18,18	30	27,27
2.	Незадоволеність собою	90	81,82	18	16,36	2	1,82
3.	Загананість у клітку	100	90,91	7	6,36	3	2,73
4.	Тривога та депресія	80	72,73	20	18,18	10	9,09
5.	Неадекватне емоційне вибіркове реагування	40	36,36	36	32,73	34	30,91
6.	Емоційно-моральна дезорієнтація	72	65,45	16	14,55	22	20,00
7.	Розширення сфери економії емоцій	41	37,27	5	4,55	64	58,18
8.	Редукція професійних обов'язків	61	55,45	23	20,91	26	23,64
9.	Емоційний дефіцит	80	72,73	21	19,09	9	8,18
10.	Емоційна відстороненість	70	63,64	25	22,73	15	13,64
11.	Особистісна відстороненість	84	76,36	16	14,55	10	9,09
12.	Психосоматичні та психовегетативні порушення	79	71,82	19	17,27	12	10,91

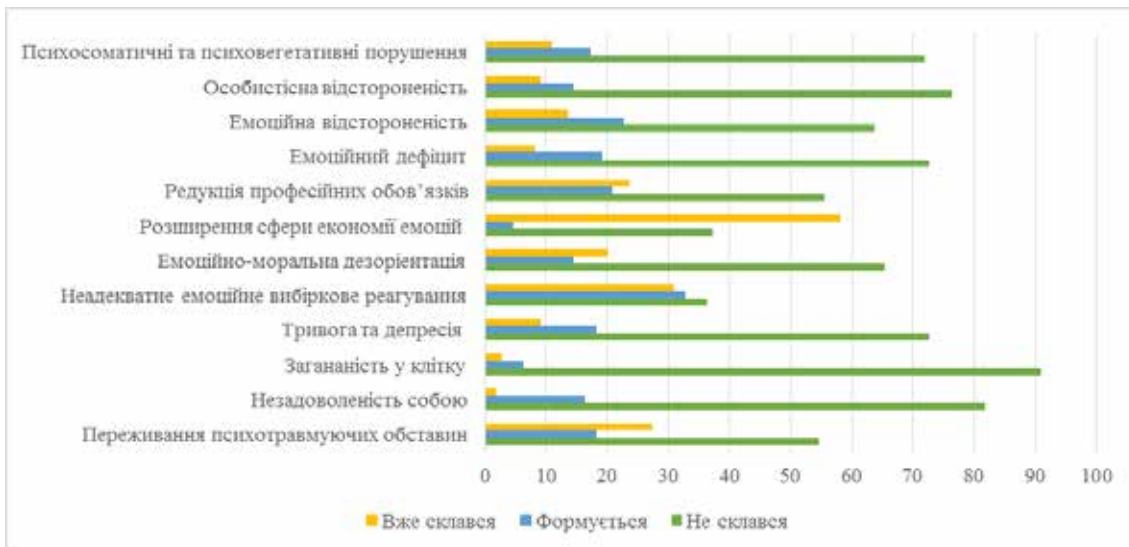

Рис. 1. Рівні сформованості окремих симптомів емоційного вигорання у медичних працівників за методикою емоціонального вигорання В.В. Бойка (у % від загальної вибіркової сукупності)

Рис. 2. Фази стресу у медичних працівників за методикою емоціонального вигорання В.В. Бойка (у % від загальної вибіркової сукупності)

повідальністю, погані умови праці; специфіка пацієнтів, складний психологічний контингент пацієнтів; інтенсивне тривале психологічне перевантаження; складність та непередбачуваність виникнення професійних ситуацій.

Фаза «напруга» (переживання психотравмуючих обставин, незадоволеність собою, загананість в клітку, тривога та депресія) у більшості медичних працівників не сформована. Фаза «резистенція» (неадекватне вибіркове емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій, редукція професійних обов'язків) у більшості медичних працівників сформована та формується. Фаза «виснаження» (емоцій-

ний дефіцит, емоційна відстороненість, особистісна відстороненість, психосоматичні та психо вегетативні порушення) у чверті медичних працівників знаходиться на стадії формування та сформованості.

Слід зауважити, що проблема емоційного вигорання медичних працівників полягає не стільки у його розповсюдженості, скільки у відсутності адекватних заходів для його профілактики і передусім у відсутності належного підходу до психодіагностичного виявлення симптомів вигорання та низькій обізнаності самих медичних працівників стосовно особливостей емоційної сфери та перших ознак, які свідчать про розвиток емоційного вигорання.

Завчасне діагностування проявів емоційного вигорання дає можливість людині мобілізувати внутрішні ресурси, а також застосувати прийомні подолання.

Вивчення проблеми емоційного вигорання медичних працівників допоможе визначити більш конкретні умови та шляхи для вчасного виявлення й профілактики емоційного вигорання, що своєю чергою позначиться не лише на загальному рівні психічного здоров'я медичних працівників та їх працездатності, але й матиме позитивний вплив на рівень медичного обслуговування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Синдром емоціонального вигорання в професіональному общении. Санкт-Петербург, 1999.
2. Большакова Т.В. Личностные детерминанты и организационные факторы возникновения психического выгорания у медицинских работников *Ярославский психологический вестник*. Вып. 11. 2004. С. 96–99.
3. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 336 с.
4. Гремлинг С., Ауэрбах С. Практикум по управлению стрессом. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 240 с.
5. Козина Н.В. Исследование эмпатии и ее влияния на формирование «синдрома эмоционального сгорания» у медицинских работников : дис. ... канд. психол. наук. СПб., 1998. 159 с.
6. Колоскова О.К., Поліщук М.І., Воротняк Т.М. Особливості розвитку та проявів синдрому емоційного вигорання в лікарів-педіатрів. *Журнал «Здоровье ребенка»*. 7 (42). 2012.
7. Косарев В.В., Бабанов С.А. Неврозы у медицинских работников. *Здоров'я України*. 2011. № 1. С. 49.
8. Косарев В.В., Бабанов С.А. Профессиональные заболевания медицинских работников. Самара : Офорт, 2009. 232 с.
9. Лозинская Е.И. Синдром перегорания и особенности его формирования у врачей-психиатров : автореф. дисс. ... канд. мед. наук / ГУ СПб НИПНИ им. В.М. Бехтерева Росздрава. СПб., 2007. 25 с.
10. Лотоцька-Голуб Л.Л. Соціально-психологічні чинники резистентності до емоційного вигорання у професійній діяльності лікарів. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Київ. 2016. 258 с.
11. Назаренко І.П. Синдром емоційного вигорання серед медичних працівників психіатричної сфери. *Новини медицини та фармації*. 2011. № 383.
12. Психологічні аспекти медичної праці: навч. Посібник / Уклад. І.В. Федік. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 126 с.
13. Скугаревская М.М. Синдром эмоционального выгорания у работников сферы психического здоровья : автореф. дис. ... канд. мед. наук. Минск, 2003. 19 с.
14. Терзи О.О. Корекція та профілактика синдрому емоційного вигорання у лікарів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 6(2). С. 101–105.
15. Шелков В.Ю. Профілактика синдрому вигорання у медичних працівників методами психологічної саморегуляції. *Український медичний часопис*. 2009. № 2 (70)IIIIV. 2009. С. 57–59.
16. Щавелева М.В. Выраженность синдрома эмоционального выгорания у врачей-организаторов здравоохранения / М.В. Щавелева, Л.В. Шваб, И.А. Байкова. *Вопросы организации и информатизации здравоохранения*. 2009. № 3. С. 73–77.
17. Юрчинская А.К., Маринина В.М. Стиль профессиональной деятельности врача-терапевта: проблема эффективности. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 2(23). С. 309–315.
18. Bragard I. Quality of work life, burnout, and stress in emergency department physicians: a qualitative review / I. Bragard, G. Dupuis, R. Fleet. *BMC Research Notes*. 2015. Vol. 8. P. 116.
19. Degen Ch. Physicians' intention to leave direct patient care: an integrative review / Christiane Degen, Jian Li, Peter Angerer. *Human Resources for Health*. 2015. Sept. (8), Vol. 13. P. 74.
20. Emergency physicians accumulate more stress factors than other physicians results from the French SESMAT study / M. Estryng-Behar, M.-A. Doppia, K. Guetarni [et al.]. *Emergency medicine journal*. 2010, Dec. Mode access: <https://www.researchgate.net/publication/49650984>. Title from screen.
21. Freudenberger, H.J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30, pp. 159–166.
22. How does burnout affect physician productivity? A systematic literature review / C.S. Dewa, D. Loong, S. Bonato [et al.]. *BMC Health Serv Res*. 2014. Vol. 14. P. 325.
23. ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (ICD-11 MMS) 2018 version // <https://icd.who.int/browse11/l-m/en>.
24. Maslach, C. & Jackson, S.E. (1986). *The Maslach Burn-Out Inventory Manual* (2nd edn.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologist Press.
25. Olkinuora M., Asp S., Juntunen J. et al. Stress symptoms, burnout and suicidal thoughts in Finnish physicians. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 1990. N. 25. P. 81–86.
26. Orton P. Depersonalised doctors: a cross-sectional study of 564 doctors, 760 consultations and 1876 patient reports in UK general practice / P. Orton, C. Orton, G. D. Pereira. *BMJ Open*. 2012. Vol. 2 (1). P. e000274.
27. Prevalence of burnout in pediatric intensivists: an observational comparison with general pediatricians / T.T. Garcia, P.C. Garcia, M.E. Molon [et al.] *Pediatr. Crit. Care Med*. 2014. Vol. 15 (8). P. 347–353.
28. Siu C. Burnout among public doctors in Hong Kong: cross-sectional survey / C. Siu, S. K. Yuen, A. Cheung. *Hong Kong Med. J*. 2012. Vol. 18 (3). P. 186–192.
29. Shanafelt T. D., Boone S., Tan L. et al. (2012). Burnout and Satisfaction With Work-Life Balance Among US Physicians Relative to the General US Population. *Arch. Intern. Med*.
30. The relationship of organizational culture, stress, satisfaction, and burnout with physician-reported error and suboptimal patient care: results from the MEMO study / E. S. Williams, L. B. Manwell, T. R. Konrad, M. Linzer. *Health Care Manage Rev*. 2007. Vol. 32 (3). P. 203–212.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПІСОЧНОЇ ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ПРОЯВОМ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

PECULIARITIES OF THE SANDPLAY THERAPY APPLICATION IN DEALING WITH AGGRESSION IN CHILDREN OF THE JUNIOR SCHOOL

Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю вивчення психологічних особливостей прояву агресії у дітей молодшого шкільного віку, що є недостатньо вивченим і потребує більш глибокого дослідження. У статті наводиться розробка програми на зниження рівня прояву агресії за допомогою засобів пісочної терапії. Представлено теоретичний аналіз сучасних підходів у психології до вивчення агресії у молодшому шкільному віці. Розглянуті результати емпіричного дослідження, яке спрямовано на діагностику рівня агресії, визначення інтегральних форм комунікативної агресії та вивчення рівня тривожності. Розроблено корекційну програму, яка спрямована на подолання агресивних проявів за допомогою пісочної терапії.

У роботі з агресивною поведінкою дітей молодшого шкільного віку психологи використовують багато різних технік, але найбільш ефективною, на наш погляд, є пісочна терапія. За допомогою засобів пісочної терапії діти можуть вдосконалювати навички самоконтролю й саморегуляції, виховувати позитивні особистісні риси, знімати психологічне напруження, позбавляти неприємних переживань від негативної життєвої ситуації завдяки її проектуванню на гру з піском і символічному проживанню.

Корекційна програма проведена з експериментальною групою дітей, які мали високі показники агресії, занижену самооцінку, високий рівень тривожності, труднощі у спілкуванні.

Напрямами роботи психологічного тренінгу з подолання агресії у молодших школярів є: вплив на зниження рівня агресії; підвищення рівня самооцінки; зняття емоційної напруги; розвиток активності та ініціативності; розвиток навичок спілкування.

Розкрито особливості розробки та апробації корекційної програми, яка спрямована на зниження прояву агресії у молодшому шкільному віці. Проведена апробація тренінгу показала, що у дітей експериментальної групи підвищився рівень самооцінки, зменшився рівень тривожності, страхів, також зменшився негативізм та непряма агресія, покращився емоційний стан.

Ключові слова: агресія, аутоагресія, рівні агресивності, комунікативна агресія, пісочна терапія, молодший шкільний вік.

The actuality of the research is connected with the necessity of studying psychological peculiarities of aggression manifestation in children of the junior school age which is studied not sufficiently enough and requires a more thorough research, namely, the development of a program for the decrease of the level of aggression with the help of the methods of the sandplay therapy. The article presents theoretical analysis of the contemporary approaches in psychology for studying aggression in children of the junior school age. The results of the empiric research which is aimed at the diagnostics of the level of aggression defining the integral forms of the communicative aggression and studying the level of anxiety are reviewed. The correction program aimed at overcoming of aggression with the help of the sandplay therapy has been developed.

When working with aggressive behavior in children of the junior school age psychologists use many different techniques, in our opinion the sandplay being the most effective. Through the means of the sandplay therapy children can master the skills of self-control and self-regulation, foster positive personal traits, relieve psychological tension, get rid of an unpleasant experience in a negative life situation due to its projection on playing with sand and symbolic reliving.

The correction program has been tested on the experimental group of children, who had the high indices of aggression levels, low self-esteem, the high level of anxiety, difficulties in communication.

The spheres of work of the psychological training on overcoming aggression in children of the junior school age are: directing the decrease of the aggression level, boosting self-esteem, relieving the emotional tension, increasing activity and initiative, developing of communication skills.

The peculiarities of development and approbation of the correction program aimed at decreasing the level of aggression manifestation in children of the junior school age have been determined. The conducted approbation of the training has revealed that the children of the experimental group had their self-esteem boosted, the level of anxiety and fears decreased as well as their negativism and indirect aggression decreased, emotional condition improved.

Key words: aggression, self aggression, levels of aggression, communicative aggression, sandplay therapy, junior school age

УДК 159.922.8:316.613.434:37.053.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.29>

Розіна І.В.

к.психол.н., доцент кафедри психології розвитку соціальних комунікацій Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Актуальність цієї теми полягає в тому, що на проблему агресивної поведінки в молодшому шкільному віці можуть впливати багато факторів, в тому числі вік, індивідуальні особливості, зовнішні фізичні та соціальні умови. Вирішальну роль у формуванні агресивної поведінки особисто-

сті, на думку більшості дослідників, відіграє її безпосереднє соціальне оточення.

Проблемі прояву агресії приділять багато уваги, але не до кінця розкриті особливості складання корекційних програм, спрямованих на подолання агресивних проявів. За допомогою корекційної програми можливо скорегу-

вати поведінку дитини та позбавити її проявів агресії, внаслідок чого в майбутньому будуть відсутні проблеми з власною поведінкою та взаємовідносинами з іншими людьми.

Одним із ефективних методів у роботі з дітьми є пісочна терапія. Вона є відносно «молодим» методом корекції поведінки. На цей час саме пісочна терапія набуває все більшої популярності серед інструментарію практичних психологів. Плюсом цього методу є те, що його можливо використовувати як для діагностики, так і для корекції. Також пісочна терапія добре поєднується з іншими методами терапії, наприклад, казкотерапією. Для дітей це самий легкий та приємний метод, саме тому для корекції проявів агресії у дітей молодшого шкільного віку ми використовуємо пісочну терапію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему агресії вивчали такі видатні вчені, як А.І. Захаров, В.Ф. Сафін, К. Лоренц, Г. Паренс, Т.Г. Рум'яйцева, Д.Г. Лютова, Г.Б. Моніна, Г.М. Андреева, Т.В. Драгунова, Л.М. Семенюк, Ю.М. Антонян та інші. Саме проблему дитячої агресії вивчали такі видатні дослідники, як А. Бандура, К. Бютнер, Р. Берон, Д. Річардсон, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонтьев, Р. Уолтерс та інші.

Постановка завдання. Метою нашої роботи було дослідження особливостей прояву агресії у молодшому шкільному віці та розробка корекційної програми на подолання проявів агресії за допомогою засобів пісочної терапії.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз літератури, присвяченої багатоаспектним дослідженням прояву агресії у молодшому шкільному віці, підтверджує складність феномена агресії. Під агресивною поведінкою розуміють рису характеру стосовно інших людей, тварин, предметів і явищ оточуючого світу. Виражається в намаганні нанести шкоду, щось зруйнувати [6].

Необхідно розмежувати поняття «агресія» та «агресивність». Агресія – це дія або система дій людини, мотивом яких є нанесення комусь або чомусь шкоди. Агресивність – це емоційний стан особистості або риса характеру, одна з форм реагування людини на різноманітні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, які викликають імпульсивність активності поведінки, афективність переживання, гнів, злість, прагнення заподіяти іншому фізичну чи моральну травму та інші подібні стани [11]. Тобто різниця їх в тому, що агресія – це дія, акт поведінки, а агресивність – властивість особистості. Також слід пам'ятати, що не за кожними агресивними діями стоїть агресивність особистості.

У літературі існують декілька підходів до вивчення агресії. *Психоаналітичний під-*

хід. Засновником цієї теорії є відомий психоаналітик З. Фройд. Він стверджував, що агресія є інстинктивною формою поведінки. Фройд вважав, що у людей існує два найбільших інстинкти: інстинкт сексуальності, який спрямований на продовження життя (ерос) та інстинкт потягу до смерті (танас), який спрямований на припинення або руйнування життя людини. Також є і інші механізми (зсув). Ерос та танас знаходяться у взаємодії, і саме зсув має мету направляти енергію танаса назовні від «Я». Тобто направляти агресію від індивіда, а не всередину нього [13].

Етологічний підхід. Засновник цієї теорії К. Лоренц. На його думку, агресія походить від інстинкту виживання. Він вважав, що агресія накопичується у вигляді енергії, і чим більше цієї енергії, тим менше потрібно подразників (стимулів), щоб ця енергія вийшла назовні [10].

Фрустраційна теорія. Цю теорію запропонував Д. Доллард. Він розглядав агресивну поведінку як ситуативний процес і стверджував, що фрустрація завжди буде призводити до агресії у будь-яких її формах. Фрустрація завжди закінчується агресією. Тобто чим більше людина хоче отримати задоволення та чим більше у неї перешкод на шляху до цього, тим більша буде вірогідність агресивної поведінки. І якщо фрустраційних ситуацій багато, то агресія буде накопичуватись і потім проявиться ще в більшому об'ємі [8].

Теорія соціального научіння. Цю теорію запропонував А. Бандура. У цій теорії стверджується, що агресія є вивченою поведінковою реакцією в процесі соціалізації особистості, яка відбувається на основі спостереження та підкріплення (позитивне або негативне) від соціуму [9].

З'ясовано, що у числі різноманітних взаємозв'язаних факторів, що зумовлюють прояв агресії, можна виділити такі:

Індивідуальний фактор – психобіологічні передумови асоціальної поведінки, які ускладнюють адаптацію дитини в суспільстві. Якщо вона не настає, то у дитини пропадає бажання ходити до школи, погіршується настрій, самопочуття, з'являється роздратованість.

Психолого-педагогічний фактор – дефекти шкільного і сімейного виховання. Це можна інтерпретувати з педагогічною запущеністю, яка виражається в нерозвиненості, невихованості, неосвіченості, відставанні в розвитку від вікових норм, викликаних педагогічними причинами, які потребують негайної корекції.

Соціально-психологічний фактор – несприятливі особливості взаємодії підлітка з найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, в колективі однолітків, також спостерігається негативне спілкування з педагогами, дезадаптація до нової обстановки, складнощі в навчанні.

Особистісний фактор – активно-вибіркове ставлення підлітка до бажаного середовища спілкування, до норм і цінностей свого оточення, до педагогічних впливів сім'ї, школи, громадськості, а також особисті ціннісні орієнтації і особиста здатність до саморегулювання поведінки.

Соціальний фактор – який визначається соціально-економічними умовами [1].

Доведено, що рівень агресії може змінюватися залежно від ситуації, але іноді агресія приймає стійкі форми. Причин тому багато: становище дитини в колективі, взаємодія з учителями та батьками. Стійка агресивність дітей проявляється в тому, що часом вони інакше, ніж інші, розуміють поведінку оточуючих, інтерпретуючи її як ворожу.

Багато дослідників вважають, що частково причиною агресії є сім'я. Агресивна поведінка її членів у звичайних життєвих ситуаціях – крики, лайка, хамство, приниження, взаємні докори і образи.

З'ясовано, що дитина проявляє агресію у повсякденному житті в кілька разів частіше, якщо щодня спостерігає її у дорослих, якщо вона стала нормою її життя. Також не призводить ні до чого хорошого і непослідовність батьків у навчанні дітей правилам і нормам поведінки: діти губляться, озлобляються, агресивно налаштовуються проти батьків і оточуючих людей [3].

Як показують багаточисельні дослідження, прояв агресії у дітей є одним з розповсюджених форм дитячої поведінки, з якою зіштовхуються батьки та педагоги. До цієї поведінки відносять роздратованість, неслухняність дорослих, високу активність та жорстокість. Більшій частині дітей притаманна пряма та непряма словесна агресія (починаючи із скарг та агресивних фантазій до образ інших людей та погроз [4]

І.А. Фурманов стверджує, що настає період, коли дуже великій кількості дітей характерна агресивність. Вона зумовлена розчаруванням, які викликані позбавленням чи обмеженням, що є травмуючими для дитини. І в цьому разі найбільш кращим рішенням для дитини іноді здається саме агресія. Особливо в тих ситуаціях, коли дитина обмежена у здібностях до самовираження або у неї відсутня можливість іншими способами задовольняти значущі для неї потреби [13].

Сьогодні під час роботи з проявами агресії у дітей психологи використовують багато різних технік, але найбільш ефективною, на наш погляд, є пісочна терапія. Великим плюсом цього методу є те, що за його допомогою ми можемо «спілкуватись» з несвідомим дитини, особливо коли дитина не може виразити свої думки або взагалі не розуміє, що з нею відбувається. Сам метод доволі простий

і приємний, особливо для дітей. Кожна дитина почуває себе розслаблено граючи, а для психолога це є можливість спостерігати за дитиною та вираженням її найглибших емоційних переживань.

Пісочна терапія вперше як метод виникла у рамках аналітичної психології. Її теоретичною основою можна вважати розроблену К. Юнгом техніку активного уявлення. Терапію піском запропонував К.Г. Юнг, а метод піскової психотерапії розробила дитячий психотерапевт Д. Калфф.

Вклад у розвиток методу піскової терапії зробили такі вчені, як Т.Д. Зинкевич-Евстигнєєва, Т.М. Грабенко, Л.А. Нисневич, С.Ю. Кондратьєв та інш.

Як зазначає Н.В. Тарасенко, пісочна терапія є провідним методом колекційного впливу та надає дитині можливість виявити свої найглибші емоційні переживання, звільнитися від страхів. Пісочна терапія може також використовуватися з метою діагностики, стимуляції та розвитку тактильних навичок і є дуже дієвим засобом у наданні первинної психологічної допомоги [6].

Позитивними сторонами піскової терапії є такі: ігри в пісок мають позитивний вплив на емоційний стан дитини; знімається напруження; формуються пізнавальний інтерес та логічне мислення; у грі з піском розвиваються психічні процеси: мислення, пам'ять, увага, сприйняття та мовні функції; здійснюється розвиток сенсорномоторних функцій; пісочну терапію можна використовувати як метод діагностики [4].

У своїй роботі Т.Д. Зинкевич-Евстигнєєва та Т.М. Грабенко виділили основні принципи гри у піску:

1. Створення обстановки, в якій дитина буде відчувати себе комфортно і захищено та проявлятиме свою творчу активність.

2. «Оживлення» абстрактних символів: букв, цифр, геометричних фігур тощо.

3. Заглиблення у гру та програвання всіляких ситуацій разом із героями гри [2].

Ці принципи є важливим складником піскової терапії, тому що дитині потрібно відчувати себе комфортно як в самій грі, так і в роботі з психологом. Особливо важливий третій принцип, коли уявні ситуації переносяться в реальність, або навпаки.

Пісочну терапію часто поєднують зі сказкотерапією. Це більш цікаво для дітей та є більш дієвим методом. Адже коли психолог дає завдання дитині самій придумати казку і розповісти, то це дасть один результат, а коли це все ще за допомогою різних фігурок та піску буде показано наглядно і буде програватися, то результат буде ще кращим.

За допомогою піскової терапії можна пропрацьовувати будь-які проблеми, наприклад:

синдром дефіциту уваги та гіперактивність, порушення поведінки, емоційні проблеми, залежності, проблеми у сім'ї, психологічні травми тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

В сучасній психологічній літературі є безліч методик для виявлення рівня агресії, як тестових опитувальників, так і проєктивних методик. Для рішення поставлених завдань застосований комплексний підхід, що складається з об'єднання теоретичного аналізу наукових джерел і констатуючого експерименту.

У процесі емпіричного дослідження було підібрано комплекс методик діагностики прояву агресії у дітей молодшого шкільного віку. До комплексу методик увійшли такі: опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, методика визначення інтегральних форм комунікативної агресії, проєктивна методика «Кактус», методика «Неіснуюча тварина».

За результатами методики Басса-Дарки було виявлено, що у 40% присутні прояви агресії, 35% респондентів мають середній рівень, 25% – низький рівень агресії. У дітей, які мають вищий рівень агресивності, спостерігається фізична агресія. Для них характерні конфліктні ситуації з оточуючими, які іноді призводять до бійок. Діти з високим рівнем агресії не можуть дотримуватись встановлених правил та часто роблять все, щоб нашкодити іншим. Виявлено, що у 45% досліджуваних індекс ворожості має оцінки вище норми, а у 55% досліджуваних цей показник у нормі.

За результатами проєктивної методики «Неіснуюча тварина» агресивність було виявлено у 40%. На малюнках дітей були зображені ознаки агресії (зуби, гострі кути, кігті та агресивний настрій малюнку). Здебільшого агресія вербальна, тільки 20% учнів мають фізичну агресію.

Джерело агресії дітей можна детальніше знайти та продіагностувати у процесі корекційної роботи за допомогою пісочної терапії.

Корекційна програма розроблена для зниження рівня агресії у дітей молодшого шкільного віку (9–10) за допомогою пісочної терапії.

Програма складається з 10 занять, тривалістю 40 хвилин кожне, та має чотири блоки: знайомство з піском, діагностика, корекція, завершальний етап.

Корекційна програма проведена з експериментальною групою підлітків, які мали високі показники агресії, занижену самооцінку, високий рівень тривожності, труднощі у спілкуванні, виявлені ознаки аутоагресії.

Метою корекційної програми є зниження рівня агресії у дітей молодшого шкільного віку, напрямами якого виступають: підвищення самооцінки; вплив на зниження рівня агресії; зняття емоційної напруги; розвиток навиків спілкування.

Проведення індивідуальної корекційної роботи з дитиною є важливим етапом у загальному ланцюжку допомоги дитині, яка має агресивні особливості. Якщо психологу дозволяє час працювати з дітьми та підлітками індивідуально, то він отримує більш якісний результат під час подальшого проведення групової корекції. Індивідуальна робота дуже корисна як для психолога, так і для дитини.

У психолога з'являються такі можливості: вивчити причини виникнення агресивних особливостей не тільки з використанням діагностичних засобів, але і в процесі роботи спостерігати за проявами і змінами в поведінці дитини в динаміці; надати психологічну допомогу, зорієнтуватися в тому, які ролі може виконувати дитина в групі, і з огляду на це адаптувати програму з урахуванням його індивідуальних особливостей.

Перший етап. Починаючи роботу з піском, потрібно надати дитині можливість «познайомитися» з ним.

Спочатку пропонується дитині поводити долонями по піску, занурити їх повністю, перетерти пісок між долонями і далі виконати декілька маленьких вправ на знайомство. Наприклад, вправа «Піщаний дощ» спрямована на зняття м'язового напруження. Дитині пропонується взяти у долоню пісок та повільно пересипати його в пісочницю або з долоні на долоню. Вправа «Малюнки на піску» спрямована на уяву та контакт з піском (щоб дитина почувала комфорт у роботі з піском). У вправі «Незвичайні сліди» принцип роботи той самий, що і у грі «Малюнки на піску», тільки дитині пропонується помалювати пальцями на піску сліди тварин або вигаданих істот. «Я-до» – це розділена методика «Я-до, я-після». У нашому разі вона використовується у двох частинах (окремо «я-до» та окремо «я-після») для того, щоб можна було визначити емоційний стан дитини на самому початку роботи та після корекції.

Другий етап. Діагностика. Навіть коли вже було виявлено агресію у дитини, потрібно провести додаткову діагностику для виявлення джерела цієї агресії.

У молодшому шкільному віці може бути два джерела (середовища) агресії: сім'я або школа. Саме тому пропонується в цій корекційній програмі провести дві тематичні гри на піску «Моя сім'я» та «Моя школа».

Гра «Сім'я тварин» проводиться для того, щоб виявити істинні відносини у сім'ї дитини. Далі йде гра «Моя сім'я» – для порівняння результатів з першою грою і для виявлення впливу стереотипів на дитину.

Гра «Я і моє коло» спрямована на виявлення відносин у колі спілкування дитини (у школі).

Суть цих ігор полягає в тому, що дитині пропонується в пісочниці за допомогою фігурок виставити композицію заданої теми.

Якщо в одній із них присутні негативні герої (наприклад, мама – злий персонаж, або вчителька – злий персонаж), то на це слід звернути увагу. Можливо це і є джерелом агресії, тому що, знаючи джерело, простіше працювати.

Третій етап. Корекція. Вправи: «Як виглядає моя злість» Пропонується зліпити свою злість (мокрый пісок) або виставити фігурками на піску. Якщо ж виставляються фігурки в кінці, то пропонується дитині цю злість перетворити на щось добре та позитивне. Так, на несвідомому рівні дитина вчиться перетворювати агресію на добро.

Під час вправи «Велика сім'я» дитині пропонується вибрати із колекції іграшок злих та добрих персонажів, пояснюючи чому саме вони такі. Далі створити будинок, у якому вони будуть разом жити та програвати ситуації, коли злим потрібна допомога добрих та навпаки. Таким чином, ми вчимо дитину, що злі також бувають добрими, й іноді є цілком нормальним відчувати негативні емоції, але потрібно їх контролювати.

В процесі «Гри двох царств» дитині пропонується створити два царства. Одне те, де будуть жити добрі жителі у мирі та спокої між собою та з іншими, інше навпаки – буде злим. Дитина вибирає царство, за яке вона буде грати, а за інше царство буде грати психолог. У процесі гри психолог задає питання: чому саме таке царство вибрала дитина; в яких відносинах між собою два царства; наскільки царство злих зле; чому воно зле; є якісь способи зробити зле царство більш добрим тощо. В процесі гри потрібно зробити так, щоб дитина перетворила царство злих на більш добре.

«Вогневий дракончик» – гра, спрямована на вміння контролювати свої емоції. За допомогою піску та фігурок ми починаємо розповідати казку: «Жив на світі вогневий дракончик, але ніхто з ним не хотів дружити через те, що він завжди дмухав на все і всіх вогнем. Одного разу, коли дракончик сидів і сумував, до нього підійшов добрий чаклун, розпитав про його проблему і запропонував створити чарівне зілля».

Далі пропонуємо дитині створити з піску це зілля. Можна сипати пісок у будь-який посуд і проговорювати, що саме ми туди додаємо. Наприклад: жменька добра, щіпочка посмішок, 10 крапель спокою тощо (залежно від того, що буде говорити дитина). Потім дитині пропонується дати дракончику створене ним зілля. І ось дракончик стає спокійним, йому легко вдається контролювати свій вогонь. Інші герої більше його не бояться, і всі з ним хочуть дружити.

У грі «Створення власної казки» дитині пропонується створити власну казку, де буде злий персонаж, який в кінці стане добрим. Коли дитина виставляє фігури на піску та власноруч керує героями казки, відбувається своєрідна корекція поведінки.

Окрім того, щоб пропонувати казку створити самому можна, щоб психолог розповідав підготовлений текст, а дитина ставила та керувала фігурками.

Четвертий етап. Завершальний. Цей етап потрібен для того, щоб закріпити результат та перевірити результат корекції.

Дитині пропонується методика «Я-після». Психолог, як і на першій зустрічі, пропонує дитині за допомогою фігур на піску створити свій емоційний стан. Це ніби повторна діагностика, однак потім все одно проводиться повна діагностика за методиками, якими визначали агресивність дитини до корекції. У підсумку, як закріплення і стабілізація емоційного стану дитини, пропонується на піску створити своє реальне або вигадане безпечне місце. Після того, як дитина це зробить, психологу потрібно сказати, що коли вона відчуває негатив та злість, вона може закрити очі та уявити це місце. В ньому немає негативу, є тільки добро, позитив та безпека.

Проведена апробація тренінгу показала, що у підлітків експериментальної групи підвищився рівень самооцінки, зменшився рівень тривожності, страхів, покращився емоційний стан. Також визначено статистично значущі різниці між оцінками за показниками тривожності ($t=2,56$, при $t_{кр}=2,11$, $p<0,05$), самопочуття ($t=2,95$, при $p<0,05$) та настрою ($t=3,27$, при $p<0,05$), роздратування ($t=2,33$, при $t_{кр}=2,11$, $p<0,05$), негативізм ($t=2,15$, при $t_{кр}=2,11$, $p<0,05$), агресії з високого знизився до середнього рівня ($t=3,27$, $t_{кр}=2,07$ при $p<0,05$) до та після проведення тренінгу.

Після проведення корекційної програми було здійснено контрольну діагностику рівня агресії у дітей і виявлено, що він знизився з високого до середнього.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ці результати дозволяють зробити висновок, що запропонована корекційна програма, спрямована на зниження рівня агресії у дітей молодшого шкільного віку за допомогою пісочної терапії, є ефективною та може використовуватись у подальшій роботі психолога.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми агресії у дітей молодшого шкільного віку в умовах сучасного соціуму. Перспективи подальших наукових пошуків розглядаються у вивченні специфічності агресивних проявів у дітей різних соціальних та демографічних груп населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бреслав Г.Э. Психологічна корекція дитячої і підліткової агресивності : навчальний посібник для спеціалістів і дилетантів. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 97 с.
2. Грабенко Т.М., Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Чудеса на песке. Песочная игротерапия. Санкт-Петербург : Институт специальной педагогики и психологии, 1998. 50 с.
3. Долгова А.Г. Агрессия у детей школьного возраста. Диагностика и коррекция. Москва : Генезис, 2009. 216 с.
4. Логинова О.И. Песочная терапия. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 124 с.
5. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло». Москва : Амфора, 2001. 303 с.
6. Максименко С.Д., Прокоф'єва О.О., Царькова О.В., Кочурова О.В. Практикум із групової психокорекції: підручник. Мелітополь : Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. 414 с.
7. Немов Р.С. Общая психология. Короткий курс. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 304 с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Питер. 2000. 586 с.
9. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. № 5. С. 3–18.
10. Савицкая К.Н. Сценарий учебно-воспитательных занятий по программе воспитательно-коррекционного воздействия на агрессивных детей. Киев, 1996. 113 с.
11. Синявський В.В., Сергєєнкова О.П. Психологічний словник Тлумачний словник / за ред. Н.А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 274 с.
12. Тарарина Е. Песочная терапия : практический старт АСТАМИР-В 2017. 120 с.
13. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція. Мн., 1996.

THE EFFECT OF COMPUTER TECHNOLOGIES ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOL CHILDREN

ВПЛИВ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

The aim of the research is to identify the ways of the use of effective means of communication to provide young students with the necessary information on specific subjects and topics through computer technology.

The article discusses the learning technologies used in early childhood and their impact on students. A brief description of this research on the problem shows that in order to use computer technology in the learning process, teachers must first have technological skills. At the same time, the requirements for the application of learning technologies must be observed. Computers should be used effectively in the learning process, and students should be active. Lessons conducted in such conditions create significant changes in the psyche of students. They increase the stability of attention, increase motivation, regulate the emotional sphere, and create ample opportunities for the development of intellect.

This suggests that the technologies used in the learning activities of young students are not only a modern requirement for a more effective organization of their learning activities, but also a crucial learning tool. However, as with other visual aids, the necessary requirements for the preparation and placement of information must be met. Information should have a developmental, educational and pedagogical function for the cognitive activity of young students, both in terms of content and visuals.

Methods. The Phillips Anxiety Test and the Test Method for Determining the Level of Mental Development in Children of 7–10 Years of Life "Intellectual lability" test was applied, scientific observations were made, and conversations and discussions were held.

Results. The results showed that the information provided to young students in a convenient way through computer technology strengthens their emotional stability, attention and intelligence.

Suggestions. In order to increase the effectiveness of the use of computer technology in the educational activities of young students, first of all, teachers' ICT skills should be increased, students' knowledge and skills in computer science should be strengthened, and computer technology should become a key resource for the learning process.

Key words: *teaching technologies, pedagogical technologies, academic assessment, mental development, intellectual lability, arousal, motivation.*

Метою дослідження є виявлення способів використання ефективних засобів впливу на передачу інформації молодшим школярам

із конкретних предметів і темат за допомогою комп'ютерних технологій.

У статті розглядаються технології навчання, що використовуються в ранньому дитинстві, і їх вплив на учнів. Короткий опис цього дослідження проблеми показує, що для використання комп'ютерних технологій в процесі навчання вчителі повинні спочатку опанувати технологічні навички. Водночас повинні бути дотримані вимоги до застосування технологій навчання. Комп'ютери повинні ефективно використовуватися в процесі навчання, а учні повинні бути активними. Уроки, проведені в таких умовах, створюють значні зміни в психіці учнів. Вони підвищують стабільність уваги, мотивацію, регулюють емоційну сферу, створюють широкі можливості для розвитку інтелекту.

Це дає підставу сказати, що технології, які використовуються в навчальній діяльності молодших школярів, не тільки відповідають сучасним вимогам для більш ефективної організації їх навчальної діяльності, а є також важливим інструментом навчання. Однак, як і в разі інших наочних посібників, під час підготовки та розміщення інформації повинні бути дотримані необхідні вимоги. Інформація повинна мати розвиваючу, освітню та педагогічну функцію для пізнавальної діяльності молодших школярів, як з погляду змісту, так і з погляду форми.

Методи. Для визначення способів передачі інформації, пов'язаної з навчальними матеріалами для молодших школярів за допомогою комп'ютерних технологій, був застосований «тест збудження Філіпса», «методика визначення рівня психічного розвитку у дітей 7–10 років», «Інтелектуальна лабільність», проведені наукові спостереження, бесіди та дискусії.

Отримані результати. Результати показали, що інформація, яка надається молодшим школярам за допомогою комп'ютерних технологій, підвищує їх емоційну стабільність, увагу і інтелект.

Висновки. З метою підвищення ефективності використання комп'ютерних технологій в освітній діяльності молодших школярів передусім необхідно підвищити навички викладачів у сфері ІКТ, зміцнити знання і навички учнів в сфері комп'ютерних наук, а комп'ютерні технології повинні стати основним ресурсом навчального процесу.

Ключові слова: *технології навчання, педагогічні технології, академічна оцінка, розумовий розвиток, інтелектуальна лабільність, порушення, мотивація.*

УДК 37.015.3

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.30>

Seyidova Shalala İltizam

Doctoral Candidate in the program of Ph. D. of Psychology
Azerbaijan State Pedagogical University

Formulation of the problem. There are a number of provisions in the science of psychology regarding the impact of computer technology

used in the educational activities of young students. Researchers approach the issue in terms of new learning technologies. These approaches

discuss the positive and negative effects of computer technology on the psyche of young schoolchildren, its developmental significance, as well as the problems it can create for children's health.

Statement of the task. The purpose of the article is to research the effect of computer technologies on the psychological development of younger school children.

Presentation of the main research material. In general, the psychological content of computer technology is related to the process of self-perception. Two more theses are put forward here. The most important of them is to increase the professionalism of teachers:

- a) To convey to students the latest developments in the world, and various information continuously and effectively;
- b) To create learning motivation in young schoolchildren, to acquaint them with the ways of self-activation;
- c) To look for ways to better master the training materials;
- d) To make suggestions to young students on how to solve tasks;
- e) To be able to identify appropriate ways of development in their individuality.

A number of researchers are directly concerned with the importance of using new learning technologies. A.M. Nazarov – modern learning technologies (1), Z.A. Abasov – pedagogical technologies and innovations in the educational activities of schoolchildren (2), V.V. Art-Yomova – didactic conditions for teaching young students about nature through computer technology (3), E.V. Utiski – studied the problem in the research on the application of computer technology in the education of young schoolchildren (4).

L.V. Sukhoyvanova includes the following functions in the teacher's work during the application of computer technology (9):

1. Organization of the educational process at the class level in general, and at the subject level as a whole (schedule of the educational process, external diagnostics, final control).
2. Organization of activation and coordination within the classroom (schedule of the learning process, external observation, management of intra-class relations, etc.).
3. Individual supervision of students, individual assistance, individual contact with the child. When using a computer, the teacher uses visual images, sound (music, text, etc.) to increase the level of learning and mastery of students.
4. While preparing components for the information environment (various types of training, demonstration equipment, programs and systems, teaching aids, etc.) they should be related to the specific topics to be taught to children.

There is a lot of research on the application of computer technology directly in the primary grades. Among them are: S.M. Selebeyeva

and G.B. Pronchev on the use of computer technology in primary education (5), the impact of computerization on the formation of students' thinking in the educational activities of V.N. Mogiyova (6), E.V. Ogorodnikov's parallel in information technology. We studied the method of chronology (7), the role of I.M. Pavlova in the preparation of young schoolchildren for design activities (8) and other similar research works. Based on their research, we have developed a research methodology. Our experiments have shown that the use of various sources of information through computer technology in the primary grades of young students increases the effectiveness of training.

We started the final stage of the research in October-December of the 2019–2020 academic year. We continued our work in the teaching and formative stages. First, we conducted psycho-diagnostic work to determine the emotional and intellectual resilience and mental development of students. For this purpose, we used B. Phillips's "School Anxiety Test", "Test-methodology to determine the level of mental development in children aged 7–10", "Intelligence lability" modified for young schoolchildren (10).

We conducted an initial diagnosis in October, 2019. We organized classes for the 3rd and the 4th grade students. With the participation of an expert, we organized external lessons on various subjects and taught students the impact of computer technology.

Diagnosis of the motivation of learning activities and the level of mastery of topics showed that students are more interested in computer-based lessons. The use of computers at various stages of learning allows students to spend 75–80% of their study time for comprehension instead of 15–20%. Inspection and control work on the environment shows positive dynamics of general awareness in the acquisition of knowledge. In the classroom where we conducted research on this subject, the mastery of learning materials ranged from 65 to 85%. That is, the vast majority of students had academic grades in that subject at the level of 4–5. At the end of the study, this figure rose to 75–93%.

We organized the initial diagnosis of the effectiveness of the use of computers in the lessons of the Azerbaijan language on the state of students' cognitive activity in these lessons. We followed the students' activities in the computer-based Mother Tongue classes. Their activity on the subject was clearly observed. If the students were not active in the traditional (declarative) lesson, if they were not seriously interested in the information provided by the teacher, in the computer-based lessons on this subject, they became more active and took an initiative in learning activities. They tried to take an active part in the discussion of the questions in the lesson, did not hesitate to express their opinions, easily worked in pairs and groups, shared the information they received

with each other, and prepared joint answers. Even the noise in the classroom did not bother them and the observers. Even the most silent, indifferent, and stubborn students, who were not interested in working together, showed a desire to complete assignments together. In short, the experience has shown that the more active the cognitive process in young schoolchildren, the more productive the results is in that subject. Motivation of the topic in this area is the first and main, decisive step. This stage is more efficient when organized with the help of computer technology.

During the implementation of the program, it became clear that many students are more familiar with computer game technology, but they have not yet learned enough about how to use computers in training. During the implementation of the program, access to the Internet, the use of information technology in practice, the use of a wider knowledge base. Students and teachers were provided with assistance in making more effective use of this technology.

The program covered topics to be used in the teaching of various subjects. For example, in Life Skills classes, students learned about the Earth's vegetation, seasonal changes in temperature, temperature monitoring, and the reasons why it is necessary to expect an ecological culture in the family, within the school, and in public places. They followed the experiences of their peers by reading online materials about them. Water circulation, protection of water basins, water saving, etc. Such topics showed them a more conscious, responsible and planned approach to issues such as not only water, but also where and how to get food in general, their production and savings.

Problems such as calculations in mathematics lessons, construction of problems on the basis of real-life events, finding answers to difficult problems through games were solved with the help of computers. To develop reading skills, students learned not only books but also e-textbooks with the help of both visual and auditory organs. In the field of fine arts, students had the opportunity to look at more vivid, large-scale drawings and handicrafts, such as landscapes and still life.

As we implemented the program, training in data collection and processing had to be gradually made more difficult. When collecting empirical data, we used appropriate methods in the learning process, with the main goal being the transition of students from passive to active learning. We summarized the results. We now present to you the results we have obtained. We replaced the term "excellent" with the term "high" to equate students' academic performance with the concepts used in the assessment of diagnostic test results. This means that the student reads with a grade of "5". The concepts of "good", "sufficient", and "weak" remain the same. Thus, the first indicators in the tables

will show the student's academic grades, the second – the results of the "School Anxiety Test", the third – the "Level of mental development in children", the fourth – the "ability of the intellect". We will first follow the results in tables and diagrams based on these indicators.

To make the comparisons more understandable, it will be necessary to determine the same measurement criteria according to the results of each measurement method. Therefore, we must determine the same units according to the scores given in the test results. For example, "excellent", "good", "sufficient" and "poor" grades in academic grades are adjusted as follows: "excellent" – 5 points; "Good" – 4 points; "Enough" – 3 points; "Weak" – 2.5 points. Eyni qayda ilə istifadə etdiyimiz testlərin nəticələri üzrə orta q meyarlar müəyyənləşdirək.

1. B. Phillips's "School Anxiety Test". This test consists of 58 questions. We used his first – the general excitement scale at school. The number of questions is 22. The greater the number of "no" answers to those questions in the key, the lower the level of excitement. Therefore, we will calculate the opposite. For example, if each of the questions from 46 to 58 is answered "no", the student's level of excitement is low.

Examples of questions on the 1st scale.

46. Do you worry about having more homework than other children?
47. When you are asked a lesson, do you want to cry because you can't answer?
48. When you go to bed at night, do you worry about what will happen at school tomorrow?
49. When working on difficult tasks, do you often forget what you used to know well?
50. Do you feel your hand tremble slightly as you work on assignments?
51. Do you feel nervous when a teacher prepares to give an assignment in class?
52. Are you scared to test your knowledge at school?
53. Do you feel afraid that the teacher will not be able to cope with the assignment?
54. Do you sometimes fall asleep in situations where your classmates can't do it?
55. When the teacher explains the new material, do you think that your classmates understand the lesson better than you do?
56. When you come to school, do you worry about the teacher giving you a test?
57. Do you feel bad when you do your homework?
58. Do you get excited when the teacher calls you to the board?

Let's match the results with academic grades. Thus, on the basis of 4 measurement criteria, we will compare the changes in the mental development of students of III and IV grades after the impact of computer technology. This is how we can characterize the criteria.

1. Academic grade given by the teacher – AB (academic score).

2. Excitement situation of the student at school – HB (alarm score).

3. The level of mental development of the student in a particular field – EB (mental development score).

4. The student's focus on the given tasks, continuity of attention, stability and determination of the intellect – LB (intelligence resolution score).

According to the results of the third grade, in the initial and final diagnostics of academic indicators, the indicators rose to the level of 3 people. This happened at the expense of well-educated students. The weak level of anxiety in 5 people rose to 11 people. That is, their emotional arousal has waned. The high rate of mental develop-

ment has risen from 9 to 13 people. The durability of intelligence has increased by 6 people. The indicators of a good level have also changed at the expense of the sufficient level ones. EU – 4 people instead of 6. The index of 2 people has reached a high level. HB – from 7 to 6 people, EB – although not quantitatively changed, there was mobility here as well. 1 person passed to a high level, 1 person passed to a good level. LB – increased by two people.

Such were the changes in sufficient indicators. Academic score increased by 3 people. Excitement decreased by 1 person. Mental level increased by 1 person. Liability increased in 3 people.

Dynamics also occurred in weak indicators. Two people have risen from a weak academic level to a sufficient level. Weak levels of anxiety (5 peo-

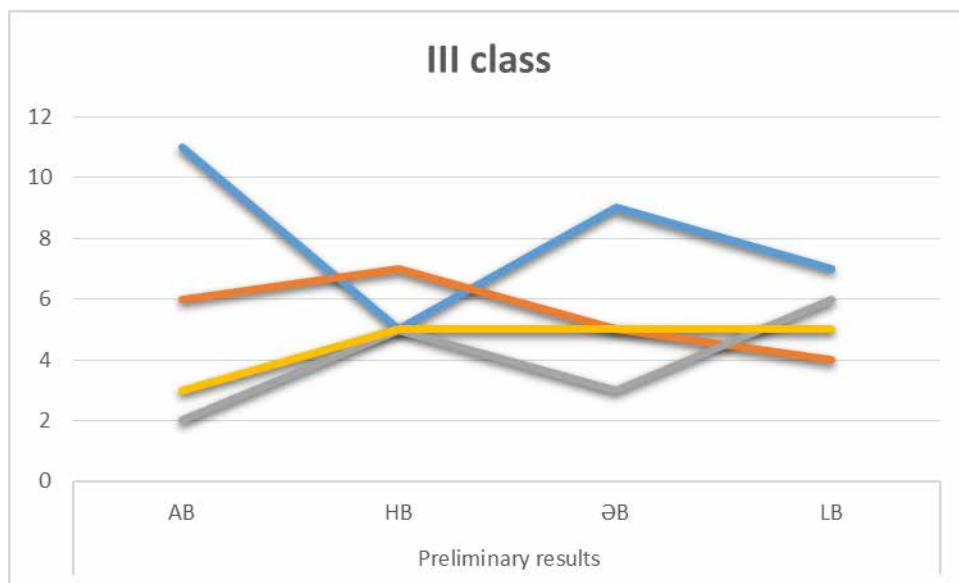

Figure 1. Comparison of initial academic grades and diagnostic results in grade III

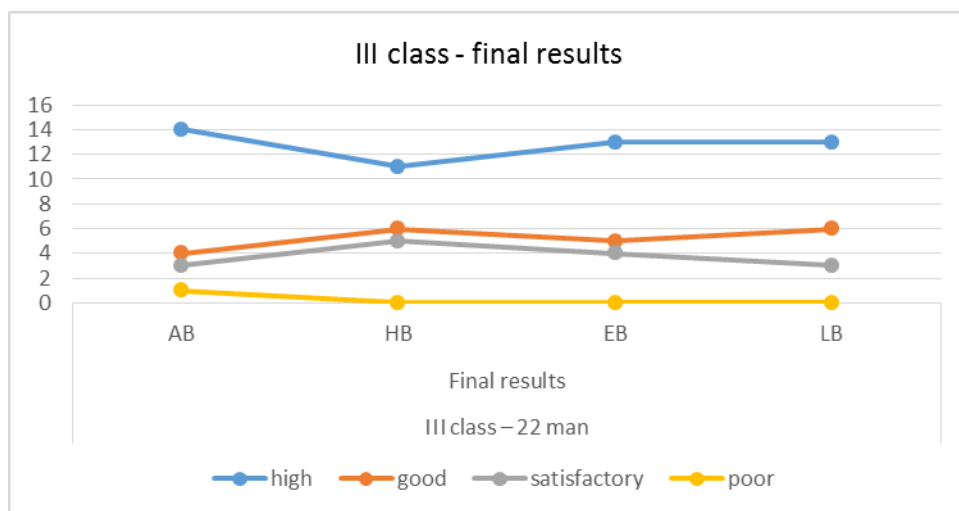

Figure 2. Comparison of diagnostic results with final academic grades in III grade

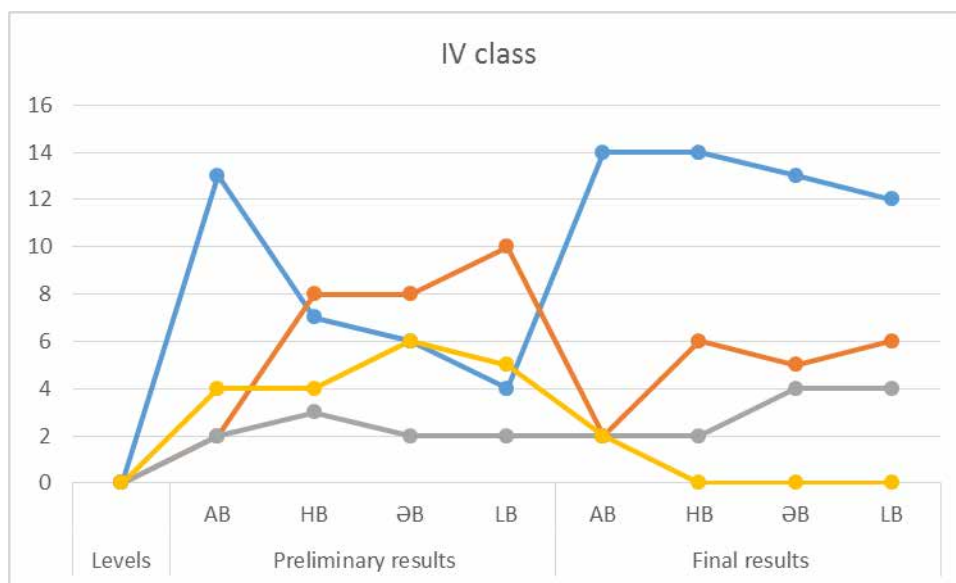

Figure 3. Comparison of initial academic grades and diagnostic results in IV grade

ple), mental development (5 people) and lability (5 people) are high enough.

According to the results of the IV grade, there are differences in the initial and final diagnosis of academic indicators. At the initial level, one person increased. At the emotional level, there was a development in 7 people: the figure rose from 7 to 14 people. The high rate of mental development increased from 6 to 13 people, and the durability of intelligence increased from 4 to 12 people.

According to good indicators, the EU has risen from 2 to 6 people. Excitement weakened from 8 to 6 people. Mental development decreased from 8 to 5, lability from 10 to 5. These reductions were due to the transition from good to high levels.

Changes in sufficient indicators remain in the academy in terms of numbers, increasing in terms of progress. Excitement decreased by 1 person. Mental development increased to 2 people, lability to 2 people and reached a good level. Weak changes occurred more in anxiety, mental development, and lability. Academic performance increased by 2 people. In other indicators, it is 4 people. Thus, we see that the computer technologies we apply create positive changes in most areas of mental development of young students. We have studied these changes in their academic assessments, in the areas of excitement, mental development and intellectual resilience, as well as in the field of concentration. The results show that we have reached the goal in accordance with our assumptions.

Conclusions. It means that computer technologies encourage young students to be creative. After studying the impact of computer technology on the psyche of students, we came to the conclusion that they are involved in socially

useful activities, such as preparing class schedules, choosing excursion objects, drawing holiday scenarios, young children (sisters, siblings, acquaintances, etc.) are especially interested in computer education when instructed to prepare visual aids, and develop new, original handicrafts in creative activities.

It can also be argued that information technologies have a mixed effect on a student's worldview. But in general, this influence is significant and determines its future outlook. The experience of some foreign countries shows that the lack of supervision and advice of parents and teachers in terms of students' access to information technology can seriously damage the child's physical and mental health, as well as spiritual and moral development.

REFERENCES:

1. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı : ADPU-nəşriyyatı, 2012. 103 s.
2. Абасов З.А. Педагогические технологии и инновации в учебной деятельности школьников. *Школьные технологии*, 2002, № 5, с. 56–61.
3. Артемова В.В. Дидактические условия обучения младших школьников естествознанию средствами компьютерных технологий. Дисс...канд. психол. наук. Екатеринбург : 2007, 196 с.
4. Утицких Е.В. Применение компьютерных технологий в образовании младших школьников. Курск: Курский институт непрерывного профессионального образования, 2014, 60 с.
5. Целебеева С.М., Прончев Г.Б. К вопросу об использовании информационных компьютерных технологий в начальной школе. *Проблемы и перспективы развития образования: материалы II Междунар. науч. конф.* (г. Пермь, май 2012 г.). Пермь : Меркурий, 2012, с. 187–189.

6. Могилева В.Н. Влияние компьютеризации учебной деятельности на формирование мышления учащихся : дисс...канд. психол. наук. Воронеж : 2001, 196 с.
7. Огородников Е.В. Метод параллельных циклов в информационных технологиях : монография. Москва : МГПУ, 2006, 77 с.
8. Павлова И.М. Формирование готовности младших школьников к проектной деятельности с исполь-

- зованием компьютерных информационных технологий : дисс...канд. педагог. наук. Москва : 2007, 277 с.
9. Сухойванова Л.В. Использование компьютера в работе с детьми младшего школьного возраста. URL: <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/informatika/>
10. Филлипс Б.Н. Тест школьной тревожности Филлипса. Москва : Когито-Центр, 2007. URL: <http://lib.mgppu.ru/>

ОСОБЛИВОСТІ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

PECULARITIES OF PARENTAL ATTITUDE TOWARDS CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT DISORDERS

У статті висвітлено проблему батьківського ставлення до дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Описано поняття «батьківське ставлення», під яким розуміється система різноманітних почуттів і вчинків дорослого по відношенню до дитини з вадами психофізичного розвитку (інтегроване емоційне прийняття або відторгнення дитини, міжособистісна дистанція у спілкуванні з нею, форма і напрямок контролю за поведінкою). Охарактеризовано структурні компоненти ставлення батьків до дітей. Виділено типи батьківського ставлення до неповносправних дітей та дітей із нормо-типовим розвитком. Також визначається важливість позитивного ставлення батьків до дитини з порушеннями психофізичного розвитку. Висвітлено та проаналізовано результати дослідження, в яких брали участь батьки, що виховують дітей із порушеннями психофізичного розвитку (до них увійшли сім'ї, у яких є діти з дитячим церебральним паралічем (ДЦП), із синдромом Дауна, із затримкою психічного розвитку – (ЗПР), та сім'ї, що мають дітей із нормо-типовим розвитком).

Відповідно до поставленої мети було підібрано «Методику діагностики батьківського ставлення», авторами якої є А. Варга і В. Столін. Ця методика дає можливість встановити домінуючий тип батьківського ставлення. Отримані результати дослідження дали змогу встановити домінуючий тип батьківського ставлення у сім'ях, що виховують дитину з особливими потребами. Батьківське ставлення є одним із складових дитячо-батьківських відносин. Воно є важливим у розвитку дитини. Для адекватного розвитку дитини з особливими потребами необхідно створити емоційно придатну і стабільну ситуацію вдома. Створити таке середовище, у якому дитина почувала б себе потрібною та люблячою.

Ключові слова: батьківське ставлення, психофізичний розвиток, неповносправна

дитина, обмежені можливості, дитячо-батьківські відносини.

The article highlights the problem of parental attitudes towards children with psychophysical developmental disorders. The concept of "parental attitude" is described as a system of various feelings and actions of the adult towards the child with psychophysical development disorders (integrated emotional acceptance or rejection of a child, interpersonal distance in communication with a child, the form and direction of behavioral control). The structural components of the attitude of parents to children are characterized. The types of parental attitude towards special needs children and children with normotype development have been identified. The importance of parents' positive attitude towards children with psychophysical development disorders is also determined. The results of studies in which parents raising children with impaired psychophysical development took part (these include families in which there are children with cerebral palsy (ICP), with Down's syndrome, with mental retardation (MR) and families with children with normotype development) were covered and analyzed.

In accordance with target goal, the "Methodology of Diagnostics of Parental Attitude" was selected, authored by A. Varha and V. Stolin. This method makes it possible to establish the dominant type of parenting attitude. The obtained results of the study made it possible to establish the dominant type of parental attitude in families raising a child with special needs. The parenting attitude is one of the components of the parent-child relationship. It is important in a child's development. For the adequate development of a child with special needs, it is necessary to create an emotionally suitable and stable situation at home. To create an environment in which the child feels needed and loved.

Key words: parental attitude, psychophysical development, special needs child, parent-child relationship.

УДК 37.035.06-055.52:159.97-053.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.31>

Субашкевич І.Р.

к.психол.н., доцент кафедри спеціальної освіти та соціальної роботи Львівський національний університет імені Івана Франка

Вантух К.В.

магістр факультету педагогічної освіти Львівський національний університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Поява у сім'ї дитини з порушеннями психофізичного розвитку стає стресом для її батьків. Найчастіше це вимагає переосмислення сімейних обов'язків та відносин. Батьки стикаються з питанням «Як виховувати таку дитину?». Слід зауважити, що про виховання дитини з нормо-типовим розвитком написано багато книжок та журналів. Про виховання дитини з порушеннями психофізичного розвитку інформацію знайти дуже важко. Батьки розгублені і не знають, як діяти і жити далі.

Через народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку стосунки у сім'ї, а також

контакти із соціумом набувають викривленого характеру. Причини деформації пов'язані з психологічними особливостями стану дитини, а також зі значним психологічним навантаженням, що несуть члени родини у зв'язку із тривалою дією психотравмуючого стресу [3, с. 165]. Як наслідок, назрівають серйозні проблеми в сімейних відносинах та ставленні до їхньої дитини. У подальшому такі проблеми можуть призвести до неприйняття своєї дитини, гіперопіки або ж інфантилізації у вихованні.

Проблема впливу батьківського ставлення на розвиток дитини з порушеннями психофізич-

ним розвитком протягом довгого проміжку часу не знаходилась в осередку досліджень. У країнах Західного світу це питання стало актуальним у 60-х роках ХХ ст. Так, ця проблема прослідковується в роботах А. Dearling, Р. Barham, R. Hayward M. Darling, D. Johnson. У період Радянського Союзу проблеми, з якими стикались сім'ї, що мають дітей з обмеженими можливостями, розкрито у працях таких науковців, як: Є. Тиха (формування самосвідомості батьків, які переживають психотравмуючу ситуацію), Л. Шипіцина (взаємини в родині, де виховуються діти з розумовою відсталістю; особистісні особливості матерів, що виховують дітей з розумовою відсталістю), Є. Ейдміллер, В. Юстицький (структурно-функціональні особливості сімей із психічно хворим; основні напрямки розвитку сім'ї психічно хворого), В. Вишневський, Р. Майрамян (поява в батьків, які виховують особливу дитину, різних соматичних захворювань, астеничних та вегетативних розладів, депресивної симптоматики), В. Ткачова (виникнення в батьків дітей-інвалідів особистісних порушень, певних характерологічних рис особистості), І. Іванова (соціально-психологічні проблеми родин) [1].

У випадку виникнення в дитини тих чи інших порушень значну роль в її розвитку відіграють оточуючі його люди, які складають частину його маленького світу. Головне місце в цьому світі займають найрідніші люди – це мама і тато. Для адекватного розвитку дитини з порушеннями психофізичного розвитку необхідно створити емоційно придатну і стабільну ситуацію вдома. Створити таке середовище, у якому дитина почувала себе потрібною та люблячою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання проблем, з якими стикаються сім'ї дітей із порушеннями психофізичним розвитком, займалися такі науковці: Б. Андрейко, О. Ферт, О. Абрамова, Т. Вісковатова, Н. Подгорільська. Переважно об'єктом їхнього вивчення були діти та сім'ї з очевидним порушенням психофізичним розвитком. М. Радченко досліджував проблеми сімей, де виховувалась дитина з розумовою відсталістю. Т. Добровольська, І. Мамайчук, В. Мартинов вивчали проблеми сім'ї, де була дитина з дитячим церебральним паралічем (ДЦП). Науковці К. Островська та Д. Шульженко досліджувала сім'ї, що виховують дітей із розладами спектру аутизму (РСА). О. Романчук вивчав сім'ї, де була дитина із гіперактивним розладом із дефіцитом уваги (ГРДУ). Здебільшого науковці зосереджувались на аналізі та стадіях переживання батьками стресової ситуації, зумовленої народженням дитини з порушеннями психофізичним розвитком. Набагато менше було досліджено психотравмуючий вплив виховання дитини з обмеженими можливостями, своєрідності функціонування в сім'ї [3, с. 22].

Сім'я, яка має дитину з порушеннями психофізичного розвитку, зіштовхується з великою кількістю проблем. Зважаючи на це в батьків страждає психологічне здоров'я. У нашій державі таким сім'ям допомагають лише приватні установи. Проте не всі можуть собі дозволити цю допомогу. Більшість батьків все-таки нікуди не звертаються за психологічною підтримкою. Отже, це може призвести до негативних наслідків, які потім відобразяться на розвитку дитини. Сім'я є тим важливим «фундаментом», де закладаються основи і навички, які необхідні дитині для її майбутнього. Для того, аби був міцний фундамент, дитина має відчувати, що її люблять та розуміють.

Постановка завдання. Головною метою цієї роботи є висвітлення особливостей впливу батьківського ставлення на розвиток дитини з порушеннями психофізичного розвитку. Зокрема, розглянути та проаналізувати типи батьківського ставлення, які притаманні батькам дітей із порушеннями психофізичного розвитку. Порівняти та дізнатися, чи існує різниця батьківського ставлення до дітей із порушеннями психофізичного розвитку та дітей із нормо-типовим розвитком.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із метою визначення особливостей батьківського ставлення до дітей з обмеженими можливостями було використано тест-опитувальник «Батьківського ставлення» А. Варги та В. Століна. Батьківське ставлення – це цілісна система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру й властивостей дитини, її вчинків [4, с. 144]. Із психологічної точки зору батьківське ставлення – це педагогічна соціальна установка по відношенню до дітей, що включає в себе раціональний, емоційний і поведінковий компоненти. Один із позитивних та сприятливих типів батьківського ставлення, за А. Варга і В. Столін, – це прийняття дитини.

У структурі батьківського ставлення виокремлюють три складових частини: інтегроване емоційне прийняття або відторгнення дитини, міжособистісну дистанцію у спілкуванні з нею, форму і напрямок контролю за поведінкою. Кожний вимір батьківського ставлення можна розглядати як співвідношення в різній пропорції емоційного, когнітивного й поведінкового компонентів. Становлення певного типу батьківського ставлення детермінують риси й особистісні якості батьків, фізичні, психологічні і статеві особливості дитини, особливості подружніх взаємин, соціокультурні фактори, сімейні традиції, етологічний фактор [2, с. 12].

Слід зазначити, що емоційне ставлення батьків до дитини є фундаментом, який закладає підґрунтя для її подальшого розвитку.

Дослідження проведено в 2020 році із використанням гугл-платформи. В опитуванні всього взяло участь 20 сімей, із них – 10 сімей, які виховують дітей із порушеннями психофізичного розвитку, та 10 сімей, які мають дітей із нормо-типовим розвитком. Опитані з обох груп виховували дітей дошкільного віку. Вік опитаних батьків – від 22 до 44 років.

Згідно з результатами дослідження за тестом-опитувальником «Батьківського ставлення» А. Варги та В. Століна (рис. 1) високого рівня за типом батьківського ставлення «Прийняття-відторгнення» не було зафіксовано в жодній з груп. У 90% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку – середні результати. А у 100% сімей, що виховують дітей із нормо-типовим розвитком, – середні результати. Низькі показники виявлено у 10% сімей, що мають дітей із порушеннями психофізичного розвитку. Проте в батьків із дітьми з нормо-типовим розвитком не виявлено низьких показників даного типу батьківського ставлення.

Середній рівень показників за шкалою «прийняття-відторгнення» свідчить, що дорослий, з одного боку, приймає дитину такою, яка вона є, поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани. Він проводить із ним досить багато часу і не шкодує про це. При цьому відчуває позитивні емоції. А з іншого боку – байдужість. Низький рівень виявляє те, що дорослий відчуває по відношенню до дитини в основному негативні почуття: роздратування, злість, досаду, ненависть. Такий дорослий вважає дитину невдахою, не вірить в його майбутнє, низько оцінює його здібності і нерідко нехтує дитиною. Зрозуміло, що з такими нахилами дорослий не може бути хорошим педагогом.

За результатами дослідження за типом батьківського ставлення «Соціально-бажаний образ (кооперація)» (рис. 2) високий рівень показали 80% сімей, у яких є діти з порушеннями психофізичного розвитку. 70% сімей із дітьми з нормо-типовим розвитком показали високий результат. Середні показники виявлено у 20% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку. У 30% сімей із дітьми з нормо-типовим розвитком зафіксовано середній рівень. Низькі результати за цим типом ставлення не виявлено в жодній із груп.

Високий рівень вказує на те, що дорослий виявляє зацікавленість у справах і планах дитини. Він високо оцінює інтелектуальні і творчі здібності дитини та заохочує самостійність і ініціативу дитини, намагається бути з нею на рівних. Дорослий намагається у всьому допомогти дитині та співчуває їй. Відчуває почуття гордості за свою дитину. Батьки довіряють дитині, намагаються погодитись із її точкою зору у спірних питаннях.

За результатами дослідження типу батьківського ставлення «симбіоз» (рис. 3), високі результати показали 30% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку. 30% сімей з дітьми з нормо-типовим розвитком теж показали високі результати. У 60% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку виявлено середній рівень. 30% сімей, які мають дітей із нормо-типовим розвитком, показали середні результати. Низький рівень виявлено у 10% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку, та у 30% сімей – із дітьми з нормо-типовим розвитком.

Високі бали цього типу батьківського ставлення свідчать про те, що доросла людина не

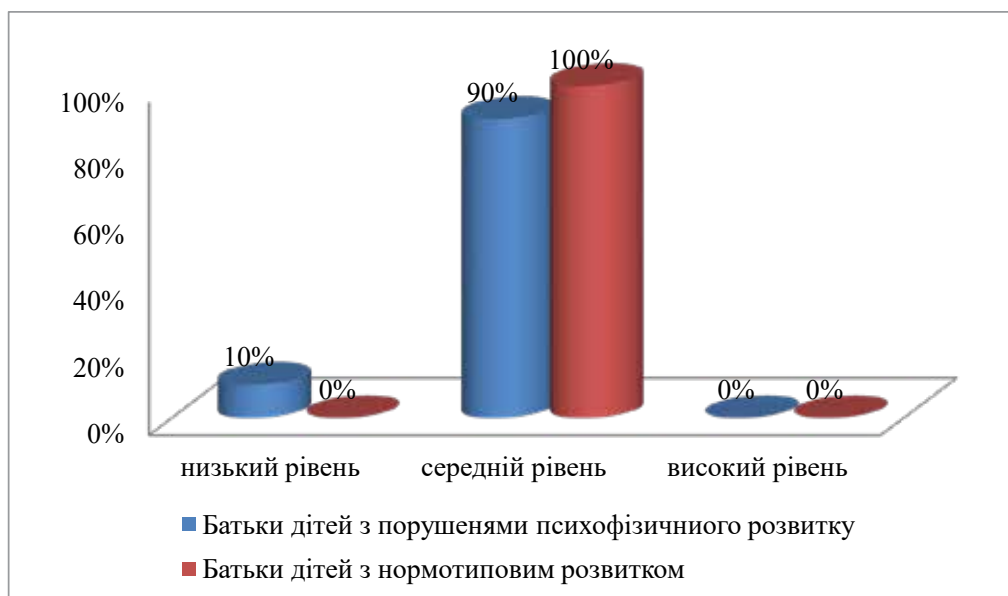

Рис. 1. Прийняття-відторгнення(у %)

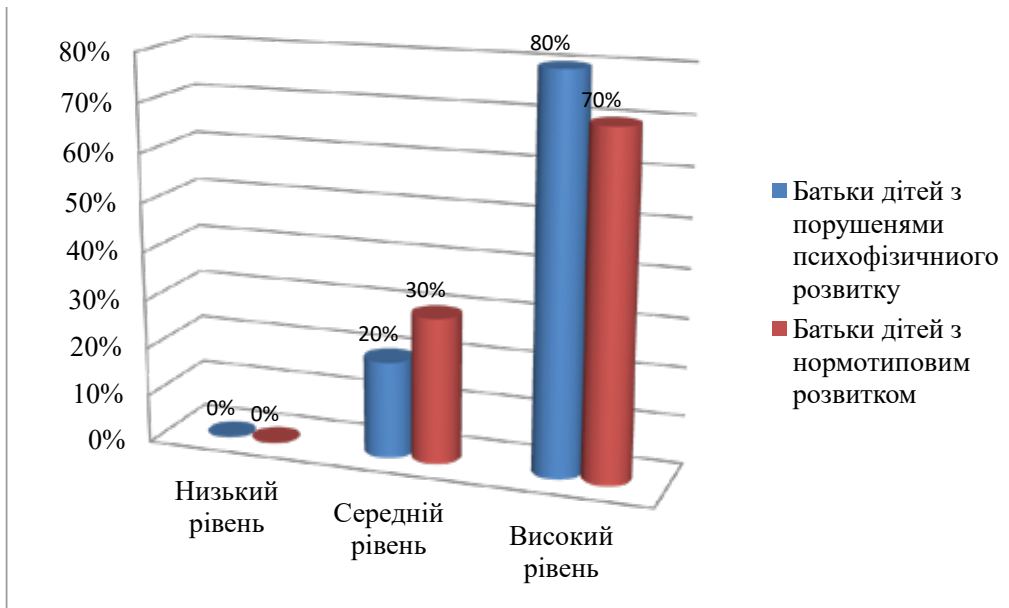

Рис. 2. Соціально-бажаний образ (кооперація) (у %)

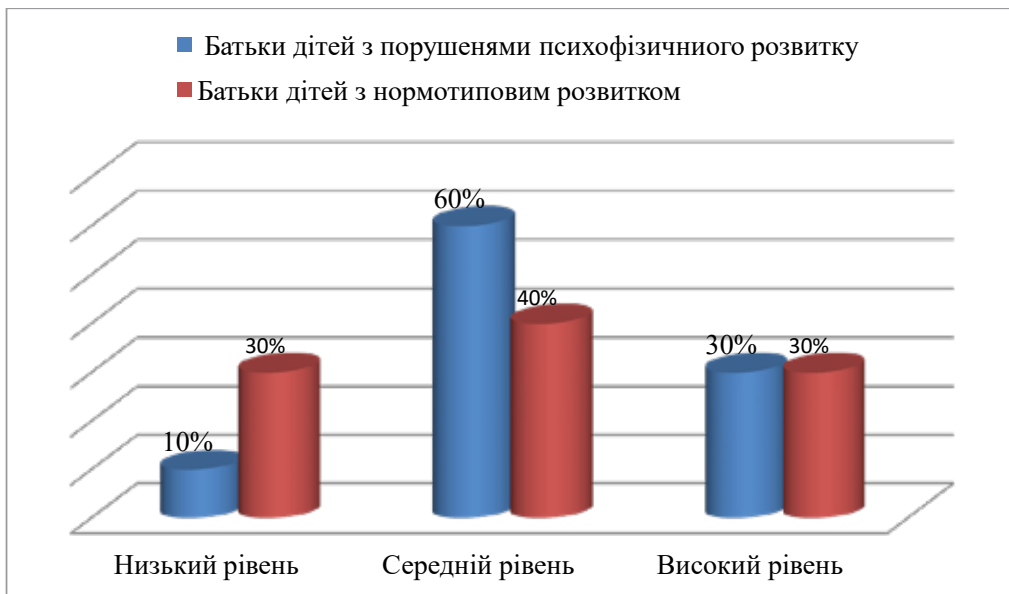

Рис. 3. Симбіоз

встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною та намагається завжди бути ближче до неї. Також задовольняє її основні розумні потреби, захищає від труднощів та неприємностей. Батьки відчувають себе з дитиною єдиним цілим та відчувають тривогу за неї. Тривога підвищується, коли дитина стає автономною, оскільки батьки обмежують її самостійність. Зазвичай дитина для батьків здається маленькою і беззахисною. Низькі результати – ознака того, що дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою і дитиною, мало про неї піклується. Навряд чи такий дорослий може бути хорошим учителем і вихователем для дитини.

Високі результати за типом батьківського ставлення «авторитарна гіперсоціалізація» (рис. 4) показали 10% батьків, які виховують дітей із нормо-типовим розвитком. Проте серед сімей, які мають дитину з порушеннями психофізичного розвитку, високих показників за цим типом батьківського ставлення не виявлено (0%). Середні результати виявлено у 60% сімей, які мають дітей із порушеннями психофізичного розвитку; та 40% сімей, які виховують дітей із нормо-типовим розвитком. Низькі результати показали 40% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку та 30% сімей із дітьми з нормо-типовим розвитком.

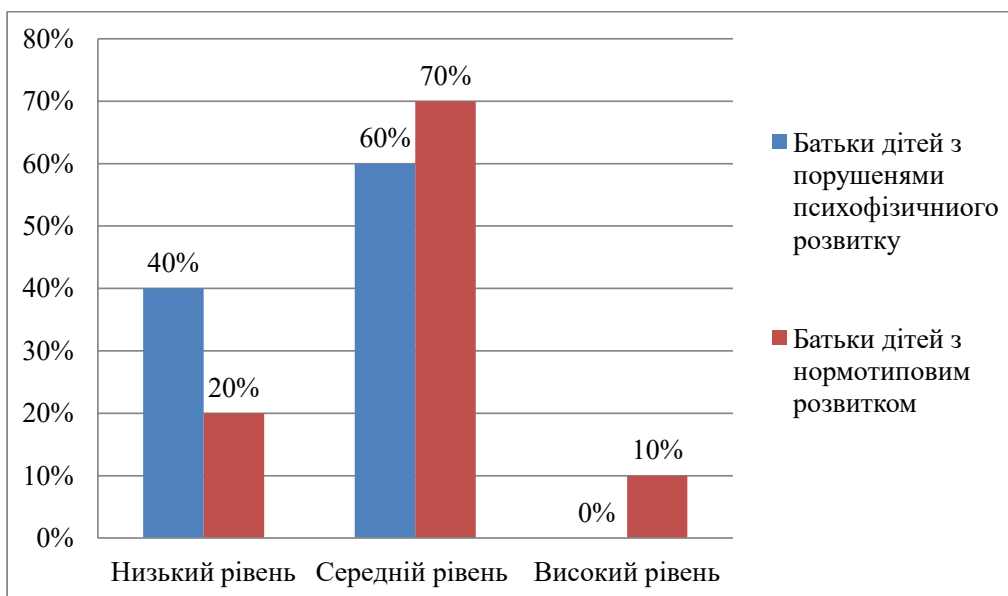

Рис. 4. Авторитарна гіперсоціалізація (у %)

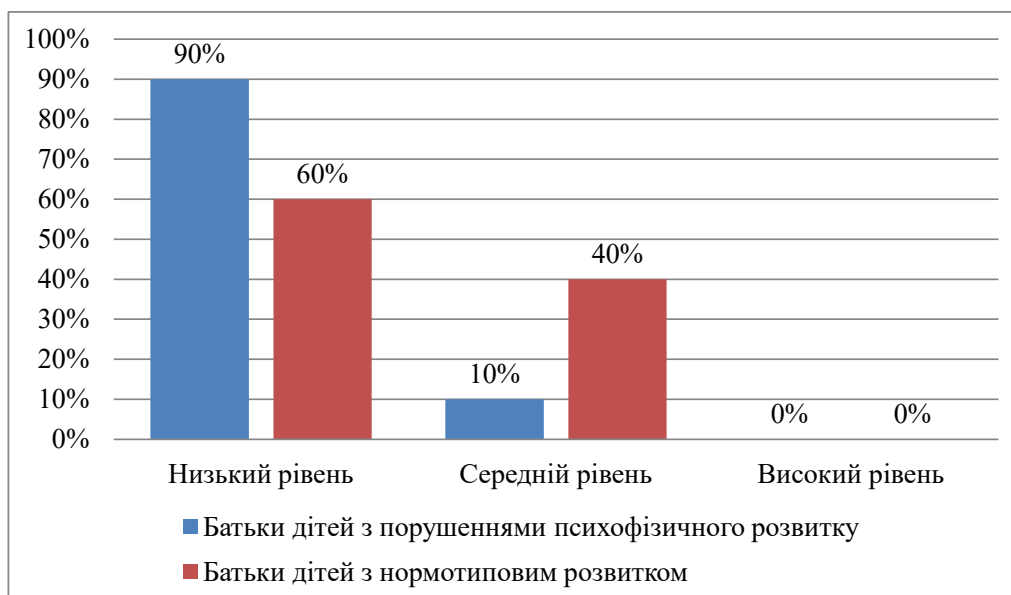

Рис. 5. Інфантилізація (у %)

Високі бали за цим типом батьківського ставлення показують те, що доросла людина поводить себе занадто авторитарно по відношенню до дитини. Вона вимагає від нього беззастережного послуху і дисципліни. Дорослий створює дитині суворі дисциплінарні рамки. Він нав'язує дитині майже в усьому свою волю, не в змозі стати на його точку зору. Слід зауважити, що за явища свавілля дитину суворо карають. Також дорослий пильно стежить за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями. Батьки, які набрали середні бали, мають добре розвинені педагогічні здібності і добре знають, де «золота середина» у вихо-

ванні своєї дитини. Низькі результати свідчать про те, що контроль над діями дитини з боку дорослого практично відсутній. Проте це не дуже добре для навчання і виховання дітей.

За результатами опитування щодо типу батьківського ставлення «інфантилізація» (рис. 5) високих балів не виявлено в жодній групі досліджуваних. 40% сімей, які виховують дітей із нормо-типним розвитком, показали середні результати. 10% сімей, що мають дітей із порушеннями психофізичного розвитку, теж показали середні результати. 60% сімей із дітьми з нормо-типним розвитком показали низькі результати. 90% сімей із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку показали низький результат.

Низькі бали за цим типом батьківського ставлення свідчать про те, що невдачі дитини дорослий вважає випадковими і вірить в нього. Такий дорослий, швидше за все, стане непоганим учителем і вихователем.

Отже, в батьків, які мають дітей із порушеннями психофізичного розвитку, переважає високий рівень кооперації, середній рівень симбіозу та авторитарної гіперсоціалізації. Також низький рівень по типу батьківського ставлення «інфантилізація». З огляду на це батьки виявляють зацікавленість у справах і планах дитини, допомагають їй та співчують. На нашу думку, такі батьки є добрими педагогами для свої дітей.

Згідно з методикою «Методика діагностики батьківського ставлення», авторами якої є А. Варга і В. Столін, можна встановити домінуючий тип батьківського ставлення. Високі бали свідчили про значну розвиненість із зазначених типів батьківського ставлення. Проте виокремлено сім'ї, які не мають чітко вираженого типу батьківського ставлення. З огляду на це виокремлено змішані типи, такі як «кооперація-симбіоз» «кооперація-гіперсоціалізація». Тип батьківського ставлення «кооперація-симбіоз» виявлено у двох сім'ях, що мають дітей із нормо-типовим розвитком, та у чотирьох сім'ях із дітьми з порушеннями психофізичного розвитку. Такий тип «кооперація-гіперсоціалізація» виявлено у двох сім'ях що виховують дітей із нормо-типовим розвитком.

Висновки з проведеного дослідження.

Для сприятливого розвитку дитини з порушеннями психофізичного розвитку потрібно, щоб її любили, приймали такою, якою вона є, та відносились з повагою. Ставлення до дитини є одним із складників дитячо-батьківських відносин. За нашими результатами, домінуючим типом для сімей, що виховують дітей із порушеннями психофізичного розвитку, є «кооперація». Отже, такі батьки добре розуміють і знають, чого потребує їхня дитина, проявляють зацікавленість у справах їхніх дітей. Вони відчують позитивні емоції до своїх дітей. А це позитивно впливає на її розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрейко Б. В. Психологічна допомога батькам дітей з порушенням розвитку. *Психологія і особистість: зб. наук. праць, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Полтава : ПНПУ ім. В.Г. Короленка. № 2 (10), ч. 2. 2016. С. 58–64.
2. Мушкевич М.І. Типи батьківського ставлення у сім'ях, які виховують проблемних дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія Психологічні науки* / гол. ред. М.О. Носко. Чернігів : ЧНПУ, 2012. Вип. 105. Т. 2. С. 21–24.
3. Мушкевич М.І. Наукові підходи до сім'ї з проблемною дитиною. *Психологічні перспективи : зб. наук. пр. Волинський національний університет ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2013. Вип. 21. С. 164–175.
4. Варга А., Столін В. Психологические тесты. Москва, 2001. С. 144–152.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ПРОБЛЕМИ СТИМУЛЮВАННЯ САМОЗАЙНЯТОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

PROBLEMS OF STIMULATING SELF-EMPLOYMENT OF PERSONS WITH DISABILITIES: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

Стаття присвячена зайнятості людей з обмеженими можливостями, яка залишається важливою проблемою для більшості країн світу. Авторка посилається на низку досліджень, проведених в Україні й за кордоном, які демонструють, що, незважаючи на зусилля держав, продовжують існувати підприємства й організації, які бояться приймати на роботу осіб з інвалідністю. У таких умовах одним із напрямів роботи у сфері соціальної реабілітації осіб з інвалідністю та їх працевлаштування є стимулювання самозайнятості таких осіб. Водночас, на думку автора, проблема самозайнятості осіб з інвалідністю потребує глибокого аналізу не лише за показником чисельності осіб, які отримали допомогу на створення власної справи, а й за низкою інших показників, що використовуються в дослідженнях закордонних учених. У статті розкриваються причини, чому особи з інвалідністю не поспішають відкривати власну справу. На думку автора, по-перше, це стосується стереотипу пасивної людини-інваліда, що вже давно склався в суспільстві. По-друге, особи з інвалідністю з погляду мотивації до праці являють собою дуже різномірну групу: у деяких із них ця мотивація досить висока, у деякого – ні, в інших – відсутня взагалі. По-третє, одним напрямом мотиваційної роботи може бути розгляд страхів осіб з інвалідністю. По-четверте, це ставлення до особи з інвалідністю в суспільстві. По-п'яте, проблемою може бути рівень розвитку соціальних контактів. Автор доводить, що соціальні контакти важливі й під час пошуку роботи за спеціальністю, і для розвитку власної справи. Інституційна підтримка є дуже важливим фактором розвитку підприємництва серед осіб з інвалідністю, однак залишається не менш важлива, ніж фінансова, проблема психологічної готовності особи з інвалідністю до відкриття власної справи.

Авторка доходить висновку, що одним із перспективних напрямів соціальної політики з працевлаштування осіб з інвалідністю є стимулювання самозайнятості. Ця практика активно використовується в багатьох країнах світу. Проблемами залишається відсутність попереднього досвіду, невпевненість у своїх силах, недостатня мотивація до самозайнятості в осіб з інвалідністю, кінцевою метою чого є ефективне працевлаштування й економічне зростання. Низка соціально-психологічних причин спричиняє соціальне напруження, бідність, незахищеність, матеріальну й моральну деградацію осіб з інвалідністю та їхніх сімей.

Ключові слова: особа з інвалідністю, самозайнятість, працевлаштування, мотивація до праці, психологічна готовність.

The article focuses on the employment of people with disabilities, which remains an important issue for most countries. The author refers to a number of studies conducted in Ukraine and abroad, which show that despite the efforts of states, there are still companies and organizations that are afraid to hire people with disabilities. In such conditions, one of the areas of work in the field of social rehabilitation of persons with disabilities and their employment is to stimulate self-employment of such persons. At the same time, according to the author, the problem of self-employment of people with disabilities needs in-depth analysis not only in terms of the number of people who received assistance in starting their own business, but also in a number of other indicators used in research by foreign scientists. The article reveals the reasons why people with disabilities are in no hurry to start their own business. According to the author, first, it concerns the stereotype of a passive person with a disability, which has long been established in society. Secondly, people with disabilities in terms of motivation to work are a very diverse group: some of them have this motivation is quite high, some – no, some – no at all. Third, one area of motivational work may be to address the fears of people with disabilities. Fourth, it is the attitude towards a person with a disability in society. Fifth, the level of development of social contacts can be a problem. The author argues that social contacts are important when looking for work in the specialty, and for the development of their own business. Institutional support is a very important factor in the development of entrepreneurship among people with disabilities, however, the problem of psychological readiness of a person with disabilities to start their own business remains no less important than financial.

The author concludes that one of the promising areas of social policy for the employment of people with disabilities is to stimulate self-employment. This practice is actively used in many countries around the world. Problems remain lack of previous experience, insecurity, lack of motivation for self-employment among people with disabilities, the ultimate goal of which is effective employment and economic growth. A number of socio-psychological causes cause social tension, poverty, insecurity, material and moral degradation of persons with disabilities and their families. **Key words:** person with a disability, self-employment, employment, motivation to work, psychological readiness.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.32>

Оверчук В.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Постановка проблеми. Зайнятість людей з обмеженими можливостями залишається важливою проблемою для більшості країн світу. Значною мірою європейська орієнтація сучасної української політики привертає додаткову увагу до потреб меншин і соціальних груп, що перебувають у неконкурентному становищі. Уряд ужив певні заходи для вдосконалення законодавства та державної підтримки, однак загальна політична ситуація й рівень економічного та соціального розвитку країни перешкоджають вирішенню цієї проблеми. Програми навчання осіб з інвалідністю та їх подальше працевлаштування на спеціалізованих підприємствах чи підприємствах, де є спеціально облаштовані робочі місця, показали свою ефективність, але, на жаль, масштаб охоплення осіб з інвалідністю такими програмами залишається недостатнім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка досліджень [1; 2], проведених в Україні й за кордоном, демонструють, що, незважаючи на зусилля держави, продовжують існувати підприємства та організації, які бояться приймати на роботу осіб з інвалідністю. Вони бояться зниження продуктивності праці, зниження якості продукції чи послуг, підвищення контролю з боку держави, додаткових витрат, додаткової відповідальності. Також багато людей бояться працювати разом із людьми, які мають психологічні чи психічні проблеми, відстають у розвитку. Це явище спостерігається в різних країнах світу [2], тому важко говорити про повноцінну конкурентоспроможність осіб з інвалідністю, коли ринок праці не готовий до цього. У таких умовах одним із напрямів роботи у сфері соціальної реабілітації осіб з інвалідністю та їх працевлаштування є стимулювання самозайнятості таких осіб.

Відповідно до українського законодавства, самозайнята особа – платник податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності (Податковий кодекс України, ст. 14.1.226) [3].

Підприємництво є тією можливістю, яка дає змогу особі з інвалідністю розвиватися професійно, забезпечувати свої матеріальні потреби, зайняти кращу позицію в суспільстві, при цьому маючи гнучкий режим робочого дня, який відповідає можливостям і потребам цієї конкретної особи, дає можливість працювати з дому або в спеціально обладнаному під власні потреби офісі чи майстерні, мати, що не менш важливо, професійну незалежність.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити зайнятість людей з обмеженими можливостями, що залишається важливою проблемою для більшості країн світу; розкрити

причини, чому особи з інвалідністю не поспішають відкривати власну справу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим напрямом роботи з підвищення працевлаштування осіб з інвалідністю є стимулювання таких осіб до відкриття власної справи. В Україні держава підтримує такі ініціативи. Так, в Україні безробітній особі, яка бажає відкрити власну справу, може надаватися одноразова допомога для організації підприємницької діяльності [4]. Державна служба зайнятості не диференціює осіб з інвалідністю, проте реалізує низку заходів, спрямованих на підтримку особи, яка прагне започаткувати власну справу. Ці заходи включають таке:

- 1) інформування безробітних осіб про можливість одержання фінансової допомоги на започаткування власної справи;
- 2) надання індивідуальних профорієнтаційних послуг;
- 3) залучення безробітних до консультаційних семінарів;
- 4) допомога в розробленні бізнес-плану;
- 5) надання допомоги в процесі оформлення документів і реєстрації власного підприємства.

Чисельність осіб з інвалідністю, які отримали таку допомогу за останні три роки, невисока (рис. 1).

За період січень-жовтень 2019 року найбільша чисельність таких осіб зареєстрована в м. Києві (18), Львівській області (17), Черкаській (15), Хмельницькій (11), Донецькій (11) і Волинській (11) областях. У 2018 році рекордсменом стала Хмельницька область, у якій зареєстровано підприємцями 21 особу з інвалідністю.

Антилідерами за січень-жовтень 2019 року стали Сумська (1), Кіровоградська (1), Тернопільська (2), Чернівецька (2), Херсонська (2) та Рівненська (2) області. У 2018 році – Тернопільська (0), Сумська (1), Луганська (2), Чернівецька (2), Миколаївська (2), Запорізька (2), Полтавська (2). Водночас, незважаючи на різницю в цифрах між регіонами, загалом показник залишається незначним порівняно із загальною чисельністю безробітних осіб з інвалідністю.

Разом із тим проблема самозайнятості осіб з інвалідністю потребує глибокого аналізу не лише за показником чисельності осіб, які отримали допомогу на створення власної справи, а й за низкою інших характеристик/показників, які використовуються в дослідженнях закордонних учених [5]:

- 1) сприйняття існування можливостей особами з інвалідністю;
- 2) сприйняття своїх власних здібностей;
- 3) страх провалу;
- 4) наміри розпочати власну справу;
- 5) ставлення до підприємництва;

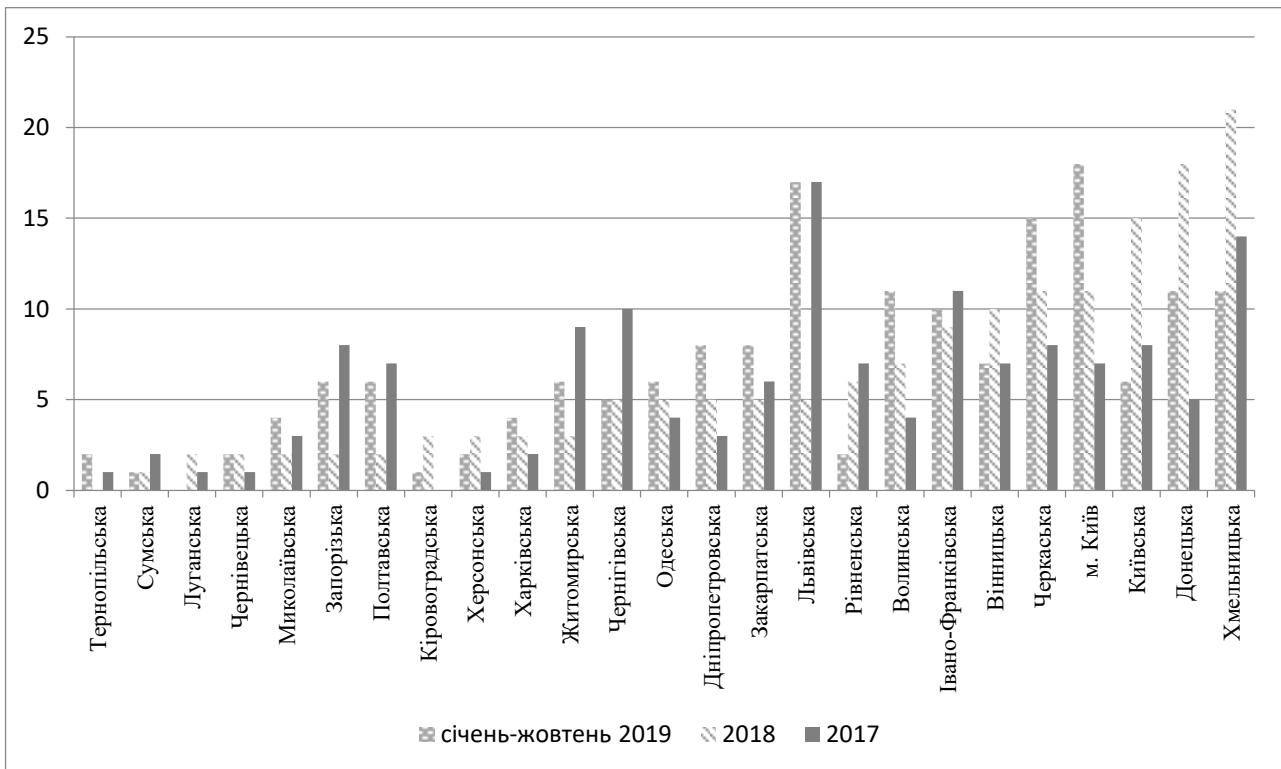

Рис. 1. Чисельність осіб з інвалідністю, які отримали допомогу одноразово (zareєструвалися як підприємці) у 2017 (січень-березень) – 2019 роки

6) кількість новостворених підприємств (або чисельність нещодавно зареєстрованих підприємців);

7) кількість зрілих підприємств (чисельність підприємців);

8) кількість підприємств на стадії зародження/бізнес-плану;

9) кількість підприємств/підприємців, що припинили свою діяльність.

Дійсно, необхідно звернути увагу на той факт, що не всі підприємці продовжують свою діяльність протягом тривалого періоду. За січень-жовтень 2019 року чисельність підприємців, що припинили свою діяльність, становила 3160 і на 1131 особу більше, ніж чисельність осіб, які отримали допомогу по безробіттю одноразово (zareєструвалися як підприємці). На жаль, даних про осіб з інвалідністю, які zareєстрували припинення підприємницької діяльності, немає.

Причин того, чому особи з інвалідністю не поспішають відкривати власну справу, декілька. Є проблеми, які не зникають у разі зміни форми зайнятості особи з інвалідністю: чи ця людина працює за контрактом на інше підприємства, чи самостійно розвиває власну справу.

Насамперед це стосується стереотипу пасивної людини-інваліда, що вже давно склався в суспільстві. Здебільшого проявляється жалібно пасивне ставлення до такої

категорії осіб як до людей, що фізично й психологічно не готові працювати в громадській сфері виробництва. Цьому сприяли, зокрема, тривале замовчування від суспільства справжніх масштабів проблем інвалідності, негласна соціальна ізоляція більшості з таких людей. Здебільшого ці люди залишалися наодинці зі своїми проблемами й практично не перетинали порогу місця проживання. Усе піклування зводилося до надання грошової допомоги й частині з них – професійної освіти та робочих місць на державних підприємствах і в організаціях.

По-друге, особи з інвалідністю з погляду мотивації до праці являють собою дуже різномірну групу: у деяких з них ця мотивація досить висока, у деякого – ні, в інших – відсутня взагалі. При цьому немає прямої залежності між рівнем мотивації до праці та ступенем або характером інвалідизації. У певній частині осіб з інвалідністю спостерігається недостатній рівень мотивації до праці, і саме це є однією з головних перешкод до забезпечення їхньої самозайнятості. Причому в цьому разі більш коректно говорити не про низьку, а саме про недостатньо високу мотивацію, адже цим людям порівняно з іншими необхідно подолати більше перешкод, докласти більше зусиль, щоб заснувати власну справу й працювати. Отже, і мотивація до праці в них має бути вищою, ніж в інших.

Нами наведений орієнтовний перелік взаємопов'язаних мотивів (смислів) трудової самозайнятості, що можуть бути важливими для людини з інвалідністю:

1. Покращення матеріального стану.
2. Можливість відчувати власну значущість, спілкування з колегами по роботі, відчуття належності до трудового колективу.
3. Можливість самореалізації, отримання задоволення від праці.
4. Відчуття своєї корисності іншим людям.
5. Зміна соціального статусу людини з інвалідністю – отримання підстав для соціального визнання, самоповаги.
6. Можливість кар'єрного й матеріального зростання.
7. Можливість установалення близьких взаємин, створення сім'ї.
8. Можливість урізноманітнити життя, зробити його змістовним, наповненим тощо.

На нашу думку, у роботі з мотивування до праці осіб з інвалідністю необхідно запуснути процеси активізації вже наявної мотивації, що знаходиться в людини в неактуальному, «пасивному» стані, спрямувати хід її думок у потрібному руслі, необхідно створити такі умови, щоб вона відшукувала їх самостійно, визначилася щодо їх значення для себе. Один із основних прийомів, що доповнює виявлення мотивів до самозайнятості, є обговорення з людиною з інвалідністю відповідності її поточного професійного вибору життєвій перспективі. Якщо молода людина усвідомить, що її рішення щодо заснування власної справи є одним із складників її «життєвого проекту», із більшою ймовірністю можна сподіватися на активність у пошуку можливостей самозайнятості та вдалу реалізацію поставлених планів.

Також, на нашу думку, необхідно зупинитися на випадку, коли мотивація до самозайнятості є надвисокою, тобто коли для людини створення бізнесу стає «питанням життя чи смерті», це призводить до надмірного напруження й стресу, адже кожна невдача або труднощі на шляху реалізації планів викличуть у неї велике розчарування. У результаті така людина може взагалі зневіритися, відмовитися від намірів працювати. Отже, такій категорії осіб необхідно приділяти підвищену увагу в психологічній підтримці самозайнятості.

По-третє, одним напрямом мотиваційної роботи може бути розгляд страхів осіб з інвалідністю. Такі особи можуть не виявляти активності у створенні власної справи, тому що їх лякають якісь аспекти майбутньої зайнятості: неприйняття соціальним оточенням, нездатність упоратися з виробничими завданнями, страх погіршення здоров'я, побоювання втратити пенсію (допомогу) тощо.

По-четверте, це ставлення до особи з інвалідністю в суспільстві. Така людина може стати

жертвою стереотипів у будь-якому місці, якщо негативні стереотипи стосовно осіб з інвалідністю міцно затвердилися в суспільстві.

По-п'яте, проблемою може бути рівень розвитку соціальних контактів [6]. Соціальні контакти важливі й під час пошуку роботи за спеціальністю, і для розвитку власної справи. Доволі часто контакти особи з інвалідністю замикаються на сім'ї, медичному персоналі та, можливо, деяких інших особах з інвалідністю. Ситуація погіршується в місцях, де інфраструктура не враховує потреб осіб з інвалідністю й такі люди мають через це знижений рівень мобільності. Нарешті, недостатній розвиток інститутів, які б підтримували осіб з інвалідністю на стадії започаткування власного бізнесу, також негативно впливає на показник кількості підприємств, започаткованих особами з інвалідністю.

Інституційна підтримка є дуже важливим фактором розвитку підприємництва серед осіб з інвалідністю. Дослідження в різних країнах світу демонструють, що особи з інвалідністю мають зазвичай нижчий рівень доходу й можуть навіть жити на грані бідності [6]. Така ситуація може бути спричинена різними факторами, серед яких особливо важливим є те, що особи з інвалідністю можуть не мати можливості опанувати високооплачувану професію через відсутність доступу до відповідної професійної освіти. Відсутність достатніх фінансових і матеріальних ресурсів, у свою чергу, може впливати й на можливість відкриття особою з інвалідністю власної справи. Як слушно наголошують окремі вчені [7], особам з інвалідністю хоча й надається допомога на відкриття своєї справи, але ця допомога не враховує необхідності адаптації робочого місця під потреби особи з інвалідністю, що може вимагати суттєво більших фінансових капіталовкладень, ніж сума наданої допомоги. Тому важливим кроком має стати диференціація між особами з інвалідністю й іншими людьми під час надання державної допомоги на відкриття власної справи.

Водночас залишається не менш важлива, ніж фінансова, проблема – проблема психологічної готовності особи з інвалідністю до відкриття власної справи. Можна виділити декілька факторів, які впливають на існування цієї проблеми:

1. Недостатній рівень соціалізації окремих осіб з інвалідністю. Тільки зараз набирає оберти політика держави щодо інклюзивної освіти та безбар'єрних міст. Разом із тим прогрес поки що торкнувся не всіх навчальних закладів, так само як не всі населені пункти в Україні змогли адаптувати інфраструктуру до потреб осіб з інвалідністю. Тому багато таких осіб вимушені більшість часу проводити вдома, навчатися вдома й часом навіть опа-

новувати професію. Таким особам особливо потрібна підтримка, щоб вони мали впевненість у своїх силах і могли пройти шлях від ідеї для підприємницької діяльності до її реалізації й подальшої підтримки такої діяльності.

2. Обмежений перелік професій, яких навчають осіб з інвалідністю в Державній службі зайнятості й у центрах реабілітації. З одного боку, професії, які є в переліку, що навчають осіб з інвалідністю, користуються попитом. Проте, з іншого боку, існує багато інших професій, на які є попит, які можуть бути опановані особами з інвалідністю і які можуть бути більш зручними для таких осіб і можуть дати змогу відкрити власну справу.

3. Страх невдачі, вивчена безпомічність. Протягом життя особа з інвалідністю може звикнути до критики, до сумнівів щодо власної спроможності щось зробити й досягти, причому джерелом таких сумнівів можуть бути й близькі особи. Це впливає на рішення щодо того, чи починати власну справу: страх провалу, впевненість у те, що не вийде, у результаті особа з інвалідністю надає перевагу невеликій соціальній допомозі замість спроби мати повноцінне професійне життя.

Не чекаючи вирішення своїх проблем від уряду, українське суспільство рухається вперед і вже кілька років поширює практику соціального підприємництва по всій Україні. «Соціальне підприємство – це оператор соціальної економіки, головна мета якого – мати соціальний вплив, а не отримувати прибуток для своїх власників чи акціонерів. Воно ... використовує свої прибутки насамперед для досягнення соціальних цілей...» [8]. Європейська Комісія визначає три основні характеристики-вектори соціального підприємства [9]:

- підприємницький вектор – соціальні підприємства мають економічну діяльність, яка приносить прибуток і дає змогу відрізнити ці підприємства від неприбуткових організацій;

- соціальний вектор – основна й чітка соціальна мета в основі всієї діяльності, яка відрізняє соціальні підприємства від інших звичайних підприємств;

- управлінський вектор – який об'єднує два попередні вектори так, що підприємницька діяльність слугує соціальним цілям, існують обмеження щодо напрямів розподілу прибутку.

Соціальне підприємство тісно пов'язане з поняттям «інклюзивне підприємство» – «концепція, під якою розуміють залучення недостатньо представлених груп до підприємництва з метою допомогти їм у подоланні їхніх соціальних та економічних проблем» [5, с. 312]. Як зрозуміло із самої назви, ця концепція тісно пов'язана з поняттям інклюзії, яка в цьому разі має певну специфіку. Так, як слушно зазначають окремі вчені, інклюзивне

підприємництво передбачає не просто інклюзію всіх у соціальне життя шляхом прийняття їх у спільну діяльність. Ця концепція є більш ширшою, оскільки вона стосується ще зміни світогляду, навичок і компетенцій на шляху до самореалізації. Соціальні підприємства можуть бути спрямовані на підтримку людей, що належать до вразливих соціальних груп, у тому числі осіб з інвалідністю. Така практика не є новою для країн Західної Європи, тоді як в Україні вона раніше існувала в набагато менш ефективному вигляді та значно меншою частотою в приватному секторі. Засоби масової інформації стверджують, що соціальне підприємництво набирає швидкості й масштабів в Україні, проте соціальні активісти, політики та суспільство продовжують указувати на гострі проблеми, з якими особи з інвалідністю стикаються щодня. У цій ситуації виникає питання, чи є соціальне підприємство досить ефективним і як воно може допомогти у вирішенні проблеми безробіття цієї групи.

На жаль, в Україні немає детальної офіційної статистики щодо кількості та характеристик соціальних підприємств. Такий брак статистичних даних ускладнює оцінку ефективності соціальних підприємств у вирішенні соціальних проблем. За деякими даними, наприкінці 2018 року в Україні було близько 150 соціальних підприємств, однак це підприємства, які повідомили про своє існування. Точна кількість підприємств, які відповідали б критеріям соціального підприємства, досі невідома. За підрахунками дослідників та аналітиків, інституційне середовище соціального підприємства в Україні все ще слабке й потребує значного подальшого розвитку. Багато, якщо не більшість, соціальних підприємств, що існують зараз в Україні, створені в рамках проектів міжнародних донорів. Незрозуміло, чи продовжать вони свою діяльність після завершення проектів, оскільки в Україні досі немає розвинутої державної та/або приватно-публічної системи підтримки соціальних підприємств. Незважаючи на збільшення кількості соціальних підприємств і постійний розвиток інституційного середовища для соціальних підприємств, в Україні бракує розробленої законодавчої бази, яка б визначала соціальне підприємство й установлювала чітке правове підґрунтя для їх створення та діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ми вважаємо, що одним із перспективних напрямів соціальної політики з працевлаштування осіб з інвалідністю є стимулювання самозайнятості. Ця практика активно використовується в багатьох країнах світу. В Україні особа з інвалідністю, яка виявила бажання відкрити власну справу, може отримати одноразову допомогу від служби зайнятості. Водночас доступна статистика свідчить

про невисокий відсоток осіб з інвалідністю, які скористалися такою підтримкою. Проблемами залишається відсутність попереднього досвіду, невпевненість у своїх силах, недостатня мотивація до самозайнятості в осіб з інвалідністю, кінцевою метою чого є ефективне працевлаштування й економічне зростання. Низка соціально-психологічних причин спричиняє соціальне напруження, бідність, незахищеність, матеріальну та моральну деградацію осіб з інвалідністю та їхніх сімей.

Крім того, законодавством виключено з податкових пільг сплату єдиного соціального внеску за осіб з інвалідністю, що провадять незалежну професійну діяльність. Це створює передумови професійної та соціально-економічної дискримінації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посібник / А.А. Свинчук, А.О. Корнецький, М.А. Гончарова, В.Я. Назарук, Н.Є. Гусак, А.А. Туманова. Київ : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.
2. Pavel R. Social entrepreneurship and vulnerable groups. *Journal of Community Positive Practice*, 2011. Issue 2. С. 59–77.
3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
4. Про затвердження Порядку надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності : Наказ Міністерства соціальної політики України від 15.06.2015 № 613. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0821-15>.
5. Pilkova A., Jančovičová, Z., Kovačičová, Z. Inclusive entrepreneurship in Visegrad4 countries. 19th International Conference Enterprise and Competitive Environment, 2016. ECE 2016. 10–11 March 2016. Brno, Czech Republic. P. 312–320.
6. Renko M., Harris S.P., Caldwell K. Entrepreneurial entry by people with disabilities. *International Small Business Journal*, 2015. Volume 34. Issue 5. P. 555–578.
7. Богуславська С.І., Потапенко Л.В. Соціальна політика в умовах ринкових відносин. *Фінансовий простір*. 2013. № 2. С. 106–110.
8. A Map of Social Enterprises and Their Ecosystems in Europe Synthesis Report. Directorate-General for Employment, Social Affairs Affairs and Inclusion. European Commission. 2015. 169 p.
9. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Social Enterprises / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en.

ДИСТАНЦІЙНА РОБОТА В УМОВАХ КАРАНТИНУ ТА САМОІЗОЛЯЦІЇ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

TELECOMMUTING IN QUARANTINE AND SELF-ISOLATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC

У статті розглянуті ключові аспекти дистанційної зайнятості в сучасних соціально-економічних умовах, описані різновиди телероботи, виділені переваги та труднощі, з якими може стикнутися роботодавець та працівники під час переходу на віддалену роботу. Сучасні реалії вимагають від суспільства мобільності, інноваційних підходів та швидкої адаптації до непростих умов життя та роботи в період пандемії COVID-19. Введення режиму самоізоляції, карантину на такий тривалий термін в нашій країні, на наш погляд, актуалізує переведення майже всіх видів праці на дистанційний формат роботи (крім тих, які неможливо здійснювати у даному вигляді). Тому на цей час науковцям усього світу важливо проаналізувати цю ситуацію та можливі проблеми, перешкоди і знайти оптимальні рішення та рекомендації, які допомогли б максимально якісно та комфортно продовжувати трудову діяльність, використовуючи особистісні та соціальні ресурси.

У статті здійснено практичне дослідження ставлення студентів, які працюють та навчаються у Хмельницькому національному університеті, до дистанційної роботи в умовах самоізоляції, визначені недоліки такого формату праці та з'ясована залежність орієнтації на дистанційну роботу в майбутньому від типу темпераменту респондентів. Загалом було з'ясовано, що існують значні індивідуальні особливості в здатності людей справлятися з соціальною ізоляцією та обмеженнями в період карантину під час трудової дистанційної діяльності. Важливість та актуальність максимального переведення працівників у формат віддаленої роботи зумовлюється транспортними проблемами в містах-мегаполісах, величезними і малоефективними втратами пального під час проїзду до місця роботи і назад, довготривалому перебуванні в автодорожніх «заторах» і найважливіше – безпекою життя та здоров'я в сучасних реаліях боротьби з пандемією COVID-19. Оскільки дистанційна робота відкриває нові можливості працевлаштування не лише для інвалідів, матерів у декретних відпустках з маленькими дітьми, але і для працівників тих численних професій, чия присутність в офісі, в стінах підприємства зовсім не обов'язкова.

Ключові слова: віддалена робота, дистанційна форма праці, карантин, особливості роботи з дому, телеробота.

The article examines the key aspects of distance employment in modern socio-economic conditions, describes the types of telework, highlighted the advantages and difficulties that an employer and employees may face when switching to remote work. Modern realities require society to be mobility, innovative approaches and quick adaptation to difficult living and working conditions during the COVID-19 pandemic. The introduction of a self-isolation regime, quarantine for such a long period in our country, in our opinion, actualizes the transfer of almost all types of labor to a remote work format (except for those that cannot be carried out in this form). Therefore, at the moment, it is important for scientists all over the world to analyze this situation and possible problems, obstacles and find optimal solutions and recommendations that would help to continue working with the highest quality and comfort, using personal and social resources.

The article carried out a practical study of the attitude of students, work and study at the Khmelnytsky National University remote work in conditions of self-isolation, certain disadvantages of this work format and clarified the dependence of the orientation towards remote work in the future on the type of respondents' temperament. In total, it was found that there are significant individual characteristics in the ability of people to cope with social isolation and restrictions during the quarantine period during remote work. The importance and relevance of the maximum transfer of workers to the format of remote work is determined by transport problems in metropolitan cities, huge and ineffective fuel losses when traveling to and from work, a long stay in traffic jams, and the most important thing is the safety of life and health in modern realities fighting the COVID-19 pandemic. Since remote work opens up new employment opportunities not only for disabled people, mothers on maternity leave with small children, but also workers of those numerous professions whose presence in the office, within the walls of the enterprise, is not at all necessary.

Key words: remote work, remote form of work, quarantine, features of work from home, telework.

УДК 159.9:331.101.3

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.33>

Руденко А.І.

к.психол.н., доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Петяк О.В.

старший викладач кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Ханецька Н.В.

к.психол.н., доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиліття дистанційна зайнятість у світі набула значного поширення. Все більше молодих та амбітних співробітників переходить на віддалену роботу, облаштовуючи робоче місце у власній квартирі, в кафе, в клієнтських офісах або іншому зручному для

роботи місці. Роботодавці частіше стали приділяти увагу такому поняттю, як дистанційна зайнятість. Великий бізнес України поступово переводить співробітників ІТ відділів, бухгалтерії, відділів маркетингу, проектування на віддалену роботу. Це зумовлено не лише бажанням роботодавця скоротити витрати на

організацію праці, а й прагненням створити більш привабливі умови праці, утримати цінних співробітників і підвищити їхню мотивацію до праці [5, с. 543].

Нові реалії, з якими стикнулось людство у 2020 році, пов'язані із стрімким поширенням нового коронавірусу (COVID-19), закликають як роботодавців, так і працівників шукати компроміси та підлаштовуватись до умов віддаленої роботи. Введення режиму самоізоляції, карантину на такий тривалий термін в нашій країні, на наш погляд, актуалізує переведення майже всіх видів праці на дистанційний формат роботи (крім тих, які неможливо здійснювати у такому вигляді). Тому на цей момент науковцям усього світу важливо проаналізувати цю ситуацію та можливі проблеми, перешкоди і знайти оптимальні рішення та рекомендації, які допомогли б максимально якісно та комфортно продовжувати трудову діяльність, використовуючи особистісні та соціальні ресурси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування та організації віддаленої роботи досліджувались такими науковцями, як А.І. Безрукова, А.А. Голев, Г.С. Гордієнко, В.В. Корольов, І.В. Кохова, А.Л. Кравченко, А.А. Нашеева, В.Б. Орлов [7, с. 10]. Практичними аспектами запровадження дистанційної форми роботи займалися Н.Ю. Сайбель, А.Н. Сорокіна, Д.О. Стребков, Є.А. Стукалкіна, Є.В. Тебенков, Л.І. Хеддон, А. Г. Шевченко [12, с. 20]. Літературний аналіз показує, що у вітчизняній та зарубіжній теорії та практиці сформувався декілька різних підходів до тлумачення нетипових форм зайнятості [4], які постійно вдосконалюються завдяки швидкому розвитку новітніх технологій. Актуальність нашого дослідження зумовлена обставинами сучасного світу, який потребує переходу працівників та більшості видів діяльності у формат «роботи з дому» задля збереження здоров'я та життя людей.

Постановка завдання. Метою нашої статті є дослідження особливостей дистанційної роботи в умовах карантину та самоізоляції в період пандемії covid-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мета нашого дослідження полягала у вивченні ставлення до цього формату праці студентів Хмельницького національного університету; виявленні зв'язків між типом темпераменту і схильністю до віддаленої роботи. Основними методами дослідження виступили аналіз наукової літератури, а також анкетне опитування респондентів на тему: «Ставлення молоді до дистанційної роботи», визначення типу вищої нервової діяльності за методикою Г. Айзенка та встановлення кореляцій між визначеними типами і ставленням до віддаленої роботи.

Варто зазначити, що дистанційна робота (телеробота, віддалена робота, робота з дому) – форма зайнятості, за якої роботодавець і найманий працівник знаходяться на значній відстані один від одного, передаючи і отримуючи технічні завдання, результати праці і оплату за допомогою сучасних засобів зв'язку, наприклад, пошти, факсу, Інтернету. Може бути постійним режимом роботи (формою зайнятості) або комбінуватися з іншими режимами праці (наприклад, коли працівник деякі дні працює – частину завдань виконує в офісі, а деякі дні – частину завдань – вдома).

Відмінними рисами дистанційної зайнятості є:

- просторова віддаленість робочого місця співробітника від місця розташування організації роботодавця;
- застосування інформаційно-комунікаційних технологій для здійснення трудової діяльності (мережа Інтернет);
- гнучкі режими організації робочого часу, графіка роботи, гнучке розташування робочого місця [7, с. 400].

Необхідно відзначити, що дистанційна зайнятість не є аналогом надомної роботи, оскільки під час її реалізації спостерігаються ознаки як традиційних форм роботи за наймом, так і самозайнятості. У першому разі робота виконується в рамках індивідуального підприємництва. У другому – в рамках дії трудового договору між телепрацівниками і організацією, що не відрізняється за змістом від договорів з іншими співробітниками, при цьому робочі контакти здійснюються в реальному режимі часу, а оплата праці, навчання, кар'єрне зростання таких працівників відбуваються згідно з регламентами, які застосовуються організацією в сфері управління персоналом [1, с. 415].

Виділяють кілька різновидів дистанційної роботи:

1. *Надомна телеробота* (home-based telework) – вид зайнятості, за якого працівники декілька робочих днів на тиждень здійснюють трудові обов'язки вдома, використовуючи персональний комп'ютер, телефон, електронну пошту.

2. *Додаткова телеробота* (supplementary or occasional telework) – вид зайнятості, за якого працівники один робочий день на тиждень здійснюють трудові обов'язки вдома, використовуючи персональний комп'ютер, телефон, електронну пошту. Зазвичай цей вид зайнятості є додатковим до традиційної зайнятості працівника в офісі, на офіційному робочому місці.

3. *Телеробота в спеціалізованому телецентрі* (centre-based telework). Це досить нова практика, коли певна організація пропонує робочі місця для співробітників сторонніх

організацій, беручи на себе питання оснащення цих робочих місць оргтехнікою, засобами комунікації.

4. *Мобільна телеробота* (mobile telework) – вид зайнятості, за якою працівники здійснюють свої трудові обов'язки щонайменше 10 годин на тиждень поза домом і поза робочим місцем в офісі (у відрядженнях, на об'єктах клієнтів, замовників, на шляху до роботи) і використовують комп'ютер для зв'язку з організацією в реальному режимі часу [5, с. 543].

Дистанційна зайнятість дає ряд переваг, як для працівника, так і для роботодавця. Для роботодавця це: економія витрат на організацію робочого місця; можливість знайти професіонала в іншому місті або країні; засіб додаткової мотивації для співробітників; скорочення витрат за рахунок зниження плати за оренду приміщення, електроенергію; високий професіоналізм віддалених співробітників і можливість отримати необхідний результат без безпосереднього контролю керівника; якісне виконання роботи.

Для працівника дистанційна зайнятість має такі переваги: можливість на свій розсуд розподіляти робочий час і працювати в комфортних для працівника умовах; можливість брати участь на ринку праці людям з обмеженими можливостями, жінкам з маленькими дітьми, студентам і пенсіонерам; можливість залучати третіх осіб до виконання тих чи інших обов'язків; дистанційна зайнятість сприяє зміцненню здоров'я, завдяки тому, що дозволяє працівнику організувати свій робочий час з урахуванням власного біологічного ритму; зниження напруження в суспільстві, пов'язане зі слабкою мобільністю населення; усунення залежності працівника від бюрократії в організаціях і жорсткості керівників; комфортний простір і відсутність дрес-коду [3, с. 18].

Проте варто враховувати і недоліки дистанційної роботи, особливо на сучасному етапі, коли людство зобов'язане тривалий час перебувати в умовах карантину та самоізоляції. До них відносять:

- 1) відсутність стабільності і гарантій на початковому етапі роботи;
- 2) необхідність великої самодисципліни, відповідальності та працездатності;

3) нерівномірний розподіл навантаження;

4) відсутність перспектив кар'єрного зростання;

5) гіподинамія, відсутність соціально зумовленої мотивації «гарно виглядати»;

6) відсутність спілкування з колегами, як формального, так і неформального.

З метою успішного впровадження телероботи роботодавець повинен враховувати, що дистанційний співробітник може стикнутися з такими труднощами: знаходження рівноваги між роботою та особистим життям; подолання ізоляції від колег на віддаленому робочому місці; компенсація ізоляції особистого спілкування, неможливості формування особистих стосунків і взаємної довіри; компенсація недостатньої помітності; обмеження в можливості кар'єрного просування; труднощі в реалізації особистих і командних досягнень [8, с. 4]. А тому, приймаючи рішення про перехід до дистанційної роботи, співробітникам необхідно проаналізувати переваги і недоліки дистанційної зайнятості, зіставити зі своїм характером і темпераментом.

Респондентами нашого дослідження стало 123 студента, які навчаються та працюють (основна чи додаткова зайнятість). У результаті проведеного в травні 2020 року анкетування студентів 4–5 курсів гуманітарно-педагогічного факультету Хмельницького національного університету було встановлено, що 39 з них (31,7%) виявилися сангвініками, 24 (19,5%) – флегматиками, 44 юнаки та дівчата (35,8%) – холериками і 16 (13%) меланхоліками. Анкетування допомогло виявити кореляційні зв'язки між типом темпераменту і схильністю до певної форми організації трудової діяльності. У процесі анкетування з'ясовано ставлення представників різних типів темпераменту до системи віддаленої праці (див. табл. 1).

Як показали результати обробки анкетування, у всіх типів темпераменту переважає позитивне ставлення до віддаленої роботи, найбільшою популярністю користувалася відповідь «переважно позитивне ставлення». Цю відповідь вибрали більше половини флегматиків і меланхоліків, дві третини сангвініків і понад дві третини холериків. У той же час абсолютно виражене позитивне ставлення

Таблиця 1

Ставлення студентів до дистанційної роботи, %

Ставлення до дистанційної роботи в умовах карантину	Тип темпераменту			
	Сангвінік	Флегматик	Холерик	Меланхолік
Абсолютно позитивне	5,1	8,3	13,7	43,7
Переважно позитивне	66,7	54,2	72,8	56,3
Байдуже	23,1	21,0	4,5	0
Недовірливе	0	16,5	4,5	0
Негативне	5,1	0	4,5	0

висловили 43,7% меланхоліків. Примітно, що інші варіанти відповідей меланхоліки не використали, тобто всі представники цього типу темпераменту ставляться до системи віддаленої роботи, навіть в умовах самоізоляції, позитивно, що свідчить про яскраво виражену схильність меланхоліків до подібної форми організації праці. 13,7% холериків абсолютно позитивно ставляться до віддаленої роботи та 72,8% холериків демонструють переважно позитивне ставлення до такого виду праці. Слід зазначити, що більше п'ятої частини опитуваних сангвініків і флегматиків (23,1% 21,0% відповідно) ставляться до віддаленої роботи досить індивідуально. Це свідчить про їх байдуже ставлення до такої форми праці. Водночас 9% холериків ставляться до віддаленої праці досить негативно.

Наступним етапом нашого дослідження було з'ясування причин негативного ставлення до віддаленої роботи в умовах карантину. Відповіді ми отримали, задавши респондентам питання: «Які недоліки віддаленої роботи на сучасному етапі (в період пандемії COVID-19)?». Аналіз відповідей показав, що головним недоліком половина меланхоліків і третина всіх сангвініків, холериків і флегматиків вважають неможливість отримати завдання і відправити вчасно виконану роботу в разі несправності електронних засобів комунікації. Другою за значимістю після технічної причини називають причину соціально-психо-

логічну: зменшення кількості та якості контактів з людьми. На цю причину вказали більше третини представників кожного з чотирьох типів темпераменту (див. табл. 2).

З'ясовуючи недоліки дистанційної роботи, респондентам був запропонований вільний вибір, тобто частину відповідей студент мав можливість сформулювати сам та визначити істотно нові недоліки, які, на його думку, несприятливо впливають на працівника, а також знижують ефективність віддаленої роботи. Відкрита форма запитань сприяла виявленню таких недоліків, як: малорухливий спосіб життя (гіподинамія); відсутність зовнішнього контролю; дезорганізуюча дія домашньої обстановки; звуження спектру особистісного розвитку; ризик отримання надмірної ваги.

Також нас цікавила залежність орієнтації на віддалену роботу в майбутньому від типу темпераменту, що і зумовило питання: «Чи плануєте ви в майбутньому працювати за системою віддаленого робочого місця?» Відповіді на це питання наведені в табл. 3.

Згідно з даними, представленими в табл. 3, можна зробити висновок, що найкращим потенційним дистанційним працівником є меланхолік, оскільки 56,3% респондентів з числа меланхоліків висловили готовність надати працювати за системою віддаленої праці. Ми прогнозували, що саме меланхоліки найбільше схильні до віддаленої роботи.

Таблиця 2

Недоліки віддаленої роботи в умовах карантину, %

Недоліки віддаленої роботи	Тип темпераменту			
	Сангвінік	Флегматик	Холерик	Меланхолік
Зменшення кількості спілкування	36	37,5	34,1	37,5
Зменшення кількості знайомств з новими людьми	20,4	12,5	22,8	12,5
Несправності технічних засобів зв'язку унеможливають роботу	33,4	33,4	34,1	50
Малорухливий спосіб життя (гіподинамія)	5,1	0	0	0
Відсутність зовнішнього контролю	0	8,3	0	0
Низька заробітна плата та відсутність кар'єрного зростання	0	0	4,5	0
Звуження спектру особистісного розвитку	0	8,3	0	0
Ризик отримати надлишкову вагу	0	0	4,5	0
Дезорганізуючий вплив «домашньої атмосфери»	5,1	0	0	0

Таблиця 3

Залежність орієнтації на дистанційну роботу в майбутньому від типу темпераменту, %

Готовність у майбутньому працювати на дистанційній роботі	Тип темпераменту			
	Сангвінік	Флегматик	Холерик	Меланхолік
Так	10,2	8,3	22,7	56,3
Ні	77	50	52,3	6,2
Важко відповісти	12,8	41,7	25	37,5

Проте варто звернути увагу на тих, хто не зміг відповісти на це питання. Особливо великий цей показник у флегматиків. Можна припустити, що при відомій кадровій роботі (кадровий менеджмент і кадровий маркетинг) можна збільшити кількість «домашніх працівників» за рахунок представників цього психічного типу. 22,7 % холериків та 10,2% сангвініків також згодні в майбутньому працювати дистанційно.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, існують значні індивідуальні особливості в здатності людей справлятися з соціальною ізоляцією та обмеженнями в період карантину під час трудової дистанційної діяльності. Важливість та актуальність максимального переведення працівників у формат віддаленої роботи зумовлюється транспортними проблемами в містах-мегаполісах, величезними і малоефективними втратами пального під час проїзду до місця роботи і назад, довготривалим перебуванням в автодорожніх «заторах», і найважливіше – безпекою життя та здоров'я в сучасних реаліях боротьби з пандемією COVID-19. Також потрібно уже в студентські роки орієнтувати майбутніх фахівців на віддалену роботу. Оскільки дистанційна робота відкриває нові можливості працевлаштування не лише для інвалідів, матусь у декретних відпустках з маленькими дітьми, але і працівників тих численних професій, чия присутність в офісі, в стінах підприємства зовсім необов'язкова. Адже їхня присутність може бути віртуальною, опосередкованою сучасними телекомунікаційними засобами зв'язку, які максимально наближають спілкування та трудові стосунки до «живого ефекту присутності».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голев А.А. Преимущества удаленной работы, как эффективной занятости персонала в современных реалиях. *Аллея науки*. 2018. Т. 5. № 6. С. 228–231.
2. Гордиенко Г.С. Способы повышения эффективности удаленной работы сотрудников. *International Scientific Review of the Problems and Prospects of Modern Science and Education: Collection of scientific articles XLVII International correspondence scientific and practical conference*. 2018. P. 72–73.
3. Королёв В.В. Учимся работать удаленно. *Инновационная экономика и менеджмент: Методы и технологии: сборник материалов II Международной научно-практической конференции*. 2018. С. 47–49.
4. Кохова И.В., Петроченко Н.П. Использование нестандартных форм занятости для повышения конкурентоспособности фирм в условиях кризиса. *Актуальные проблемы социальной и экономической психологии: методология, теория, практика*. Москва, 2015. С. 67–70.
5. Кравченко А.Л., Нехода Е.В. Удаленная работа и гибкий график как дополнительные мотивирующие факторы. *Управление человеческими ресурсами – основа развития инновационной экономики*. 2014. № 5. С. 163–166.
6. Орлов В.Б., Бураншина Е.И. Удаленная работа как новая реалья трудовых отношений. *Вестник Югорского государственного университета*. 2014. № S4. С. 40–46.
7. Сорокина А.Н. Удаленная работа как нестандартная форма занятости населения региона (по материалам социологического исследования в Самарской области). *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2010. № 12. С. 63–67.
8. Стребков Д.О., Шевчук А.В., Спирина М.О. Самостоятельная работа на рынке удаленной работы. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2016. № 6. С. 88–105.
9. Тебеньков Е.В., Норкина А.Н. Удаленная работа как возможность оптимизировать расходы для бизнеса в кризис. *Sciences of Europe*. 2016. № 10–1. С. 55–56.
10. Хэддон Л.И., Силверстоун Р. Удаленная работа и изменение отношения «дом-работа». *Информационное общество*. 2019. № 6. С. 6–16.
11. Шевченко А. Удаленная работа: как внедрить без потерь. 2017. URL: <https://prohr.rabota.ua/udalennaya-rabotakak-upravlyat-sotrudnikami-na-asstoyanii>.
12. Chenneville T., Schwartz-Mette R. Ethical considerations for psychologists in the time of COVID-19. *American Psychologist*. 2020. P. 23–29.
13. Garfin D.R., Silver R.C., Holman E.A. The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: Amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychology*. 2020. 39(5). P. 355–357.

ПСИХОКОРЕКЦІЙНО-ТРЕНІНГОВА РОБОТА З МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ З НИЗЬКИМ РІВНЕМ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ

PSYCHOCORRECTIVE AND TRAINING WORK WITH EMERGENCY AND DISASTER MEDICINE SERVICE WORKERS WITH LOW LEVEL OF PROFESSIONAL ESSENTIAL QUALITIES

Велика практична та соціальна значущість професійної діяльності медичних працівників взагалі і працівників служби ЕМД та МК зокрема робить особливо актуальним питання сприяння подолання ними професійних криз, укріплення та розвитку професійної ідентичності, підвищення рівня професійної компетентності, що вирішується особливо ефективно при поєднанні у процесі професійного розвитку отримання нових знань, вмінь, навичок та емоційного переживання, повномірною внутрішнього привласнення цього нового досвіду за рахунок самопізнання та самозміни фахівця.

Виявлені в емпіричному дослідженні професійно важливі якості медичних працівників вказують на доцільність фокусу під час групової корекційної роботи з медичними працівниками на таких аспектах у такій їх послідовності: усвідомлення професійних обмежень та цілей розвитку, розвиток здатності до саморегуляції; баланс активних та неагресивних копінг-стратегій у складних життєвих ситуаціях, подолання емоційного виснаження; переосмислення власної професійної ролі, розвиток соціальної автономності та ініціативності, соціальних установок на взаємопізнання і взаєморозуміння, психічної стійкості у міжособистісних стосунках; ідентифікації учасниками себе як професіонала, відкритого до інновацій.

У результаті психокорекційно-тренінгової роботи з медичними працівниками служби ЕМД та МК зросли показники асертивних дій, схильності вступати в соціальний контакт, установок на взаємопізнання, психічної стійкості у міжособистісних стосунках, зменшились показники схильності до уникнення, асоціальних та агресивних дій у складних життєвих ситуаціях, підвищились показники здатності до вольової саморегуляції та самоволодіння, планування, моделювання, програмування, оцінки результату, гнучкості та самостійності як індивідуальних стилів саморегуляції, знизились показники емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції професійних досягнень та нестійкості до стресу. Запропонована програма групової психокорекційної роботи може бути рекомендована для

підвищення професійної кваліфікації медичних працівників.

Ключові слова: екстрена медична допомога та медицина катастроф, професійно важливі якості, психокорекційно-тренінгова групова робота.

High practical and social significance of professional activity of medical workers and employees of EDM service in particular makes an issue of overcoming of professional crises, development of professional identity, raising the level of professional competence particularly vital. It is solved especially effectively when combine obtaining new knowledge, emotional experience, full-time internal appropriation of this new experience in the process of professional development.

Identified in the empirical study, professional essential qualities of medical workers indicate the expediency of the group's corrective and training work on the following aspects in sequence: awareness of professional constraints and development goals, development of self-regulation capacity, balance of active and non-aggressive coping strategies in difficult life situations, overcoming emotional exhaustion; rethinking of professional role, development of social autonomy and initiative, psychological tact, social attitudes on mutual understanding and rapport, psychological resilience in interpersonal relationships, identifying as a professional identity open to innovation. As a result of psychocorrective work with medical staff indicators of assertiveness, readiness for social contact, attitudes of mutual recognition, development of social autonomy in interpersonal relationships increased, indicators of avoidance, aggressive actions in difficult life situations decreased, indicators of self-regulation and self-defense ability, planning, modeling, programming, assessment of results, flexibility and autonomy as individual styles of self-regulation increased, emotional exhaustion, depersonalization, professional reduction decreased and stress resistance increased. So, this program of group psychocorrective and training work can be recommended for increasing professional qualification of EDM workers.

Key words: emergency and disaster medicine, professional essential qualities, psychocorrective and training group work.

УДК 159.9+614.23/.25+613.86
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.34>

Удод М.О.

аспірант лабораторії вікової психофізіології
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Велика практична та соціальна значущість професійної діяльності медичних працівників взагалі і працівників служби ЕМД та МК зокрема робить особливо актуальним питання сприяння подолання ними професійних криз, укріплення та розвитку професійної ідентичності, підвищення рівня професійної компетентності, що вирі-

шується особливо ефективно при поєднанні у процесі професійного розвитку отримання нових знань, вмінь, навичок та емоційного переживання, повномірною внутрішнього привласнення цього нового досвіду за рахунок самопізнання та самозміни фахівця.

Найважливішим особистісним ресурсом, який дозволяє виконувати задачі професій-

ного розвитку, є відповідальність як здатність до саморегуляції на основі усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності. Феномен самодетермінації особистості, на думку Д.О. Леонтьєва, виступає центральним елементом особистісного потенціалу [10, с. 4]. На думку О. Бодальова [6], в процесі розвитку самодетермінації має в першу чергу змінитися мотиваційна сфера в бік пріоритету на користь загальнолюдських цінностей, потім відбувається розвиток здатності планування та здійснення вчинків, що такі цінності втілюють, далі зростає здатність до подолання перешкод до автономного узгодження вчинків із цінностями, а в подальшому формується здатність до об'єктивного оцінювання своїх переваг та дефіцитів та готовність до нових дій і відповідальних вчинків.

Фундаментом для такої самодетермінації та відповідальності є сформована професійна самосвідомість. А.К. Маркова описує професійну самосвідомість як таку, що передбачає наявність професійних значень та професійних смислів (особистий досвід у професії, ставлення до клієнта, професійні ідеали, норми та цінності, смислоутворюючі мотиви професійної діяльності і можливість динаміки, виникнення нових критеріїв у процесі професійного розвитку [12, с. 134]). На думку С. Васьківської, феномен професійної самосвідомості особистості зумовлює саморегуляцію нею дій у професійній сфері знанням вимог, професійних можливостей та ставленням до себе як суб'єкта професійної діяльності [7, с. 14]. К.А. Абульханова-Славська наголошує на тому, що професійний розвиток і самовираження має базуватись, крім вдосконалення професійних навичок, на розвитку здатності до самоаналізу, самоконтролю та планування професійної та творчої активності, а також на задоволеності професією та професійною діяльністю [2]. На думку Н.Н. Беденко [4], для професійного розвитку та повного розкриття своєї професійної компетентності та потенціалу людині необхідні: відкритість соціального середовища, залучення в різні види соціальної, культурної та професійної активності, активне обговорення життєвого досвіду та професійних результатів інших людей, значущих соціальних та професійних проблем, можливість змінити свою думку із приводу принципово важливих питань та повідомити про це, участь у референтних професійних та соціальних групах. Всі ці можливості можуть бути створені в умовах групової психокорекційної роботи, яка має на меті розвиток професійно важливих якостей та підвищення професійної компетентності медичних працівників служби екстреної медичної допомоги та медицини катастроф.

Виклад основного матеріалу. Психологічна корекція у практичній діяльності психолога – «діяльність щодо виправлення (коригування) тих особливостей психічного розвитку, які за прийнятою системою критеріїв не відповідають оптимальній моделі» [16, с. 246]. Т.С. Яценко визначає психокорекцію як зміну стабілізованих у процесі життєдіяльності характеристик суб'єкта, що сприяє актуалізації внутрішнього потенціалу його Я [19, с. 20], а О.В. Євтихов визначає груповий психологічний тренінг як метод цілеспрямованих змін, спрямованих на особистісний і професійний розвиток людини через отримання, аналіз і переоцінку нею власного досвіду в груповій взаємодії [8, с. 123]. Різні автори пропонують тренінгові програми для пропрацювання різних моментів із метою оптимізації професійної діяльності медичного працівника: суб'єктності (О.С. Яркіна [18]), комунікативних властивостей (Л.В. Богданова [5]), концепції пацієнта (О.А. Аленінська [3]) тощо.

У нашій психокорекційній роботі ми використали модель конструктивної зміни Л.М. Мітіної [13] (рис. 4.1), що об'єднує такі послідовні стадії роботи, як мотиваційна, когнітивна, афективна та поведінкова. Мотиваційна стадія пов'язана з розвитком внутрішньої готовності учасників групи до тренінгу, їх мотивації до змін. Протягом цієї стадії відбувається знайомство учасників між собою, а також з принципами, цілями і завданнями групової роботи. На стадії усвідомлення існуючої проблеми, розвитку здатності до рефлексії основним фокусом роботи є емоційно-вольові професійно важливі якості. Схема психокорекційної роботи передбачає значну за обсягом психоедукаційну частину і роботу перш за все із подоланням емоційного виснаження і нарощенням потенціалу активності у подоланні складних ситуацій та здатності до саморегуляції. Це становить основу, створює необхідний фундамент та ресурс для виходу із ситуації професійної кризи та розвитку комунікативних здібностей, а також утворює запобіжний ресурс для профілактики і подолання таких криз у майбутньому. На стадії переоцінки, де основним фокусом уваги є рефлексивно-діяльнісні професійно важливі якості, підвищується усвідомлення наявної та бажаної професійної ролі та ідентичності, позиції в професійному колективі. На цій стадії особлива увага приділяється процесам самоаналізу, самоконтролю і саморегуляції, рефлексії та диференціації при виконанні професійної діяльності. Обговорення будується за принципом групових дискусій, із підсумковою роботою учасників. Поведінкова стадія (дії) має за основний фокус формування, розвиток та закріплення комунікативних здібностей, установок, вмінь та навичок. Завдяки оновленому погляду на власну про-

фесійну ідентичність учасники групи починають бути уважнішими до соціального контексту власної професійної діяльності, випробовують нові форми взаємодії та вирішення складних ситуацій, навчаються робити усвідомлений вибір таких форм та вирішень. Тут учасникам пропонуються вправи, розраховані на спільну діяльність, що сприяє виникненню почуття включення, інтеграції, спільності, творчості і вагомості власного внеску учасників в роботу групи.

Виявлені в емпіричному дослідженні професійно важливі якості медичних працівників

вказують на доцільність фокусу під час групової корекційної роботи з медичними працівниками на таких аспектах у наступній їх послідовності (рис. 1):

- усвідомлення професійних обмежень та цілей розвитку, формування мотивації до змін;
- розвиток здатності до саморегуляції, баланс активних та неагресивних копінг-стратегій в складних життєвих ситуаціях, подолання емоційного виснаження;
- переосмислення власної професійної ролі, досягнень і цілей, розвиток гнучкості,

Рис. 1. Схема групової психокорекційної роботи для медичних працівників з нижчим рівнем професійної компетентності

здатності до оцінки результатів та моделювання як складових індивідуального стилю саморегуляції;

– розвиток соціальної автономності та ініціативності, психологічного такту, соціальних установок на взаємопізнання і взаєморозуміння, психічної стійкості у міжособистісних стосунках;

– переоцінка власної ідентичності, цінностей і ідентифікації учасниками себе як професіонала крізь призму здобутого масиву інформації, нових знань, вмінь та навичок та сформованих нових сенсів – передусім як комунікативно гнучкого та відкритого до інновацій.

Процес навчання дорослих має свою специфіку, описану М. Ноулзом у шести ключових відмінностях: потреба в інформації, внутрішня мотивація, усвідомлення своїх потреб і особистісних сенсів навчання, засвоєння нових знань крізь оптику попереднього досвіду, автономія і відповідальність, засвоєння інформації в процесі діяльності [1].

Основними психологічними принципами групової корекційної роботи були дотримання правил учасниками групи (правила конфіденційності, щирості, персоніфікації висловлювань, екологічного зворотного зв'язку, правило «стоп», розмежування «тут і тепер» і «там і тоді», поваги до інших учасників та уваги до їх потреб у підтримці та допомозі, дотримання сеттінгу роботи); принцип активності та відповідальності, принцип диверсифікованості [8, с. 32]; принцип балансу комфорту і дискомфорту (О. Сидоренко [15, с. 23]); принцип дослідницької позиції; принцип реалістичності передбачає аналіз різних соціальних та професійних ситуацій з максимальним наближенням до реальних умов [8, с. 32]; принцип об'єктивності (усвідомлення) поведінки [8, с. 34]; принцип моделювання через соціальне наочіння; принцип комплексності впливу.

Релевантною для такої специфіки аудиторії буде теорія Д. Колба [17], згідно з якою цикл навчання складається з таких етапів: особистісний досвід, рефлексивне спостереження, теоретична концептуалізація, експеримент (із урахуванням контексту та ситуацій професійної практики).

Форма організації групових психокорекційних занять полягає у використанні інтерактивних технік – організаційно-спрямовуючих та змістовно-сміслових (Л.М. Карамушка, М.П. Малигіна [9]). До групи організаційно-спрямовуючих інтерактивних технік належать вивчення очікувань учасників, спільна розробка правил групової роботи учасниками тренінгу, «розігрівачі» та тимбілдінгові вправи, актуалізація знань, вмінь і навичок учасників, створення малих груп (або пар) тощо, методики отримання зворотного зв'язку. Група

змістовно-сміслових інтерактивних технік включає наступні форми роботи: міні-лекції, індивідуальна робота (письмові завдання, самопрезентація), темоцентрована взаємодія, брейнстормінг, дискусії, психогімнастичні та арт-терапевтичні вправи, рольові та ділові ігри, візуалізації, аутогенні тренування, релаксаційні та дихальні гімнастичні вправи.

Групова психокорекційна робота потребує високого рівня перцептивної, комунікативної, інтерактивної, ігротехнічної компетентностей ведучого та таких метакомпетентностей, як здатність до аналізу та прогнозу, дипломатичність, швидкість реакції, гнучкість мислення, вміння впливати на людей, здатність до спонтанності та імпровізації [14, с. 112].

Для апробації психокорекційної програми, призначеної для розвитку професійно важливих якостей у медичних працівників з нижчим рівнем професійної компетентності були запрошені 24 особи, серед них 14 жінок та 10 чоловіків віком 35–47 років, з яких було сформовано дві психокорекційні групи по 12 осіб в кожній. Робота проводилась почергово, з використанням в якості контрольної другої групи, яка в цей проміжок часу не була задіяна в психокорекційній роботі.

Метою роботи було підвищення рівня розвитку професійно важливих якостей медичних працівників служби екстреної медичної допомоги та медицини катастроф та рівня їх професійної компетентності.

У результаті психокорекційної роботи було виявлено зміни на емоційно-вольовому рівні професійно важливих якостей у показниках схильності до таких копінг-стратегій, як асертивні дії ($M_{1емп}=20,25$, $M_{2емп}=20,92$, $Z=2,79$, $p\leq 0,01$), вступ у соціальний контакт ($M_{1емп}=22,13$, $M_{2емп}=22,58$, $Z=2,19$, $p\leq 0,05$), уникнення ($M_{1емп}=20,33$, $M_{2емп}=19,83$, $Z=2,04$, $p\leq 0,05$), асоціальні дії ($M_{1емп}=16,63$, $M_{2емп}=15,83$, $Z=2,00$, $p\leq 0,05$), агресивні дії ($M_{1емп}=22,25$, $M_{2емп}=21,33$, $Z=2,97$, $p\leq 0,01$), а саме зросли показники асертивних дій та схильності вступати в соціальний контакт і зменшились показники схильності до уникнення, асоціальних та агресивних дій в складних життєвих ситуаціях (рис. 2). Такі зміни свідчать про те, що учасники групової психокорекційної роботи стали більш впевненими, активними та соціально орієнтованими у вирішальних життєвих складностях, що, безумовно, є більш зрілою та відповідальною життєвою позицією і в майбутньому сприятиме більш конструктивному і ефективному вирішенню проблемних ситуацій. Розвиток емоційної культури учасників посприяв тому, щоб вони змогли навчитись поводитись більш впевнено та діяти прямо, звертатись по допомогу без агресивності та відкладання вирішення проблемних ситуацій у майбутнє.

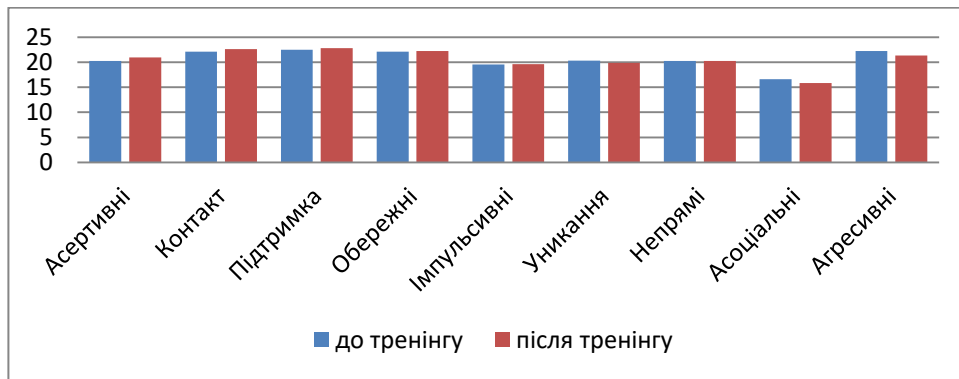

Рис. 2. Показники копінг-стратегій до і після психокорекційно-тренінгової групової роботи

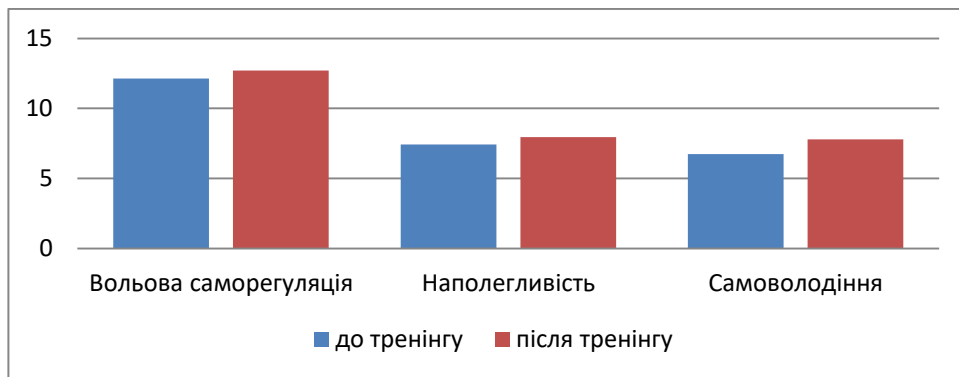

Рис. 3. Показники вольової саморегуляції до і після психокорекційно-тренінгової групової роботи

У результаті психокорекційної роботи було виявлено зміни на емоційно-вольовому рівні професійно важливих якостей у показниках здатності до вольової саморегуляції ($M_{1емп}=12,13$, $M_{2емп}=12,71$, $Z=1,96$, $p \leq 0,05$) та самоволодіння ($M_{1емп}=6,75$, $M_{2емп}=7,79$, $Z=3,24$, $p \leq 0,01$), а саме обидва показники підвищились (рис. 3). Розуміння зв'язку між ситуаціями, емоціями, почуттями, діями та вчинками, що з'являється внаслідок розвитку емоційного інтелекту та культури, застосування методів та технік емоційної саморегуляції, а також усвідомлення власної професійної ідентичності, особистісних цінностей, сенсів та життєвих цілей посприяло тому, що учасники навчилися чіткіше визначати вектор дії, фокусуватись на цілі та докладати зусилля до її досягнення, а також утримуватися від неефективних, імпульсивних та шкідливих дій.

У результаті психокорекційної роботи було виявлено зміни на емоційно-вольовому рівні професійно важливих якостей у показниках емоційного виснаження ($M_{1емп}=22,17$, $M_{2емп}=21,04$, $Z=3,05$, $p \leq 0,01$) та нестійкості до стресу ($M_{1емп}=25,92$, $M_{2емп}=24,91$, $Z=2,53$, $p \leq 0,05$), а саме, обидва показники

у учасників групової психокорекційної роботи знизились (рис. 4). Це вказує на ефективність обраного підходу і формату роботи для подолання і профілактики емоційного вигорання, адже ця проблема, на жаль, є дуже актуальною для працівників сфери «людина-людина» взагалі і медичних працівників зокрема, для яких звичною практикою є ненормований робочий графік, неможливість повноцінного відпочинку, високе стресове навантаження і низька заробітна плата. Навчання методам і технікам емоційної саморегуляції, впровадження їх у щоденний графік та систематична практика є ефективним і безкоштовним, необтяжливим у самостійному користуванні аутопсихокорекційним інструментом, який до того ж сприяє укріпленню фізичного здоров'я.

У результаті психокорекційної роботи було виявлено зміни на рефлексивно-діяльній рівні професійно важливих якостей у показниках планування як індивідуального стилю саморегуляції ($M_{1емп}=5,25$, $M_{2емп}=6$, $Z=3,18$, $p \leq 0,01$), моделювання як індивідуального стилю саморегуляції ($M_{1емп}=3,75$, $M_{2емп}=4,5$, $Z=3,52$, $p \leq 0,01$), програмування як індивідуального стилю саморегуляції ($M_{1емп}=5,58$, $M_{2емп}=6,08$, $Z=2,93$, $p \leq 0,01$),

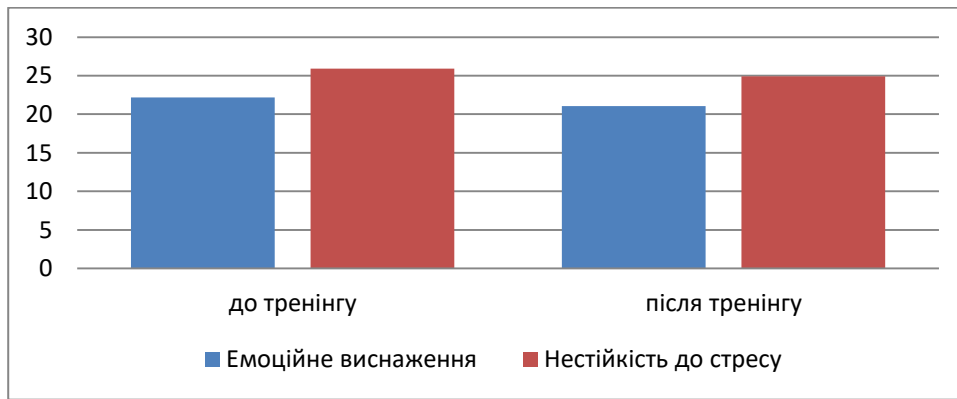

Рис. 4. Показники емоційного виснаження та нестійкості до стресу до і після психокорекційно-тренінгової групової роботи

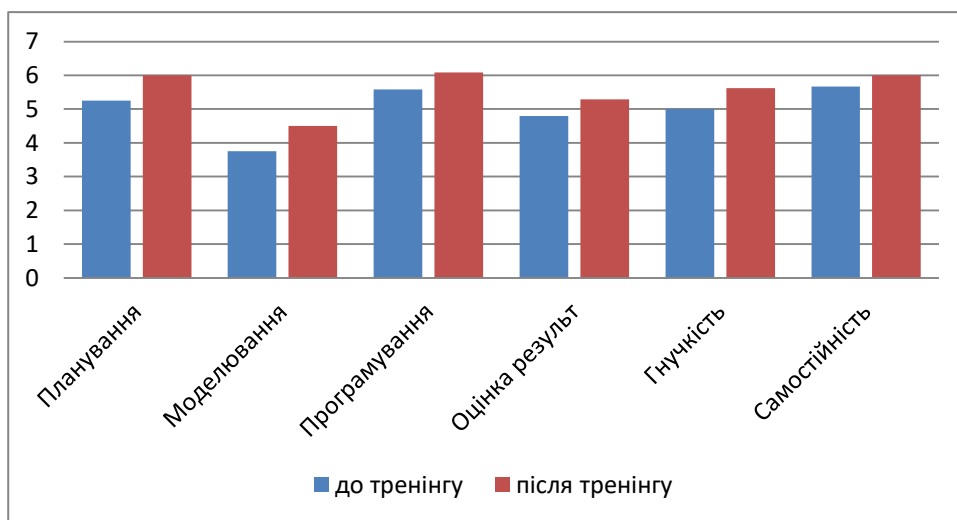

Рис. 5. Показники індивідуальних стилів саморегуляції до і після психокорекційно-тренінгової групової роботи

оцінки результату як індивідуального стилю саморегуляції ($M_{1емп}=4,79$, $M_{2емп}=5,29$, $Z=2,8$, $p\leq 0,01$), гнучкості як індивідуального стилю саморегуляції ($M_{1емп}=5$, $M_{2емп}=5,63$, $Z=3,18$, $p\leq 0,01$), самостійності як індивідуального стилю саморегуляції ($M_{1емп}=5,67$, $M_{2емп}=6$, $Z=2,37$, $p\leq 0,05$), загального показника саморегуляції ($M_{1емп}=25,67$, $M_{2емп}=33,5$, $Z=4,29$, $p\leq 0,01$), всі ці показники в учасників групової психокорекційної роботи підвищились (рис. 5). Таке зростання свідчить, що комплексний підхід, що включає розвиток емоційного інтелекту та саморегуляції, професійної ідентичності, аналіз особистісних цінностей, сенсів і цілей, оцінка і розвиток учасниками їх соціально-перцептивних, комунікативних та інтерактивних паттернів у бік їх більшої ефективності та екологічності, засвоєння навичок конструктивного вирішення конфліктів та копінг-стратегій в складних життєвих ситуаціях забезпечує повномірний розвиток системи саморегуляції особистості

і створює фундамент для подальшого особистісного розвитку і саморозвитку. Розвинута система саморегуляції дозволяє правильно оцінювати зовнішню ситуацію і внутрішній контекст, прогнозувати їх розвиток, прораховувати стратегії дій, обирати оптимальні і співвідносити свої дії із цими прогнозами, досягаючи найкращих можливих результатів для вихідних умов, а також мати альтернативні стратегії і тактики, вчасно реагувати на зміни, давати адекватну оцінку результатам дій, а також зберігати достатню автономію протягом всієї цієї послідовності ланок, не залишаючи при тому поза увагою соціальний і груповий контекст.

У результаті психокорекційної роботи було виявлено зміни на рефлексивно-діяльнісному рівні професійно важливих якостей у показниках деперсоналізації ($M_{1емп}=10,21$, $M_{2емп}=9,58$, $Z=2,54$, $p\leq 0,05$) та редукції професійних досягнень ($M_{1емп}=21,41$, $M_{2емп}=20,58$, $Z=2,71$,

$p \leq 0,01$), а саме зниження цих показників в учасників групової психокорекційної роботи (рис. 6). Отже, аналіз особистих цінностей та сенсів учасників, їх професійних цілей, актуалізація почуття приналежності до професійної спільноти та лояльності організації, оптимізація їх взаємодії з професійним середовищем послужили визначенню ними своєї професійної позиції, привласненню ними своїх професійних досягнень, укріпленню та розвитку їх професійної ідентичності. Оскільки учасники групової психокорекційної роботи здебільшого були досвідченими працівниками, їхнього досвіду більш ніж достатньо для здійснення його аналізу, роботи над проблемними місцями і побудови більш ефективної та актуальної моделі сприймання себе як професіонала.

У результаті психокорекційної роботи було виявлено зміни на мотиваційно-ціннісному рівні професійно важливих якостей у показниках установки на взаємопізнання ($M1_{емп}=17,5$, $M2_{емп}=18,1$, $Z=2,54$, $p \leq 0,05$) та психічної стійкості у міжособистісних стосунках ($M1_{емп}=30,63$, $M2_{емп}=31,29$, $Z=2,19$, $p \leq 0,05$), а саме зростання цих показників (рис. 7). Групова психокорекційна робота

дозволила учасникам досягнути стану більшої відкритості до інших, до своїх колег по роботі зокрема, більшої готовності до ефективної комунікації та взаємодії, а також зробила їх більш готовими до несподіванок і складностей, що можуть виникати у спілкуванні. Незважаючи на це, вони можуть залишатися, завдяки новим емоційним та когнітивним ресурсам, спокійними, врівноваженими, відкритими до співпраці та діалогу, що є важливою умовою сприятливого психологічного клімату в професійному колективі.

Також слід зауважити, що здобуті учасниками групової психокорекційної роботи нові знання, сформовані навички і вміння є універсально корисними для їх адаптації та ефективного функціонування в будь-яких умовах, а також можуть стати в нагоді в їх особистому та сімейному житті, сприятимуть їх психологічному благополуччю і задоволеності життям при їх систематичному та послідовному застосуванні.

Висновки з проведеного дослідження. У результаті психокорекційно-тренінгової роботи з медичними працівниками служби ЕМД та МК зросли показники асертивних дій, схильності вступати в соціальний кон-

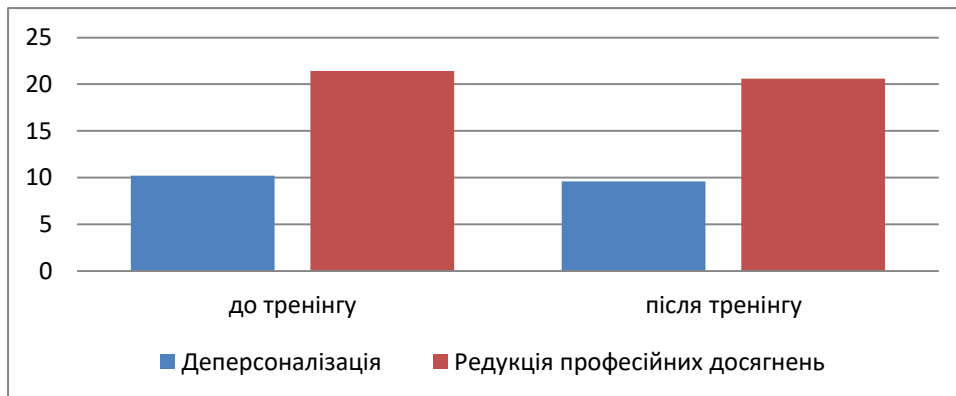

Рис. 6. Показники професійного вигорання до і після психокорекційно-тренінгової групової роботи

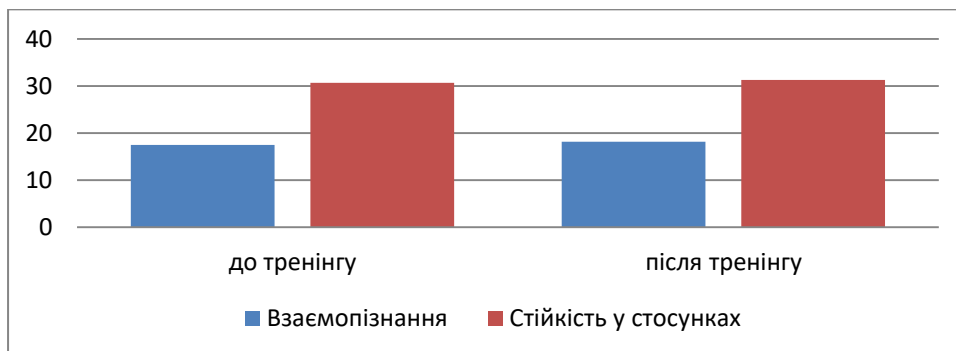

Рис. 7. Показники комунікативних установок до і після психокорекційно-тренінгової групової роботи

такт, установки на взаємопізнання, психічної стійкості у міжособистісних стосунках, зменшились показники схильності до уникнення, асоціальних та агресивних дій в складних життєвих ситуаціях, підвищились показники здатності до вольової саморегуляції та самоволодіння, планування, моделювання, програмування, оцінки результату, гнучкості та самостійності як індивідуальних стилів саморегуляції, знизились показники емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції професійних досягнень та нестійкості до стресу. Запропонована програма групової психокорекційної роботи може бути рекомендована для підвищення професійної кваліфікації медичних працівників.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Gutierrez K. 3 Adult Learning Theories Every E-Learning Designer Must Know. URL : <https://www.td.org/insights/3-adult-learning-theories-every-e-learning-designer-must-know> (дата звернення: 1.08.2020).
2. Абульханова-Славская К.С. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
3. Аленинская О.А. Психолого-акмеологические условия развития гуманистической концепции пациента у врача : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / О.А. Аленинская. Тамбов, 2008. 19 с.
4. Беденко Н.Н. Социальная компетентность личности в современной урбанистической культуре : дисс...канд. философ. наук : 09.00.11 ; Тверской государственный университет. Тверь, 2004. 144 с.
5. Богданова Л.В. Профессионально ориентированная коммуникативная подготовка будущего врача : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». Чита, 2009. 18 с.
6. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека. URL : <http://www.hpsy.ru/public/x796.htm> (дата звернення: 1.08.2020).
7. Васильківська С.В. Психологічні особливості формування професійного самопізнання майбутнього вчителя : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07 ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 1987. 22 с.
8. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 224 с.
9. Карамушка Л.М., Малигіна М.П. Використання інтерактивних технік у процесі підготовки менеджерів та персоналу освітніх організацій до управління. Методичні рекомендації. Київ – Рівне, 2003. 20 с.
10. Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. 675 с.
11. Марасанов Г.И. Социально-психологический тренинг. Москва : Когито-Центр, 2001. 251 с.
12. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва : Знание, 1996. 309 с.
13. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы). Москва : Дело, 1994. 216 с.
14. Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии. Активное обучение. Москва : Издательский центр «Академия», 2009. 192 с.
15. Сидоренко Е.В. Мотивационный тренинг. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 234 с.
16. Словарь практического психолога. Минск : Харвест, 1997. 569 с.
17. Фопель К. Эффективный воркшоп. Москва : Генезис, 2003. 368 с.
18. Яркина О.С. Субъектность как психолого-акмеологическое условие личностно-профессионального развития врача : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология». Тамбов, 2009. 19 с.
19. Яценко Т.С. Основы групповой психокорекції. Київ : Либідь, 1996. 264 с.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСИЛЬНИЦЬКИХ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ВІДОБРАЖЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ МЕДІА

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VIOLENT FAMILY CONFLICTS IN THE REFLECTION OF DOMESTIC MEDIA

У статті розглянуто вагомість вітчизняних медіа як ретранслятора держави у сфері сімейної політики та характер їх впливу на формування суспільної думки щодо насильницьких сімейних конфліктів. Викладено праці психологів, соціологів, конфліктологів, філософів, юристів, медіаспеціалістів, що становить теоретичну базу дослідження. Наведено визначення поняття сімейного конфлікту й сімейного насильницького конфлікту. Зібрано, проаналізовано та систематизовано список основних причин виникнення конфліктів у сім'ї, серед яких – протилежність інтересів і поглядів, обмеження свободи (дій, волі, духовної свободи), наявність у когось із членів сім'ї психічних відхилень, неможливість задоволення/несерйозне ставлення до потреб одного з членів родини, авторитарність чи надмірна амбіційність одного з членів родини, внутрішньоособистісні конфлікти тощо. Виділено основні групи конфліктогенів і найпоширеніших помилок сприйняття конфліктних ситуацій.

Основну увагу приділено пошуку прихованої пропаганди домашнього насильства в медіаматеріалах українських ЗМІ: рекламних роликах, статтях, замітках, випусках новин, розважальних-шоу та популярних телевізійних проєктах: «Один за всіх», «За живе», «Детектор брехні», «Кохана, ми вбиваємо дітей», «Хата на тата», «Міняю жінку», «Голос», «Х-фактор», «Топ-модель по-українськи». Проаналізовано види маніпуляцій і спекулятивні інструменти гри на емоціях, болях і страхах аудиторії, що активно використовують українські засоби масової інформації, як-от: застосування кричущих, шокуючих, скандальних назв тем ефірів і заголовків з метою підняття рейтингів, перетворення трагічних чи сентиментальних історій героїв на ключовий елемент шоу, спекуляція на емпатійних проявах аудиторії, насадження ідеалізованої моделі сім'ї (повної нуклеарної сім'ї з однією дитиною) та сімейних взаємин, подвійний дискурс у рекламних роликах, який будується на поширених гендерних стереотипах.

Ключові слова: домашнє насильство, насильницькі сімейні конфлікти, медіа, маніпуляція, інститут сім'ї, прихована пропаганда.

The article considers the importance of domestic media as a state repeater in the field of family policy and the nature of their influence on the formation of public opinion on violent family conflicts. The works of psychologists, sociologists, conflictologists, philosophers, lawyers, media specialists are presented, which is the theoretical basis of the study. The text of the article provides a definition of the concept of family conflict and domestic violent conflict. A list of the main causes of conflicts in the family is collected, analyzed and systematized, including: conflict of interests and views, restrictions on freedom (actions, expression of will, spiritual freedom), mental disorders of a family member, inability to meet the needs of a family member, not taking the needs of a family member seriously, authoritarianism or excessive ambition of a family member, interpersonal conflicts, etc. The main groups of conflict agents and the most common errors of perception of conflict situations are highlighted.

The main focus is on finding covert propaganda of domestic violence in the content of the Ukrainian media: commercials, articles, notes, news releases, entertainment shows and popular television projects such as: "Odin za vsih", "Za zhive", "Ditektor brehni", "Kohana mi vbivayemo ditej", "Hata na tata", "Minyayu zhinku", "The voice", "X-factor", "Top-model po-ukrainyski". The types of manipulations and tools of speculation on the emotions, pains and fears of the audience that actively use the Ukrainian media are analyzed, such as: the use of flashy, shocking, scandalous names of broadcasts and headlines to raise ratings, turn tragic or sentimental stories of heroes into key -element of the show, speculation on the empathy of the audience, planting an idealized model of the family (complete nuclear family with one child) and family relationships, double discourse in commercials, which is based on uncommon gender stereotypes.

Key words: domestic violence, violent family conflicts, media, manipulation, family institution, covert propaganda.

УДК 316.454.56
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.35>

Віденєсв І.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Харківська державна академія культури

Постановка проблеми. Сьогодні однією з найбільш гострих соціальних і психологічних проблем у світі є проблема насильства в сім'ї. Законодавчо це питання в Україні регулюється недостатньо. Рівень захисту українців від

домашнього насильства становить лише 25%, тоді як у Норвегії та на Мальті – 75%. Такий контраст викликає в суспільстві значний резонанс [7]. Задовольняючи соціальний запит, вітчизняні медіа щонайактивніше висвітлю-

ють тему насильства в сім'ї, утім коректність їхніх матеріалів у науковому товаристві викликає багато питань, зумовлюючи актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методологічною основою дослідження є праці таких зарубіжних науковців, як Ж. Бодріяр [1], Л. Козер [8], І. Грошев [3], А. Коханенко [9]. Також вітчизняних дослідників і медіаспеціалістів, як-от: О. Вергіліс [2], Д. Димніч [4], О. Дунебабіна [5], Т. Дуткевич [6], Т. Кругла [10], М. Пірен [14], В. Турбан [17], О. Центиля [20].

Постановка завдання. Мета – проаналізувати українські ЗМІ на предмет маніпуляції суспільною думкою щодо сімейного насильства й виявити ступінь і характер впливу медіа на інститут сім'ї в Україні.

Об'єкт дослідження – міжособистісні взаємини.

Предмет дослідження – насильницькі сімейні конфлікти, що транслюються вітчизняними медіа.

Виклад основного матеріалу дослідження. Т. Дуткевич визначає конфлікт так: «Конфлікт – зовнішня форма прояву суперечностей, протиборча поведінка з приводу суперечності» [6, с. 15]. Але, з огляду на специфіку дослідження, постає необхідність надати більш вузьке визначення, яке в праці наводить В. Турбан: «Сімейні конфлікти розглядаються як протиборство між членами сім'ї на основі протилежно спрямованих мотивів і поглядів» [18, с. 444].

Науковці поділяють сімейні конфлікти на такі типи: за суб'єктами конфлікту (подружні/між батьками та дітьми/конфлікт родичів) [6, с. 14], за джерелом конфлікту (ціннісні/позиційні/сексуальні/господарсько-економічні) [6, с. 14], за поведінкою конфліктуючих сторін: (відкриті/приховані) [6, с. 18]. Також можна виділити конструктивний і деструктивний конфлікти. Саме на позитивних функціях конфлікту будується теорія відомого американського соціолога Л. Козера [8]. Згідно з працями теоретика, конфлікт виступає в ролі адаптивного механізму, який сприяє розвитку гнучкості й міцності соціальної системи, тобто конфлікт можна порівняти з вірусом, перемагаючи який організм стає менш вразливим до такого типу захворювань [8].

Утім варто наголосити, що Л. Козер розглядав цю тему загалом однобічно й недооцінював негативний вплив конфлікту. Далеко не завжди члени родини можуть послідовно висловити одне одному претензії, обґрунтувати власні погляди й разом прийти певного консенсусу, тож дуже часто конфліктні зіткнення не приносять жодної користі, а, навпаки, призводять до погіршення внутрішньосімейних стосунків, особливо якщо конфлікт має затяжний характер.

Сімейні конфлікти є найбільш поширеними, адже жодна інша соціальна група не містить у собі одночасно такої кількості конект-елементів, куди належать міжособистісні стосунки, правові й морально-етичні зобов'язання [6].

Т. Кругла в праці стверджує, що підвищена емоційність і суто суб'єктивне сприйняття тої чи іншої ситуації надійно приховують раціональний початок конфлікту, що в багато разів зменшує шанси на його швидке й безнаслідкове вирішення [10].

До того ж глибинний зв'язок родичів спонукає їх до тимчасового самоконтролю стосовно відкритих проявів ворожості. Це стає головною підосною неконтрольованих спалахів агресії в майбутньому, які з великою вірогідністю перетворюють потенційно конструктивний конфлікт у фактично насильницький, що може негативно позначитися не тільки на психіці людині, а й на її фізичному здоров'ї.

До основних причин виникнення сімейних конфліктів дослідники зараховують такі: протилежність інтересів і поглядів [6], обмеження свободи (дій, волі, духовної свободи тощо) [17], наявність у когось із членів сім'ї психічних відхилень [6], наявність у когось із членів сім'ї згубних залежностей (наркоманія, алкоголізм, ігроманія, тощо) [6], пригноблення особистісних виявів [17], неможливість задоволення/несерйозне ставлення до потреб одного з членів родини [6], авторитарність чи надмірна амбіційність одного з членів родини [10], неповага до особистого простору [6], сексуальна дисгармонія [17], незадовільне матеріальне становище сім'ї [17], відсутність емпатії й найпростіших навичок комунікації [17], вигоряння в професійній сфері [17], брак фінансів [6], неналежні житлові умови [17], розбіжності в принципах виховання дітей [17], внутрішньоособистісний конфлікт одного з членів сім'ї [6].

Вищенаведений список вичерпно доповнює М. Пірен: «Назвемо чинники, які найчастіше призводять до сімейних конфліктів: коли ви надто багато чекаєте від партнера (партнерші), роблячи його (її) відповідальними за ваше особисте щастя <...>; заздрите успіхам партнера (партнерші) в сімейному житті; <...> зневагою даєте зрозуміти: «ти вже не така велика цінність для мене»; даєте зрозуміти про його (її) зовнішню (внутрішню) непривабливість» [14, с. 90].

Як уже згадувалося, одним із найвагоміших факторів у розвитку конфлікту є неадекватність сприйняття людиною тої чи іншої ситуації. Типологію помилок сприйняття детально розглянула українська науковиця В. Турбан: категоричність – надмірна упевненість у власній позиції та небажання бачити альтернативу, суб'єктивізм – використання емоцій як аргу-

менту, легковажність і фаталізм – зречення особистої відповідальності, упевненість, що проблема може вирішитися сама собою, ідеалізм – заперечення проблеми, нереальні вимоги – нездорове бажання змінити поведінкові звички партнера (партнерші), примусове схиляння до зради його (її) принципів, орієнтація на комфорт – сприйняття родини як інструменту для задоволення власних потреб, застрягання – зацикленість на одній, частіше за все негативній ситуації й перманентне її педалювання, консерватизм – сліпе наслідування соціальним стереотипам і культурним традиціям, страх змін, супроводжуваний ігноруванням реалій сучасності, жертвовність – людина усвідомлює себе як таку, що жертвує чимось (кар'єрою, самореалізацією, часом, реалізацією бажань тощо) заради сім'ї [17].

У більшості випадків невід'ємним супровідником неадекватного сприйняття є конфліктогени – навмисна бездіяльність чи певна дія (слова, жести, оцінки, судження, тощо) однієї або декількох сторін взаємодії, що провокує перехід конфліктної ситуації безпосередньо в конфлікт [6; 14; 17].

Т. Дуткевич розділяє всі конфліктогени на три великі групи: 1) потяг проявити зверхність (вищість) [6]; 2) прояви агресивності [6]; 3) егоїстичні прояви [6]. Тобто будь-яке не обдумане слово, некоректно висловлена оцінка, судження, осуд, мовчання з метою психологічного тиску може бути конфліктогеном. Перебуваючи в стані емоційного сплеску, людина недостатньо контролює себе й може, сама не бажаючи того, образити чи навіть травмувати іншу сторону. Тому соціологи та психологи наголошують на важливості розвитку механізмів взаєморозуміння й надання суспільству державою відповідної освіти [20].

Як і в інших розвинутих країнах, в Україні основним ретранслятором державної позиції з певного питання є медіа. У сучасному інформаційному суспільстві їхній вплив на розум людини важко переоцінити, про це неодноразово у філософських працях у контексті теорії екстаз згадував Ж. Бодріяр [1].

Варто відзначити, що за останні п'ять років тема домашнього насильства припинила бути табуованою, вона активно висвітлюється телеканалами, друкованими виданнями, різноманітними інтернет-ресурсами та лідерами думок у соціальних мережах. Це спонукало владу розробити нові законопроекти, спрямовані на посилення відповідальності за скоєння актів домашнього насильства. Саме завдяки ЗМІ пересічні громадяни усвідомлюють, що, окрім фізичного й сексуального насильства, є й інші його види, а саме: економічне та психологічне; що говорити про випадки насильства в сім'ї публічно не тільки не соромно, а й життєво необхідно; що не варто терпіти

приниження й неповагу в будь-яких проявах [5; 7]. Але водночас численні медіаматеріали містять приховану пропаганду насильства.

По-перше, у гонитві за високими рейтингами вітчизняні телеканали не гребують відверто шокуючими назвами ефірів, на кшталт: «Голова в пакеті: хто відповідь за смерть школярки?», «Не хочемо до мами, бо у неї проблеми із чоловіками», «Доньку застрелю з пістолета, бо не стала депутатом», «16-річній мамі ніде жити: чому батьки вигнали її з дому?», «Дівчина звинуватила рідного батька в зґвалтуванні», «Сергій+Сергій: генетичний збій?» [15; 18].

Безперечно, такі анонси спонукають аудиторію до перегляду, адже спрацьовує «ефект негативності», сутність якого полягає в тенденції надання негативним новинам більшої уваги заради швидкого реагування на потенційні загрози в майбутньому. Але скандальне формулювання теми передачі далеко не завжди є виправданим: під час ефіру герої, пояснюючи свій погляд, наводять факти, котрі розкривають конфлікт із різних боків, ореол приголошливості й жаху зникає. Щоб компенсувати цей «недолік», сценаристи ближче до розв'язки передачі роблять ставку на емоції героїв, спекулюючи на емпатії глядачів.

Навіть девізи найбільш популярних телевізійних соціальних проєктів апелюють до первісних емоцій людини: шоу «Один за всіх» – «У нас тільки правдиві історії, котрі нікого не залишать байдужими» [15]; шоу «За живе» – «Ця програма задіє вас за живе» [15].

Інтернет-видання теж не вирізняються коректністю, так звана «клікабельність» посилення переважає над об'єктивністю подачі інформації: «В Україні батько на очах у сина зґвалтував власну 15-річну доньку з діагнозом ДЦП» [16], «Схопив за волосся, бив об стіну: дружина священника заявила про побиття» [19].

Навіть випуски новин сконструйовані так, щоб глядач із кожною наступною новиною все більше затамовував подих від подиву та жаху [15; 16; 18; 21]. Через це в суспільстві формується стійка думка, що в країні не відбувається нічого хорошого та що насильство – це норма життя для багатьох громадян.

По-друге, такі передачі, як «Хата на тата» [15], «Міняю жінку» [21], «Кохана, ми вбиваємо дітей» [15], які позиціонуються як просвітницькі та навчальні, в жодному випуску не містять зразкової моделі сім'ї. Раз у раз аудиторії транслиуються запущені випадки, де наявне домашнє насильство.

Безпечні на перший погляд талант-шоу («Топ модель по-українськи» [12], «Голос» [21], «Х-фактор» [15], «Україна має талант» [15]) обирають учасників не стільки за талант, видатні танцювальні, вокальні та модельні дані, а скільки за трагічну чи сентиментальну

історію, що стоїть за особистістю, яка, потрапляючи на шоу, стає скоріше його персонажем, аніж учасником, стирається межа між особистим і публічним [2; 11].

«<.» телебачення пропонує реаліті-шоу, що передбачають цілодобове і беззастережне спостереження за учасниками шоу, незалежно від інтимності моменту і емоційного стану», – стверджує дослідниця О. Центиля [20].

На окрему увагу заслуговує реклама, бо короткі ролики, що часто виникають перед очима, містять небезпечні для психіки установки, які надійно осідають у підсвідомості людини.

І. Грошев стверджує, що реклама містить декілька дискурсів. Первинний дискурс становлять безпосередньо пропозиції про товари чи послуги. Тут мовиться про ефективність послуги чи товару, про його якості. А от у вторинному дискурсі закладені гендерні стереотипи, тобто вказується, хто саме цим товаром має користуватися [3].

Наприклад, реклама макаронних виробів «Чумак», де за столом сидить жінка, яка подала своєму чоловіку тарілку макаронів і в схвильованому очікуванні спостерігає за його реакцією. Тим часом чоловік куштує страву й «розсипається» в подяках [12; 15; 21]. Спочатку здається, що ролик не має жодного підтексту – стандартна ситуація. Але саме в цій стандартності криється головне: стереотип про берегиню домашнього вогнища. Рекламодавець ніби натякає, що саме жінка має готувати для родини.

Так суспільство отримує певні установки, моделі поведінки, яким треба слідувати. На практиці ж жінка може не любити готувати чи не мати на це часу, через те що теж працює або увесь час виховує дітей. А її чоловік вимагає від неї, щоб та виконувала «жіночі обов'язки», що, по суті, є одним із проявів домашнього насильства, не кажучи вже про те, що шлюб – це союз двох рівноправних партнерів і що поділ обов'язків на суто жіночі й чоловічі давно відійшов у минуле.

Чоловіки теж стають жертвами психологічного домашнього насильства через коди, закладені в рекламних роликах. Реклама авто, банків, кредитних контор, ломбардів, будівельних інструментів тиражує образ упевненого в собі бізнесмена, годувальника сім'ї, майстра на всі руки, і це стає підґрунтям для психологічного тиску й дорікань з боку дружини, на кшталт: «Справжній чоловік повинен утримувати сім'ю», «Подивись на себе, ти навіть цвяха в стіну забити не можеш».

Поширеним образом також є повна нуклеарна сім'я з однією дитиною. Ролики із цим образом становлять 15–20% від їх загальної кількості. Така реклама формує ідеалізоване уявлення про сім'ю [13].

По-перше, у більшості роликів зображена родина, яка добре проводить час разом за вечерею/на прогулянці/на відпочинку, постає повна відсутність стресових ситуацій, яка в житті просто неможлива. Це спричиняє в людини когнітивний дисонанс, невідповідність ідеальної картини й реальності, що в майбутньому може призвести не тільки до сімейних, а й до внутрішньособистісних конфліктів.

По-друге, це не тільки не коректно стосовно неповних, бездітних сімей, де партнерами є жінка + жінка або чоловік + чоловік, а й обертається стрімким зростанням у суспільстві рівня осуду та нетерпимості до вищенаведених моделей.

Висновки з проведеного дослідження. Медіа є найпотужнішим інструментом впливу на свідомість і підсвідомість громадян. Вони частково формують світогляд людини, сприйняття нею себе та реальності, корегують її звички, моделі поведінки, уподобання, упливають на якість життя. Одна з найголовніших функцій засобів масової інформації – освітня. І саме завдяки медіа тема домашнього насильства в Україні перестала замовчуватися. Утім відверті маніпуляції почуттями людей і прихована пропаганда насильства в сім'ї в медіаматеріалах існують. Це негативно впливає на інститут сім'ї загалом і потребує негайного втручання влади на законодавчому рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодряр Ж. Фатальні стратегії / переклад з фр. Л. Кононовича. Львів : Кальварія, 2010. 192 с
2. Вергіліс О.А. Якщо «Талант» запалюють... URL: https://zn.ua/ukr/article/print/ART/yakscho_talant_zapalyuyut.html (дата звернення: 03.08.2020).
3. Грошев І.В. Гендерные образы рекламы. *Вопросы психологии*. Москва, 2000. № 6. С. 38–49.
4. Димніч Н.Д. Які моральні цінності пропонує молоді телебачення України? *Теле- та радіожурналістика*. 2017. Вип. 16. С. 89–96.
5. Дунебабіна О. Домашнє насильство: кого і за що карає закон? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/details/29000805.html> (дата звернення: 03.08.2020).
6. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління: навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. С. 105–113.
7. За домашнє ґрати: Як в Україні та світі борються зі знуцанням у родині. URL: https://zik.ua/news/2019/11/22/za_domashnie_nasylstvo__za_hraty_yak_v_ukraini_ta_sviti_boriatsia_zi_znushchanniam_u_rodyni_946146 (дата звернення: 05.08.2020).
8. Козер Л. *Функции социального конфликта*. Москва : Идея пресс, 2000. 205 с.
9. Коханенко А.И. *Имидж рекламных персонажей*. Москва : МарТ, 2004. 144 с.
10. Кругла Т.О. Сімейний конфлікт: причини виникнення, попередження, врегулювання. URL:

<https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/nursing/article/download/8557/7996/> (дата звернення: 03.08.2020).

11. Нацрада оштрафувала СТБ через шоу, які шкодять дитячій психіці УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/1815357-natsrada-oshtrafuvala-stb-cherez-shou-yaki-shkodyat-dityachiy-psihitsi.html> (дата звернення: 06.08.2020).

12. Новий канал : сайт. URL: <https://novy.tv/ua/> (дата звернення: 04.08.2020).

13. Образ сучасної сім'ї у рекламі на українському телебаченні. URL: <https://refdb.ru/look/2106074.html> (дата звернення: 06.08.2020).

14. Пірен М.І. Конфліктологія : підручник. Київ : МАУП, 2007. С. 99–100.

15. СТБ : сайт. URL: <https://www.stb.ua/ru/> (дата звернення: 06.08.2020).

16. ТСН : сайт. URL: <https://tsn.ua/> (дата звернення: 03.08.2020).

17. Турбан В.В. Сімейний конфлікт як предмет дослідження у практичній психології. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v10/i28/42.pdf> (дата звернення: 0.08.2020).

18. Україна : сайт. URL: <https://kanalukraina.tv/ua/> (дата звернення: 03.08.2020).

19. УНІАН : сайт. URL: <https://www.unian.ua/> (дата звернення: 05.08.2020).

20. Центиля О.М. ЗМІ: каталізатор трансформації родинних цінностей чи ретранслятор образу нової сім'ї. *Релігія та соціум*. Чернівці : ЧНУ, 2011. № 2. С. 146–152.

21. 1+1 : сайт. URL: <https://1plus1.video/tvguide/1plus1/> (дата звернення: 03.08.2020).

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРОЩЕННЯ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЮ КОМПЕТЕНТНІСТЮ

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP OF A BENT TO FORGIVE WITH SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей зв'язку схильності до прощення із соціально-психологічною компетентністю на українській вибірці з 235 осіб (119 жінок і 116 чоловіків): 136 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, і 99 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту. Концепт «соціально-психологічна компетентність» розглядається як інтегративна характеристика особистості, яка визначає ефективну соціальну взаємодію, ефективність соціалізації в професійному середовищі та навколишньому світі, де важливими умовами продуктивного вирішення життєвих проблем є соціальна зрілість, суб'єктивність позиції та соціальний інтелект. Концепт прощення розглядається як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, і заміни негативних почуттів більш нейтральними й, нарешті, позитивними, такими як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника та припиненням його засудження. Виявлено значущі відмінності за схильністю до прощення в осіб із низьким і високим рівнем соціально-психологічної компетентності. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються більш розвиненим умінням розв'язувати міжособистісні проблеми й мають сформовані сценарії поведінки в складних, конфліктних ситуаціях. Проаналізовано кореляції схильності до прощення з показниками комунікативної компетентності, товариськості, співробітництва, урівноваженості, агресивним типом міжособистісних стосунків, вираженістю симптомів тривоги та депресії. Виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення з комунікативною компетентністю, товариськістю і співробітництвом як типом міжособистісних стосунків. Установлено, що особи, які схильні до прощення, характеризуються більшою стійкістю до стресу. Виявлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника схильності до прощення з агресивним типом міжособистісних стосунків. Установлено, що чим вище виражена в осіб схильність до прощення, тим меншою мірою їм властиві виражені симптоми депресії та тривоги.

Ключові слова: схильність до прощення, соціально-психологічна компетентність, комунікативна компетентність, урівноваженість, співробітництво, тривога, депресія.

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between the propensity to forgive and socio-psychological competence in the Ukrainian sample of 235 people (119 women and 116 men): 136 students aged 19 to 23 who receive their first higher education and 99 students aged 24 to 45 who are receiving a second higher education. The concept of socio-psychological competence is considered as an integrative characteristic of personality, which determines effective social interaction, the effectiveness of socialization in the professional environment and in the world, where important conditions for productive solutions to life problems are social maturity, subjectivity of position and social intelligence. The concept of forgiveness is seen as a process of a person's conscious rejection of resentment, anger, hatred, indignation, sadness caused by the unfair treatment of others, and the replacement of negative feelings with more neutral and, finally, positive, such as compassion, pity, accompanied by positive thoughts about the offender and the termination of his conviction. Significant differences in the propensity to forgive were found in people with low and high levels of socio-psychological competence. People who are more prone to forgiveness are characterized by a more developed ability to solve interpersonal problems and have developed scenarios of behavior in difficult, conflict situations. The correlations of the propensity to forgive with the indicators of communicative competence, sociability, cooperation, balance, aggressive type of interpersonal relationships, the severity of symptoms of anxiety and depression are analyzed. Positive significant correlations of the indicator of propensity to forgive with communicative competence, sociability and cooperation as a type of interpersonal relations were revealed. It has been found that people who are prone to forgiveness are more resistant to stress. A significant negative correlation was found between the propensity to forgive and the aggressive type of interpersonal relationships. It was found that the higher the propensity of people to forgive, the less they are characterized by severe symptoms of depression and anxiety.

Key words: propensity to forgive, socio-psychological competence, communicative competence, balance, cooperation, anxiety, depression.

УДК 159.9.072:316.62
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.36>

Кравчук С.Л.

к.психол.н., доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Для психологічної науки вкрай важливим та актуальним є вивчення особливостей соціально-психологічної компетентності особистості як основи

її ефективною адаптації, самореалізації, толерантності й самодостатності.

Останніми десятиліттями все більшої актуальності та значущості набуває проблема

конструктивної взаємодії особистості з оточуючими людьми, важливими умовами якої є здатність правильно розуміти поведінку людей, уміння обирати адекватні способи спілкування, визначати емоційні стани інших людей, орієнтуватися в соціальних ситуаціях.

У сучасному світі особистості, щоб бути затребуваною в суспільстві, необхідно швидко реагувати на зміни, актуалізувати свої можливості, постійно розвиватися й самовдосконалюватися. Саме тому для успішної життєдіяльності особистості в мінливих умовах життя важливою є її соціально-психологічна компетентність.

На нашу думку, феномен прощення відіграє важливу роль у забезпеченні психологічного благополуччя особистості, її толерантності й вирішенні проблеми соціально-психологічного насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Е.Л. Уортингтон (E.L. Worthington) [24] у дослідженнях виявив, що прощення кривдника передбачає відпущення негативних переживань, таких як гнів, ненависть, сум, образа тощо.

На думку зарубіжних учених Дж. Беррі (J.W. Berry) [12], Е. Муллет (E. Mullet) [19], М. Гірард (M. Girard) [19], прощення доцільно розглядати як частковий прояв і результат механізмів соціального пізнання особи, оскільки здатність до прощення засновується на усвідомленні власних емоцій і здатності керувати ними, а також на здатності й готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

У зарубіжних дослідженнях емпірично встановлено, що прощення та самопрощення значно знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів [18, с. 342].

Постановка завдання. Мета статті виявити й проаналізувати особливості зв'язку схильності до прощення із соціально-психологічною компетентністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз концептів «соціально-психологічна компетентність» і «прощення» свідчить, що натеper у зарубіжній і вітчизняній психології немає єдиного їх визначення.

К. Рубін та А. Роуз-Креснор пропонують інформаційну концепцію соціальної компетентності, згідно з якою міра компетентності соціальної поведінки особистості визначається її індивідуальним досвідом, внутрішніми установками, емоційним станом, мотивацією та самооцінкою [7, с. 112]. На думку вчених, модель соціально компетентної поведінки включає такі компоненти: вибір цілі, оцінювання ситуації та повноти інформації, розроблення та прийняття стратегій, визначення, апробація та оцінювання ефективності опти-

мальної стратегії, повторення чи відмову від дії [7]. Цікаво, що К. Рубін та А. Роуз-Креснор включають у модель соціальної компетентності поняття соціальних сценаріїв як певних шаблонів, узгоджених дій у добре знайомих ситуаціях [7, с. 126].

В.М. Куніцина виокремлює в складі соціальної компетентності такі шість компонентів: комунікативна компетентність, вербальна компетентність, соціально-психологічна компетентність, міжособистісна орієнтація, его-компетентність, власне компетентність [4, с. 39]. *Власне соціальна компетентність* розуміється дослідницею як знання про соціальні інститути та структури, їх представників у суспільстві; уявлення про функціонування соціальних груп, сучасної кон'юнктури; уявлення про широту й вимоги сучасного репертуару рольової поведінки [4].

На окрему увагу заслуговує виокремлення В.М. Куніциною таких складників *соціально-психологічної компетентності*: уявлення про різноманіття соціальних ролей і способів взаємодії; уміння розв'язувати міжособистісні проблеми; вироблені сценарії поведінки в складних, конфліктних ситуаціях [4].

Ю. Мель вважає, що соціально компетентна особистість здатна:

1) приймати рішення стосовно себе самої та прагнути до розуміння власних почуттів і вимог;

2) забувати неприємні почуття та власну невпевненість;

3) уявляти, як треба досягати цілі найбільш ефективним способом;

4) правильно розуміти бажання, очікування й вимоги інших людей, зважувати й ураховувати їхні права;

5) аналізувати галузь, що визначається соціальними структурами та організаціями, роль їх представників і включати ці знання у власну поведінку;

6) розуміти, як з урахуванням конкретних обставин і часу поводити себе, ураховуючи обмеження соціальних структур і власні вимоги; бути уважним до інших людей [5, с. 66].

На думку С.А. Хазової [8, с. 32], *соціально-комунікативна компетентність* включає в себе здатність до колективних дій, до організації взаємодії (в широкому сенсі); навички міжособистісного спілкування, уміння без насилля розв'язувати конфлікти; орієнтацію в соціальних ситуаціях, уміння обрати ефективну стратегію поведінки та адекватні способи спілкування, прагнення до соціальної взаємодії та здатність до роботи в неоднорідній команді; прихильність етичним цінностям.

Аналіз теоретичних джерел [3; 4; 5; 6; 7; 8] дає змогу розглядати соціально-психологічну компетентність як інтегративну харак-

теристичну особистості, яка визначає ефективну соціальну взаємодію, ефективність соціалізації в професійному середовищі й навколишньому світі, де важливими умовами продуктивного рішення життєвих проблем є соціальна зрілість, суб'єктність позиції та соціальний інтелект.

На нашу думку, у цьому контексті надзвичайно вагомим значення набуває розуміння прощення як часткового прояву та результату механізмів соціального пізнання особи [12, с. 21; 19, с. 118]. Також прощення розглядається дослідниками як дія, акт, відповідь, здібності, особистісна диспозиція, психічний стан, характеристики соціальних одиниць [11, с. 82; 14, с. 163].

Ф. Хайдер (F. Heider) вважає, що прощення доцільно розглядати як вибір особи відмовитися від мстивої поведінки [17, с. 112].

Р. Еммонс (R. Emmons) розглядає прощення як особистісний конструкт високого рівня, за якого особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливим до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати в гармонійних стосунках [14, с. 162].

Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтон (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннор (L.E. O'Connor), Л. Парротт (L. Parrott), Н.Г. Уейд (N.G. Wade) переконані, що прощення є диспозиційною рисою особистості, тобто прощення є рисою характеру [12, с. 17].

Дослідники Р. Енрайт (R. Enright) [9, с. 24] та Е. Гассін [1, с. 95] вважають, що прояв прощення в міжособистісних стосунках можна визначити як рішення, по-перше, відмовитися від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів щодо кривдника, котрий незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви та емоції щодо того ж кривдника.

Р. Енрайт (R. Enright) указує, що прощення вимагає відмови скривдженої людини від гніву й образи [15, с. 56].

На нашу думку, прощення доцільно розглядати як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, і заміни негативних почуттів більш нейтральними й, нарешті, позитив-

ними, такими як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника і припиненням його засудження.

У дослідженні взяли участь 235 осіб – українські студенти (119 жінок і 116 чоловіків): 136 українських студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, і 99 українських студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Вибірка респондентів сформована з 5 українських університетів: Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Університету економіки і права «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Участь респондентів у дослідженні була конфіденційною та добровільною.

У таблиці 1 представлено розподіл вибірки за статтю та віком.

Дослідження проведено з використанням етичних принципів і кодексів поведінки Американської психологічної асоціації (2010).

З метою визначення особливостей зв'язку схильності до прощення із соціально-психологічною компетентністю нами застосовувалися такі психодіагностичні методи:

1) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори: Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтон (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннор (L.E. O'Connor), Л. Парротт (L. Parrott), Н.Г. Уейд (N.G. Wade)) [12];

2) методика вимірювання комунікативної та соціальної компетентності (автор: В.М. Куніцина) [4];

3) фрайбурзький особистісний опитувальник (автори: Дж. Фаренберг (J. Fahrenberg), Р. Хемпел (R. Hampel), Х. Зелг (H. Selg));

4) методика «Діагностика міжособистісних стосунків» (автор: Т. Лірі);

5) методика «Діагностика депресії та тривоги» (автор: Л.Р. Дерогатис (L.R. Derogatis)) [13].

На основі методики вимірювання комунікативної та соціальної компетентності В.М. Куніциної ми сформували дві групи учасників дослідження:

1 група – особи, які характеризуються низьким рівнем соціально-психологічної компетентності (68 осіб);

Таблиця 1

Розподіл вибірки за статтю та віком

Групи	19–23 роки		24–45 роки		Разом	
	№	%	№	%	№	%
Жінки	84	35,75	35	14,89	119	50,64
Чоловіки	52	22,12	64	27,24	116	49,36
Разом	136	57,87	99	42,13	235	100,00

2 група – особи, які характеризуються високим рівнем соціально-психологічної компетентності (72 особи).

На основі однофакторного дисперсійного аналізу виявлено відмінності в схильності до прощення в респондентів першої та другої груп. Отримані результати представлено в таблиці 2.

Отримані результати свідчать, що існують значущі відмінності між першою та другою групами респондентів за схильністю до прощення на рівні значущості $p < 0,001$ (див. таблицю 2).

Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються більш розвиненим умінням розв'язувати міжособистісні проблеми та мають сформовані сценарії поведінки в складних, конфліктних ситуаціях.

Емпірично визначено кореляційні зв'язки схильності до прощення з індивідуально-психологічними характеристиками (див. таблицю 3).

Нами емпірично встановлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення з комунікативною компетентністю ($r = 0,407$, $p < 0,01$), товариськістю ($r = 0,316$, $p < 0,01$) і співробітництвом як типом міжособистісних стосунків ($r = 0,393$, $p < 0,01$). Отримані результати свідчать, що особи, які схильні до прощення, володіють складними комунікативними навичками й уміннями, сформованими адекватними вміннями в нових соціальних структурах, знаннями культурних норм та обмежень у спілкуванні, знаннями звичаїв, традицій, етикету у сфері спілкування; добре орієнтуються в комунікативних засобах; характеризуються вихованістю, товариськістю, вираженою потребою в спілкуванні та постійною готовністю до задоволення цієї потреби; характеризуються схильністю до

співробітництва, гнучкістю й компромісністю під час вирішення проблем і в конфліктних ситуаціях.

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок показника схильності до прощення з показником урівноваженості ($r = 0,426$, $p < 0,01$). Особи, які схильні до прощення, характеризуються більшою стійкістю до стресу.

У зарубіжній психології представлено стрес-і-копінг модель прощення [16; 21; 24]. Результати емпіричних досліджень свідчать, що особи, які не навчилися прощати, мають значно більше захворювань, які пов'язані зі стресом [22, с. 190; 23, с. 164]. Також виявлено, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів [20].

В емпіричному дослідженні нами виявлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника схильності до прощення з агресивним типом міжособистісних стосунків (див. таблицю 3). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює $-0,274$ ($p < 0,01$).

У зарубіжних дослідженнях показано, що завдяки прощенню здійснюється заміна негативних почуттів на співчуття й терпимість [20]. Також у зарубіжних дослідженнях емпірично встановлено, що прощення передбачає відпущення гніву, ненависті, суму, образи [22, с. 190; 24, с. 12].

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена виявлено зворотні значущі зв'язки прощення як риси характеру з тривогою та депресією (див. таблицю 3). Відповідно, значення коефіцієнтів кореляції Ч. Спірмена дорівнюють $0,311$ ($p < 0,01$) та $-0,426$ ($p < 0,01$) (див. таблицю 3).

Отримані кореляційні зв'язки свідчать, що чим вище виражена в осіб схильність до про-

Таблиця 2

Відмінності в схильності до прощення

Показник	Групи	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
Схильність до прощення	1 група	20,132	7,655	0,000 ($p < 0,001$)
	2 група	35,597	7,187	

Таблиця 3

Взаємозв'язок схильності до прощення з індивідуально-психологічними характеристиками

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Товариськість	0,316	$p < 0,01$
Комунікативна компетентність	0,407	$p < 0,01$
Співробітництво	0,393	$p < 0,01$
Агресивний тип міжособистісних стосунків	-0,274	$p < 0,01$
Урівноваженість	0,426	$p < 0,01$
Тривога	-0,311	$p < 0,01$
Депресія	-0,426	$p < 0,01$

щення, тим меншою мірою їм властиві виражені симптоми депресії та тривоги.

У зарубіжних дослідженнях встановлено, що інтервенції, засновані на концепції прощення, сприяють покращенню показників суб'єктивного психологічного благополуччя, зменшенню вираженості симптомів тривоги й депресії [10, с. 456].

В емпіричному дослідженні виявлено прямий значущий зв'язок інтегрального показника готовності до прощення за методикою «Діагностика готовності до прощення» (автор: С.Л. Кравчук) із самоприйняттям та особистісним зростанням [2, с. 81].

На нашу думку, схильність до прощення може захистити особистість від розвитку травматичного стресу, депресивних симптомів, дає можливість особистості позитивно адаптуватися до несприятливих наслідків важких життєвих ситуацій.

Висновки з проведеного дослідження.

Виявлено значущі відмінності за схильністю до прощення в осіб із низьким і високим рівнем соціально-психологічної компетентності. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються більш розвиненим умінням розв'язувати міжособистісні проблеми та мають сформовані сценарії поведінки в складних, конфліктних ситуаціях.

Виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення з комунікативною компетентністю, товариськістю та співробітництвом як типом міжособистісних стосунків.

Установлено, що особи, які схильні до прощення, характеризуються більшою стійкістю до стресу.

Виявлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника схильності до прощення з агресивним типом міжособистісних стосунків.

Установлено, що чим вище виражена в осіб схильність до прощення, тим меншою мірою їм властиві виражені симптоми депресії та тривоги.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в психологічній консультації, у психотерапії, а також у процесі подальшого дослідження проблеми психології прощення.

Перспективу дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні психологічних особливостей зв'язку прощення з компонентами соціально-психологічної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гассин Э.А. Психология прощения. *Вопросы психологии*. 1999. № 4. С. 93–104.
2. Кравчук С.Л. Методика «Діагностика готовності до прощення». *Психологічний часопис* : науковий

журнал. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. № 3. Вип. 6. С. 74–83.

3. Кудинова И.Б. Социальный интеллект: психологические аспекты становления : монография. Новосибирск : НГПУ, 2007. 223 с.

4. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 544 с.

5. Мель Ю. Социальная компетентность как цель психотерапии: проблемы образа Я в ситуации социального перелома. *Вопросы психологии*. 1995. № 5. С. 61–68.

6. Михайлова Е.С. Социальный интеллект. Концепции, модели, диагностика. Санкт-Петербург : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2007. 266 с.

7. Рубин К.Х., Роуз-Крэнор Л. Решение межличностной проблемы и социальная компетентность в поведении детей. *Межличностное общение / сост. и общ. ред. Н.В. Казариновой, В.М. Погольши*. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 512 с.

8. Хазова С.А. Компетентность конкурентоспособного специалиста по физической культуре и спорту. Москва : Академия естествознания, 2010. 91 с.

9. Энрайт Р. Духовное развитие прощения. Москва : Академия, 1991. 220 с.

10. Akhtar S., Dolan A., Barlow J. Understanding the relationship between state forgiveness and psychological wellbeing: A qualitative study. *Journal of Religion and Health*. 2017. Vol. 56 (2). P. 450–463.

11. Baskin T.W. & Enright R.D. Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*. 2004. Vol. 82 (1). P. 79–90.

12. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I. & Wade N.G. Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. 2005. Vol. 73. P. 1–43.

13. Derogatis L.R. Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual. Minneapolis, MN : NCS Pearson, 2001. 47 p.

14. Emmons R.A. Personality and forgiveness. *McCullough M.E., Pargament K.I. & Thoresen C.E. Forgiveness: Theory, research, and practice*. New York : Guilford Press, 2000. P. 156–175.

15. Enright R.D. Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope. Washington, DC : American Psychological Association, 2001. 299 p.

16. Harper Q., Worthington E.L., Griffin B.J., Lavelock C.R., Hook J.N., Vrana S.R. & Greer C.L. Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*. 2014. Vol. 70 (12). P. 1158–1169.

17. Heider F. The psychology of interpersonal relations. New York, NY : Wiley, 1958. 322 p.

18. Lijo K.J. Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. 2018. Vol. 8 (3). P. 342.

19. Mullet E., Girard M. Developmental and cognitive points of view on forgiveness. *McCullough M.E., Pargament K.I. & Thoresen C.E. Forgiveness: Theory, research, and practice*. New York : Guilford Press, 2000. P. 111–132.

20. Raj P., Elizabeth C.S., Padmakumari P. Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*. 2016. Vol. 3 (1).

21. Strelan P., Covic T. A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 25 (10). P. 1059–1085.

22. VanderWeele T.J. Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*. 2018. Vol. 108 (2). P. 189–190.

23. Wade N.G. & Worthington E. L. Jr. In Search of a Common Core: A content Analysis of Interventions to Promote Forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 2005. Vol. 42 (2). P. 160–177.

24. Worthington E.L.Jr., Kurusu T.A., Collins W., Berry J.W., Ripley J.S. & Baier S.N. Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*. 2000. Vol. 28 (1). P. 3–20. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ETHNONATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMATION

У статті висвітлено вплив соціально-психологічних чинників «усвідомлення етнонаціональної доцільності», «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності» на формування етнонаціональної самосвідомості. На етнонаціональну самосвідомість представників етнонаціональних груп у наш час негативно діють широке розповсюдження масової культури та світові глобалізаційні процеси, що вказує на актуальність теми статті. Уточнено деякі елементи чинника «усвідомлення етнонаціональної доцільності»: це елемент «розуміння спільності інтересів» (його попередній варіант: «розуміння спільності інтересів як складова частина національної гордості» – друга його частина ввійшла до структури чинника «прагнення етнонаціональної консолідації»). Елемент «домагання як спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» розподілений на дві частини, на основі яких створені два елементи: «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» й «домагання». Елемент «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» проаналізований на основі емпіричного матеріалу. Проаналізовані такі прояви чинника «прагнення етнонаціональної консолідації»: «колективна спільнотна ідентичність», «близькість поглядів як потреба для об'єднання в спільноту», «усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності», «колективне самосприймання й саморозуміння», «усвідомлення тотожності зі своєю етнонаціональною спільнотою». До структури чинника «плекання етнонаціональної самобутності» зарахований елемент «Образ-Ми». Проаналізовані такі прояви цього чинника: «Образ-Ми», «усвідомлення етнонаціональної спільності», «Образ-Ми – Образ-Вони». Здійснено порівняння елемента «усвідомлення етнонаціональної спільності» й такого прояву чинника «прагнення етнонаціональної консолідації», як «усвідомлення тотожності зі своєю етнонаціональною спільнотою». Для проявів соціально-психологічних чинників «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності» притаманний колективізм етнонаціонального характеру, що має свої особливості в кожного з них. Чинник «усвідомлення етнонаціональної доцільності» має індивідуальний характер. Елементи чинника «прагнення етнонаціональної консолідації» мають динамічний характер. Для чинника «плекання етнонаціональної самобутності» притаманно як усвідомлення своїх спільних етнонаціональних рис, так й усвідомлення їхніх відмінностей від етнонаціональних ознак інших націй (та етносів). Чинник «усві-

домлення етнонаціональної доцільності» відображає особистий вибір індивіда, який спрямований на досягнення тих цілей, які він вважає вагомими для себе й буття своєї етнонаціональної групи.

Ключові слова: етнонаціональна самосвідомість, чинник «усвідомлення етнонаціональної доцільності», чинник «прагнення етнонаціональної консолідації», чинник «плекання етнонаціональної самобутності», спільнота.

The article highlights the influence of socio-psychological factors “awareness of ethno-national expediency”, “desire for ethno-national consolidation” and “nurturing ethno-national identity” on the formation of ethno-national identity. The ethno-national self-consciousness of the representatives of ethno-national groups is now negatively affected by the widespread spread of mass culture and world globalization processes, which indicates the relevance of the topic of the article. Some elements of the factor “awareness of ethno-national expediency” are specified: it is an element of “understanding common interests” (its previous version: “understanding common interests as part of national pride” – the second part is part of the factor “ethno-national consolidation”). The element “harassment as an individual's focus on choosing and achieving goals that are important to him” is divided into two parts, based on which two elements are created: “individual's focus on choosing and achieving goals that are important to him” and “harassment”. The element “the orientation of the individual to choose and achieve goals that are important to him” is analyzed on the basis of empirical material. The following manifestations of the factor “desire for ethno-national consolidation” are analyzed: “collective community identity”, “closeness of views as a need to unite in a community”, “individual awareness of his involvement in the space of collective action, the content of joint activities”, “collective self-perception and self-understanding”, “Awareness of identity with their ethno-national community”. The structure of the factor “nurturing ethno-national identity” includes the element “Image-We”. The following manifestations of this factor are analyzed: “Image-We”, “awareness of ethno-national community”, “Image-We – Image-They”. A comparison of the element “awareness of the ethno-national community” and such a manifestation of the factor “the desire for ethno-national consolidation” as “awareness of identity with their ethno-national community”. Manifestations of socio-psychological factors “the desire for ethno-national consolidation” and “cultivation of ethno-national identity” are characterized by collectivism of ethno-national character, which has its own characteristics in each of them. The factor of “awareness of ethno-national expediency” has an individual character. The above elements of the factor “desire for ethno-national

УДК 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.37>

Мартинюк О.А.
аспірантка
Приватний вищий навчальний заклад
«Університет сучасних знань»

consolidation” are dynamic. The factor of “nurturing ethno-national identity” is characterized by both awareness of their common ethno-national features and awareness of their differences from the ethno-national characteristics of other nations (and ethnic groups). The factor of “awareness of ethno-national expediency” reflects the personal choice of the individual,

which is aimed at achieving those goals that he considers important for himself and the existence of his ethno-national group.

Key words: *ethno-national self-consciousness, factor “awareness of ethno-national expediency”, factor “aspiration of ethno-national consolidation”, factor “cultivation of ethno-national identity”, community.*

Постановка проблеми. Широке розповсюдження масової культури в багатьох країнах світу, у тому числі й в Україні, світові глобалізаційні процеси, які панують у наш час, охоплюючи найрізноманітніші сфери життя суспільства, впливають на соціокультурний простір країн, і це негативно позначається на етнопонаціональній самосвідомості представників етнопонаціональних груп. Усе це вказує на актуальність дослідження етнопонаціональної самосвідомості індивідів, яка є першочерговою ознакою нації (в етнопонаціональному значенні, а не громадянсько-політичному) і тих соціально-психологічних чинників, які впливають на її формування. Одними з таких соціально-психологічних чинників є «усвідомлення етнопонаціональної доцільності», «прагнення етнопонаціональної консолідації» й «плекання етнопонаціональної самобутності».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існують різні підходи до вивчення етнопонаціональної самосвідомості. Дослідники на сучасному етапі вивчення формування етнопонаціональної самосвідомості підкреслюють багатомірність, комплексність цього феномена [3, с. 210]. Етнопонаціональну самосвідомість і, зокрема, її структуру досліджують учені різних країн, у тому числі й в Україні. В.О. Васютинський вивчає різні прояви етнопонаціональної самосвідомості населення, у тому числі й студентської молоді, у контексті етномовної сфери. Ці дослідження охоплюють різні регіони України – Західний, Північний, Східний й Південний.

Варто відзначити ті дослідження, у яких висвітлено вплив чинників на етнопонаціональну самосвідомість. Г.А. Ставицький досліджував різні види впливу психологічних і соціальних чинників на етнопонаціональну самосвідомість української молоді [9]. Д.В. Піонтковська вивчала психологічні особливості розвитку когнітивного й афективного компонентів етнопонаціональної самосвідомості (національної ідентичності) студентської молоді та провідні чинники цього процесу (за національністю всі респонденти – українці) [5, с. 195]. Ю.В. Шапаренко проаналізувала на теоретичному рівні історичні й соціально-психологічні чинники розвитку етнопонаціональної (етнічної) самосвідомості лемків [11, с. 645–654]. Як бачимо, в останньому дослідженні фігурують соціально-психологічні чинники, що важливо в контексті теми статті, у якій розглядається саме цей вид чинників.

Постановка завдання. Дослідження присвячене теоретичному аналізу впливу цих чинників на формування етнопонаціональної самосвідомості. Якщо говорити більш детально, то будуть висвітлені різні прояви цих чинників в етнопонаціональній самосвідомості індивідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Буде подана загальна характеристика соціально-психологічних чинників формування етнопонаціональної самосвідомості, які розглядаються в статті, на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях. Чинник «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» відображає етнопонаціонально доцільні уявлення; етнопонаціонально доцільні наміри й цілі; етнопонаціонально доцільні дії. Зміст чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації»: уявлення індивідів про себе як про носіїв етнопонаціонального згуртування; мотивація до етнопонаціонального згуртування; діяльність, зумовлена прагненням етнопонаціонального згуртування. Зміст чинника «плекання етнопонаціональної самобутності»: уявлення індивідів про себе як про носіїв культивування етнопонаціональної самобутності (на загальнонаціональну та регіональну рівнях); мотивація культивувати етнопонаціональну самобутність; діяльність, зумовлена культивуванням етнопонаціональної самобутності.

Структура чинника «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» обґрунтована й охарактеризована в іншій статті [4, с. 285–292]. Необхідно уточнити деякі елементи цього чинника з метою покращення їх змістового наповнення. Ось один із цих елементів: «розуміння спільності інтересів» (його попередній варіант: «розуміння спільності інтересів як складова частина національної гордості» – друга його частина ввійшла до структури чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації»). Елемент «домагання як спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» розподілений на дві частини, на основі яких створені такі два елементи: «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» й «домагання». Цей другий прояв чинника «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» є результатом дії першого: власний вибір індивідом вагомих, на його думку, цілей, його спрямованість на їх досягнення реалізуються в його діях – у конкретних домаганнях.

У дисертації Л.М. Співак зафіксовано, що для студентів із високим рівнем етнопонаціональної самореалізації притаманне набуття й використання знань з історії, мови та культури своєї нації [7]. Це є проявом в етнопонаціональній самосвідомості цих студентів елемента «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього». А саме набуття знань з історії, мови та культури своєї нації, а також їх використання – це їхній власний вибір і їхні вагомі цілі етнопонаціонального характеру. Усі ці знання підвищили їх обізнаність у вищевказаних сферах, вони їх застосовують у діяльності.

Для чинників «прагнення етнопонаціональної консолідації» та «плекання етнопонаціональної самобутності» притаманна одна дуже важлива спільна риса – це колективізм. Але стосовно першого названого чинника колективізм спрямований на об'єднання, згуртування своєї нації, маючи динамічний характер, а стосовно другого – на збереження, культивування її самобутніх, специфічних рис.

Далі мова піде про прояви чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації». Про наступні елементи самосвідомості членів колективних спільнот (куди належать й етнопонаціональні), пише В.О. Васютинський: це «колективна спільнотна ідентичність», «близькість поглядів як потреба для об'єднання в спільноту», «усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності», «колективне самосприймання й саморозуміння» [1]. Усі ці елементи є проявами чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації».

Важливим елементом цього чинника є «близькість поглядів як потреба для об'єднання в спільноту». Цей елемент є передумовою вступу індивідів до національно-патріотичних спільнот, оскільки це відбувається саме завдяки близькості їхніх поглядів, які в контексті цього чинника мають етнопонаціональне спрямування.

Під час участі індивіда в спільній колективній діяльності етнопонаціонального характеру в його етнопонаціональній самосвідомості виникає такий прояв чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації», як «усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності». Цей елемент відображає уявлення індивіда про себе як про учасника спільної колективної етнопонаціональної діяльності й усвідомлення ним своєї ролі в ній. Прояви цього елемента мають такі рівні: 1. Усвідомлення індивідом його причетності до колективних дій і спільної діяльності етнопонаціонального спрямування поза межами національно-патріотичних спільнот; 2. Прояв цього елемента в етнопонаціональній самосвідомості індивіда під час його перебування

в складі національно-патріотичної організації, діяльність якої зумовлює етнопонаціональне згуртування.

Варто наголосити на тому, що національно-патріотичні колективні спільноти відіграють дуже важливу роль в етнопонаціональній консолідації: вони є осередками етнопонаціонально об'єднаних, згуртованих індивідів, які займаються етнопонаціональними питаннями, що є спільними для них і всієї нації. Потім завдяки їхній діяльності прагнення до етнопонаціональної консолідації поширюється й на інших представників їхньої етнопонаціональної групи. Така діяльність є не лише індивідуальним вибором індивіда. Перебуваючи в складі таких організацій, індивіди виконують їхні завдання. Отже, вони є виконавцями колективної волі таких організацій, діяльність яких консолідує націю. У таких національно-патріотичних спільнотах чинник «прагнення етнопонаціональної консолідації» має потужний вплив на етнопонаціональну самосвідомість індивідів.

Іншим проявом чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації» є «колективне самосприймання й саморозуміння». Цей елемент відображає усвідомлення індивідом себе членом тієї чи іншої спільноти етнопонаціонального спрямування (нації, національно-патріотичного колективного об'єднання) і його ставлення до цього. Інший аспект цього елемента – це усвідомлення індивідом себе членом своєї нації (в етнопонаціональному значенні) і громадянином своєї країни, етнопонаціональне походження якої збігається з етнопонаціональною належністю цього індивіда. У такому разі відбувається збіг етнопонаціональної та громадянської ідентичностей. Наприклад, індивід усвідомлює себе водночас членом своєї української нації та своєї Української держави.

Ось дослідження етнопонаціональної самосвідомості, яке вказує на цей вид прояву елемента «колективне самосприймання й саморозуміння». В Україні, а саме в м. Києві та в Криму (м. Сімферополь), у 2011 р. проведено дослідження студентської молоді методом опитування. Вивчалися особливості формування етнічної ідентичності, проблеми толерантності української молоді щодо представників інших національностей і жителів інших регіонів України [6, с. 207]. І.А. Снежкова відзначає, що початок суверенізації нових державних утворень після розпаду Радянського Союзу пов'язаний із виникненням нових ідентичностей. Поступово зникла радянська ідентичність. В Україні, замість неї, виникла українська ідентичність. І.А. Снежкова пише про зростання етнопонаціональної (етнічної) та громадянської самосвідомості в українській молоді на період цього дослідження [6, с. 208]. Згідно з даними І.А. Снежкової, у наш час (на період цього дослідження)

спостерігається стійке зростання загальнодержавної ідентичності [6, с. 208].

Отже, виникнення незалежної Української держави зумовило виникнення такого соціально-психологічного явища, як українська громадянська ідентичність. Це стало можливим лише після створення Україною своєї окремої незалежної держави. Українці почали себе сприймати громадянами України. Українська громадянська ідентичність замінила колишню радянську. Зростання громадянської самосвідомості в досліджених респондентів указує на посилення впливу цього аспекту елемента «колективне самосприймання й саморозуміння» на їхню етнопсихологічну самосвідомість.

Далі проаналізуємо прояви чинника «плекання етнопсихологічної самобутності». До структури цього чинника варто включити такий елемент етнопсихологічної самосвідомості, як «Образ-Ми». Про «Образ-Ми» як елемент самосвідомості членів колективних спільнот (у тому числі й етнопсихологічних) пише В.О. Васютинський [1].

«Образ-Ми» містить у собі уявлення індивідів про основні спільні ознаки своєї етнопсихологічної групи. Ці уявлення загалом є стереотипними. Цей елемент схожий на такий елемент чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» як «усвідомлення етнопсихологічної спільноти», але між ними є відмінність. «Образ-Ми» має більш ширший зміст: крім основних етновизначальних ознак, цей елемент містить і другорядні ознаки своєї нації. Мова йде про різні об'єктивні та суб'єктивні уявлення індивідів про свою націю (чи етнос), які склалися в них на основі життєвого досвіду, взаємодії з представниками своєї етнопсихологічної групи. Подібна характеристика стосується й першого складника такого елемента чинника «плекання етнопсихологічної самобутності», як «Образ-Ми – Образ-Вони» («Образ-Ми»). Це ж стосується й другого її складника («Образ-Вони»), але в контексті не своєї, а чужих етнопсихологічних груп. Особливістю елемента «Образ-Ми – Образ-Вони» є протиставлення своєї етнопсихологічної групи іншим. Це не притаманно елементу «Образ-Ми»: тут мова йде лише про весь комплекс уявлень, відомих індивідові, про свою етнопсихологічну групу.

Варто відзначити характеристику формування етнопсихологічної самосвідомості в контексті чинника «плекання етнопсихологічної самобутності», подану І.В. Данилюк і В.В. Гресько: особливу роль у становленні й розвитку нації (етносу) відіграє компліментарна самосвідомість – відчуття всередині групової єдності та протиставлення своєї групи зовнішній («Ми» і «Вони») [2, с. 122–132]. Компліментарній самосвідомості властива

стійкість, завдяки чому етнічна спільнота протягом усієї історії зберігає етнічну систему [2, с. 122–132]. Такі риси етнопсихологічної самосвідомості притаманні чиннику «плекання етнопсихологічної самобутності»: з одного боку, це усвідомлення індивідами їхньої етнопсихологічної спільноти, а з іншого – усвідомлення ними специфічності, унікальності їхньої етнопсихологічної спільноти, що за комплексом етнопсихологічних ознак відрізняється від інших етнопсихологічних груп.

Далі здійснено порівняння «усвідомлення етнопсихологічної спільноти» як прояву чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» й «усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» як прояву чинника «прагнення етнопсихологічної консолідації». Про «усвідомлення етнопсихологічної (етнічної) спільноти» як ознаки етнопсихологічної самосвідомості пише Г.А. Ставицький, вважаючи її однією з головних. Загалом дослідник відзначає різні елементи в структурі етнопсихологічної самосвідомості, складником яких є поняття «спільність»: це усвідомлення своєї належності до певної нації (етносу), що базується на таких складниках: спільності походження, господарської діяльності, мові, культурі, історичній долі [8, с. 79].

«Усвідомлення етнопсихологічної спільноти» як прояв чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» – це усвідомлення індивідами своєї належності до своєї нації на основі її головних етновизначальних ознак. Цей елемент охоплює інші прояви чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» – «усвідомлення спільності етнопсихологічного походження», «усвідомлення етнопсихологічної спільноти», «усвідомлення етнопсихологічної спільноти», «усвідомлення етнопсихологічної спільноти господарської діяльності», «усвідомлення спільності історичної долі». Залежно від рівня розвитку етнопсихологічної самосвідомості індивід усвідомлює весь цей набір етнопсихологічних ознак, що характеризують етнопсихологічну спільність, чи їх частину.

Про «усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» як елемент етнопсихологічної самосвідомості пише В.Ю. Хотинець [10]. «Усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» як елемент чинника «прагнення етнопсихологічної консолідації» дещо схожий на елемент «усвідомлення етнопсихологічної спільноти»: це усвідомлення індивідами своєї належності до своєї нації на основі її головних етновизначальних ознак. Але між ними є суттєві відмінності.

«Усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» має лише індивідуальний рівень – це цілісна система індивідуальних уявлень етнопсихологічного характеру

про себе, наприклад, уявлення індивіда про те, що він є одним із членів своєї нації. Такі уявлення викликають прагнення в індивіда до етнопонаціонального згуртування з іншими представниками своєї нації. «Усвідомлення етнопонаціональної спільності» – це система загальних колективних уявлень багатьох членів етнопонаціональної групи про себе, що склалися в результаті їхньої спільної діяльності.

Існують й інші відмінності. «Усвідомлення тотожності зі своєю етнопонаціональною спільнотою» означає тотожність зі своєю етнопонаціональною групою лише на основі тих ознак, які є спільними для всієї нації, а не її окремих регіонів: це усвідомлення своєї спільності зі своєю нацією, а не з населенням того чи іншого її регіону. «Усвідомлення етнопонаціональної спільності» означає таку спільність на двох рівнях: це усвідомлення етнопонаціональної спільності зі всією своєю нацією; усвідомлення етнічної спільності на регіональному рівні – з етнорегіональною групою (з подоянами, галичанами тощо); зі своєю етнографічною групою (з гуцулами, поліщуками тощо).

У дослідженні зафіксовано «усвідомлення етнопонаціональної спільності» як прояв чинника «плекання етнопонаціональної самобутності». А саме Г.А. Ставицький, який досліджував вплив психологічних і соціальних чинників на етнопонаціональну самосвідомість української молоді, відзначає, що більшість студентів із середнім рівнем розвитку етнопонаціональної самосвідомості усвідомлює власну етнічну належність; вони можуть назвати суттєві ознаки власного етносу, знайомі з історичним минулим і культурою українського народу, орієнтуються на норми поведінки, прийняті в етнічній спільності. Ці досліджені студенти використовують рідну мову (але часто не замислюються про її роль у власному житті й у розвитку етносу) [9].

Такі факти вказують, що ці досліджені студенти усвідомлюють свою етнопонаціональну спільність на основі перерахованих ними ознак української нації, що належить до загальнонаціонального рівня. Це є проявом усвідомлення ними етнопонаціональної самобутності української нації.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи вищесказане, варто сказати таке. Для проявів соціально-психологічних чинників «прагнення етнопонаціональної консолідації» та «плекання етнопонаціональної самобутності» притаманний етнопонаціональний колективізм, що має свої особливості в кожного з них. Чинник «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» має індивідуальний характер. Елементи чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації» відзначаються динамічністю. Для чинника «плекання етнопонаціональної самобутності» притаманно як

усвідомлення своїх спільних етнопонаціональних рис, так й усвідомлення їх відмінностей від етнопонаціональних ознак інших націй (та етносів). Чинник «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» відображає особистий вибір індивіда, який спрямований на досягнення тих цілей, які він вважає вагомими для себе й буття своєї етнопонаціональної групи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васютинський В. Психологічні виміри спільності : монографія. Київ : Золоті ворота, 2010. 120 с.
2. Данилюк І.В., Гресько В.В. Психологічні особливості гармонізації етнічної самосвідомості українців. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 5 : Суспільні трансформації та ідентифікаційні процеси в Україні. С. 122–132.
3. Довжик Ю.В. Сравнительный анализ концепций формирования этнической идентичности. *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии* : материалы Международн. научн. конф. (29–30 мая 2008 г.) : в 2 т. / отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Универсум, 2008. Т. 1. С. 207–213.
4. Мартинюк О. Традиція і доцільність як соціально-психологічні чинники формування етнопонаціональної самосвідомості. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : матеріали Міжнародн. науково-практич. інтернет-конф. : збірник наукових праць. Переяслав, 2020. Вип. 57. С. 285–292.
5. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 195.
6. Снежкова І.А. Особенности становления этнической идентичности в Украине (Киев, Крым, 2005–2011 гг.). *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии* : материалы 3 Международн. научн. конф. (24–25 мая 2012 г.) / отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Маджента, 2012. Т. 2 : Проблемы психологии межкультурного взаимодействия. С. 207.
7. Співак Л.М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Нац. педагогічн. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 43 с.
8. Ставицький Г.А. Теоретичний аналіз проблеми етнічної самосвідомості як провідної ознаки етносу. *Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі* : збірник наукових праць / за ред.: С.Б. Кузікової, І.М. Щербакової, Н.О. Пасічник. Суми, 2016. С. 79.
9. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 21 с.
10. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 240 с.
11. Шапаренко Ю.В. Історичні та соціально-психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості лемків. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10. Вип. 27. С. 645–654.

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

COMPETENCE APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR RESEARCH OF PROFESSIONAL PERSONALITY COMPETENCE

У статті здійснено теоретичний аналіз компетентісного підходу як методологічної основи дослідження професійної компетентності особистості.

Науковий пошук спирався на використання теоретичних методів, а саме психологічного аналізу проблеми компетентісного підходу як методологічної основи дослідження професійної компетентності особистості, системного аналізу й узагальнення теоретико-методологічних підходів до питань, пов'язаних із компонентами професійної компетентності й способами її розвитку в майбутніх фахівців.

У процесі дослідження основна увага приділялася компетентісному підходу як одному з головних методів, з допомогою якого можна сформуванню та розвинути професійну компетентність. Виявлено, що професійна компетентність – це обізнаність фахівця, знання й уміння та їх нормативні ознаки, що необхідні для виконання його професійної діяльності; володіння психологічними якостями, бажаними для її здійснення, реальна професійна діяльність відповідно до еталонів і норм. Професійна компетентність формується та розвивається під час отримання фахової освіти, саме тоді ж велика увага звертається на максимальне розкриття потенціалу кожної особистості, підготовлюючи її до самовизначення, саморозвитку й самореалізації.

Компетентісний підхід – це спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових і предметних компетентностей особистості, які вона буде використовувати під час професійної діяльності. Професійна компетентність належить до динамічних особистісних утворень, оскільки його змістове наповнення та якісний рівень залежать від багатьох чинників: рівня розвитку психології, педагогіки, антропології й культурології, соціальних та економічних умов. Ми впевнено можемо зазначити, що компетентність особистості стає інструментом реалізації власних можливостей і досягнення професійної самореалізації. Головною вимогою сьогодення є виховання інтелектуально-розвинутої та творчої особистості, яка є компетентною в різних сферах діяльності, зокрема професійної.

Ключові слова: метод, пізнання, освіта, професійна компетентність, компетентісний підхід, особистість, фахівець.

The article provides a theoretical analysis of the competency approach as a methodological basis for the study of professional competence of the individual.

The scientific research was based on the use of theoretical methods, namely psychological analysis of the problem of competence approach as a methodological basis for the study of professional competence, systematic analysis and generalization of theoretical and methodological approaches to issues related to the components of professional competence and ways to develop it in future professionals.

The research focused on the competency approach as one of the main methods by which you can form and develop professional competence. It is revealed that professional competence is the awareness of a specialist, knowledge and skills and their normative features that are necessary for the performance of his professional activity; possession of psychological qualities desirable for its implementation, real professional activity in accordance with standards and norms. Professional competence is formed and developed during professional education and at the same time much attention is paid to the maximum disclosure of the potential of each individual, preparing him for self-determination, self-development and self-realization.

Competence approach is the focus of the educational process on the formation and development of key and subject competencies of the individual, which he will use in professional activities. Professional competence belongs to the dynamic personal formations, as its content and quality level depend on many factors: the level of development of psychology, pedagogy, anthropology and culture, social and economic conditions. We can confidently say that the competence of the individual becomes a tool for realizing their own potential and achieving professional self-realization. The main requirement of today is the education of intellectually developed and creative personality, which is competent in various fields, including professional.

Key words: method, cognition, education, professional competence, competence approach, personality, specialist.

УДК 159.9-051-047.22

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.38>

Мілорадова Н.Е.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 (підготовка фахівців для підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківський національний університет внутрішніх справ

Шевченко В.В.

аспірант кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Динамічні реалії сьогодення, соціальні та економічні трансформації вимагають змін у наявних підходах до якості освіти. Саме це зумовлює пошук і розроблення нових технологій в освіті та вихованні особистості на етапі фахової підготовки. Забезпечення ефективності оборони й захисту територіальної цілісності України та реаліза-

ція запиту силових структур у компетентних, конкурентоспроможних і надійних фахівців зумовила виникнення змін у підготовці військово-службовців Національної гвардії України. На сучасному етапі розвитку суспільства особистісно зорієнтована парадигма освіти ставить нові вимоги до здійснення навчально-виховного процесу. Велика увага зосереджується на

максимальному розкритті потенціалу кожної особистості, підготовлюючи її до самовизначення, саморозвитку та самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Так, І. Зимня в дослідженнях звертає увагу на те, що у XXI столітті спрямованість, цілі та зміст освіти орієнтується на «вільний розвиток людини», самостійність, ініціативність, мобільність, творчість і конкурентоспроможність майбутнього фахівця [1, с. 36–37].

Тому сучасний військовослужбовець – це передусім фахівець, професійна компетентність якого повинна бути переконливою та достатньою. Отримані професійні знання, сформовані професійно-важливі якості й уміння, бачення перспективи саморозгортання в професійному полі є основою його професіоналізму.

Аналіз напрацювань науковців сучасності свідчить про те, що вирішення питань набуття й розвитку основних груп компетентностей загального та фахового напрямку, спрямованості освітнього процесу на досягнення високих результатів у навчанні є досить актуальним як зарубіжній, так і у вітчизняній науці.

Компетентнісний підхід визнаний базовою ідеєю реформування освіти в країнах Європейського Союзу й розглядається як стрижнева конструктивна ідея неперервної освіти впродовж життя [2, с. 67].

Дослідженням проблемних питань компетентнісного підходу в освіті займалися багато науковців сучасності, такі як Л. Анциферова, Г. Бал, В. Байденко, Н. Бібік, С. Вершловський, О. Дубасенюк, І. Зимня, І. Зязюн, Є. Клімов, В. Козирєв, Л. Любімов, М. Ларіонова, О. Міршук, В. Кушнір, В. Тихомиров, Л. Пуховська, Н. Радіонова, О. Реан, В. Сластьонін, О. Цільмак та ін.

Так, Н. Бібік досліджувала компетентності й компетенції в навчанні та початковій освіті; І. Бех розглядав компетентнісний підхід як освітню структуру; О. Дубасенюк вивчав формування професійної компетентності в майбутніх учителів; О. Міршук з'ясував шляхи формування професійних компетентностей курсантів-психологів; О. Цільмак досліджувала застосування компетентнісного підходу під час підготовки фахівців правоохоронного профілю.

Аналіз робіт провідних науковців сучасності свідчить про значний інтерес до проблем формування та розвитку професійної компетентності в вищій освіті, застосування компетентнісного підходу у формуванні майбутніх професіоналів; характеристики компетентності в освіті зарубіжних країн, виникнення і становлення компетентнісного підходу.

Постановка завдання. На основі аналізу літературних джерел виокремимо й обґрунтуємо доцільність використання такого методологічного підходу, як компетентнісний, для

розвитку професійної компетентності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Натепер однією з основних тенденцій розвитку сучасного суспільства є підвищення вимог до якісних характеристик функціонування соціальних систем. Серед найважливіших із них є освітні системи, а саме система підготовки фахівців з вищою професійною освітою.

Сьогодні проблема підвищення якості освіти стала предметом багатьох зарубіжних і вітчизняних досліджень. На необхідності розвитку критеріїв і методології якості освіти вказано в більшості документів, які прийняті в рамках Болонського процесу, а також у Берлінському комюніке «Створюючи зону вищої освіти Європи» [3].

Погоджуємося з думкою В. Журавського та М. Згуровського, що система вищої освіти в Україні має бути спрямована лише на її розвиток і набуття якісних ознак, глибоке осмислення, порівняння з європейськими критеріями і стандартами та визначення можливості її вдосконалення на цьому етапі [4, с. 86].

Щоб вирішити проблему підвищення якості освіти, науковці почали пошук методологічних шляхів для вирішення цієї проблеми, одним із найпріоритетніших визнаний саме компетентнісний підхід, який ґрунтується на компетентностях і підкреслює практичний зв'язок сфери освіти зі сферою праці.

Визначення «компетентісно зорієнтованої освіти» прийшло до нас із зарубіжних країн. Саме поняття «компетентісна освіта» виникло в США в процесі вивчення досвіду роботи видатних учителів. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років здійснено спробу визначити компетентнісний підхід як такий, що орієнтує освіту на досягнення певного освітнього результату [5].

В американській теорії «компетентного працівника» найважливішим компонентом його кваліфікації є здатність швидко й безконфліктно пристосовуватися до умов праці. Тому головну роль у дослідженнях з питань розроблення компетентнісного підходу відіграє розроблення методів і способів підготовки компетентного працівника для певної галузі.

В українській системі вищої освіти протягом довгого часу панувала парадигма знань, основою якої є те, що студенти вишів отримують фундаментальні знання, саме це було основою їхньої подальшої професійної діяльності. Але з кожним роком фахівців з вищою освітою більшає, а економіка нашої держави потерпає від нестачі професійних практично орієнтованих кадрів.

«Компетентнісний підхід» ми розуміємо як спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових і предметних ком-

петентностей особистості, які вона буде використовувати під час професійної діяльності.

Компетентнісний підхід скеровує освітній процес на формування в здобувача освіти набору певних компетентностей, якими він повинен оволодіти під час отримання фахової освіти. Традиційна система освіти завжди акцентувала увагу на набуті знання, уміння та навичок, а компетентнісний підхід переміщує увагу з процесу накопичення визначених знань, умінь і навичок на формування й розвиток здатності практично діяти і творчо застосовувати набуті знання й досвід у різних ситуаціях.

Особливу увагу привертає точка зору Н. Нагорної, що саме компетентнісний підхід ставить на перше місце не поінформованість особистості, а вміння практично розв'язувати проблеми, які виникають у всіх сферах професійної діяльності та взаємодії [6, с. 267].

Компетентнісний підхід допомагає викладачеві зробити основним завданням зміщення/перенесення акцентів інформаційної площини навчально-виховної діяльності на організаційно-методичну.

Ми розділяємо й думку В. Химинець, що перехід до компетентнісного підходу переорієнтує освіту з процесу навчання на його результат. Цей підхід спрямовує увагу викладачів на організацію освітнього процесу на основі врахування потреби навчальних досягнень освітянина в суспільстві, забезпечує його спроможність відповідати реальним запитам динамічних змін ринку, а також загартовує його для швидкої безболісної адаптації в майбутній професії та соціальній структурі [7].

Натепер для реалізації компетентнісного підходу потрібно робити акцент як на міжнародний досвід, так і на нароби вітчизняних учених, з допомогою яких пізнається сутність компетентнісного підходу та його роль у сучасній освіті.

Щоб визначити сутність компетентнісного підходу, потрібно визначити й розмежувати поняття «компетентність» і «компетенція». У більшості словників поняття «компетенція» визначається як коло питань, у яких людина має знання й досвід, або те, у чому вона добре обізнана; це коло питань і завдань, які людина вповноважена вирішувати. Наведені вище визначення, на нашу думку, є загальними, але вони є не зовсім точними: в одному випадку йдеться про досвід і знання, а в іншому – абстрактне поняття «коло питань» [8, с. 346]. Також у науковій літературі компетенція (лат. *competentia* – належність за правом): коло повноважень будь-якого органу або посадової особи або коло питань, у яких ці особи володіють пізнанням і досвідом [9; 21]. Тобто із цих визначень ми можемо говорити про те, що компетенція включає сукупність взаємо-

пов'язаних між собою якостей особистості, таких як знання, уміння, навички й способи, з допомогою яких вона виконує свою професійну діяльність. Саме ці особистісні якості задаються стосовно певного кола предметів і процесів, і саме вони є необхідними для того, щоб якісно, продуктивно та професійно виконувати діяльність.

Якщо звернутися до словників і наукової літератури щодо поняття «компетентність» (лат. *competens* – здібний), то це оволодіння компетенцією, інший варіант – це володіння знаннями, котрі дають змогу судити про будь-що [10, с. 84].

Термін «компетенція» дуже популярний у лінгвістиці, а також його широко застосовують під час викладання різних дисциплін. Саме Н. Холмський у 1965 році ввів його, а точніше, повернув у понятійний апарат лінгвістики. Але хотілося б зазначити, що цей термін і раніше зустрічався в роботах видатного мовознавця В. Гумбольта [11, с. 268; 12, с. 321]. Саме в працях він досліджував проблеми генеративної граматики й термін «компетенція» зазначався як здатність, яка необхідна для виконання мовленнєвої діяльності рідною мовою. Саме тому лінгвісти говорять про відповідну компетентність, що належить мовленнєвій особистості, тоді як психологи говорять про те, що компетентність є психологічним новоутворенням особистості.

З аналізу наукових досліджень ми бачимо, що в сучасній психології поступово встановлюються нові тлумачення понять «компетенція» та «компетентність». І. Соколова в працях зазначає, що «категорія компетентності є наслідком нової економіки й сучасного підходу до людських ресурсів, тому що людині потрібно постійно адаптуватися до умов життя і праці, не є винятком й інноваційні технології» [13, с. 12]. Так, Дж. Равен уважає, що професійна компетентність – це розумові операції та практичні вміння [14, с. 72]. У свою чергу, А. Маркова наполягає на тому, що компетентність передбачає поєднання психологічних якостей особистості, з допомогою яких вона може діяти самостійно й відповідально [10, с. 84]. Науковець Ю. Фокін писав, що до елементів професійної компетентності варто зараховувати усвідомлені потреби та формування мотиву [15, с. 147]. О. Цільмак у дослідженнях акцентує увагу на тому, що є три компоненти професійної компетентності: особистісний, соціальний, діяльнісний, вони є взаємозалежними, взаємопов'язаними та детермінують розвиток один одного [16, с. 156].

Хотілося б відзначити й думку Т. Морозової, що компетентність є індивідуальною характеристикою особистості, яка поєднує в собі психічні якості, психічні стани, які дають їй змогу діяти самостійно та відповідально під

час виконання професійної діяльності. Оцінювання й вимірювання кінцевого результату праці є єдиним науковим способом судити про компетентність [17, с. 5].

Якщо розглядати компетентність у конкретній галузі, це буде поєднанням певних знань, здібностей і досвіду, які дадуть нам змогу обґрунтовано і змістовно судити про цю сферу, а також ефективно й професійно діяти в ній.

Отже, ми можемо говорити про те, що компетентність:

- є невід’ємним компонентом структури особистості, саме в якому акумулюються її життєвий досвід, який вона здобуває передусім під час отримання фахової освіти, потім у професійній діяльності й обов’язково під час взаємодії із соціальним оточенням;

- це відбиття професійного досвіду особистості в рамках компетенції конкретної професійної діяльності.

Високий рівень сформованої компетентності на певному етапі професійного розвитку поєднує в собі три види компетенцій, а саме: інтелектуальні (здібності до продуктивної аналітичної діяльності), соціальні (громадянська грамотність) та особистісні (здатність людини до спілкування, рефлексії, готовності до самоосвіти й підвищення професійного рівня впродовж усього життя).

Науковці та практики розвинених країн світу до питань удосконалення системи освіти з позиції компетентнісного підходу звернулися ще на початку 1990-х років. Причиною цього було становлення розвинутої демократії в цих країнах, а також становлення в них громадянського суспільства та розвинених ринкових відносин.

Експерти Ради Європи дотримуються тієї думки, що компетентності передбачають спроможність особистості відповідати на індивідуальні й соціальні потреби; комплекс ставлень, цінностей, знань, умінь і навичок [18].

Ми вважаємо, що компетентність не можна протиставляти вмінням або знанням. Це поняття є значно ширшим, і воно вже містить у собі «вміння» і «знання». Цю думку також підтвердив у дослідженнях М. Чошанов: компетентність виражає значення традиційної тріади «знання, уміння, навички», поєднуючи їх між собою, і визначається як поглиблене знання предмета або засвоєне вміння. Також із допомогою компетентності ми можемо описати реальний рівень підготовки фахівця, який здатний з-поміж декількох варіантів рішень обирати найбільш оптимальне, аргументувати й відхиляти хибні рішення, тобто володіти критичним мисленням. Компетентність передбачає постійне оновлення знань, оволодіння новою інформацією, щоб успішно вирішувати свої професійні завдання в цей час,

тобто компетентність є здатністю до актуального виконання діяльності. Компетентність складається зі змістового(знання) і процесуального (уміння) компонентів. Тобто мова йде про те, що компетентна людина повинна не тільки розуміти сутність проблеми, а й уміти її вирішувати практично. Залежно від ситуацій та обставин компетентний фахівець може використати конкретний метод вирішення проблем.

На основі саме цих тверджень М. Чошанов винайшов «формулу компетентності»: *Компетентність = мобільність знань + гнучкість методу + критичність мислення* [19, с. 18–19].

У дослідженнях ми підтримуємо А. Хуторського, який висвітлює основні ідеї компетентнісного підходу, а саме:

- по-перше, компетентність – це ключове поняття, оскільки воно поєднує в собі інтелектуальний і навиковий складники освіти;

- по-друге, уже в саме поняття «компетентність» закладено ідеологію інтерпретації змісту освіти, сформованого від результату («стандарт на виході»);

- по-третє, ключова компетентність є інтегративною за природою, так як вона містить низку однорідних або близьких знань і вмінь, які належать до широких сфер культури та діяльності.

Цей підхід не є новим, оскільки орієнтація на засвоєння вмінь, способів діяльності й узагальнених способів діяльності існувала як напрям розвитку психологічних досліджень і практики, однак не була провідною. Також А. Хуторський уважав, що формування певної компетенції досягається засобами освіти, культури, саме тому він розтлумачив термін «освітня компетенція» як сукупність змістових орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду особистості щодо певного кола об’єктів реальної дійсності, необхідних для виконання нею соціально значущої продуктивної діяльності [20, с. 61].

В умовах вищої фахової освіти на особливу увагу заслуговує набуття майбутнім спеціалістом професійної компетентності, адже саме професійна компетентність є ключовою компетентністю, за допомогою якої фахівець буде виконувати свою професійну діяльність на високому рівні. Професійна компетентність як поєднання теоретичної та практичної готовності фахівця до виконання професійної функції характеризує не тільки його діяльність, а й самого фахівця як суб’єкта в його самостійній, відповідальній та ініціативній взаємодії із соціальним світом. Професійна компетентність інтегрує професійні й особистісні якості людини, спрямовує їх на опанування знань і практичних навичок, а також цілеспрямоване застосування цих знань і навичок у прогнозуванні, плануванні й реалізації професійної

діяльності, активізує фахівця для розвитку особистісних здібностей, прагнення до самореалізації в професійній діяльності вже в період навчання в закладі вищої освіти.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, ураховуючи вищезазначене, ми можемо говорити, що професійна компетентність належить до динамічних особистісних утворень, оскільки його змістове наповнення та якісний рівень залежать від багатьох чинників: рівня розвитку психології, педагогіки, антропології й культурології, соціальних та економічних умов. Сьогодні суспільство, яке все більше цінує інтелектуальний і творчий потенціал особистості, вимагає від людини компетентності в різних сферах діяльності, зокрема професійної. Ми впевнено можемо зазначити, що компетентність особистості стає інструментом, за допомогою якого вона будує власне життя, реалізує можливості і стає справжнім фахівцем у професійній діяльності. І робимо акцент на тому, що саме навчальний заклад повинен створювати всі умови для оволодіння здобувачами технологіями життєтворчості, розкриття потенціалу самопізнання, самоактуалізації, саморегуляції, інтеграції в соціокультурний простір, адже саме компетентнісний підхід, на відміну від традиційного підходу до засвоєння готових наукових знань та алгоритмів конкретних видів діяльності, зорієнтований на розвиток суб'єкта й пов'язаний із культурою мислення, аналітичною рефлексією, самостійністю й відповідальністю людини за прийняття рішень у діалектичній єдності з духовно-моральними та ціннісними настановами особистості, незалежними від сфери й галузі їх застосування.

Упровадження компетентнісного підходу в систему освіти дає нам змогу значною мірою реалізувати особистісно-орієнтований, діяльнісний і практико-зорієнтований підходи в навчально-виховному процесі, оскільки виділення компетентностей у змісті навчальних дисциплін визначає орієнтири у відборі тих знань і навичок, які є найбільш значимими для формування ціннісних орієнтацій і які будуть реалізовуватися в житті особистості. Тому цей підхід можна розглядати як важливий інструмент розвантаження змісту, відбору відповідних знань і вмінь.

Перспектива подальших досліджень полягає в продовженні наукових розвідок у методології організації процесу цілеспрямованого розвитку професійної компетентності майбутніх військовослужбовців Національної гвардії України на етапі фахової підготовки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. № 5. С. 34–42.

2. Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. *Рідна школа*. 2005. № 1 (900). С. 65–70.

3. Комюніке конференції міністрів вищої освіти Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_754#Text (дата звернення: 02.06.2020).

4. Журавський В.С. Болонський процес : головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. Київ : ІВЦ «Політехніка», 2003. 200 с.

5. Карпова Л.Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2003. 167 с.

6. Нагорна Н.В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції. *Виховання і культура*. 2007. № 1–2 (11–12). С. 266–268.

7. Химинець В. Компетентнісний підхід до професійного розвитку вчителя / Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти. URL: <http://zakippp.org.ua/2010-01-18-13-44-15/233-2010-08-25-07-10-49> (дата звернення: 02.06.2020).

8. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків, 2006. 832 с.

9. Словник УА. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnuk.ua> (дата звернення: 02.06.2020).

10. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности. *Советская педагогика*. 1990. № 8. С. 82–88.

11. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1984. 397 с.

12. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва : Прогресс, 1985. 451 с.

13. Соколова І.П. професійна компетентність вчителя: проблема структури змісту. *Неперервна професійна освіта теорія і практика*. 2004. № 1. С. 8–16.

14. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: проблемы, заблуждения, перспективы. Москва : Когнито-центр, 2001. 142 с.

15. Фокин Ю.Г. Преподавание и воспитание в высшей школе. Москва : Прогресс, 2002. 224 с.

16. Цільмак О.М. Компетентнісний підхід під час підготовки фахівців правоохоронного профілю. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. № 2. С. 154–164. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/urpp_2009_2_17.pdf (дата звернення: 02.06.2020).

17. Морозова Т.Ю. Аналіз дефініцій компетентнісного підходу щодо освіти. *Освіта Донбасу*. 2005. № 3. С. 5–11.

18. Hutmacher Walo. Key competencies for Europe // Report of the Symposium. Berne, Switzerland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC) a // Secondary Education for Europe Strasbourg, 1997.

19. Чошанов М.А. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения. *Педагогика*. 1997. № 2. С. 17–21.

20. Хуторский А.В. Ключевые компетентности как компоненты личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58–64.

21. Профессиональное образование: словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / главн. ред. С.М. Вишнякова. Москва : НМЦ СПО, 1999. 533 с.

У статті доведено, що бізнесова діяльність як складний та неперервний процес успішного просування суб'єкта вперед соціальними, професійними та адміністративними сходами з метою досягнення бажаного статусу та відповідної якості життя не тільки розкриває потенціали та здібності, ділові якості та особистісні і професійні риси, але й висуває високі вимоги до себе, власної ініціативності та самостійності. Відповідно, бізнес традиційно асоціюється із негативними рисами та супутніми явищами (кар'єризм, відсутність людяності, емпатії, жорстка комунікація у певному соціальному колі тощо). Сучасний соціальний простір постійно ускладнюється, завдяки чому подібний підхід до розуміння сутності бізнесової діяльності та його основних суб'єктів постійно змінюється. Вхідження України у сучасний світовий економічний та культурний простір на порядок денний виводить посилення ролі жінок у суспільстві, повагу до їх прагнення бути незалежними, мати можливість доступу до самореалізації у професійній діяльності та кар'єрному зростанні.

Показано, що жіноча ідентичність у бізнесі визначається як спосіб суб'єктивної організації подій, який має внутрішню динамічну структуру, яка інтегрує усі підструктури особистості, пов'язані з її усвідомленням та переживанням себе як представника певної соціальної групи, але без втрати індивідуальності та неповторності. Самоактуалізація жінки як основа її бізнесової діяльності спирається на важливі тенденції сучасного суспільства – зростання суб'єктивної активності людини та підвищення вимогливості до прав та обов'язків. Наявність жіночої специфіки у нейродинамічних проявах сили та динамічності розкривають глибинні підвалини успішності жінок у бізнесі, а особливості когнітивної сфери дозволяють уникати гострих кутів та перебачати можливі складнощі.

Ключові слова: особистість, бізнесова діяльність, мотивація, гендер, ідентичність, самореалізація

The article proves that business activity as a complex and continuous process of successful advancement of the subject on social, professional and administrative steps in order to achieve the desired status and appropriate quality of life not only reveals potentials and abilities, business qualities and personal and professional traits, but and makes high demands on himself, his own initiative and independence. Accordingly, business is traditionally associated with negative traits and accompanying phenomena (careerism, lack of humanity, empathy, harsh communication in a certain social circle, etc.). The modern social space is constantly becoming more complicated, due to which such an approach to understanding the essence of business and its main subjects is constantly changing. Ukraine's entry into the modern world economic and cultural space puts on the agenda the strengthening of the role of women in society, respect for their desire to be independent, to have access to self-realization in professional activities and career growth.

It is shown that female identity in business is defined as a way of subjective organization of events, which has an internal dynamic structure that integrates all personality structures related to her awareness and experience of herself as a representative of a certain social group, but without loss of individuality and uniqueness. Self-actualization of a woman as the basis of her business activity is based on important tendencies of modern society – increase of subjective activity of the person and increase of demand for rights and obligations.

The presence of female specificity in the neurodynamic manifestations of strength and dynamism reveal the deep foundations of women's success in business, and the features of the cognitive sphere allow to avoid sharp angles and to overcome possible difficulties.

Key words: personality, business activity, motivation, gender, identity, self-realization

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.39>

Струкова О.В.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Громадська та соціальна реальність сучасного українського суспільства активно стимулює формування нових поведінкових стандартів, орієнтирів у системі соціальних та індивідуальних цінностей, активний розвиток нової потребної сфери громадян та інноваційних життєвих стратегій функціонування особистості у соціально-політичному просторі. Відповідно до викликов сьогодення проблема розвитку та розумного використання власного потенціалу, високі вимоги до себе, власної ініціативності та самостійності, в тому числі у бізнесовій діяльності, є надзвичайно затребуваними та актуальними, оскільки вони щільно пов'язані із подіями, що відбуваються у нашому суспільстві.

зани із подіями, що відбуваються у нашому суспільстві.

Бізнес є однією зі сфер соціального життя, що дозволяє людині розкрити власні потенціали та здібності, ділові якості та особистісні і професійні риси.

Бізнесова діяльність особистості є складним та неперервним процесом успішного просування вперед соціальними, професійними та адміністративними сходами з метою досягнення бажаного статусу та відповідної якості життя.

Подібний традиційний підхід частіше асоціювався із негативними рисами та супутніми явищами (кар'єризм, відсутність людяності,

емпатії, жорсткої комунікації у певному соціальному колі тощо).

Сьогодні на порядку денному подібні характеристики не є актуальними, вони не забезпечують успішність особистості у бізнесі, яка прагне повністю реалізовувати свій особистісний та професійний потенціали, отримати визнання та значущість для суспільства та інших людей, в тому числі у матеріальному еквіваленті.

Таким чином, бізнес як професійна діяльність приваблює як чоловіків, так і жінок, але у суспільній свідомості успішне просування у бізнесі, управління середніми та великими підприємствами переважно пов'язане із суто чоловічим образом. Водночас входження України у сучасний світовий економічний та культурний простір призводить до посилення ролі жінок у суспільстві, до їх прагнення бути незалежними, мати можливість доступу до самореалізації у професійній діяльності та кар'єрному зростанні.

Після тривалого часу, коли психологічна наука не мала ознак статі, своєрідною моделлю зміни суспільної свідомості є потреба у психологічному обґрунтуванні особистісного, продуктивного, творчого джерела жінки як носія типових рис сучасного громадянина України. Але, попри посилення ролі жінки у суспільному житті, більшість досліджень у соціальній психології переважно здійснюється на чоловічій вибірці, інколи – на групах порівняння. Актуальність цієї проблематики диктує необхідність вивчення психологічних і соціальних особливостей жінок, а особливо жінок, успішних у підприємницькій діяльності. На наш погляд, мотивація бізнес-діяльності як провідного стратегічного напрямку життєдіяльності зумовлює тип соціальної поведінки, ступінь активності, загальний стиль життя жінки.

Ось чому обрана тема є актуальною та своєчасною як у практиці, так і у площині соціально-психологічного наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження соціально-психологічних аспектів мотивації жінок у бізнесі.

Виклад основного матеріалу. У зарубіжній та вітчизняній психологічній науці проблема мотивів та мотивації викликає незмінний інтерес та постійні дискусії науковців щодо трактування основних понять та галузей застосування. Попри привабливість тематики та її широку представленість у науці, складність дослідження мотиваційної сфери особистості традиційно пов'язана із необхідністю розпізнавання основних механізмів її формування та системоутворюючих структурних компонентів. Оскільки вивчення мотиваційної сфери складало проблемне поле для багатьох наукових розвідок, інтереси яких інколи були протилежними, особливої наукової уваги потребує

спроба узагальнення та систематизації інформаційних підходів до мотивів та мотивації.

Наукові традиції сучасної психології термін «мотив» визначають, як спонукання до діяльності або певного вибору, усвідомлену причину, яка лежить в основі здійснення вибору, тобто завжди застосовується для окреслення кола явищ та станів особистості, які стимулюють її активність.

Х. Хекхаузен [15] основним критерієм диференціації мотивів вважав їхню стійкість-нестійкість, С.Л. Рубінштейн [14] заломлював їх через традиційні форми людської активності (гра, вчення, професійна, суспільна діяльність тощо). Різні сучасні аспекти професійної мотивації досліджувалися С.Я. Коваль, Є.М. Макотою, Л.В. Мокроусовою, Л.Г. Почебут, А.В. Толпекіною, О.Р. Фонарьовим, О.М. Ходусовим. Зокрема, у низці досліджень професійної мотивації вчені виділяли такі основні мотиви успіху, як: прагнення до досягнення успіху, вибір власних цілей, незалежність, установка на соціальну нерівність (Л.Г. Почебут [10] та ін.). В управлінській діяльності мотивація має свою специфіку, оскільки сам керівник постає важливим компонентом цілісної системи управління будь-яким виробництвом, від його дій багато в чому залежать ефективність роботи персоналу, наявність сучасних технологій, конкурентоспроможність (Є.М. Макота [7]). Навіть такі складники, як психологічний клімат, корпоративна атмосфера, мотивація працівників на досягнення загальних цілей, підтримка молодих співробітників тощо, багато в чому залежать від того, наскільки вмотивований керівник підприємства.

Оскільки бізнесова діяльність не може бути відірвана від суспільного та політичного життя країни, на особливу увагу заслуговує класифікація мотивів за суспільною спрямованістю (Т.М. Мальковська, І.О. Панкратова, О.І. Пенькова, О.Є. Рогова). Ідеї суспільно-особистісної спрямованості мотивів досліджувалися: у контексті громадянського обов'язку, патріотизму та їх прояву у особливих та екстремальних умовах життя, коли ситуація потребує від особистості мужності, волі та жертвності (Т.М. Мальковська [8]); як невіддільний структурний компонент моральної свідомості, пов'язаний з усвідомленням власного місця у суспільстві, виробленням соціальної позиції, оволодінням певною соціальною роллю, почуттям відповідальності перед суспільством за свої дії та вчинки (О.І. Пенькова [9]); особливості структуризації соціальних мотивів, виділення зовнішньої (широкої соціальної та вузькоособистої), внутрішньої (позитивної та негативної) та далекої (дистантної, відстроєної) (І.О. Панкратова, О.Є. Рогова [12]).

Окреме місце у розумінні мотиву бізнесової діяльності займає компетентнісний підхід

(M. Csikszentmihalyi, R. DeCharms, E. Deci, J.V. Murrey, R. White), який започатковує дослідження особистісного компоненту у бізнесі. Так, R. DeCharms не тільки наголошував на особливій ролі первинної мотивації, яка не тільки дозволяє людині відчувати себе джерелом усіх змін, але й зміцнює почуття її компетентності, але й виділив два типи особистостей: «самобутні», тобто активні, цілеспрямовані, самодетерміновані, здатні впливати на навколишнє середовище; «пішаки», тобто схильні до переживання безпорадності та безпомічності, психологічно залежні від інших людей [20]. Такий підхід суттєво поглиблює поняття внутрішньої мотивації та роль локусу контролю як її центрального елемента та переконливо доводить, що на формування мотивації, особливо під час виконання керівних функцій, суттєвий вплив створюють такі протилежні риси, як владність або страх відповідальності [20]. E. Deci та R. Ryan, розвинувши екстра- та інтернальний напрям у вивченні природи мотивації, ввели поняття інтринсивної та екстринсивної мотивації, а для визначення основних соціально-психологічних чинників інтринсивної мотивації вчені розробили концепцію когнітивної оцінки та виділили базові психологічні потреби, які виявляються у інтринсивно мотивованій діяльності: потреба у відчутті власної компетентності, усвідомлення себе джерелом змін у навколишньому світі та підтримка значимих міжособистісних стосунків [21].

У психологічній науці можна виділити декілька напрямів дослідження жіноцтва: через категорії ідентичності, самоактуалізації, нейродинамічні показники, особливості когнітивної сфери та комунікативної діяльності, що суттєво впливає на особливості її функціонування у бізнесі.

Традиційно переважна кількість досліджень у психологічній науці присвячені дослідженню ідентичності жінок (З. Фрейд, К.-Г. Юнг).

У роботах З. Фрейда основними «фемінінними» рисами вважаються пасивність, покірливість, залежність, на відміну від чоловіків, які є активними, незалежними, самодостатніми. Причому будь-які прояви активності та самодостатності у жінок З. Фрейд вважав відхиленням у психосоціальному розвитку та порушеннями жіночої ідентичності. Прямуючи за цією логікою прагнення жінок до активності у бізнесі, бажання займатися власною справою З. Фрейд назвав би «фалічним». Така однозначність трактування повністю заперечує специфіку жіночої мотивації у бізнесі та формує однозначний підхід до жіночого «обличчя» бізнесу.

Пізніше у аналітичній психології К.-Г. Юнга розглядалися поняття «аніма» і «аніmus», як сукупність рис, властивих як чоловікам, так

і жінкам, започатковуючи андрогінний початок, що також не відображає гендерної специфіки бізнесової діяльності.

Сучасний підхід до проблеми ідентичності у вітчизняній науці співпадає із нашим розумінням психологічного підґрунтя, що створює умови успішного перебування жінки у бізнесі: вона визначається як спосіб суб'єктивної організації подій, який має внутрішню динамічну структуру, яка інтегрує усі підструктури особистості, пов'язані з її усвідомленням та переживанням себе як представника певної соціальної групи, але без втрати індивідуальності та неповторності (О.Є. Гуменюк, Й. Милюска, В.М. Павленко та інші). На думку вчених, саме ідентичність дозволяє жінці, яка займається бізнесом, впорядкувати власні уявлення про спосіб життя та ефективні дії, саме ідентичність у подальшому виступає базисом у прийнятті викликів зовнішнього світу, у розумінні властивостей об'єктів та використання їх для власної користі.

Для розуміння основи успішності жінки у бізнесі необхідно усвідомити основні критерії зрілої ідентичності, до яких можна віднести: стійке уявлення, що особистість, її характер та діяльність можуть викликати в оточуючих повагу, схвалення; усвідомлення цінності власної особистості та для інших людей; адекватна самооцінка, упевненість в собі під час високої напруги діяльності; здатність до усвідомлення можливих труднощів у бізнесі; чітка визначеність життєвої позиції; висока довірливість та товариськість; орієнтація на значущість серед інших людей.

Проблема самоактуалізації жінки як основа її професійної діяльності є достатньо розробленою в науці та спирається на важливі тенденції сучасного суспільства – зростання суб'єктної активності людини та підвищення вимогливості до прав та обов'язків. Попри виражений інтерес до вивчення самоактуалізації, в сучасній українській психології вона є дискусійною та неоднозначною. Так, Т.В. Говорун та О.М. Кікінеджи розглядають її гендерні аспекти [3]; А.В. Фурман вивчає самоактуалізацію як основний сенс життя людини, процес її становлення як особистості та фахівця; Г.О. Балл визначає її як інтегральну, усвідомлену, цілеспрямовану діяльність, яка створює умови для повної самореалізації особистості у будь-якій сфері, в тому числі у бізнесі: самоактуалізовані суб'єкти цілісно ставляться до світу, є синергічними, вільно виходять за межі «Я» та фактично створюють умови для формування особистістю основної стратегії власного зростання [1].

Наявність жіночої специфіки у нейродинамічних проявах сили та динамічності розкривають глибинні підвалини успішності жінок у бізнесі. Так, Б.Г. Ананьєв вважає, що у жінок

переважає здатність гальмувати власну емоційну сферу, вони легше переносять сильний біль та витриваліші в умовах монотонії, більш ефективні у роботі, яка потребує вольового напруження, що також спирається на їх гальмівні здатності.

За результатами досліджень Я.І. Шкурко, жінки характеризуються більш високим рівнем розвитку сили збудження, що суттєво впливає на перцептивні здібності як важливі складники діяльності у сфері бізнесу [15].

Специфіка перебування жінки у бізнесі також пов'язана із особливостями її когнітивної сфери. Цей напрям недостатньо представлений у наукових розробках, але є дуже перспективним, оскільки вплив на успішність у бізнесовій діяльності особливостей мислення суттєво розкриє гендерні особливості цього боку соціального життя. Навіть нечисленні дослідження у цьому напрямку доводять його значущість. Так, наприклад, досліджуючи гендерні особливості мислення, М.А. Дворящина виявила, що у жінок, на відміну від чоловіків, основні характеристики логічного мислення між собою взаємопов'язані, що впливає на аналітичну та комунікативну діяльність; крім того, жіноча психіка є більш пластичною щодо реагування на різні складнощі зовнішніх обставин [4].

Особливого значення в дослідженні особливостей перебування жінки у бізнесі набуває специфіка її комунікативної сфери, оскільки вона створює як негативні, так і позитивні впливи на ефективність результатів. Так, за даними досліджень О.В. Ворониної, особливості жіночої емоційності можуть негативно впливати на ефективність її діяльності, оскільки на перший план виходить емоційна нестабільність, навіюваність та інколи залежність від групи [2]. Ці гендерні особливості потрапляють у групу ризику особливо в тому разі, коли жінка стає керівником та очолює серйозну команду. На думку Я.І. Шкурко, аналізуючи особливості комунікації жінок-керівників, не слід оцінювати їх категоріями «краще-гірше», а краще підкреслювати існування своєрідності комунікативних властивостей жінки-керівника, зумовлених психологічними особливостями статі [15]. На думку автора, саме такий підхід є прогресивним, оскільки на його основі можливо розробляти вагомні спеціальні програми підготовки керівників та ефективних менеджерів різних ланок для вітчизняного бізнесу.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, класифікація мотивів здійснюється на основі критеріїв: стійкості-нестійкості, традиційних форм людської активності (гри, вчення, професійної, суспільної діяльності), професійної та суспільної спрямованості. В зарубіжній психології широко представлені підходи до мотивів як до потреби, спонукання.

Як показав аналіз наукових першоджерел, попри широку критеріальність проблеми мотивів та мотивації, в науці наявні певні прогалини, зокрема, відсутні гендерні аспекти цього напрямку, які потребують глибоких теоретико-емпіричних досліджень. Динамічні умови сучасного бізнесу на перший план виводять риси, притаманні жінці, – гармонійне поєднання пластичності та принциповості, прагнення до самоідентичності та роботи над собою, висока емпатійність та вимогливість до оточуючих та себе. У вивченні особливостей ефективної діяльності жінок у бізнесі виділяють такі напрями: через категорії ідентичності, яка визначається як спосіб суб'єктивної організації подій, інтегрує усі підструктури особистості, пов'язані з її усвідомленням та переживанням себе як представника певної соціальної групи, але без втрати індивідуальності та неповторності; через самоактуалізацію як основу бізнесової діяльності, яка спирається на зростання суб'єктної активності людини та підвищення вимогливості до прав та обов'язків; нейродинамічні показники індивідуальної поведінки (сили та динамічності нервової системи, гнучкості психіки); особливості когнітивної та комунікативної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе. Киев, 2006. 408 с.
2. Ворониная О.В. Сравнительный анализ психологических особенностей женщин, ориентированных и неориентированных на участие в управлении. *Жінки України: сучасний статус і перспективи*. Міжнародна наук.-практ. конференція. Одеса, червень 1995. С. 261–264.
3. Говорун Т.В., Кікінеджи О.М. Статус та сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль, 1999. 367 с.
4. Дворящина М.А. Некоторые результаты экспериментального исследования интеллектуальных характеристик взрослого человека с учетом возрастно-половых и индивидуальных психологических характеристик. *Человек и общество*. 2013. Вып. 8. С. 145–150.
5. Ильин Е.П. Мотивы и мотивация. Санкт-Петербург, 2014. 512 с.
6. Ковалев В.И. Мотивационная сфера личности как проявление совокупности общественных отношений. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 4. С. 3–13.
7. Макота Е.М. Особенности мотивации трудовой деятельности современных руководителей. *Мир культуры, образования и науки*. 2012. Выпуск 4 (35). С. 245.
8. Мальковская Т.Н. Социальная активность старшеклассников. Москва, 1988. 140с.
9. Пенькова О.І. Психологічні аспекти моральної спрямованості особистості. // *Міжнародна науково-практична конференція «Генеza буття особистості»*. 2011, Том I. С. 293–297.

10. Почебут Л.Г. Организационная социальная психология. СПб, 2002. 298 с.
11. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение СПб, 2004. 416 с.
12. Рогова Е.Е., Панкратова И.А. Взаимосвязь профессиональных представлений и трудовой мотивации педагогов дошкольных образовательных учреждений. *Интернет-журнал «Мир науки»*. 2016, Том 4, номер 6 <http://mir-nauki.com/PDF/20PSMN616.pdf> (дата звернення 12.08.2020).
13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва, 1989. 487с.
14. Хекхаузен.Х. Мотивация и деятельность Санкт-Петербург, 2003. 860 с.
15. Шкурко Я.І. Психологічні особливості управлінської діяльності жінок-керівників закладів освіти. *Наука і освіта*. 1998, № 4-5. С. 86–88.
16. Apter M. J. Faulty towers: A reversal theory analysis of a popular television comedy series. *J. of Pop. Culture*. 1982. V. 16. P. 128–138.
17. Allport G.W. Trend in Motivations Theory. *Am Journal of Ortopsyhiatry*. 1953. V. 23. P. 38–51.
18. Atkinson J.W. An Introduction to Motivation. N.Y., 1965. P. 350.
19. Csikszentmihalyi M. Beyond Boredom and Anxiety: Experiencing Flow in Work and Play, 25th Anniversary Edition (Jossey-Bass, 2000), p. xix.
20. DeCharms R. Enhancing motivation: chang in the classroom. New York, 1976.
21. Deci E., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York – London : Plenum Press. 1985. 371 с.
22. Guilford J.P., Guilford R.B. An Analysis of the Factors in a Typical Test of Introversion Extraversion. *J. of Abnormal and Social Psychology*, 1934, v. 70, № 10, P. 1–26.
23. Hill A. Extraversion and variety seeking in a monotonous task *Brit. J. Psychol.*, 1975, v. 66, p. 9–13.
24. Murrey J.B. Review of research on gambling. *Psychological Reports*. 1993. v. 72, p. 791–810.

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМ КОРЕКЦІЇ ПРОЦЕСІВ САМОУСВІДОМЛЕННЯ В ОСІБ З ОРТОРЕКСИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ

PROSPECTS FOR USE OF SELF-AWARENESS PROCESSES CORRECTION PROGRAMS AMONG PEOPLE SUFFERING FROM ORTHOREXIC EATING BEHAVIOURS

У статті розглядається проблематика психотерапії осіб з орторексією – надмірним запалом щодо якості харчування, який виходить за межі адаптивної та гармонійної харчової поведінки, та вибору стратегії «правильного харчування» як компенсації невирішених внутрішньоособистісних проблем. Сьогодні зв'язок самоусвідомлення з якістю життя та симптоматикою нервової анорексії добре досліджено, подібних же досліджень стосовно орторексії немає.

У роботі розглянуто можливості терапевтичного впливу на процеси самоусвідомлення осіб із порушеною харчовою поведінкою та перспективи впровадження корекційних програм. З'ясовано характерні особливості самоусвідомлення осіб із порушеною (обмежувальною) харчовою поведінкою, які є важливим діагностичним критерієм і одночасно мішенню терапевтичної роботи.

Програму корекції процесів самоусвідомлення осіб з орторексією апробовано з 2018 по 2020 рр. (Україна), за даними порівняльного аналізу спостерігається тенденція до позитивних змін у самосприйнятті учасників експериментальної групи – зростання їх задоволеністю собою, самосимпатії та самоінтересу, нормалізація самооцінки, зменшення схильності до самозвинувачення, та зростання рівня самоприйняття. Відбулися подолання орторексичного розладу, зростання харчової інтуїції, що забезпечило задоволеність якістю життя учасників програми. У контрольній групі такої динаміки змін не спостерігалось, однак у цій групі за методикою самоствердження В.В. Століна відбулося зниження самоінтересу. Цей факт необхідно розглядати і пояснювати так: спочатку участь у психологічному дослідженні й інтерес із боку експериментатора зумовили підвищені оцінки, але це не мало подальшого продовження, тому й зникло без підкріплення. Водночас в експериментальній групі, де сформувався міцний, надійний терапевтичний альянс, даного явища не спостерігалось.

Проаналізовано перспективи використання корекційних програм із підвищення харчової інтуїції осіб з орторексією, що призводило до поглиблення самоусвідомлення й підвищення якості життя. Отримані результати дозволили впевнено стверджувати, що внаслідок корекційно-формувального впливу сприйняття себе (самоусвідомлення) учасників програми трансформувалося і стало більш благополучним.

Ключові слова: орторексія, самоусвідомлення, програма корекції, порушення хар-

чової поведінки, інтуїтивне харчування, нервова анорексія, субкультура.

The article is concerned with psychotherapy for people with orthorexia – obsessive passion for food quality, which goes beyond adaptive and harmonious eating behavior, and the choice of strategy of “proper nutrition” to compensate for unresolved intrapersonal problems. To date, the connection of self-awareness, quality of life and symptoms of anorexia nervosa has been well studied, while additional studies on orthorexia are still needed.

The study has shown the possibilities of therapeutic influence on the processes of self-awareness of people with disordered eating and the prospects for the implementation of correctional programs. The characteristic features of self-awareness of people with restrictive eating behavior are clarified. They are considered to be important diagnostic criterion, and at the same time the target of therapeutic work.

The correctional program for people with orthorexia was implemented from 2018 to 2020 (Ukraine). According to the comparative analysis, there was a tendency to positive changes in the self-perception of the experimental group – increasing their self-satisfaction, self-acceptance, self-sympathy and self-interest, normalization of self-esteem, reducing self-blame. Orthorexic behavior pattern was overcome; there was observed growth of food intuition, which ensured satisfaction with the quality of life of program participants. In the control group, such dynamics of changes was not observed, but in this group according to the method of self-assessment by Stolin was noted a decline in self-interest. This fact has to be explained as follows: initially, participation in psychological research and interest on the part of the experimenter led to higher grades, but it had no further continuation, and therefore disappeared without reinforcement. At the same time, in the experimental group, where a strong, reliable therapeutic alliance is formed, such phenomenon was not observed.

The findings from the current study prove prospects for the use of correctional programs focused on increasing food intuition of people with orthorexia, which led to a deepening of self-awareness and improved quality of life. Therefore obtained results allowed us to confidently state that due to the corrective and formative influence the perception of self (self-awareness) of the program participants was transformed and became more favorable.

Key words: orthorexia, self-awareness, correction program, disordered eating, intuitive eating, anorexia nervosa, subculture.

УДК 159.9:613.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.40>

Фатєєва М.С.

магістр психології,
аспірант кафедри практичної психології
Інститут людини
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. Останнім часом світова наукова спільнота приділяє значну увагу проблематиці порушень харчової поведінки. Намагання харчуватися якомога краще асоціюється зі зміцненням здоров'я та підвищенням якості життя, але часто вибір фокусу на «правильне харчування» виступає в якості компенсації невіршених внутрішньоособистісних проблем, а у випадку орторексії призводить до прямо протилежних наслідків. Орторексія – новий психологічний термін, що характеризує надмірний ентузіазм щодо здорового харчування, який виходить за межі адаптивної та гармонійної харчової поведінки. Основними симптомами орторексії виступають: а) нав'язлива або патологічна захопленість якісними характеристиками їжі; б) важкі переживання через недотримання самоприйнятих обмежень і правил; в) виразні негативні наслідки: порушення фізіологічних функцій та соціального життя.

Порушення самоусвідомлення є важливим діагностичним критерієм порушеної харчової поведінки. Незважаючи на велику увагу вчених до порушень харчової поведінки й те, що зв'язок самоусвідомлення із симптоматикою нервової анорексії вже з'ясовано [2], подібних досліджень стосовно орторексичної поведінки немає. Можна констатувати, що проблема залишається теоретично та емпірично недослідженою. Тому пошуки нових підходів до корекції самоусвідомлення осіб із порушеною харчовою поведінкою, розробка новітніх корекційних програм, спрямованих на збереження та розвиток психічного здоров'я, є дуже затребуваними.

Виклад основного матеріалу. Відчуття особою себе як недостатньо хорошої, успішної, «усвідомлення своєї малоцінності підштовхує людину до компенсації» [12, с. 19], пошуків шляхів самоствердження, і оскільки контролювати власне харчування набагато простіше, ніж інші аспекти, ділом життя людини стає «правильне харчування». Як показали нещодавні дослідження, самоствердження – основна потреба осіб з орторексією [11, с. 106], а табу на «нездорову їжу» і значні обмеження в харчуванні – це інструменти досягнення власної переваги.

Дослідження самоусвідомлення в соціальній психології почалося із праці Ш. Дюваль та Р. Віклунда з роботи «Теорія об'єктивного самоусвідомлення», в якій закладене найпоширеніше визначення поняття «здатність стати об'єктом власної уваги» [3, с. 3]. Автори відмітили, що людина може зосереджувати увагу на зовнішньому середовищі або на собі; концентрація уваги на собі стимулює процес самооцінки. Коли суб'єкт усвідомлює себе, він порівнює себе зі стандартами поведінки – ментальними уявленнями про пра-

вильну поведінку, ставлення та особисті риси. Взяті разом, стандарти визначають, що таке «правильна людина» [3, с. 4]. Відповідність або невідповідність стандартам викликає відчуття задоволення або незадоволення собою, що стимулює людину дотримуватись певних дій або змінювати власну поведінку. При орторексії стандартом правильної поведінки виступає неухильне дотримання жорсткої дієти. Патологічно нав'язлива ідея «здорової їжі» супроводжується ритуалізованими моделями вибору і споживання їжі та уникненням продуктів, які вважаються шкідливими або засміченими [5, с. 385].

Сучасним трендам (зручному швидкому харчуванню) та традиційним цінностям (в українській культурі – багато накритому столу) протистоїть орторексична субкультура. Вона об'єднує прихильників ЗСЖ («здорового способу життя» і харчових обмежень) та послідовників численних альтернативних дієтичних систем, які поділяють схожі уявлення, переконання, цінності та стиль життя [14, с. 132].

Відомо, що соціальне середовище, яке підкреслює унікальні характеристики людини (наприклад, єдиний чоловік у жіночій групі), призводить до індивідуалізації та тимчасово підсилює самоконцентрацію [6, с. 148]. Водночас обставини, що заохочують подібність у поведінці, зовнішності та цінностях (наприклад, військовий загін або субкультурна група), зменшують самоконцентрацію і, таким чином, знижують рівень соціальної тривоги, підкреслюючи єдність та приналежність до соціальної групи. Орторексична субкультура є міжнаціональною, об'єднує представників різного віку та статі, різних етнічних та релігійних груп, видів зайнятості, й дозволяє послідовникам знизити рівень соціальної тривоги та задовольнити потребу у самоствердженні.

За роки свого існування теорія об'єктивного самоусвідомлення зазнала суттєвого переосмислення: сьогодні визнано, що стандарти податливі та підлягають змінам [7, с. 239]. Починаючи з віку немовляти і до дорослого життя самоусвідомлення розвивається та підтримується через соціальну взаємодію. З огляду на це особливої уваги потребує пояснення впливу суспільних очікувань на харчову поведінку людини, а також шляхи трансформації зовнішніх та внутрішніх стандартів, які особи з орторексією використовують для самооцінювання. Все це дозволяє нам розглядати самоусвідомлення як інструмент для дослідження й корекції взаємодії індивіда та середовища [15, с. 200], і впливаючи на самоусвідомлення, опосередковано корегувати порушену харчову поведінку.

Порушення самоусвідомлення є важливим діагностичним критерієм порушеної харчо-

вої поведінки. Анорексія та булімія супроводжуються перебільшеним впливом характеристик зовнішності і маси тіла на самооцінку людини [10, с. 488]. Крім того, при анорексії відзначається психопатологічне порушення у сприйнятті власної фігури і ваги, спотворення образу свого тіла; заперечення очевидних фактів (наприклад, ненормально малої ваги, доцільності медичного чи психотерапевтичного втручання); страх ожиріння зберігається як нав'язлива або надцінна ідея (DSM-5, 2013; МКХ-11, 2019). Ці особливості осіб з анорексією підтверджені в багатьох клінічних дослідженнях: спотворене сприйняття власної тілесності [8], розколотість цілісної структури «Я» і стресодоступність самоставлення; поширеність алекситимії, низький рівень рефлексії, труднощі у сприйнятті власних почуттів та емоцій інших людей.

З іншого боку, переїдання також супроводжується низьким рівнем самоприйняття та незадоволеністю власним тілом, що трактується як неприйняття своєї тілесності, відсутність контакту з тілом, самовідчуження, небажання бути «тут і зараз», різновид «усіченої самосвідомості» [8; 16]. Цікаві результати отримані стосовно того, що жінки, які страждають від анорексії та булімії, малюють себе інакше, ніж ті, хто не має розладів харчової поведінки та має нормальну вагу [4, с. 400]. О.О. Скугаревський зазначає, що в більшості випадків такі прояви не є наслідком порушених процесів сприйняття, проблема полягає саме в характері суджень людини [13].

У випадку орторексії також виникають надцінні ідеї, а харчова поведінка сильно впливає на самосприйняття, викликаючи самопіднесення або самоприпинення. Якщо такі люди порушують дієту, вони соромляться цього, відчують провину, збентеження і переляк, тоді як при дотриманні встановлених дієтичних обмежень вони почуваються «чистими», «повними досконалості» [1, с. 2]. Проте ці аспекти малодосліджені і потребують уточнення.

З 2018 по 2020 рр. в рамках проведеного емпіричного дослідження особливостей самоусвідомлення осіб з орторексією було розроблено Програму корекції процесів самоусвідомлення осіб з орторексією (надалі використовується абревіатура ПКПС).

Основними завданнями психокорекційного супроводу процесів самоусвідомлення осіб з порушеною (обмеженою) харчовою поведінкою є:

- 1) відновлення харчової інтуїції;
- 2) виявлення проблем, що впливають на якість життя особи;
- 3) формування й відпрацювання навичок подолання стресових ситуацій (не за рахунок харчових обмежень) для гармонійного, здорового, соціально успішного життя.

Програму побудовано на спеціальних принципах гуманізму, наукової обґрунтованості, доцільності, системності, бодінейтральності.

Основними напрямками реалізації вказаної Програми були: психодіагностика (виявлення особливостей самоусвідомлення й самоприйняття, ставлення до образу тіла, наявність чи відсутність орторексичної фіксації на якості харчування, ритуалів, надання їжі моральних якостей тощо), психопрофілактика та психокорекція у вигляді індивідуальної (або групової) терапії, вебінарів, обговорення опрацьованої літератури тощо, оцінювання ефективності програми.

З метою максимально якісного, достовірного підбору матеріалів для оцінки ефективності програми нами було обрано індивідуальну форму роботи (короткострокову індивідуальну психотерапію). ПКПС складається з 9 зустрічей: однієї діагностичної та восьми терапевтичних, тривалістю 50 хвилин. Програму впроваджено на базі Асоціації лікарів та психологів «Розлади харчової поведінки: терапія та превенція», Україна.

ПКПС було реалізовано у формі міні-лекцій, індивідуальних психотерапевтичних сесій із виконанням домашніх завдань (у тому числі – щоденників самопостереження). На заняттях використовувалися такі основні методичні прийоми та методи: рефлексивні (рефлексія почуттів, станів, після читання рекомендованої літератури, зворотній зв'язок); ауто-діагностика (діагностика – самоаналіз, пов'язаний із виявленням уразливих станів на основі використання методів самодослідження); психотехніки (візуалізація, релаксація, практики уважності «Mindfulness», практики емоційної регуляції DBT).

В експерименті брали участь особи з різним рівнем проявів орторексичного порушення харчової поведінки – показники методики ORTO-15 варіювалися від 31 до 40 балів (тобто нижче діагностичного порогу в 40 балів, який визначає умовну «норму», здоровий інтерес до харчування). У повторній діагностиці отримано результати тестувань 70 осіб, що брали та не брали участь у формульованому експерименті. У складі експериментальної групи було представлено 35 осіб з проявами орторексії (вік 23-48 років), із них 28 жінок (80%) та 7 (20% чоловіків). Контрольна група також складалася з 35 осіб (віком 23-53 років) із проявами орторексії (77% жінок, 23% чоловіків).

На етапі формульованого експерименту з метою отримання початкових та кінцевих замірів було використано низку психодіагностичних методик, які дозволили проаналізувати ефективність програми: Римський опитувальник нервової орторексії ORTO-15, Шкала інтуїтивного харчування-2 (Intuitive Eating Scale-2), «Опитувальник образу свого тіла» (ООТ)

О.А. Скугаревського, С.В. Сивухи, «Опитувальник самоствавлення» В.В. Століна, асоціативний експеримент, вербальний семантичний диференціал.

Методи обробки. Для оцінки ефективності психотерапевтичного впливу було порівняно діагностичні показники на вході в терапію та після проходження однієї діагностичної та восьми терапевтичних сесій. Для порівняльного аналізу використано парний t-критерій Стьюдента (розрахунки в програмі SPSS).

Результати проведеного дослідження.

Крок перший. За результатами Римського опитувальника нервової орторексії відбувся значущий зсув даних (рис. 1).

Результативність впливу можна оцінити за даними частотного аналізу. Було підраховано величину зростання показника ORTO-15, в якості кроку для вимірювання використано величину стандартного відхилення за методикою (4 бали). Як видно з таблиці 3.1, загалом 80% учасників демонструють більш чи менш виражене зростання оцінок, що свідчить про зменшення орторексичних тенденцій у поведінці.

При цьому у дев'яти осіб спостерігається перехід від дуже низьких оцінок (31-35 балів) до показника, що перевищує порогове значення методики ORTO-15, тобто 40 і більше балів. Таким чином, у 25,71% групи результати діагностики засвідчують позбавлення орторексичних патернів поведінки впродовж однієї діагностичної та восьми терапевтичних сесій.

Середньогруповий показник за методикою виріс більше ніж на 4 бали. Перевірка за допомогою парного t-критерію Стьюдента показала, що ці зміни є статистично значущими ($t = -7,42, p = 0,000$) (табл. 2).

Крок другий. Оцінка харчової інтуїції за допомогою Шкали інтуїтивного харчування показала значуще зростання за всіма показниками. Це засвідчує результативність роботи, спрямованої на поліпшення харчової інтуїції, що включала розвиток інтероцептивної усвідомленості, співнастроєності з відчуттями тіла, використання їжі для задоволення фізичних, а не емоційних потреб, збільшення довіри до сигналів власного тіла (табл. 3).

В окремих випадках спостерігалось незначне зниження загального показника

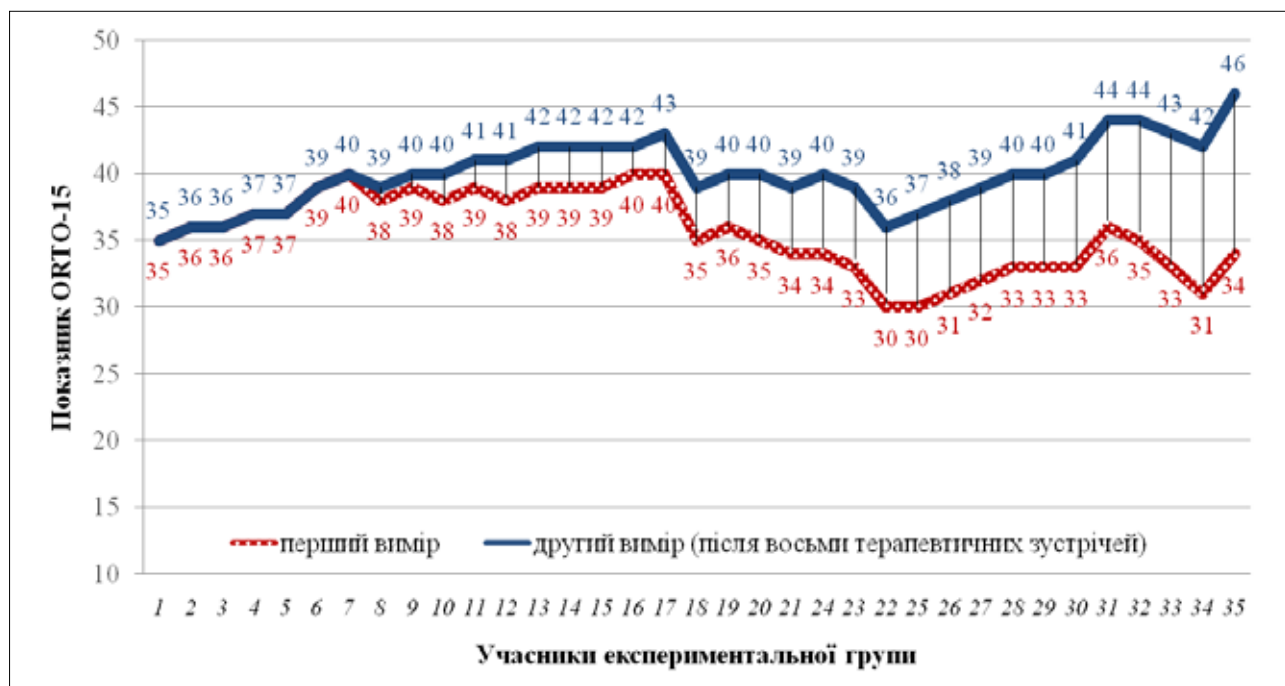

Рис. 1. Зсув індивідуальних показників ORTO-15 в результаті корекційно-формульовального впливу

Результативність терапевтичного впливу за показниками методики ORTO-15 (n=35) Таблиця 1

Результативність впливу	Кількість учасників	% в групі
немає покращення	7 осіб	20,00
зростання на 1-4 бали	12 осіб	34,29
зростання на 5-8 балів	12 осіб	34,29
зростання на 9-12 балів	4 особи	11,42

Таблиця 2

Порівняльний аналіз вираженості орторексичних тенденцій у групі до та після психотерапевтичного впливу (n=35)

Статистика показників ORTO-15	Перший діагностичний вимір	Другий діагностичний вимір	Значущість зсуву даних
середнє	35,63	39,97	t= -7,418 df=34 p=0,000*
стандартне відхилення	3,02	2,54	
стандартна помилка	0,51	0,43	

Примітка: $p \leq 0,05$ дозволяє відхилити нульову гіпотезу про схожість вибірок і зробити висновок про суттєві відмінності вимірної ознаки до та після психотерапії.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз вираженості інтуїтивного харчування у групі до та після психотерапевтичного впливу (n=35)

Шкали опитувальника IES-2	Перший діагностичний вимір	Другий діагностичний вимір	Значущість зсуву даних
Безумовний дозвіл на прийом їжі	2,79 ± 0,81	3,34 ± 0,94	t= -2,86 p=0,007*
Їжа з фізіологічних, а не зовнішніх або емоційних причин	2,23 ± 0,80	2,91 ± 0,88	t= -3,65 p=0,001*
Чутливість до сигналів голоду та ситості	2,45 ± 0,70	3,15 ± 1,11	t= -5,51 p=0,000*
Гармонія їжі та тіла	2,89 ± 0,95	3,39 ± 0,83	t= -3,15 p=0,003*
Загальний показник	2,60 ± 0,54	3,13 ± 0,79	t= -4,05 p=0,000*

Примітка: $p \leq 0,05$ дозволяє відхилити нульову гіпотезу про схожість вибірок і зробити висновок про суттєві відмінності вимірної ознаки до та після психотерапії.

інтуїтивності харчування, що можна пояснити підвищенням інтероцептивної чутливості після терапевтичного впливу, що дало змогу уважніше до себе заповнити опитувальники, тоді як до встановлення терапевтичних стосунків та проходження корекційної програми деякі з респондентів заповнювали їх з меншим розумінням себе та сигналів власного тіла (рис. 2).

Крок третій. Повторна діагностика показала достовірні зміни самоствавлення на усіх структурних рівнях (табл. 4).

Внаслідок психотерапевтичного впливу глобальне самоствавлення особистості значно поліпшилось ($p=0,046$). На функціональному рівні відбулося виражене зростання рівня ауто-симпатії ($p=0,000$) та самоінтересу ($p=0,024$), тоді як покращання ауто-симпатії є основою для розвитку стійкої адекватної самооцінки та сприяє розвитку психічного здоров'я.

Важливо, що при цьому знизився рівень очікуваного позитивного ставлення від інших людей ($p=0,033$), що можна пояснити зростанням довіри до себе, прийняттям власних переваг та недоліків. Поглиблення знань та уточнення уявлень про себе, їх адекватне переосмислення призводять до формування автономності, особистісної зрілості. Особа, що пройшла психотерапію, просто не має

вираженої потреби у схваленні з боку інших, що впливає на рівень відповідних очікувань.

З таблиці 4 також бачимо, що на рівні конкретних дій стосовно власного «Я» після проходження терапії достовірно зменшується схильність до самозвинувачення ($p=0,020$), зростає рівень самоприйняття ($p=0,050$). Найвиразніші зміни стосуються саморозуміння ($p=0,000$) – людина «приходить до ладу» сама із собою.

Слід зазначити, що рівень самоповаги, самовпевненості та самокерівництва при повторному тестуванні достовірно не змінився ($p > 0,05$).

Отримані результати дозволяють впевнено стверджувати, що внаслідок корекційно-формульованого впливу сприйняття себе (самоусвідомлення) учасників програми трансформується і стає більш благополучним.

Що стосується контрольної групи, як видно з таблиці 5, вираженої різниці у значимих для нас показниках немає.

Однак за шкалою 6 (методика самоствавлення В.В. Століна) можна помітити *зниження самоінтересу*. Цей факт можна пояснити тим, що спочатку участь у психологічному дослідженні (інтерес з боку експериментатора) зумовила підвищені оцінки, потім без підкріплення цей ефект зникає. Тоді як в експери-

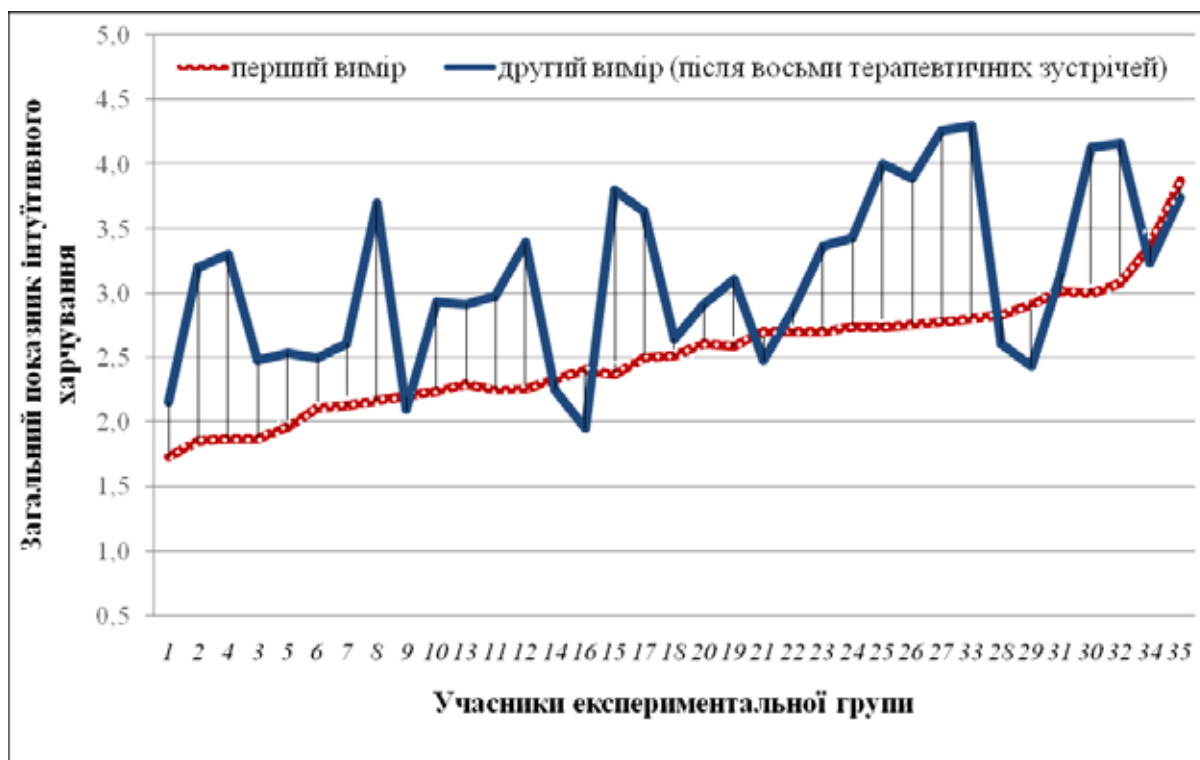

Рис. 2. Зсув індивідуальних показників за Шкалою інтуїтивного харчування в результаті корекційно-формувального впливу

Таблиця 4

Порівняльний аналіз структурних компонентів самоствавлення в групі до та після психотерапевтичного впливу (N=35)

Шкали опитувальника самоствавлення В. В. Століна	Перший діагностичний вимір	Другий діагностичний вимір	Значущість зсуву даних
Шкала S – глобальне самоствавлення	68,07 ± 27,39	73,99 ± 27,18	t= -2,07 p=0,046*
Шкала I – самоповага	52,60 ± 32,17	55,17 ± 32,32	t= -0,80 p=0,427
Шкала II – аутосимпатія	53,42 ± 24,82	71,09 ± 26,25	t= -3,91 p=0,000*
Шкала III – очікуване ставлення від інших	64,26 ± 27,86	54,01 ± 23,24	t= 2,22 p=0,033*
Шкала IV – самоінтерес	71,48 ± 32,51	79,20 ± 29,59	t= -2,36 p=0,024*
Шкала 1 – самовпевненість	60,50 ± 30,12	63,34 ± 28,53	t= -0,74 p=0,466
Шкала 2 – очікуване ставлення інших	49,83 ± 22,36	46,14 ± 21,25	t= 1,20 p=0,238
Шкала 3 – самоприйняття	61,72 ± 27,11	72,19 ± 31,53	t= -2,03 p=0,050*
Шкала 4 – самокерівництво	59,16 ± 23,98	63,38 ± 19,38	t= -1,46 p=0,153
Шкала 5 – самозвинувачення	59,81 ± 30,68	47,79 ± 27,88	t= 2,44 p=0,020*
Шкала 6 – самоінтерес	71,36 ± 24,29	78,58 ± 28,45	t= -1,84 p=0,074
Шкала 7 – саморозуміння	45,89 ± 25,86	59,13 ± 23,62	t= -3,90 p=0,000*

Примітка: $p \leq 0,05$ дозволяє нам відхилити нульову гіпотезу про схожість вибірок і зробити висновок про суттєві відмінності виміряної ознаки до та після психотерапії

Таблиця 5

Порівняльний аналіз показників контрольної групи

	Перший діагностичний вимір	Другий діагностичний вимір	Значущість зсуву даних
ORTO-15	37,52 ± 3,50	37,47 ± 3,57	p=0,791
Безумовний дозвіл на прийом їжі	3,50 ± 0,72	3,22 ± 0,77	p=0,101
Їжа з фізіологічних, а не зовнішніх або емоційних причин	3,66 ± 0,67	3,51 ± 0,69	p=0,446
Чутливість до сигналів голоду та ситості	3,88 ± 0,79	3,64 ± 1,21	p=0,141
Гармонія їжі та тіла	3,57 ± 0,69	3,43 ± 1,11	p=0,513
Загальний показник	3,66 ± 0,54	3,44 ± 0,60	p=0,140
Опитувальник сприйняття свого тіла	5,11 ± 1,74	4,76 ± 1,89	p=0,250
Шкала S – глобальне самоствавлення	93,07 ± 6,17	91,13 ± 9,18	p=0,257
Шкала I – самоповага	86,00 ± 12,68	84,32 ± 13,94	p=0,342
Шкала II – аутосимпатія	90,02 ± 8,97	86,00 ± 16,42	p=0,236
Шкала III – очікуване ставлення від інших	72,25 ± 13,15	74,70 ± 18,47	p=0,482
Шкала IV – самоінтерес	86,21 ± 18,49	80,90 ± 23,43	p=0,112
Шкала 1 – самовпевненість	78,35 ± 12,90	76,51 ± 13,45	p=0,488
Шкала 2 – очікуване ставлення інших	48,43 ± 17,04	52,21 ± 17,74	p=0,131
Шкала 3 – самоприйняття	93,51 ± 9,51	95,84 ± 7,64	p=0,214
Шкала 4 – самокерівництво	74,14 ± 13,26	70,41 ± 12,12	p=0,248
Шкала 5 – самозвинувачення	27,46 ± 18,09	34,37 ± 23,52	p=0,155
Шкала 6 – самоінтерес	92,61 ± 16,42	81,71 ± 23,61	p=0,011
Шкала 7 – саморозуміння	80,57 ± 17,12	79,04 ± 16,14	p=0,596

Примітка: розрахований парний t-критерій Стьюдента; p>0,05 дозволяє нам прийняти нульову гіпотезу про схожість вибірок

ментальній групі, де формується терапевтичний альянс, даного явища не спостерігається.

Висновки із проведеного дослідження. Програму корекції процесів самоусвідомлення осіб з орторексією (ПКПС), складену у 2018 році, було успішно реалізовано. Результатами підтверджено обґрунтованість зазначених напрямків корекції процесів самоусвідомлення осіб із розладами харчової поведінки й засвідчено достатньо високу ефективність вказаної програми.

Дані формуального експерименту переконливо показали суттєві зміни особистісних показників респондентів в експериментальній групі (ЕГ), було помітно зростання загального показника – глобального самоствавлення та підвищення харчової інтуїції, тоді як вираженість орторексичних патернів поведінки та рівню самозвинувачення мали тенденцію до зниження. Усе вищевикладене дозволяє стверджувати, що внаслідок корекційно-формуального впливу відбувається усвідомлення себе як особистості та свого місця, життєвих орієнтирів у суспільній діяльності не за рахунок контролю їжі й харчових обмежень. Сприйняття себе (самоусвідомлення) учасниками програми трансформувалося й стало більш благополучним.

У показниках респондентів контрольної групи спостерігалася відсутність статистично

значущих змін щодо глобального самоствавлення, самозвинувачення та вираженості орторексичних патернів поведінки. Слід визнати, що в названій групі за методикою самоствавлення В.В. Століна відбулося зниження самоінтересу. В експериментальній групі, де сформовано міцний, надійний терапевтичний альянс, даного явища не спостерігалось.

За даними порівняльного аналізу спостерігалася тенденція до позитивних змін показників учасників експериментальної групи – зростання їх задоволеністю собою, самосимпатії й самоінтересу та рівню самоприйняття, відбулася нормалізація самооцінки, зменшення схильності до самозвинувачення. Було зафіксовано подолання орторексичних патернів поведінки, зростання харчової інтуїції, що забезпечувало задоволеність якістю життя. Такої ж динаміки змін у контрольній групі не спостерігалось.

Таким чином, основним завданням психокорекційного супроводу порушень самоусвідомлення осіб з орторексією вбачаємо: створення оптимальних умов для зростання харчової інтуїції та інтероцептивної усвідомленості, розвитку поваги до тіла, самоспівчуття та зниження рівня самообвинувачення. Усе вищевказане призводить до поглиблення самоусвідомлення й суттєвого підвищення якості життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bratman S., Knight D. Health food junkies: overcoming the obsession with healthful eating. *New York: Broadway Books*, 2000. 256 с.
2. De la Rie, S. M., Noordenbos, G., & van Furth, E. F. (2005). Quality of life and eating disorders. *Quality of Life Research: An International Journal of Quality of Life Aspects of Treatment, Care & Rehabilitation*, 14(6), 1511–1522. <https://doi.org/10.1007/s11136-005-0585-0>.
3. Duval T. S., Wicklund R. A. A theory of objective self-awareness. *New York: Academic Press*, 1972. 238 p.
4. Guez J., Lev-Wiesel R., Valetsky S., Kruszewski D., Penev B. Self-figured rawings in women with anorexia; bulimia; overweight; and normal weight: A possible tool for assessment. *The Arts in Psychotherapy*. 2010. V. 37 (5). P. 400.
5. Koven N. S., Abry A. W. The clinical basis of orthorexia nervosa: emerging perspectives. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*. 2015. V.11. P. 385–394. DOI: <https://doi.org/10.2147/NDT.S61665>.
6. Phemister, A. A., & Crewe, N. M. (2007). Objective self-awareness and stigma: Implications for persons with visible disabilities. In A. E. Dell Orto & P. W. Power (Eds.), *The psychological and social impact of illness and disability* (p. 145–155). Springer Publishing Company.
7. Silvia P. J., Duval T. S. Objective self-awareness theory: Recent progress and enduring problems. *Personality and Social Psychology Review*. 2001. Vol. 5(3). P. 230–241. doi: 10.1207/S15327957PSPR0503_4.
8. Дорожевец А.Н. Искажение образа физического Я у больных ожирением и нервной анорексией: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04. Москва : РГБ, 2005. 194 с. URL : <http://vprosvet.ru/wp-content/uploads/2010/10/Dorojevets-disser.pdf>.
9. Келина М.Ю., Мешкова Т.А. Алекситимия и ее связь с пищевыми установками в неклинической популяции девушек подросткового и юношеского возраста. *Клиническая и специальная психология*. 2012. № 2. С. 34–45
10. Клиническое руководство по психическим расстройствам / ред. Д. Барлоу; пер. с англ. под ред. Э.Г. Эйдемиллера. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 912 с.
11. Лозова О., Дробот О., Фатеева М. Парадокси потребово-мотиваційної сфери осіб з нервовою орторексією. *Врачебное дело (Лікарська справа)*, 2017. № 7. С. 104–110.
12. Попович, О.В. «Особливості визначення змісту поняття «компенсація» у контексті аналізу культурних процесів». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2015. 1(4). С. 18–22.
13. Скугаревский О.А. Нарушения пищевого поведения : монография. Минск : БГМУ, 2007. 340 с.
14. Фатеева М.С. Дослідження порушень харчової поведінки (орторексія) у форматі вивчення сучасних субкультур. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка і психологія: Актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі»*. Київ, 2019. С. 131–133.
15. Фатеева М.С. Еволюція поняття самоусвідомлення в психологічній науці. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія свідомості: Теорія і практика наукових досліджень»*. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 198–201.
16. Шебанова В., Онуфрієва Л. Самоставлення та самоприйняття у жінок із зайвою вагою. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 46. С. 420–440. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-46.420-440>.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ ЖІНОК-ТРУДОВИХ МІГРАНТОК В ІТАЛІЇ

THE INVESTIGATION OF LIFE SATISFACTION OF WOMEN LABOR MIGRANTS IN ITALY

У статті висвітлено психологічні аспекти трудової міграції. Проаналізовано теоретичні основи дослідження задоволеності життям трудових мігрантів. Задоволеність життям визначається як когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя, а також як глобальна оцінка реального життя через призму суб'єктивних стандартів «хорошого життя». Відзначено, що трудова міграція може розглядатися як один із способів відновлення суб'єктивного благополуччя. Досліджено чинники, що впливають на загальну задоволеність життям трудових мігрантів. Представлено результати емпіричного дослідження задоволеності життям жінок-трудова мігранток в Італії. У ході опитування використано методику «Шкала задоволеності життям» Е. Дінера. Вказана методика вимірює когнітивну оцінку відповідності життєвих обставин очікуванням індивіда і відображає загальну міру внутрішньої гармонії і психологічної задоволеності. Вибірку дослідження склали 200 жінок – трудових мігранток віком від 30 до 79 років. Емпіричне дослідження проводилось в Північній Італії протягом 2018–2019 років. Встановлено, що кількість задоволених та незадоволених своїм життям жінок суттєво не відрізняється. Трудова міграція призводить до значущих змін у житті вимушених трудових мігрантів, може як покращувати, так і погіршувати якість їх життя. Констатовано, що задоволеність життям у жінок-трудова мігранток є різною залежно від рівня освіти та терміну перебування в Італії. Виявлено, що тенденція до задоволеності життям прослідковується у жінок із середньою та вищою освітими та тих, що перебували в Італії від 5 до 14 років. Показано, що тенденція до незадоволеності життям прослідковується у жінок із середньою спеціальною та вищою освітими, а також тих, які працювали в Італії більше 10 років. Даний етап є першим у визначенні нами стратегії дослідження психологічного благополуччя жінок-трудова

мігранток. У подальшому планується продовження його вивчення.

Ключові слова: задоволеність життям, суб'єктивне благополуччя, щастя, трудова міграція, жінки трудові-мігрантки.

The article highlights the psychological aspects of labor migration. The theoretical bases of the investigation of life satisfaction of migrant workers are analyzed. Life satisfaction is defined as a cognitive component of subjective well-being, as well as a global assessment of real life through the prism of subjective standards of "good living". It is noted that labor migration can be considered as one of the ways to restore subjective well-being. Factors influencing the overall life satisfaction of migrant workers have been studied. The results of an empirical study of life satisfaction of women labor migrants in Italy are presented. E. Diner's "Life Satisfaction Scale" method was used in the survey. This technique measures the cognitive assessment of the relevance of life circumstances to the expectations of the individual and reflects the general measure of inner harmony and psychological satisfaction. The study sample consisted of 200 migrant women aged 30 to 79 years. An empirical study was conducted in Northern Italy during 2018–2019. It was found that the number of satisfied and dissatisfied with their lives women did not differ significantly. It was stated that the life satisfaction among women migrant workers varies depending on the level of education and length of stay in Italy. It was found that the tendency to life satisfaction is observed in women with secondary and higher education and those who were in Italy from 5 to 14 years. It is shown that the tendency to dissatisfaction with life is observed in women with secondary special and higher education, as well as those who have worked in Italy for more than 10 years. This stage is the first in our strategy of investigation of psychological well-being of migrant women. In the future it is planned to continue its study.

Key words: life satisfaction, subjective well-being, happiness, labor migration, women labor migrants.

УДК 159.9.01 (331.556.4)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.41>

Шелемей О.П.

к.психол.н.,
доцент кафедри психіатрії, наркології
та медичної психології
Івано-Франківський національний
медичний університет

Постановка проблеми. Масова трудова міграція українців за кордон в останні роки набула масштабів національного лиха. Під трудовою міграцією слід насамперед вважати переміщення індивідів у просторі з метою підвищення рівня життя на основі вигіднішого використання власної робочої сили без зміни постійного місця проживання [3, с. 8]. Італія є однією з популярних країн, куди прямують на заробітки українські громадяни. За останніми офіційними даними в Італії налічується близько 237 тисяч українців. Це четверта за

розміром спільнота мігрантів [26]. Українська громада в Італії суттєво відрізняється від інших емігрантських спільнот за статевим розподілом: близько 80% становлять жінки, здебільшого віком від 50 і більше років. В основному українські жінки працюють на роботах, які не вимагають високої кваліфікації: доглядають за хворими і людьми похилого віку, а також допомагають по господарству [1, с. 107]. Напружена робота і часто відсутність відповідної соціальної підтримки призводять до непоправних психоемоційних

втрата жінок, а відтак і до погіршення психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, пов'язані з трудовою міграцією жінок, здебільшого розглядаються в площині соціологічного та економічного аналізу. І досі бракує досліджень та практично-методологічних напрацювань, які б ставили в центр уваги психологічні проблеми та наслідки цього явища. Психологічні аспекти трудової міграції у своїх працях розглядали О.Є. Блинова, О.З. Лютак, А.Л. Ковальчук, О.А. Малиновська. Здоров'я трудових мігрантів з точки зору таких негативних симптомів як депресивний настрій, емоційні проблеми, посттравматичні стресові розлади здебільшого вивчали за рубежом [12; 19]. Існують поодинокі закордонні дослідження впливу трудової міграції на психологічне благополуччя та задоволеність життям мігрантів [21], в той час як в Україні таких досліджень не знайдено. Дослідження задоволеності життям набуває особливого значення, оскільки отримані результати дозволяють виявляти та втручатися в групи соціального ризику.

Мета дослідження – представлення результатів емпіричного дослідження загальної задоволеності життям жінок-трудомих мігранток в Італії.

Матеріали і методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; емпіричні – «Шкала задоволеності життям» Е. Дінера (адаптація Є.М. Осіна, Д.О. Леонтьєва).

Виклад основного матеріалу. Благополуччя, задоволення і щастя викликають зростаючу зацікавленість у науковців різних галузей знань, зокрема стали предметом численних психологічних досліджень [16; 17; 22]. У зарубіжній психології широке визнання отримала концепція, розроблена Е. Дінером і його колегами в руслі досліджень суб'єктивного благополуччя особистості. Відповідно до неї задоволеність життям розглядається як когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя, що не змішується з афективними компонентами. Задоволеність визначається як глобальна оцінка реального життя через призму суб'єктивних стандартів «хорошого життя», які конструюються самостійно або засвоюються в готовому вигляді з соціального оточення. Загальний рівень задоволеності в кожен конкретний момент часу свідчить про ступінь розбіжності між життєвою реальністю і особистими стандартами «хорошого життя» [15]. Людина задоволена, коли майже немає розриву між реальним та ідеальним або тим, що вона вважає заслуженим. Незадоволеність, у свою чергу, є результатом істотного розриву між даниною і ідеалом, а також може виникати із співставлення себе з іншими людьми.

Відповідно до теорії соціальних порівнянь середній показник задоволеності повинен наближатись до середнього значення. Однак подальші дослідження показали, що на практиці все по іншому – у розвинених індустріальних країнах зазвичай частка задоволених життям людей істотно перевищує частку невдоволених, а в США вона складає 85% [7]. Що стосується українців, то, за даними нового дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, майже однакова кількість українців як задоволена своїм життям (48%), так і незадоволена (55%). Основним чинником, що визначає їх задоволеність, є фінансове становище. Більш заможні українці частіше відзначають, що вони задоволені тим, як складається їх життя, аніж бідніші. Найбільше людей не влаштовує рівень добробуту, безпеки та впевненість у майбутньому. Так, своєю матеріальною забезпеченістю не задоволені 57% респондентів, рівнем впевненості в завтрашньому дні – 62%, безпекою в Україні – 64% [6]. Міграція при цьому може розглядатися як один із способів відновлення суб'єктивного благополуччя. Так, трудова міграція зазвичай мотивована бажанням індивідуума отримати більш високооплачувану роботу, для того щоб покращити житлові умови своєї сім'ї, купити автомобіль, накопичити кошти для оплати навчання дітей у вищих навчальних закладах, задовільнити інші поточні життєві потреби.

У Світовому міграційному звіті – 2018 вперше представлено глобальну картину здобутків та втрат з точки зору самих мігрантів. Отримані дані свідчать про те, що найбільший приріст благополуччя пов'язаний з міграцією в багаті країни. Так, мігранти, які переїжджають з однієї розвинутої країни в іншу, повідомили про найвищий рівень задоволеності життям, фінансової та особистої безпеки, а також краще здоров'я. Те ж саме стосується людей, які мігрували із заможнішої країни до біднішої, – вони могли досягти відносно вищого положення у суспільстві [24].

Щодо міграції з бідних країн в більш розвинуті, то британське дослідження акцентує увагу на тому, що мігранти навряд чи зможуть досягти там більшого щастя, хоча їхнє життя може значно покращитися в порівнянні зі співвітчизниками вдома. Міграція до заможнішої країни часто передбачає нижчий соціальний статус – мігранти стикаються з відчуженістю та маргіналізацією, що проявляється через обмеження реалізації суспільних ролей та відсутність належного доступу до основних інституцій суспільного життя (охорона здоров'я, освіта, неможливість брати участь у виборах тощо) [5, с. 125].

Ще однією проблемою є невизнання дипломів громадян інших країн в країні призначення,

зокрема в Італії. Так, українки в Італії опиняються на нижчому щаблі суспільної піраміди, оскільки, маючи відповідний рівень освіти та попередній професійний досвід, можуть претендувати тільки на низькокваліфіковану роботу в секторі домашнього господарства та догляду [26, с. 171]. Дослідники все частіше звертають увагу на феномен «втрати мізків» заробітчанками (brain waste), коли останні свідомо знецінюють свої попередні кваліфікації та досвід [10]. За даними Міністерства праці та соціальної політики в Італії в 2016 році, 22% українських заробітчанок свого часу закінчили вищі навчальні заклади, а 70% мали середню освіту [25]. Якщо порівнювати українських іммігрантів з іншими іммігрантами з європейських країн, які не є членами ЄС, то лише 12% останніх досягли цього рівня, що свідчить про відносно високий рівень освіченості українок. Досить тривожним залишається факт, що кожна п'ята українка-заробітчанка має вищу освіту. Вчені зазначають, що саме мігранти з вищою освітою можуть мати завищені очікування та важче сприймати нову реальність із складними умовами життя [14].

Результати зарубіжних досліджень свідчать, що час проведений за кордоном може впливати на загальну задоволеність життям. Виявлено, що рівень щастя мігрантів відчутно зростає та не змінюється протягом перших п'яти років після переїзду. Однак зі збільшенням терміну проживання в новій країні мігранти починають оцінювати своє становище більш критично. Зокрема, порівнюючи свої доходи уже із доходами зазвичай багатшого корінного населення, а не своїх співвітчизників на батьківщині, вони відчуватимуть меншу задоволеність життям [24]. Відтак суб'єктивне благополуччя залишатиметься нижче середнього, що знову призведе до порушення балансу між цінностями, мотивами і можливостями їх задоволення [13].

Результати інших досліджень свідчать, що мігранти, які проживають більше 10 років в новій країні, будуть досить задоволені своїм

життям. За цей час вони опановують іноземну мову та успішно інтегруються на ринку праці – у них високий рівень зайнятості, вони рідше працюють на тимчасових або низькокваліфікованих роботах, відтак мають кращі доходи. Однак, незважаючи на те, що матеріальне становище трудових мігрантів покращується з часом, еволюція інших аспектів їхнього життя може бути значно складнішою [20].

Основною гіпотезою емпіричного дослідження було припущення про те, що задоволеність життям у жінок-трудомих мігранток є різною залежно від рівня освіти та терміну перебування в Італії. Для діагностики було використано методику «Шкала задоволеності життям» Е. Дінера [4]. Вказана методика вимірює когнітивну оцінку відповідності життєвих обставин очікуванням індивіда і відображає загальну міру внутрішньої гармонії і психологічної задоволеності [8].

Емпіричне дослідження проводилось у Північній Італії протягом 2018–2019 років. У дослідженні взяли участь 200 жінок-трудомих мігранток віком від 30 до 79 років. Дослідження проведено за підтримки Італійського уряду (Посольство Італії в Україні, Протокол № 1299 від 8 серпня 2018 року).

У 55 жінок – трудомих мігранток була середня базова освіта (27,5%), у 102 – середня спеціальна (неповна вища) (51%) та у 43 – вища (21,5%). Термін перебування до 4-х років відзначили 22 жінки (11%), від 5 до 9 років – 29 жінок (14,5%), від 10 до 14 років – 55 жінок (27,5%) та більше 15 років – 94 жінки (47%). Більшість жінок (97%) мали дітей.

Виявлено, що в загальному 91 жінка задоволена своїм життям (45,5%) та 103 жінки незадоволені своїм життям (51,5%) (Рис. 1).

Примітним є те, що приблизно однакова частка жінок оцінює власне життя як в позитивному, так і в негативному ракурсі. Отже, в загальному рівень благополуччя жінок-заробітчанок є посереднім після працевлаштування за кордоном. Наші результати перевершують з результатами, отриманими Київським

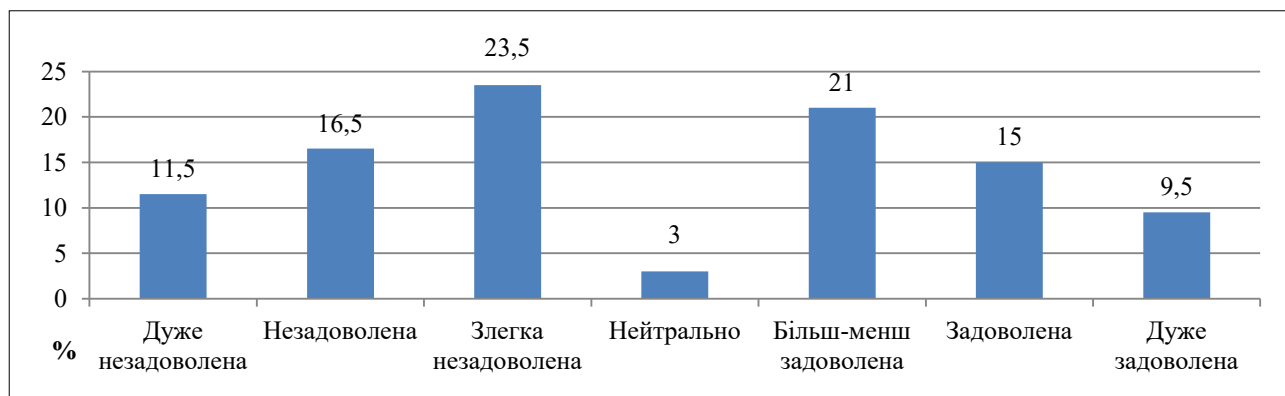

Рис. 1. Задоволеність життям у жінок трудомих-мігранток в Італії

міжнародним інститутом соціології, про що вже згадувалось вище.

За результатами дослідження виявлено, що більшою мірою задоволені життям жінки із середньою та вищою освітами (34,5% та 32,6% відповідно). Натомість лишень у 15,7% жінок із середньою спеціальною освітою високий рівень задоволеності життям, у більшості жінок з такою освітою (53%) середній рівень. Слід зазначити, що більше жінок із середньою спеціальною та вищою освітами мають низький рівень задоволеності життям, ніж жінок із середньою освітою (31,3%, 30,2% та 20% відповідно). Отже, отримані дані вказують на те, що більш освічені жінки – трудові мігрантки менш щасливі.

Отримані дані збігаються з результатами інших дослідників [11]. На їхню думку, освіта приносить відносну незадоволеність, що перевищує ефект від здобуття матеріальних благ. Вчені пояснюють це тим, що дискримінаційні ситуації та нерівність на робочих місцях є більш стресовими для освічених мігрантів. Існує чіткий розрив між задоволеністю життям мігрантів з базовою (9 років або менше) і вищою освітами, оцінки коефіцієнтів свідчать про те, що тягар заробітчанства помітно зростає із наявністю вищої освіти.

Аналіз отриманих даних показав, що у більшості жінок з коротким терміном перебування в Італії (до 4-х років) переважно середній рівень задоволеності життям (63,6%) (Табл. 1). Високий та низький рівні – у однаково низького відсотка жінок. Посередній результат можна пояснити з однієї сторони особливостями соціально-психологічної адаптації людини в іноетнічному середовищі, а з іншої – особистісними чинниками.

Так, наважуючись на переїзд, більшість трудових мігранток вважає, що це єдине правильне вирішення їхніх основних сімейних проблем, і тому вони готові їхати за кордон, не знаючи мови нової країни, її культури та традицій. З моменту прибуття в нову країну жінок починаються труднощі з входженням та облаштуванням в новому суспільстві, з ознайомленням з новими політичними, правовими, економічними, соціально-психологічними та культурними аспектами. В іншій культурі заробітчани змушені відмовитись від

попереднього способу життя, прийняти нові правила та зразки поведінки, соціальні норми.

У перший період трудової міграції жінки погоджуються на будь-яку низькооплачувану роботу, зазвичай доглядальницею, яка є фізично та емоційно виснажливою. Жінки часто працюють без вихідних та відпочинку, нехтуючи своїм здоров'ям, заощаджують на найнеобхіднішому, аби заробити грошей і забезпечити потреби родини в Україні. О. Федюк наголошує, що жінки-заробітчани таким чином виконують свою «місію», тобто гарантують економічний добробут власної родини, зокрема дітей, відкладаючи власне благополуччя [18]. Основна роль для таких жінок – бути матір'ю, навіть якщо їх діти є дорослими і уже є внуки [23]. Таким чином, жінки не можуть вказати, що задоволені життям, оскільки їхні персональні потреби не задовільняються належним чином, але і не можуть вказати на неблагополуччя, адже допомагають сім'ї.

На думку І. Маркова, зі збільшенням терміну перебування в Італії в трудових мігрантів все більше проявляється спрямованість на задоволення особистих життєвих потреб, духовних запитів, пов'язаних із пізнанням нової країни, її культури, спостерігається тенденція до самореалізації. Українці потрохи втягуються в італійське життя. Для багатьох із них стають звичними його умови (пошана людських прав, розвинута інфраструктура). Цьому сприяє також у цілому толерантне ставлення італійців до мігрантів і, зокрема, українців, яких відзначає культурна спорідненість з європейцями, працьовитість тощо [2]. Відповідно, жінки більшою мірою відзначають власне благополуччя. Так, майже у третини жінок, що перебували в Італії від 5 до 9 років та від 10 до 14 років, – високий рівень задоволеності життям.

Однак слід відзначити те, що з більшим терміном перебування збільшується кількість жінок, які не задоволені життям. Так, майже третина жінок, які працювали в Італії більше 10-14 років та більше 15 років, відзначили низьку задоволеність життям (32,7% та 28,8% відповідно). Слід наголосити, що трудова міграція часто спричиняє значний стрес для особистості трудової мігрантки. Негативні переживання можуть призводити до психічних та психосоматичних розладів у жінок. Учені

Таблиця 1

Задоволеність життям жінок-трудомих мігранток залежно від терміну перебування в Італії

Рівні задоволеності життям	Термін перебування			
	До 4-х років, %	5-9 років, %	10-14 років, %	Більше 15 років, %
Високий	18,2	31	27,3	22,3
Середній	63,6	44,8	40	48,9
Низький	18,2	24,2	32,7	28,8

тракують дане нездужання як «італійський синдром» [9].

Жінки-заробітчани із багаторічним стажем після повернення на батьківщину часто стикаються з гострими соціально-психологічними проблемами, пов'язаними із втратою соціально-адаптивних механізмів. Спершу, від'їжджаючи за кордон, у них в планах було попрацювати лише рік-два з метою заробити достатньо грошей для придбання житла, навчання дітей, забезпечення батьків тощо. Однак їхня праця в Італії затягнулася на роки, життя для них зупинилося до тих пір, доки вони не повернуться до своєї сім'ї і почнуть жити знову [18, с. 297–298]. Після вороття на батьківщину, намагаючись відродити свої взаємини з рідними та близькими, вони стикаються із труднощами: шлюб перетворився в дистанційний, діти відвикли від них, сприймають як «банкомат» – гроші беруть як належне; звичні соціальні зв'язки уже давно втрачені. Побувши деякий час вдома і не знайшовши тут уже для себе місця, заробітчани прагнуть назад до вже звичної проте все ще чужої Італії. На думку І. Маркова, «середовищ, щодо яких відбувається самовизначення трудових мігрантів, тепер два: в одному з них він «живе», до іншого «повертається» [2].

Висновки. Існує недосліджений взаємозв'язок у психологічній літературі між трудовою міграцією та задоволеністю життям. Так, прагнення до щастя може бути рушієм міграційного рішення. І навпаки, трудова міграція також може вплинути на щастя особистості. З одного боку, заробітчани можуть отримати більш високий дохід, однак можуть зіткнутися з рядом проблем, що в кінцевому результаті визначатиме їх задоволеність життям. Згідно із проведеним дослідженням можна констатувати, що задоволеність життям жінок-трудо-вих мігранток відчутно не зростає після виїзду за кордон: кількість щасливих та нещасливих жінок є майже однаковою. Отже, трудова міграція призводить до значущих змін у житті вимушених трудових мігрантів, може як покращувати, так і погіршувати якість їх життя.

Припущення про те, що задоволеність життям у жінок-трудо-вих мігранток є різною залежно від рівня освіти та терміну перебування в Італії, підтвердилося. Тенденція до задоволеності життям прослідковується в жінок із середньою та вищою освітами та тих, що перебували в Італії від 5 до 9 років та від 10 до 14 років. Тенденція до незадоволеності життям прослідковується у жінок із середньою спеціальною та вищою освітами, а також тих, які працювали в Італії більше 10-14 років та більше 15 років. Однак наразі недостатньо інформації про те, наскільки значущими є дані фактори, чи різниця в рівні задоволеності життям пояснюється іншими чинниками,

зокрема пов'язаними з соціодемографічними характеристиками (вік та сімейний статус тощо), типом зайнятості, станом здоров'я, рівнем матеріального доходу та ін. Водночас результати дослідження наштосують на роздуми про більш складну структуру задоволеності життям, тому очевидно, що однієї методики замало для об'єктивної оцінки. Даний етап є першим у визначеній нами стратегії дослідження психологічного благополуччя жінок-трудо-вих мігранток. У подальшому планується продовження його вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилишин П. Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр.). Івано-Франківськ, 2012. 246 с.
2. Марков І. Українці в Італії: феномен жіночої міграції. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2012. URL : <http://uamoderna.com/md/185>
3. Населення України. Трудова еміграція в Україні / ред. рада: Е.М. Лібанова, О.В. Позняк, О.А. Малиновська. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. 233 с.
4. Осин Е.Н., Леонтьев Д.А. Апробація русско-язычных версий двух шкал экспресс-оценки субъективного благополучия. *Материалы III Всероссийского социологического конгресса*. Москва : Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008.
5. Рожновські Б., Брик Д. Стрес, обумовлений еміграцією, і його наслідки для системи цінностей емігрантів. *Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Зємби*. Люблін : Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. С. 119–142.
6. Сахно Ю. Задоволеність українців різними аспектами життя та тим, як складається життя в цілому. *КМІС*. 2019. URL : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=882&page=1>.
7. Смолева Е.О., Морев М.В. Удовлетворенность жизнью и уровень счастья: взгляд социолога / под науч. ред. д.э.н. А.А. Шабуновой. Вологда : ИСЭРТ РАН, 2016. 164 с.
8. Шелемей О. Діагностика рівня задоволеності життям в жінок-трудо-вих мігранток в Італії. *Щастя та цивілізаційний розвиток: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 14-15 листопада 2019 р.)*. Львів, 2019. С. 247–250.
9. Шелемей О.П. Наслідки заробітчанського «щастя»: «італійський синдром» / Щастя та сучасне суспільство: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів, 20-21 березня 2020 р.). Львів : СПЛОМ, 2020. С. 239–242.
10. Юрценюк О. Психічні розлади та психологічні проблеми жінок-трудо-вих мігрантів. *БДМУ*. 2015. URL : <https://www.bsnu.edu.ua/blog/3993-psihichni-roztladi-ta-psihologichni-problemi-zhinok-trudovih-migrantiv/>.
11. Akay A., Giulietti C., Robalino J.D., & Zimmermann K.F. Remittances and well-being among Rural-to-Urban Migrants in China, mimeo. 2013.
12. Anjara S.G., Nellums L.B., Bonetto C., & Van Bortel T. Stress, health and quality of life of female

migrant domestic workers in Singapore: a cross-sectional study. *BMC Womens Health*. 2017. 17(1). 98. URL : <https://doi.org/10.1186/s12905-017-0442-7>

13. Chindarkar N. Is subjective well-being of concern to potential migrants from Latin America? *Social Indicators Research*. 2014. 115(1). P. 159–182.

14. Démurger S., Li S., & Xu H. Internal migration, family living arrangements and happiness in China. 2013. URL : <https://www.hhs.se/contentassets/c9558a10642a49d9815e5b09f189b9dc/internal-migration-family-living-arrangements-and-happiness-in-china.pdf>.

15. Diener E., Oishi Sh., & Lucas R. Personality, Culture and Subjective Well-Being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life. *Annual Review of Psychology*. 2003. 54. P. 403–425.

16. Diener E., & Seligman M.E. Beyond Money: Toward an Economy of Well Being. *Psychological Science in the Public Interest*. 2004. 5(1). P. 1–31. URL : <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00501001.x>.

17. Extremera N., José M., S., & Fernández-Berrocal P. Trait Meta-Mood and Subjective Happiness: A 7-week Prospective Study. *Journal of Happiness Studies*. 2011. 12. P. 509–517. URL : <https://doi.org/10.1007/s10902-010-9233-7>.

18. Fedyuk O. Images of transnational motherhood: The role of photographs in measuring time and maintaining connections between Ukraine and Italy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2012. 38(2). P. 279–300. URL : <https://doi:10.1080/1369183X.2012.646422>.

19. Hovey J.D. Acculturative stress, depression, and suicidal ideation in Mexican immigrants. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*. 2000. 6. P. 134–151. URL : <http://dx.doi.org/10.1037/1099-9809.6.2.134>.

20. How's Life? Measuring Well-being. OECD Publishing, Paris. 2017. URL : https://doi.org/10.1787/how_life-2017-en.

21. Jibeen T., & Khalid R. Predictors of Psychological well-being of Pakistani Immigrants in Toronto, Canada. *International Journal of Intercultural Relations*. 2010. 34. 5. P. 452–464. URL : <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.04.010>.

22. Keyes C.L.M., Shmotkin D., & Ryff C.D. Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002. 82(6). P. 1007–1022. URL : <https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.1007>

23. Marchetti S., & Venturini A. Mothers and grandmothers on the move: Labour mobility and household strategies of Moldovan and Ukrainian migrant women in Italy. *International Migration*. 2013. 52(5). P. 111–126.

24. Ray J., & Esipova N. Are Migrants Happier After They Move? *GALLUP blog*. 2018. URL : http://news.gallup.com/opinion/gallup/230639/migrants-happiermove.aspx?g_source=link_NEWSV9&g_medium=TOPIC&g_campaign=item_&g_content=Are%2520Migrants%2520Happier%2520After%2520They%2520Move%3f.

25. The Ukrainian community. Annual Report on the presence of Migrants in Italy. Executive Summary. 2016. / Edited by Ministero del Lavoro e delle Politiche Sociali.

26. Vianello F.A. Migration of Ukrainian Nationals to Italy: Women on the Move. In: Fedyuk O., Kindler M. (eds) *Ukrainian Migration to the European Union*. IMISCOE Research Series. Springer, Cham. 2016. URL : https://doi.org/10.1007/978-3-319-41776-9_10.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 16

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 27,51. Ум. друк. арк. 30,00.
Підписано до друку 02.09.2020. Замов. № 0920/263. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.